

**СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ
ДИСЦИПЛІНИ:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА МЕТОДИКИ**

Число 5

**ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ
В УКРАЇНІ**

Випуск 10

Об'єднаний випуск

У 2-х частинах

КИЇВ - 2000

9V
C-74

0

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

**СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ
ДИСЦИПЛІНИ:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА МЕТОДИКИ**

Число 5

**ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ
В УКРАЇНІ**

Випуск 10

Об'єднаний випуск

**ЗБІРКИ НАУКОВИХ ПРАЦЬ НА ПОШАНУ
АКАДЕМІКА ВАЛЕРІЯ АНДРІЙОВИЧА
СМОЛІЯ**

**(З нагоди 25-річчя наукової діяльності та 50-річчя від
дня народження)**

У 2-х частинах

Частина друга: Історіографія

КИЇВ - 2000

33081

113066

УДК 930.1 (477)
ББК 63.2 (4Укр)

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України
НАН України.

Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики
[Число 5]/Історіографічні дослідження в Україні [Вип.10]: Збірка
наукових праць на пошану академіка НАН України В.А.Смоля: У
2 ч. / Відп.ред. М.Ф.Дмитрієнко, Ю.А.Пінчук. К.: НАН України.
Ін-т історії України, 2000. Ч.2. 472 с.

Збірка наукових праць присвячена видатному історику
України, академіку НАН України В.А.Смолю з нагоди 25-
річчя наукової діяльності та 50-річчя від дня народження.
Висвітлюються життєвий та творчий шлях академіка Смо-
ля, його науковий доробок, актуальні проблеми української
історії, історіографії, джерелознавства та спеціальних істо-
ричних дисциплін. Для науковців, викладачів, аспірантів,
студентів, усіх, хто цікавиться українською історією.

Редакційна колегія: д.і.н. М.Ф.Дмитрієнко, д.і.н. Ю.А.Пінчук
(відп.редактори), д.політ.н. К.В.Балабанов, к.ф.н. Я.І.Дзира, д.і.н.
Л.А.Дубровіна, член-кореспондент НАН України, д.і.н. М.Ф.Кот-
ляр, академік НАН України, д.і.н. І.Ф.Курас, д.і.н. С.В.Кульчиць-
кий, член-кореспондент НАН України, д.і.н. В.М.Литвин, член-ко-
респондент НАН України, д.і.н. О.П.Ресент, к.і.н. О.С.Рубльов, ака-
демік НАН України, д.і.н. П.Т.Тронько, к.і.н. Ю.К.Савчук,
к.і.н. О.В.Ясь

Відповідальні секретарі: к.і.н. Ю.К.Савчук, к.і.н. О.В.Ясь.

Рецензенти: Н.І.Миронець - доктор історичних наук, професор,
А.Г.Слюсаренко - доктор історичних наук, професор,
В.С.Чишко - доктор історичних наук.

Автори вміщених статей та матеріалів висловлюють свою влас-
ну думку, що не обов'язково збігається з поглядами членів редколе-
гії, і несуть відповідальність за достовірність наведених фактів та
відомостей.

У разі передруку матеріалів узгодження з редколегією обов'яз-
кове.

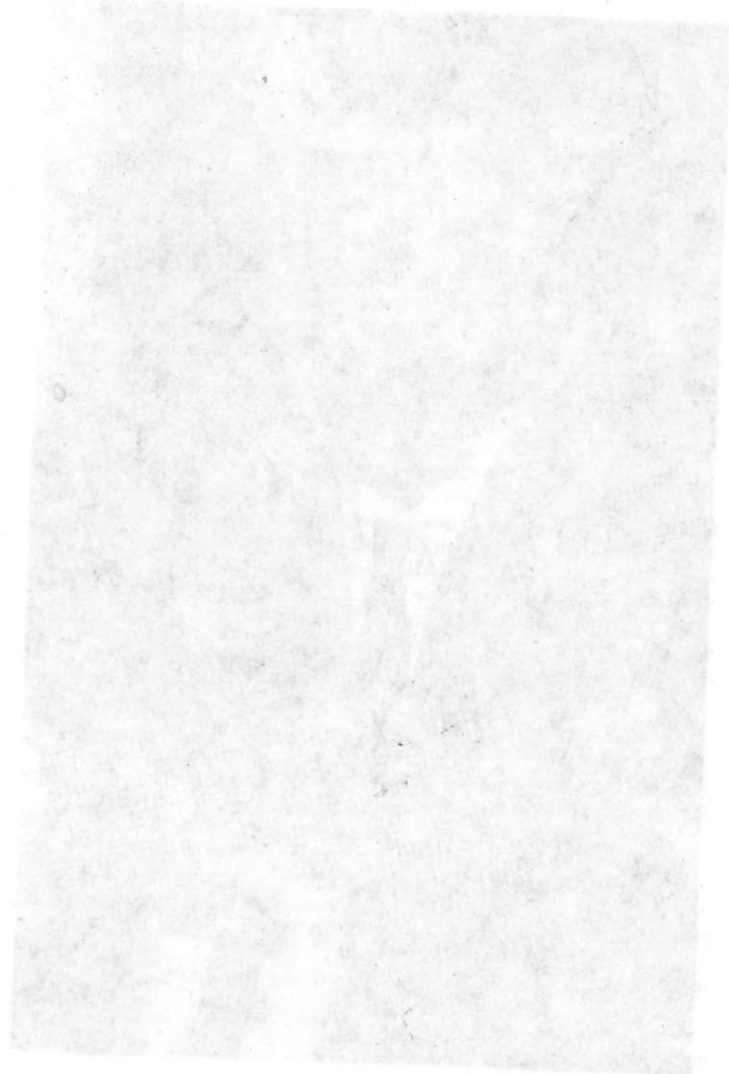
ISBN 966-02-1670-X

© Інститут історії України
НАН України
© Автори

143066

Національна академія наук України
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
Інститут історії України

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРИЧНОЇ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

**“КОРОТКІ ВІДОМОСТІ ПРО МАЛУ РОСПО”
1773 р. - ПЕРША ОПУБЛІКОВАНА ПАМ’ЯТКА
ВІТЧИЗНЯНОГО УКРАЇНОЗНАВСТВА**

У 1773 р. в історії української культури сталася знаменна подія. В столиці Російської імперії Санкт-Петербурзі побачила світ невеличка, кишенькового формату книжечка під назвою «Краткие географические, политические и исторические известия о Малой России, с приобщением украинских трактатов и известий о почтах, також списка духовных и светских тамо находящихся ныне чинов, числе народа и прочая»¹. Вона стала першою опублікованою пам’яткою вітчизняного світського українознавства епохи Просвітництва, яка відкривала тогочасну українську державу світові і водночас створювала основу для розвитку власне української новітньої географії, етнографії, суспільствознавства, політології тощо.

Жодна серйозна наукова праця з історії України відповідного періоду не обходиться без згадки про це видання. Незважаючи на це, факт його появи залишається, на нашу думку, дещо недооціненим. В українській науці немає жодного спеціального дослідження, присвяченого цій праці. Сама книга давно вже стала бібліографічною рідкістю, недоступною багатьом дослідникам. Тому звернення до її тексту виглядає цілком правомірним. Воно дозволяє не лише скласти повніше уявлення про зміст і характер пам’ятки, а й точніше визначити її місце в українському історико-культурному процесі.

1773 рік, коли побачили світ “Короткі відомості”, був одним з тих, що завершували собою перехідний етап в історії української козацької державності, позначений, з одного боку, ліквідацією гетьманської посади в 1764 р., а з другого – знищенням Запорозької Січі та початком широкомасштабної реорганізації адміністративного устрою Російської імперії в 1775 р.

Централізаторські плани імператриці Катерини II, сфор-

мульовані у вигляді секретної програми дій нового російського намісника в Україні, генерал-губернатора Малоросії П.Рум’янцева, на початку 70-х років XVIII ст. ще не проявилися повною мірою. Українська держава продовжувала зберігати власний адміністративно-політичний устрій, судово-правову систему, оригінальну соціальну структуру суспільства. Українські церкви та монастирі щасливо уникали секуляризації 1764 р. Військова козацька республіка – Запорозька Січ, уславлена новими подвигами в черговій російсько-турецькій війні, здавалося, тішилася милістю та постійною увагою з боку російського престолу.

П.Рум’янцев, розпочинаючи процес інтеграції Гетьманщини до імперської системи, був змушений рахуватися з настроями широких верств українського суспільства, яке тоді ще не втратило смаку до свободи і понад усе цінувало традиційні права та вольності. Гнучка політика малоросійського генерал-губернатора значною мірою враховувала потреби України. При всій своїй жорстокості, цей родовитий аристократ, наділений широкими повноваженнями, в очах багатьох, напевне, мало чим відрізнявся від гетьмана. Тим більше, що після І. Скоропадського українці вже звикли до імперських намісників не меншою мірою, аніж польська шляхта до безкоролів’я чи іноземців на престолі. До того ж, роки російсько-турецької війни (1768-1774), під час якої П.Рум’янцев перебував за межами України на посаді головнокомандувача російськими військами, для козацької держави були періодом стабілізації суспільно-політичного життя².

В українській культурі на той час продовжував набирати силу просвітницький струмінь. Активізація громадсько-політичного життя, інтенсивні пошуки шляхів модернізації країни в часи реформ гетьмана К.Розумовського в Україні та імператриці Катерини II в Російській імперії супроводжувалися зростанням суспільно-політичної самосвідомості, патріотичних почуттів у шляхетсько-козацькому середовищі і водночас потреби в раціональному знанні про минуле та сучасне України.

Характер і рівень українського культурного життя вже не задовольняли потреби освіченої верхівки належною мірою. Обмежена вузькими рамками релігійної ортодоксії,

вітчизняна культура продовжувала залишатися закритою для багатьох новацій, породжених західноєвропейським Ренесансом і Просвітництвом. Її органічна складова частина – українознавство – було представлено усього-навсього одним опублікованим твором – київським “Синописом” 1674 р., безнадійно застарілим принаймні на століття ще з моменту публікації. У цьому конспективному нарисі історії східних слов’ян, створеному в монастирських колах, можна було знайти лише окремі відомості про Україну... Натомість західноєвропейські вчені, письменники, мандрівники, починаючи з XVI ст., постійно видавали численні праці, присвячені історико-географічно-етнографічним описам України та її народу³. На цьому фоні стають зрозумілими нарікання патріотично налаштованих українських авторів на те, що “гідні похвали подвиги наших козако-руських предків описали не наші ледачі історики, а чужоземці...”⁴.

Заповнити цю прогалину спробували козацькі історики XVIII ст. Проте створена ними історична література залишалася “річчю в собі”, невідомою та неусвідомленою мислячою верствою як в Україні, так і за її межами. До того ж, вітчизняне українознавство ще не встигло вийти за межі історіографії, художньої літератури та публіцистики і перетворитися на комплекс знань про географію, історію, етнографію, суспільство та державу, тобто одягнути-ся в сучасні Просвітництво шати. Це стало можливим лише у середині XVIII ст., коли українська культурна традиція, через два століття після Люблінської унії, знову почала інтенсивний діалог з західноєвропейською. Але на цей раз уже не за польським, а за російським посередництвом.

Правління останнього українського гетьмана К. Розумовського стало часом зростаючого напливу української молоді до обох російських столиць – Москви та Петербургу, де можна було здобути сучасну університетську освіту і зробити кар’єру. Гетьман одночасно займав посаду ще й президента Петербурзької Академії наук, в складі якої існували гімназія та університет. З діяльністю академічного науково-освітнього комплексу були пов’язані імена багатьох уславлених пізніше українців – просвітителів,

учених, громадських і державних діячів, у тому числі Г.А. Полетики, Г.В. Козицького, М.М. Мотоніса. На думку українського дослідника А.Л. Перковського, двоє останніх були безпосередньо причетні до видання в 1773 р. “Коротких відомостей”⁵. Проте головну роль у його здійсненні відіграв випускник Київської академії та Московського університету, член Вольного економічного товариства, видавець, журналіст і письменник В.Г. Рубан.

Життя та діяльність цієї енергійної, непересічної особистості, її роль у процесі розвитку української культури ще не досліджені належним чином. В.Г. Рубан здобув собі славу не тільки улюбленими віршами на адресу високопоставлених осіб, а й виданням серйозних літературно-наукових журналів, історичних і літературних джерел, а також путівників і історико-географічних описів різних місцевостей, передусім російських столиць.

На початку 70-х років XVIII ст. він займав скромну посаду протоколіста сенатської Межевої комісії, шукаючи протекції сильних світу цього віршами, написаними з нагоди якихось видатних подій в житті імперії. Зокрема, у 1771 р. побачили світ його “Сочинения и переведенные надписи на победы россиян в 1769 и 1770 году, и на другие достопамятности». Саме тоді точилася війна з Турецькою імперією. В.Г. Рубан зумів звернути на себе увагу славетного переможця, головнокомандувача російськими військами, генерал-губернатора Малоросії П. Рум’янцева. Принаймні, письменник шанобливо згадував про милостивий лист, одержаний ним від графа разом з “особливим знаком меценатського благовоління” у 1770 році. Очевидно, саме ця обставина й надихнула В.Г. Рубана на здобуття чергових ознак благовоління високопоставленого вельможі. Напевне, були якісь іще, достеменно невідомі нам мотиви, що спонукали В.Г. Рубана зібрати і видати в світ відомості про тогочасну Лівобережну Україну. Крім особистих почуттів, це могли бути також реверанси на адресу впливових українців, зокрема згаданого вище Г.В. Козицького, що посідав на той час місце статс-секретаря при імператриці Катерині II. Через декілька років цю посаду займе інший представник української старшини – київський полковник Андрій Безбородько, за допомогою яко-

го тим же В.Г.Рубаном буде здійснено в 1777 р. чергове українознавче видання – “Короткий літопис Малої Росії”. Саме до цих лояльних підданих імперії, патріотів своєї Батьківщини й були звернені слова видавця на початку твору: “Народ малороссийский древностию своею, разными знаменитыми деяниями и особливою склонностию к художествам и наукам, також и отменными щедрого естества произведениями, преимуществами вольностей и образа правления, достопамятен в свете, при всем том, не имеет еще обстоятельной своего отечества истории и географии». Крім усього іншого, видавець переслідував суто просвітницьку мету: «хоть некоторое подать понятие о состоянии сей страны тем читателям, которые малое и темное имели о положении и чинах ее сведение».

В.Г.Рубан підкреслював, що видані ним тексти були створені в Україні. Ким саме – невідомо. На думку деяких істориків, автора твору слід шукати серед чиновників Малоросійської колегії, наближених до генерального писаря В.Г.Туманського⁶. Не менш справедливим може бути й припущення про те, що авторів було кілька, а основні, надруковані в 1773 р., тексти створювалися з різної нагоди та в різний час. Особливо, якщо говорити про географічні, історичні та суспільствознавчі відомості, котрі мають не лише довідковий, а й аналітичний характер.

З осіб, що могли брати участь у видавничому проєкті В.Г.Рубана, слід вказати також і на видатного німецького та російського історика і географа, академіка Петербурзької Академії наук Г.Ф.Міллера. Саме він, починаючи з середини 50-х років ХУІІІ ст., займався збиранням та виданням джерел з української історії та географії. Г.Ф.Міллеру належать перші російськомовні публікації, присвячені українському козацтву. Нарешті, в його знаменитих портфелях українським ученим, археографом Й.Бодянським було виявлено і опубліковано в 1846 р. невеличкий документ під назвою «Сокращенное уведомление о Малой России». Видавець приписав його Г.Ф.Міллеру. Насправді ж це не що інше, як фрагмент, властиво історична частина “Коротких відомостей” 1773 р., створена, за словами В.Г.Рубана, разом з іншими, в Україні. Можливо,

більш докладне вивчення цього першоджерела дозволило б розв’язати питання і про його авторство. В усякому разі, деякі відомості про Україну В.Г.Рубан міг одержати за посередництвом Г.Ф.Міллера, якого він добре знав і з яким підтримував особисті дружні стосунки.

Публікація 1773 р. має характер довідника, корисного мандрівникові. Вона складається з присвячення твору П.Рум’янцеву, передмови видавця, географічного опису, нарису про військовий, адміністративний та соціально-правовий устрій суспільства, історичної частини, відомостей про шляхи сполучення та пошту, реєстру духовних і світських чинів, даних про кількість станів українського суспільства та російських переселенців (згідно з ревізією 1764 р.) і, нарешті, списку поштмейстерів. На правах реклами вміщено також каталог книг, що продавалися в столичній лавці якогось Андрія Малахова.

Географічний опис Гетьманщини у виданні 1773 р. став першою спеціальною російськомовною працею, яка присвячена Україні і створена в Україні. Його поява стала можливою передусім завдяки розвитку російського українознавства у формі історико-географічних і соціально-економічних досліджень. Особливо помітний імпульс йому надали так звані Рум’янцевський опис Малоросії 1765 р., дослідження Вольного економічного товариства в 1768 р., академічні експедиції по Україні 1768-1774 рр. За деякими відомостями, матеріали, що увійшли до відповідної частини видання, збиралися за допомогою спеціальних анкет, розісланих Комерц-колегією⁷.

На початку “Коротких відомостей” визначені географічні координати Лівобережжя, перелічені головні річки та природні багатства краю, охарактеризовані його кліматичні особливості тощо. “Благорастворенный и здравый человеческому невреждительный воздух во всей Малой России царствует”, – писав про свою Батьківщину невідомий автор (с.10) (тут і надалі посилання на сторінки цитованого видання – К.В.).

У географічній частині праці вміщено також короткі відомості щодо історії адміністративно-політичного устрою України з часів Київської Русі, перелічено всі тогочасні українські полки та міста в кожному з них (с.3-10).

Етнографічні фрагменти книги включають у себе згадки про найбільш поширені серед українців хвороби, деякі особливості життя та побуту місцевих жителів (с.12). Автор, зокрема, вважав за необхідне поділитися власними спостереженнями про те, що мешканці Чернігівського, Ніжинського та Київського полків працьовитіші, аніж степові, а найбільшою працелюбністю відзначаються нібито жителі Стародубщини, подібні в цьому до великоросійських селян (с.11-12). Тому, мовляв, поміщики та селяни відповідних областей заможніші за всіх інших.

У цілому географічний чи, скоріше, географічно-етнографічний опис України у виданні 1773 р. має всі риси, властиві цьому жанру в російській науці. Про це свідчить, зокрема, не лише структура, послідовність викладення фактичного матеріалу, а й спеціальна увага до економіки, природних ресурсів, характерна саме для російської географії.

Головне місце в "Коротких відомостях" займає характеристика адміністративно-політичного та соціально-правового устрою України. У цій частині праці автор міг спиратися на розвинену вітчизняну традицію, породжену самим характером договірних взаємин України з Росією та примножену реформами 60-х років XVIII ст. В книзі докладно описується номенклатура військових чинів, обсяг їхніх повноважень (с.13-19). Цікавою є згадка про те, що в XVII ст., очевидно, наприкінці його, в Україні були заведені регулярні піхотні та кавалерійські частини, але в 1709 р. їх розформували, залишивши три компанійських полки (с.19-20). Це побіжно висловлене зауваження набуває особливої ваги в світлі дискусій українських істориків про те, чи мали козаки професійний військовий вишкіл ("екзерцицію").

Заслужовує на увагу той факт, що до числа "знатних військових людей", поряд з реєстровими козаками, автор включив і запорожців. У тексті видання можна знайти загальні відомості про місце перебування, спосіб життя, заняття та чисельність січовиків (с.20-21). Мине два роки, і від подібних, цілком толерантних щодо запорозьких козаків висловлювань у підцензурних російських виданнях не залишиться й сліду...

"Короткі відомості" містять у собі докладну інформацію про структуру цивільного адміністративно-правового устрою України, повноваження Генеральної канцелярії, Генерального суду, Генеральної лічильної комісії, гродського, підкоморського та земського суду, деяких інших офіційних установ і чинів. Автор розглядає колишню Гетьманщину як цілком окрему, цілісну державу. Тому він постійно вживає щодо її інституцій чи функцій термін "національні" (скарб, прибутки, економіка тощо).

Хоча зазначене видання побачило світ майже через десять років після резигнації К.Розумовського, автор розпочинає характеристику українського суспільно-адміністративного устрою саме з гетьманської посади. "Чтоб достигнуть гетманского чина, - підкреслює він, - надобно быть храбрым, отличным, справедливым, природным малороссиянином и приобрести склонность у всего воинства и народа..." (с.14). Цілком очевидно, що таким чином гетьман виглядав символом української державності. Навряд чи подібний пасаж міг сподобатися наміснику імператриці, яка прагнула викреслити саму згадку про гетьманство з української історії.

Описуючи стани українського суспільства (духовенство, шляхту, козаків, міщан і селян), автор приділяє головну увагу шляхті. Його уявлення про цей стан викликає особливий інтерес з огляду на полеміку, що велася на той час між українською та російською суспільними верхівками щодо походження, легітимності та соціального статусу місцевої еліти.

На думку автора, українська шляхта складалася з шести основних соціальних груп, у тому числі: нащадків "стародавніх природних тамтешніх фамілій" з часів Київської Русі; представників польської шляхти, які одержали відповідні грамоти від польських і литовських монархів, але, мовляв, загубили їх через "колишні брані"; "благородних людей з різних держав"; вихідців з козаків, що досягли військових і цивільних чинів власними "добročесністю, здібностями та заслугами"; тих, що здобули царські грамоти на мастки і, нарешті, тих, хто одержав нагороди та мастки від гетьманів, але, знов-таки, не мав на це підтверджувальних документів (с.27).

Подібна, максимально широка і далеко небезперечне тлумачення поняття української шляхти висловлювало претензії козацько-старшинських верств українського суспільства на рівноправність з російським дворянством. Проте в даному випадку йшлося зовсім не про входження до складу цього останнього. Автор намагався всіляко підкреслити легітимність і самостійність місцевої політико-правової традиції, втіленої в численних станових вольностях, правах і свободах. Не без гордості він запевняв свого читача в тому, що "все оное шляхетство пользуется свободою во владении недвижимыми именами и прочими преимуществами сему народу, по его привилегиям и правам свойственные, как то: в покупке деревень, во вступлении в службу, в земских выборах и советах и в обращении всех своих продуктов, по воле их, себе в прибыль. Никто из них ни по каким делам, исключая оскорбление Величества и злое умышление, без доказательства и суда арестован быть не может" (с.27).

Автор доволі послідовний в своєму описанні особливого соціального устрою української держави. Він не протиставляє шляхту іншим станам, а визнає за кожним з них, навіть селянством, певні права та привілеї (с.29).

У цілому відповідна частина публікації яскраво ілюструє тогочасний, досить високий рівень правової свідомості українського суспільства. За своїм характером вона продовжувала залишатися демократичною, ближчою до польської шляхетської моделі, аніж російської традиції добровільного закріпачення себе на службі державному "Левіафану".

Не менш цікавою, ніж попередня, виглядає історична частина "Коротких відомостей". За своїм обсягом вона займає порівняно небагато місця, усього вісім сторінок, але і цього достатньо для того, щоб зрозуміти й оцінити історичні погляди автора.

На жаль, нам невідомі джерела його інформації. Можна лише припустити, що серед них була одна з редакцій "Короткого опису Малоросії"¹⁰. На цю думку наводить порівняння обох зазначених праць, в яких на початку йдеться про міжусобиці руських князів – синів Володими-

ра Великого, "розорення Батиеве", литовське, а згодом і польське завоювання Києва. На цьому аналогії не закінчуються. Проте необхідно підкреслити, що історичний нарис у виданні 1773 р. – не компіляція, а цілком самостійний, авторський текст. В його основі лежить традиційна для козацької історіографії XVIII ст. станова концепція українського минулого.

Автор, подібно до більшості своїх попередників, виходить з уявлення про спільність українського історичного процесу з російським. Все те, що не вкладається в ці широкі рамки, фактично зводиться ним до історії козацтва.

У нарисі відсутні будь-які згадки про походження козаків, хоча автор і згадує їхніх перших ватажків – Дашкевича та Лянцкоронського. Принагідно слід зауважити, що в більшості українських історичних творів включно з "Коротким описом Малоросії" порядок перших гетьманів був дещо іншим і починався не з Дашкевича, а з Лянцкоронського. Крім того, в попередньому розділі видання 1773 р. можна знайти ще одну, не характерну для козацьких літописців ремарку про те, що "история обстоятельно не объявляет, в которое точно время и кто первый" почав іменуватися українським гетьманом і що, власне, означає це слово. (с.13). Щоправда, подібний аналітичний підхід до вивчення українського минулого не пов'язаний з власне історичним нарисом. Аналіз останнього свідчить про залежність автора від попередньої, все ще донаукової історіографічної традиції.

Діяння козаків зображуються ним у дусі історико-героїчної міфології, як історія славних подвигів і перемог над ворогами, вірної та відданої служби литовсько-польській короні. У свою чергу, польські королі, усі без винятку, від Стефана Баторія до Володислава IV включно виглядають мудрими протекторами, прихильними до козащини. Уся провина за переслідування останньої покладається на польську шляхту.

На думку автора, лише виняткова козацька хоробрість стала викликати побоювання шляхти, привівши до намагання з її боку спочатку запровадити релігійну унію, а потім і взагалі зрівняти козаків з поспільством.

Відповідно до цього, козацькі повстання в книзі зма-

льовуються як боротьба за відновлення законності і миру з боку козаків і постійні порушення мирних угод і справедливості з боку польського панства. На думку автора, козаки при цьому завжди добивалися перемоги.

Особливо яскраво ця звична для козацької історичної літератури схема виступає в описанні війни під проводом Б.Хмельницького. Для того, щоб не затьмарювати в уяві читача тріумфи козацької зброї під Жовтими Водами, Берестечком і Зборовим, автор зводить до рівня епізоду навіть трагічну битву під Берестечком. В ході її козаки, як і завжди, виявили чудеса хоробрості, але потім, зражені татарами, «для некоторых своих видов, принуждены были уйти через реку, переплыв на лошадях» (с.38). Таким же чином пізніше зобразить ці події славнозвісний автор «Історії Русів».

Перехід України під російський протекторат у виданні 1773 р. позбавлений історичної детермінованості. Автор описує події таким чином, що Б.Хмельницький був змушений звернутися до російського царя з проханням щодо протекції, лише будучи «озлобленным» постійними порушеннями миру польською стороною. Але цар не міг надати допомоги гетьману, оскільки не бажав порушувати миру з Польщею. Цим автор обґрунтовував легітимність союзу Б.Хмельницького з шведським королем. І, мовляв, лише після того, як російський монарх оголосив Польщі війну через порушення нею мирних зобов'язань, він зміг прийняти Б.Хмельницького «з народом і воїнством» до числа своїх підданих (с.39). При цьому варто нагадати, що в попередній частині видання настирливо проводиться думка про договірний характер українсько-російських взаємин, непорушність зобов'язань російської сторони щодо збереження українських «вольностей».

На цьому історична частина видання завершується, хоча автор і зазначає, що козаки уславилися і пізніше своїми героїчними подвигами на службі російському престолу. У цілому можна зробити висновок про те, що «Короткі відомості» 1773 р. зафіксували і оприлюднили козацьку патріотично-автономістську концепцію українського минулого. Вона суперечила на той час як офіційній росій-

ській, так і вітчизняній шляхетській концепції, сформульованій Г.А.Полетикою¹¹.

Таким чином, видання 1773 р. змальовувало колишню Гетьманщину в її суспільно-політичній, державній, історичній і, що мало особливе значення з точки зору подальшої перспективи, географічній та частково етнічній цілісності та окремішності.

Основні відомості про народ і країну, зібрані в творі, мають виразне емоційне, патріотичне забарвлення. Уже з передмови видавця перед читачем постає привабливий образ України-писанки, перлини в короні Російської імперії. Ця тональність збережена і в основному тексті видання.

Усе це значною мірою сприяло збереженню та подальшому розвитку так званої малоросійської ідентичності, що базувалася, головним чином, на історичних і соціально-політичних критеріях. Для перетворення на новітню національну їй не вистачало передусім етнічного підґрунтя, достатнього для сепарації від загальноросійського (православно-східнослов'янського) культурного масиву.

Самий факт публікації книги став важливим кроком на шляху секуляризації української культури, її трансформації в дусі просвітницьких ідеалів. Видання не тільки створювало основу для розвитку новітнього вітчизняного українознавства як комплексного земле- і народоописання, визначаючи собою характер подальшої роботи в зазначеному напрямку¹². Воно дозволяло скласти загальне уявлення про народ і країну, відомі до того лише у відлунні західноєвропейської і, частково, загальноросійської науки та культури. Не випадково «Короткі відомості» одразу ж здобули широку популярність як в Україні, так і за її межами.

Уже через рік після свого виходу в світ вони були перекладені німецькою мовою і через деякий час надруковані в славнозвісному «Магазині нової історії та географії» відомого німецького вченого А.Бюшінга. Щоправда, при цьому прізвисьце видавця – В.Г.Рубана – перетворилося на «Рубенова» і вже в такому вигляді та ще й як автора, повернулося до російської та української історіографії.

Видання 1773 року започаткувало собою серію українознавчих публікацій, підготовлених українськими та ро-

сійськими авторами, що побачили світ у другій половині XVIII – на початку XIX ст. Серед них – “Короткий літопис Малоросії”, виданий В.Г.Рубаном у 1777 р., історико-географічно-етнографічні словники Л.Максимовича, Й.Георгі, М.Щекатова, “Записки про Малоросію” Я.Марковича та деякі інші, подібні до них праці. Але першою стали “Короткі відомості про Малоросію”. У цьому й полягає їхнє значення для української культури.

¹ Краткие географические, политические и исторические известия о Малой России, с приобщением украинских трактатов и известий о почтах, також списка духовных и светских тамо находящихся ныне чинов, числе народа и прочая. СПб., 1773.

² Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760-1830. К., 1996. С.113.

³ Наливайко Д. Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI-XVIII ст. К., 1998.

⁴ Величко Самійло. Літопис. К., 1991. Т.1. С. 26.

⁵ Перковский А.Л. Формирование демографической мысли на Украине в XVIII ст. //Проблемы исторической демографии в СССР. К., 1988. С.66.

⁶ Там же.

⁷ Sounders D. The Ukrainian Impact on Russian Culture. 1750-1850. Edm., 1986. P.123.

⁸ Белковец Л.П. Россия в немецкой исторической журналистике XVIII в.: Г.Ф.Миллер и А.Ф.Бюшинг. Томск, 1988. С.228.

⁹ Александровская О.А. Становление географической науки в России в XVIII веке. М., 1989. С.192.

¹⁰ Апанович Е.М. Рукописная светская книга XVIII в. на Украине: Исторические сборники. К., 1983. С.200-201. Щоправда, в книзі, здається, сплутано тексти видань, здійснених В.Г.Рубаном, відповідно, в 1773 і 1777 рр.

¹¹ Докладніше див.: Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). Харків, 1996.

¹² Горленко В.Ф. Становление украинской этнографии конца XVIII – первой половины XIX ст. К., 1988. С. 38-39.

Володимир Горак

ДО ПИТАННЯ ПРО ІСТОРІОГРАФІЧНУ ЦІННІСТЬ ПРАЦІ В.К.ВИННИЧЕНКА “ВІДРОДЖЕННЯ НАЦІЇ”

Володимир Кирилович Винниченко... Досить яскрава і разом з тим трагічна постать в новітній історії України. І, крім того, постать надто суперечлива з огляду на той складний шлях, який йому судилося долею. Винниченко був відомим літератором і разом з тим - енергійним політичним діячем, що з головою поринув у бурхливі політичні події 1917-1920 рр. Винниченко пройшов шлях від революціонера-емігранта царської доби до прибічника російських більшовиків у 1920 році і, нарешті, до політичного вигнання, який, глибоко розчарувавшись як у більшовицькій Москві, так і в українських національних урядах, виїхав за кордон, щоб там, поза межами рідної України, прожити ще довгі роки в еміграції, які навряд чи можна назвати щасливими у його житті.

Чому ж було саме так? Чому люди, подібні до В.К.Винниченка, чие життя по суті являло собою перманентний політичний пошук, так по-справжньому і не знайшли своє місце на складній політичній арені? На думку мимоволі спадають інші постаті - Юрко Тютюнник, Максим Горький, Олександр Керенський... Саме в цьому невмінні знайти себе політично і полягала, на мою думку, головна трагедія цих людей, але причини, що зумовили її, надто складні і потребують ще з'ясування сучасними істориками-професіоналами.

Значення літературної спадщини В.Винниченка загальновідоме і колосальне. Але разом з тим аж ніяк не можна недооцінювати значення його політичної спадщини. Головним доробком В.Винниченка-літератора і В.Винниченка-політика є широко відомий твір “Відродження нації”, в якому автор висловлює своє бачення соціально-політичних процесів, що мали місце на Україні в буремні 1917-1921 роки.

Я належу до тих істориків, котрі досить високо оцінюють

працю В.Винниченка. Чому? По-перше, мабуть, зі мною погодяться в тому, що твір В.Винниченка політично глибокий і проникливий. По-друге, він заслуговує на високу оцінку ще й тому, що написав його не професійний політик (ним В.Винниченко ніколи не був), а літератор. По-третє, твір В.Винниченка відрізняється також відкритістю, чесністю і щирістю. Разом з тим хотілося б сказати і про те, що, оцінюючи в цілому твір нашого відомого письменника досить високо, я не можу в ряді випадків погодитися з автором "Відродження нації". І ця стаття, полемічна за своїм змістом, спрямована саме на з'ясування всіх тих моментів.

Можливо, у когось виникне питання: а навіщо взагалі це робити? Невже В.Винниченко, голова двох українських урядів, розумів суть подій 1917-1921 рр. гірше, ніж ми, українські історики кінця ХХ ст.? Але, по-перше, ніхто, в тому числі і Володимир Винниченко, не може претендувати на монопольне пізнання історичної істини; по-друге, як вказували ще стародавні філософи, будь-яка істина - це наслідок досить напруженої праці інтелекту, здобуття її не може бути миттєвою або одноактовою дією. Істина, користуючись словами видатного німецького філософа В.Гегеля, є процес.

Пристаючи до написання цієї статті, ми не ставили собі за мету дати вичерпний аналіз змісту цієї відомої праці В.К.Винниченка, прекрасно розуміючи, що для цього потрібна праця багатьох професійних істориків української революції 1917-1921 рр. Наша стаття - це спроба полеміки з Володимиром Кириловичем з деяких проблем української революції, які уявляються нам найбільш важливими і разом з тим - найбільш дискусійними.

Отже, полеміка з В.Винниченко - це наша спроба не тільки здобути, а й поглибити істину з питань української революції 1917-1921 рр.

І. Українська Центральна Рада:

уряд соціалістичний чи уряд буржуазний?

Мабуть, добре напруживши пам'ять, нелегко пригадати хоча б декілька фактів, щоб колишній голова законо-

давчої або виконавчої влади будь-якої країни суто критично ставився б до своєї діяльності після власної відставки. Навпаки, набагато легше пригадати випадки, коли ця діяльність захищається і виправдовується колишніми урядовцями з піною біля роти. Яскравим винятком з цього є сам В.К.Винниченко, який спочатку очолював Центральну Раду (був головою її Генерального Секретаріату), а пізніше, в кінці 1918 - на початку 1919 року перебував на чолі Директорії. Його ставлення до першого українського уряду є відверто критичним і у деяких випадках - навіть ворожим. У творі В.Винниченка "Відродження нації" можна знайти чимало тез, з яких випливає один і той же зміст: Центральна Рада була урядом "буржуазним", її діячі не збиралися боротися з "буржуазним" ладом, вони вірили в "одвічність" і незмінність "буржуазної держави"¹.

Зайво говорити, що у своїх судженнях про соціально-класову суть Центральної ради наш великий письменник, на жаль, аж ніяк не оригінальний. Його думка, по суті, повністю збігається з характеристиками українського уряду, які ми знаходимо у більшовицьких та лівосервіських джерелах. В.І.Ленін, наприклад, характеризував Центральну Раду і її діячів як "український різновид" керенщини. І, на наш погляд, хоча В.К.Винниченко і висловлює свою особисту думку, вплив більшовицьких поглядів на його політичний світогляд відчувається тут досить помітно.

Зразу ж можна закинути авторові "Відродження нації", що він політично тенденційний - насамперед тому, що подібна думка про "буржуазність" Центральної Ради, на жаль, не спирається на ґрунтовну аргументацію. Єдине, до чого зводяться усі докази В.Винниченка - це численні посилання на "бездіяльність" Центральної Ради, яка, боючись некерованої народної стихії, не робила рішучих кроків щодо практичної реалізації революційних ідей і тим самим фактично зберегла на Україні "буржуазний лад" в усіх сферах життя - аграрній, фінансовій, промисловій та ін.

І разом з тим потрібно зазначити, що такі ідеї в українській немарксистській історіографії є в очевидній меншості. Набагато більше авторів твердять, що Центральна Рада була "соціалістичним урядом" і дійсно прагнула до соціалістичних перетворень в українському суспільстві, але дея-

кі внутрішні і зовнішні обставини (зокрема, більшовицька навала) стали їй на заваді у цьому².

Так хто ж правий? В.Винниченко чи його опоненти - історики, представники немарксистської історіографії? Про що повинні писати історики: про невдалий соціалістичний експеримент Центральної Ради чи про фактичний захист нею старих порядків? Автор статті усвідомлює, що відповідь на це питання досить складна і вже тому ми не можемо претендувати на його всебічне і вичерпне висвітлення. Складність відповіді на це питання зумовлюється кількома обставинами історико-методологічного характеру, зокрема: а) недостатньою концептуальною визначеністю поняття "соціалізм" і "соціалістичне суспільство" у світовій науковій літературі; б) неоднозначністю політики Центральної Ради впродовж 1917 року; в) неоднозначністю персонального складу Центральної Ради (в ній були як надто ліворадикальні, так і більш помірковані діячі); г) суттєвими розходженнями між теорією і практикою Центральної Ради.

Спробуємо по змозі об'єктивно розглянути вказане питання. Що таке соціалізм, соціалістичне суспільство? Які його характерні ознаки? І чи відповідають цим ознакам численні країни, а також соціально-політичні рухи, які часто оголошували себе соціалістичними, але нерідко без достатнього обґрунтування?

Певний парадокс історії полягає в тому, що абсолютна більшість країн, які називали себе соціалістичними, такими насправді ніколи не були. Чому? Насамперед тому, що їх конкретна практика аж ніяк не відповідала базовим характерним рисам соціалізму, якими є, зокрема, повна відсутність експлуатації людини людиною і наявність широкої свободи особистості. І тому не може називатися соціалістичною наша колишня країна - СРСР, ознаками якої була сильна і в окремих випадках - надто жорстока експлуатація села з боку міста, повна відсутність свободи і, зокрема, свободи політичної. Далекою від своєї назви була і "націонал-соціалістична" Німеччина А.Гітлера, де спостерігалась жорстока експлуатація як німецького, так і інших, поневолених народів з боку великих монополістичних об'єднань. Такою ж мірою не може претендувати на назву "соціалістич-

на" і КНР (раніше - тому, що тоді в Китаї вкорінилася типова сталінська модель суспільного розвитку, тепер - тому, що КНР стала на капіталістичний шлях).

Інакше кажучи, керівники цих країн були комуністами і соціалістами лише на словах, а насправді втілювали в життя ту чи іншу форму неосоціалістичного суспільства, так чи інакше побудованого на експлуатації людської праці.

А що ж діячі Центральної Ради? Чи стояли вони на ґрунті соціалістичних ідей? І якщо це так, то чи була їх практика розбудови української держави теж соціалістичною? На нашу думку, можливі три відповіді на це питання: 1) діячі Центральної Ради були соціалістами і в теорії, і на практиці; 2) діячі Центральної Ради були соціалістами лише в теорії, а на практиці не втілювали соціалістичні ідеї в життя; 3) діячі Центральної ради не були соціалістами ні в теорії, ні в практиці і стояли на ґрунті "буржуазної держави" - тобто саме так, як про це пише у своєму творі В.Винниченко.

Звернімося до фактів і джерел. У 1-му і 3-му Універсалах Центральної Ради було висловлено бажання ліквідувати приватну власність на землю в будь-яких формах (поміщицького, монастирського землеволодіння і т.п.). В загальному плані господарем усієї землі повинен був стати український народ, а в практично-конкретному розумінні - земельні комітети, які й мали розподілити ці нетрудові господарства серед малозабезпечених верств селянства³.

Такий крок за умови його реалізації ще не можна охарактеризувати як повністю соціалістичний. Адже вилучення державою земель з володіння осіб не завжди означає, що буде повністю скасована експлуатація людини людиною. Навпаки, історія знає чимало прикладів, коли на общинних та державних землях відбувалася досить сильна експлуатація людини людиною. Разом з тим таке прагнення діячів Центральної Ради можна розглядати і як відвід від ідеї класичного капіталізму, що ґрунтується на принципі приватної власності на землю.

Проте, слід підкреслити, що на ідеї про націоналізацію всіх земель України Центральна Рада не зупинилася. Уряд українського есера Голубовича, що прийшов до влади в січні 1918 року, запровадив поняття "трудової норми" в селянському господарстві, підкресливши, що земельна ділянка

має бути не меншою від споживчої і не більшою за трудову⁴. Реалізація такої ідеї, на нашу думку, в значній мірі виключила б можливість експлуатації людської праці.

Аналогічною була і справа в галузі робітничого питання. Керівники Центральної Ради схилилися до націоналізації промислових підприємств, до запровадження на них 8-годинного робочого дня, до встановлення на них робітничого контролю⁵.

І якщо до всього цього додати те, що Центральна Рада своїми декретами встановлювала свободу думок і віросповідань, вільний розвиток національних меншин на Україні (в січні 1918 року український уряд прийняв закон про "національно-персональну автономію") і навіть збиралася скасувати регулярне військо⁶ (деяким її діячам воно вважалося реакційним і непотрібним атрибутом старої "буржуазної держави"), стає ясным, що думки В.К.Винниченка про те, що він і його колеги не хотіли руйнувати основи капіталістичного суспільства, аж ніяк не відповідає історичній дійсності. До речі, варто навести тут коротенький витяг із промови самого голови Секретаріату Центральної ради, оголошеної 13 жовтня 1917 року на четвертому з'їзді української соціал-демократичної партії в Києві. Він говорив: "Яка революція тепер відбувається?" Дехто характеризує її як буржуазну. Але... революція робили селянство і пролетаріат. І по своїм цілям вона - не буржуазна. Цю революцію можна назвати соціалістично-демократичною⁷.

Отже, за напрямом своїх думок і за характером власних соціальних програм переважна більшість керівних політиків Центральної Ради були типовими соціалістами. Щоправда, деякі з них (зокрема М.Садovsky) справді не підтримували курс українського уряду на соціалістичні перетворення і дійсно не збиралися, як і праві російські меншовики, руйнувати буржуазний лад, але в Центральній Раді вони становили абсолютну меншість⁸.

Разом з тим виникає і інше принципово важливе питання, яке вже фактично поставив у своєму творі сам В.Винниченко. Чи були члени Центральної ради, безумовно, соціалісти за своїми прагненнями і програмами, такими ж соціалістами в практиці життя? Інакше кажучи, чи зуміли вони

реалізувати свої соціалістичні ідеї на ділі? І якщо ні, то чи можна вважати їх у такому разі соціалістами? Можливо, правильніше було б характеризувати їх як "буржуазних республіканців" - так, як пропонує сам В.К.Винниченко?

На жаль, звинувачення В.К.Винниченком Центральної Ради у "нездатності" змінити на Україні існуючий буржуазний лад дійсно містить у собі значну долю істини. За чимало років праці над тематикою української революції у 1917-1921 рр. нам не вдалося знайти серед архівних та мемуарних матеріалів будь-яких переконливих свідчень, що Центральна Рада дійсно предметно втілювала власні соціалістичні ідеї в життя. Цей погляд підтримує і такий авторитетний історик перших українських урядів, як Д.Дорошенко⁹. Найімовірніше, це й дійсно відповідає істині. Інакше не втратила б Центральна Рада свою владу так швидко у перші місяці 1918 року внаслідок масового розчарування її політикою українських робітників та селян.

В.К.Винниченко пояснює це тим, що, мовляв, український уряд вагався з реалізацією власних декретів, боючись приходу до влади російського пролетаріату, а також "анархізації" українського життя¹⁰. Разом з тим діяли ще й інші причини, про яких автор "Відродження нації", на жаль, пише не так детально. До них слід насамперед віднести практичну невідповідність більшості членів Центральної ради до реалізації тих завдань, які вони самі ж поставили перед собою, бо вони здебільшого не мали будь-якого досвіду державного управління. Якби у них такий досвід був, вони відчували б себе набагато впевненіше і "анархізації" не побоюлися б, знаючи, що у скрутну хвилину вони зможуть їм впевнено запобігти. І, на мою думку, в цьому разі соціалістичні реформи були б втілені в життя, бо нема абсолютно ніяких підстав натякати на нещирість В.Винниченка та його колег.

Але разом з тим уявляється, що було б абсолютно неправильно робити на цій підставі висновок, що Центральна Рада виступала як охоронець та прибічник буржуазного ладу на Україні. Так, вона дійсно не зуміла побудувати на українській землі соціалізм, але разом з тим ми не можемо навести факти, які б свідчили про зміцнення Центральною радою позицій капіталізму (якби це було дійсно так, ми не полегі-

зувати б з тезою В.К.Винниченка про “буржуазну суть” Центральної Ради). І взагалі міркування за відомою схемою: “хто не друг - той проти нас” уявляється нам надто спрощеним, однобічним і тому - невірним. Хіба ж можна багатьох відомих соціалістів утопічного спрямування (Сен-Симона, Ш.Фур'є, Кабе, Мореллі, Маблі, російських народників і т.п.) вважати не соціалістами, а буржуазними діячами тільки за те, що вони не знали чи не знайшли практичних шляхів для реалізації власних ідей? Звичайно, ні. То ж невірно було б робити таке і стосовно Центральної Ради. Її діячі у своїй переважній більшості були щирими соціалістами, які дійсно хотіли кардинальних суспільних перетворень на Україні. Але на практиці їх ідеї не були реалізовані за обставин, які у значній мірі залежали не від них.

То хто ж були урядовці Центральної Ради? Аж ніяк не переконаними “буржуазними республіканцями”, як їх кваліфікує В.К.Винниченко. В дійсності вони були представниками світового утопічного соціалізму, хронологічні рамки якого аж ніяк не можна обмежувати XVI-XIX століттям. Їх, на наше переконання, слід поширити і на XX століття.

2. Конфлікт між Центральною Радою і Раднаркомом РСФСР у грудні 1917 року.

Хто винен?

Усі, хто більш-менш знайомі з історією громадянської війни на Україні, пам'ятають, що з початку соціалісти з Центральної Ради і російські більшовики виступили як союзники у боротьбі з Тимчасовим урядом. Союз цей тривав, проте, недовго. Після розгрому військ Керенського в Києві на початку листопаду 1917 року обидві сили почали енергійну боротьбу за владу. Справа дійшла до того, що 17 грудня 1917 року Раднарком Росії на чолі з Леніним оголосив українському урядові ультиматум, а після невиконання його умов - війну, яка закінчилася усуненням Центральної Ради від влади¹¹.

Хто ж ніс відповідальність за виникнення цього збройного конфлікту між Росією і Україною? На думку В.К.Винни-

ченка, винною у цьому була тільки Центральна рада, яка своєю фактичною допомогою “білогвардійцям-каледінцям” викликала збройний напад на неї з боку Росії”.

Як бачимо, В.К.Винниченко знову відтворює на сторінках своєї книги типові більшовицькі тези. Він навіть намагається підкріпити свою позицію досить дискусійною тезою про те, що російський Раднарком на чолі з В.І.Леніним робив усе, щоб уникнути цього збройного зіткнення і що тільки Центральна Рада, вперта у своїй “контрреволюційності”, змусила російський більшовицький уряд піти на нього¹².

Придивимось до головного аргументу автора “Відродження нації”. Не будемо спрощувати проблему і відразу ж зазначимо, що в ньому є певна доля істини. Чому? Тому що Центральна Рада і справді об'єктивно надала тоді певної підтримки каледінцям, пропускаючи на Дон їхні загоны і не пропускаючи в той же самий час більшовицькі війська. І справді, якби Центральна Рада дійсно прагнула б до політичного нейтралітету між червоними і білими, то її поведінка в ті дні повинна була б бути дещо іншою, а саме: 1) український уряд міг би залишати поза своєю територією одночасно як російські більшовицькі війська, так і загоны каледінців; 2) український уряд міг би також затримувати і обеззброювати на “своїй території” і червоних, і білих; 3) Центральна Рада могла б, крім того, дозволити супротивникам переїжджати через власну територію і з'ясовувати стосунки між собою за межами України.

На жаль, всі наведені варіанти поведінки Центральна Рада відкинула, чим і викликала до себе справедливий (у цьому плані) претензії з боку Раднарком РСФСР. Разом з тим, факти свідчать про те, що більшовицький Раднарком був далеким від того, щоб дійсно уникати збройного конфлікту з Україною. Навпаки, текст його ультиматуму свідчить, що радянський уряд Росії саме його і прагнув. На нашу думку, довести це не важко. Якби уряд Леніна і справді мав намір зберегти мирні стосунки з Україною (а разом з ним - і незалежність України), то всі переговори між сторонами не вийшли б за межі цього питання, і цілком можливо, що радянська Росія і Українська Народна Республіка знайшли б рішення, яке було б однаково прийнятним і для більшовиць-

кої Росії, і для України (на нашу думку, Центральна Рада під тиском Раднаркому РСФСР могла б рано чи пізно заборонити прибічникам Каледіна просуватися по території УНР). Але звертає увагу на себе те, що сам зміст більшовицького ультиматуму вийшов далеко за межі “каледінського” питання. Крім вимоги припинити допомогу контрреволюціонерам на Дону і Кубані, Раднарком додатково вимагав: відмову Центральної Ради від боротьби з більшовицькими загонами на власній території і організацію спільного походу проти “білого Дону”¹³. Зрозуміло, що прийняття цих умов Центральною Радою означало б на практиці її добровільну капітуляцію і відмову від незалежності України. На наш погляд, цей пункт ультиматуму лєнінського Раднаркому був для Центральної Ради набагато більш принижуючим, ніж вимога уряду Австро-Угорщини до Сербії дозволити цісарським чиновникам організувати розслідування вбивства ерцгерцога Франца-Фердинанда. І тому пункти лєнінського ультиматуму були заздалегідь неприйнятними, провокаційними у своїй основі і мали привести до необхідної для більшовиків війни з Україною і до ліквідації української незалежності. Таким чином, вина за виникнення українсько-російського конфлікту лежить не стільки на Центральній Раді, скільки на більшовицькому Раднаркомі.

3. Українські уряди 1918 (Центральна Рада і Гетьманат): “буржуазна естафета” чи злам традиції українського соціалізму?

Чимало сторінок у “Відродженні нації” В.К.Винниченка присвячено досить складному і бурхливому в історії України 1918 року, коли впродовж відносно короткого часу на Україні керували три уряди: Центральна Рада (повернулася до влади 1 березня 1918 року), Гетьманат генерала Павла Скоропадського (замінив Центральну Раду 29 квітня 1918 року) і Директорія (прийшла до влади 14 грудня 1918 року).

У характеристиці В.К.Винниченком політики Центральної Ради і Гетьманату у 1918 році виразно виявляєть-

ся спроба досить штучно і спрощено зблизити і навіть ототожнити соціально-політичну суть цих досить різних у будь-якому відношенні урядів. І тут, безумовно, В.Винниченко знову віддає відверту данину суто більшовицьким концепціям, що безапеляційно ставили і ставлять на одну дошку ці два українські уряди. Розповідаючи про повернення Центральної Ради до Києва на початку березня 1918 року, автор “Відродження нації” наголошує на тому, що українські урядовці почали за допомогою іноземних інтервентів проводити на Україні чисто буржуазний курс: відновлювати приватну власність, повертали поміщикам землю і реманент, а капіталістам - фабрики і заводи¹⁴. Що ж до фактів, що свідчать про намагання Центральної Ради здійснити “соціалізацію землі”, то сам В.К.Винниченко, очевидно, вважає їх такими, що не заслуговують на серйозну увагу. А звідси логіка письменника штовхає його до природного висновку: з огляду на те, що за Центральної Ради 1918 року капіталістичні порядки залишилися фактично недоторканими, то єдине, що треба було зробити царському генералові Скоропадському - це законодавчо закріпити все “підготовлене” для нього Центральною Радою¹⁵.

Отож в уяві В.Винниченка між Центральною Радою і Гетьманатом відбулося те, що можна умовно назвати “естафетою” між двома чисто “буржуазними” урядами. Зазначимо, що для підкріплення своєї позиції автор наводить також і аргумент дещо іншого характеру: мовляв, і Центральна Рада, і Гетьманат відверто робили ставку на великих земельних власників-капіталістів (Центральна Рада прагнула зберегти в українському селі господарства до 50 десятин землі, а Скоропадський - до 25 десятин).

Але факти історії, на жаль, малюють іншу картину. Чимало авторитетних істориків (зокрема Д.Дорошенко, колишній генеральний писар Центральної Ради П.Христюк) свідчать, що соціалістична орієнтація Центральної Ради не змінилася у березні 1918 року. Навпаки, з селянською землею і капіталістичними підприємствами радівці збиралися діяти саме так, як до того вимагав її IV Універсал, який без перебільшення можна назвати найбільш соціалістичним і радикальним з усіх Універсалів цього україн-

ського уряду (він повністю відкидав приватну власність на землю). Д.Дорошенко у своїй відомій монографії наводить коротеньку, або яскраву характеристику діяльності Центральної Ради у 1918 році, що дається у рапорті одного з членів німецької окупаційної адміністрації. По іронії долі, зазначає він, німці і австрійці, борючись на Україні проти “російського більшовизму”, по суті змушені були спертися у боротьбі з ним такий же самий “комуністичний режим” в особі Центральної Ради¹⁶.

Читач має право закинути мені, що подібні оцінки можуть бути надто суб’єктивними і невірними. Припустимо, що це й дійсно так. Припустимо, що в оцінці тих подій та соціальних явищ дійсно помилялися і Д.Дорошенко, і П.Христюк і інші автори, що були їх очевидцями. Припустимо, що Центральна Рада дійсно була “буржуазним” урядом, що саме вона заклала добрий ґрунт для подальшого “воцаріння” генерала П.Скоропадського. Але, дивлячись на речі таким чином, ми, мабуть, не зможемо пояснити логіку багатьох фактів із життя України 1918 року. Чому, наприклад, проводячи “буржуазну” політику, Центральна Рада відразу ж викликала проти себе різку і навіть непримиренну опозицію з боку буржуазних кіл України? Згадаймо хоча б такий факт. У другій половині березня 1918 року відбувся з’їзд консервативної партії хліборобів-демократів. “Хлібороби-демократи” засудили аграрну політику Центральної Ради, вимагали від українського уряду відмовитись від курсу на “соціалізацію” землі і відновити на селі приватну власність на землю¹⁷. І аналогічні питання: чому Центральна Рада енергійно протестувала проти провокаційного наказу німецького генерала Айхгорна, що фактично відновлював права поміщиків на землю? Чому, коли 29 квітня 1918 року у Києві зібрався “хліборобський конгрес” (він і обрав Скоропадського гетьманом) часто-густо лунали гасла: “Геть Центральну Раду!”, “Годі нам вже соціалістичних експериментів!”¹⁸ І чому саме гетьман Скоропадський перш за все відмінив по суті все законодавство Центральної Ради?

Відповідь, на нашу думку, ясна. Центральна Рада і гетьманська влада були виразниками інтересів різних со-

ціальних верств. Перша відбивала (хоча не послідовно) інтереси біднішого та середнього селянства, яке через слабкість і хиткість свого матеріального становища тягнулося саме до общинних, соціалістичних форм існування суспільства і боялося ринкового капіталізму. Гетьманська ж влада, навпаки, відбивала сподівання найбільш заможних верств міста і села (поміщиків, міської буржуазії, куркульства), які, по-перше, досить міцно стояли на ногах у господарчому відношенні, і, по-друге, смертельно ненавиділи соціалізм, що принаймні обмежував їх високий суспільний статус. Тому соціалізм (реальний і потенційний) Центральної Ради був цим верствам ворожий. І це одна з найважливіших причин гетьманського перевороту що відбувся 29 квітня 1918 року. Ті, хто здійснив його, бачили своїм ворогом навіть утопічний соціалізм Центральної Ради.

4. Гетьманат 1918 року:

уряд “неукраїнський”, уряд український,
уряд інтернаціональний?

Вибираючи відповідь на це дискусійне питання, В.К.Винниченко оперує логікою, притаманною представникам українських соціалістичних партій, що у свій час боролися проти гетьманщини. За їх думкою, Гетьманат не мав нічого спільного не тільки з “трудящими класами” України, а й з українським народом і українською нацією взагалі. Це, за В.Винниченко, була українська за формою, але водночас типово “чужинна”, російська за змістом влада - влада російського поміщика, російського генерала і російського чиновника¹⁹.

Висловлюючи свою тезу саме так, безапеляційно і категорично, В.К.Винниченко, на жаль, не оперує при цьому скільки-небудь серйозним фактичним матеріалом, що міг би підкріпити її. Методологічною основою подібних тверджень автора “Відродження нації” є уявлення про те, що серед етнічних українців ніколи не було експлуататорів чужої праці, властиве чималій кількості українських істориків і політиків.

У свій час, тільки починаючи вивчати подібні пробле-

ми, я неодноразово замислювався: чому як у старій, так і в новій українській історіографії (немарксистській) досить міцно укріпилося це хибне уявлення, що різко суперечить усьому історичному досвіду України? Треба взагалі підкреслити, що ніяка нація світу, включаючи і нашу, українську, не може претендувати на почесне “безбуржуазне” звання, бо капіталістична формація (на відміну, скажімо, від рабовласницької і феодальної формацій, які охопили значну кількість, але не всі суспільства), набула справді універсального, світового значення і не обійшла фактично жодного з суспільств і держав. А це значить, що, поруч з іноземними капіталістами, у кожній з країн можна без особливих зусиль відшукати також і капіталістів “своїх”, вітчизняних. Глибокі історичні дослідження як радянських, так і немарксистських вчених довели, що до 1917 року на Україні існували три основні групи національних, українських капіталістів: а) українське дворянство, яке напередодні 1917 року уособлювало собою розвиток капіталізму у сільському господарстві; б) велика українська міська буржуазія (Терещенко, Харитоненко та ін.); в) куркульство (клас дрібної буржуазії), що, на відміну від великої буржуазії, будував свій життєвий уклад на незначному, але все ж таки реально існуючому застосуванню найманої праці²⁰.

Передбачаю, що найбільшу критику читачів може викликати моє уявлення про існування міцного і впливового класу українського дворянства. Але у Всеросійському переписі населення 1897 року можна знайти цікавий і несподіваний для багатьох факт: під час цього перепису дворян України назвали своєю мовою українську мову.

Вже виходячи з цього, помилково говорити про те, що, мовляв, гетьманський переворот кінця квітня 1918 року відбивав інтереси “неукраїнських” експлуаторських класів. Крім того, досить придивитися до особистого складу гетьманського кабінету міністрів, щоб побачити, що в ньому аж ніяк не випадково переважну більшість становили етнічні українці (Лизогуб, Рогоза, Чубинський, Василенко, Устимович). Вибирали гетьмана 29 квітня 1918 року теж переважно українці (поміщики і куркулі). За підрахунками автора цієї статті, серед усіх повітових і

губернських старостів, що виконували свої обов’язки протягом правління П.П.Скоропадського, досить солідний процент становили також українці.

А якщо врахувати, що практично весь час Скоропадський і його уряд стояли на ґрунті самостійної української держави і навіть провели широку українізацію усього суспільного життя на Україні, то можна зробити висновок: Гетьманат 1918 року являв собою одну з форм української національної держави (на жаль, із сильною залежністю її від австро-німецького блоку), що представляла інтереси вищих шарів українства (українських поміщиків, вищих верств української буржуазії, куркульства).

Можуть заперечити: Гетьманат 1918 року захищав не тільки еліту українську, а й еліту російську, польську, єврейську і т.п. і певною мірою це було так. Наприклад, видаючи накази про відновлення права власності, Скоропадський дбав не лише про інтереси заможних українців, але разом з тим фактично відновлював у правах поміщиків і капіталістів представників інших національностей (росіян, поляків, євреїв). Проте, слід чітко розмежувати два аспекти цієї проблеми. Захищаючи їх, безумовно, в економічному плані, уряд Скоропадського у політичному відношенні був далекий від інтересів елітарних кіл національних меншин. Достатньо сказати, що орієнтація його “Української держави” досить суттєво розійшлася з прагненнями російських монархістів на Україні, що мріяли побачити реставрованою Російську імперію Романових. Якби Гетьманат був дійсно “російським” чи “проросійським” буржуазно-поміщицьким режимом, то навряд чи відомі російські політики Мілюков і Пуршикевич закликали б до його повалення, а генерал Денікін довгий час не бажав встановлювати з ним дипломатичні відносини.

Українська Директорія: діяльність
за “неопублікованою програмою
чи відповідність урядових дій програмним засадам?”

Слід підкреслити, що ставлення Володимира Винниченка до уряду Директорії, котра прийшла до влади 14 грудня 1918 року, теж досить критичне і в цьому плані не

поступається ставленню до Центральної Ради. В ньому у В.К.Винниченка набагато більше односторонності, ніж у його ставленні до Центральної Ради (справа в тому, що досить критичний погляд на діяльність цього уряду притаманний переважній більшості представників української немарксистської історіографії, не кажучи вже про українських радянських істориків).

Зразу ж зробимо застереження: у більшості своїх оцінок щодо Директорії В.В.Винниченко абсолютно правий. І дійсно, цей уряд, почавши з блискучої організації переможного повстання проти гетьмана Павла Скоропадського, пізніше фактично став на заваді дальшому поглибленню революційного процесу на Україні. Все це так. Але заперечення у мене викликає одна з характерних і, м'яко кажучи, дискусійних тез автора "Відродження нації" щодо діяльності Директорії, яку можна сформулювати таким чином: після перемоги над гетьманщиною український уряд лицемірно проголосив одну, революційну програму, але насправді збирався йти (і дійсно пішов) зовсім іншим шляхом, що врешті решт призвело до встановлення на Україні одного з варіантів української контрреволюції²¹.

Але чи це дійсно було так? Підкреслимо, що і більшість українських істориків беззастережно солідаризувались з цим висновком В.Винниченка. Проте порівняльний аналіз теорії і практики Директорії, зроблений мною для з'ясування цього питання, привів мене до несподіваного для мене самого висновку: практичні кроки уряду Директорії повністю відповідали тезам її відомої Декларації від 26 грудня 1918 року. Так, можна доводити (причому - переконливо!) антинародність цих кроків, їх антиреволюційний характер (наприклад, певне зволікання з реалізацією аграрної реформи, репресії щодо "лівих" елементів, розгін Рад і т.п.), але факт залишається фактом: така політика Директорії відповідала положенням Декларації. А якщо це так, то теза В.К.Винниченка про "політичну нещирість" Директорії не витримує ніякої критики²².

Одне з перших положень Декларації відображало бажання діячів Директорії назавжди ліквідувати на Україні буржуазно-поміщицьке законодавство гетьмана П.Скоро-

падського. І це бажання дійсно було виконане. Виплата контрибуцій селянством негайно прикоротилася, приватна власність на поміщицькі та куркульські землі, поновлена П.Скоропадським, була скасована, реакційне робітниче законодавство також було анульовано. Крім того, досить послідовно було виконано і ще одне положення Декларації Директорії - про усунення від влади представників експлуататорських класів (буржуазії і поміщиків). Слід підкреслити, що на виборах на Трудовий Конгрес (відбувся в кінці січня 1919 року) жодний капіталіст, поміщик чи куркуль не був присутній²³.

Тепер ми підходимо до головного пункту критики Директорії з боку В.К.Винниченка. Письменник щиро обурюється діяльністю каральних загонів Болбочана, Ковенка та інших, що розганяли і розстрілювали на Україні прибічників відновлення Радянської влади. І дійсно ця репресивна за своїм реальним змістом діяльність відбувалася в той час всупереч бажанням переважної більшості українських робітників та селян, що схилилися тоді до варіанту самостійної радянської республіки. Але, з іншого боку, і тут дії воєначальників С.Петлюри повністю відповідали змісту грудневої Декларації. По-перше, беззастережно встановлення радянської форми правління на Україні Декларація аж ніяк не обіцяла. По-друге, Декларація наголошувала на тому, що майбутню форму державної влади ((радянську, парламентську або ж якусь іншу) мав визначити Трудовий конгрес. І, нарешті, по-третє (а це - найголовніше), Директорія брала на себе зобов'язання придумувати, до скликання Трудового Конгресу, будь-які виступи з метою насильницького нав'язування народові України тієї чи іншої форми правління, що, по суті, і робилося вищезгаданими петлюрівськими командирами²⁴.

На закінчення підкреслимо, що і у справах міжнародних Директорія дотримувалась миролюбної політики, принципи якої теж були висвітлені у Декларації. Ми упевнені у тому, що ніхто навіть з найбільш переконаних опонентів Директорії не зміг би навести будь-яких фактів, що свідчили б про агресивність намірів Директорії щодо інших держав у кінці 1918 - на початку 1919 років. Слід підкреслити, що уряд Директорії неодноразово перебував у

стані війни з іншими державами - більшовицькою Росією, державами Антанти, збройними силами Півдня Росії, але ведення військових дій з боку українського уряду практично завжди було наслідком конкретних проявів агресивності цих країн щодо української держави (а не навпаки).

Звичайно, можна побачити відхід від революційних принципів Декларації у конкретних угодах, які укладав уряд Директорії з країнами Антанти (січень-березень 1919 року) і з Польщею (квітень 1920 року) (саме так мислить собі про цю справу В.К.Винниченко). Можна погодитись з автором "Відродження нації" в тому, що практична реалізація цих договорів значно звузила б реальний суверенітет України. Але чи можна на цій підставі характеризувати членів уряду Директорії як "зрадників" власної грудневої Декларації 1918 року? На мою думку, ні. По-перше, до укладення цих нерівноправних угод Директорію змусили вкрай важкі внутрішні і зовнішні умови. По-друге, слід особливо підкреслити, що на практиці всі ці угоди залишилися фактично на папері, в чому, на моє переконання, не останню роль зіграло щире бажання українських урядовців бачити Україну дійсно незалежною. По-третє, навіть ці багато в чому невдалі угоди за великим рахунком не суперечили змісту грудневої Декларації, бо сама Декларація аж ніяк не заперечувала можливість укладення союзницьких угод України з іншими державами і іншими політичними силами.

Отже, можна довго дискутувати з питання про правильність чи неправильність внутрішньої та зовнішньої політики Директорії, але не викликає сумніву те, що діяльність українського уряду не суперечила його власній опублікованій програмі.

Викладена полеміка автора цієї статті з В.К.Винниченком приводить до висновку, що при всій ґрунтовності "Відродження нації" не всі висловлені в ній ідеї відповідають історичній істині. Причини цього слід вбачати в тому, що, по-перше, В.К.Винниченко не був професійним істориком-дослідником, і, по-друге, що, будучи по своїй суті ліворадикальним політиком, він не міг бути безпристрасним у своєму ставленні до дій правої частини Центральної Ради і Дирек-

торії, і це на практиці віддаляло його від правильного розуміння низки аспектів такого досить складного питання, як українська національна революція 1917-1921 рр.

¹ Винниченко В. Відродження нації: У 3 т. К.; Відень, 1920. Т.2. С. 108, 110, 111-112.

² Див.: Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. К., 1995. Т.2. С. 476, 479; Ukraine. A Study in Revolution, 1917-1921. Cambridge; Massachusetts, 1979.

³ Див.: Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції: У 4 т. Відень, 1921. Т.1. С.73; Т.2. С.51-52.

⁴ Там само. Т.2. С.129.

⁵ Там само. Т.2. С.52.

⁶ Див.: Історія українського війська: У 2 т. К., 1995. Т.2. С.133.

⁷ Христюк П. Вказ. праця. Т.2. С.30.

⁸ Там само. Т.2. С.31.

⁹ Дорошенко Д. Історія української революції (1917-1923 рр.). Ужгород, 1923. С.17.

¹⁰ Винниченко В. Вказ. праця. Т.2. С.106.

¹¹ Історія українського війська... Т.2. С.131.

¹² Винниченко В. Вказ. праця. С.136, 137-141.

¹³ Христюк П. Вказ. праця. Т.2. С.85.

¹⁴ Винниченко В. Вказ. праця. Т.2. С.306-307.

¹⁵ Винниченко В. Вказ. праця. Т.2. С.24-28.

¹⁶ Дорошенко Д. Вказ. праця. С.46.

¹⁷ Полонська-Василенко Н. Вказ. праця. Т.2. С.484.

¹⁸ Див.: Горак В.С. Царський кавалергард. Російський генерал, гетьман України //Час. 1997, грудень.

¹⁹ Винниченко В. Вказ. праця. Т.3. С.179-183.

²⁰ Див.: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. СПб., 1904; Очерки развития социально-классовой структуры УССР. 1917-1967 гг. К., 1987.

²¹ Винниченко В. Вказ. праця. Т.3. С.179-183.

²² Там само.

²³ Полонська-Василенко Н. Вказ. праця. Т.2. С.518-519.

²⁴ Полонська-Василенко Н. Вказ. праця. Т.2. С.174-175.

БІОІСТОРІОГРАФІЯ

Всеволод Наулко

ТВОРЧА СПАДЩИНА ДОМІНІКА П'ЄРА ДЕ ЛЯ ФЛІЗА ЯК ДЖЕРЕЛО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНИХ І КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Інститут української археографії та джерелознавства ім.М.Грушевського НАН України спільно з Інститутом рукопису НАН України і Кафедрою української культури та етнографії Університету Альберта (Канада) завершив видання двотомної праці унікальних рукописних альбомів Домініка П'єра Де ля Фліза¹ "француза за походженням і українця за покликанням". У це видання увійшли кілька найбільших за обсягом і найцікавіших за змістом альбомів, зокрема "Етнографічні особливості селян Київської округи..." і "Медико-топографічний опис державних маєтностей Київської округи...". Обидва альбоми були створені на початку 50-х років минулого століття, тобто 150 років тому. Досить сказати, що альбом "Медико-топографічний опис державних маєтностей Київської округи..." у рукописі налічує 1248 сторінок, збагачених майже 300 авторськими малюнками природного середовища, флори та фауни, поселень, особливостей вбрання, побуту тощо. Всього Де ля Фліз залишив дев'ять альбомів, які зберігаються в архівних сховищах Києва, Чернігова і Санкт-Петербурга.

Перша згадка про його альбоми з'явилася у публікації засновника і директора Церковно-археологічного музею професора Миколи Петрова в "Описі рукописів..." цього музею за 1875 р.² Ще раніше, у 1873 р. син дослідника, Микола Де ля Фліз, повідомив редакцію часописа "Русская старина" про його мемуарні праці, однак ця інформація з'явилася на сторінках зазначеного журналу тільки через 18 років.

Першовідкривачем творчої спадщини Де ля Фліза був безперечно академік Микола Біляшівський. Він у випусках "Киевской старины", за 1889 і 1891 р.,³ дав ґрунтовний опис двох, а згодом ще двох винайдених альбомів. Інші альбоми

були описані славістом академіком Михайлом Алексєєвим, етнографами Володимиром Горленком і Василем Скуратівським, останній, дев'ятий – в наші дні⁴. Деякі з альбомів ідентичні за змістом, але кожний з них доповнює або уточнює інші. Окремі альбоми мають явно незавершений вигляд.

Тривалий час пошуки альбомів ускладнювалися тією обставиною, що попали до різних осіб – істориків, громадських і культурних діячів, меценатів. Зокрема, згаданий альбом “Медико-топографічний опис державних маєтностей Київської округи...” належав відомому історичному О.Лазаревському, який йому передала Юлія Де ля Фліз, невістка автора⁵; альбом “Етнографічний опис селян Київської округи...” був у архімандрита Євгена Болховітінова і зберігався у згаданому музеї при Київській духовній академії. Згодом цей альбом був подарований архіву бібліотеки Київського університету (пізніше – НБУВ) Д.Ф.Красицьким, сином відомого художника Фотія Красицького. Ілюстрації саме цього альбому використав М.Грушевський у своїх працях.

Удосконалений і доповнений варіант зазначеного альбому під назвою “Коротка етнографія Київської губернії...” потрапив до Етнографічного відділу Музею імператора Олександра III у Санкт-Петербурзі. Він був присвячений Михайлу Юзефовичу, під проводом якого автор працював у Комісії для етнографічного опису губерній Київського навчального округу. На початку XX ст. ним користувався професор Ф.К.Вовк. Зараз цей альбом зберігається в Архіві АН Росії Петербурга.

Два більш ранні альбоми, 1848 і 1849 років, належали аматору української старовини В.В.Тарновському і зараз знаходяться в архіві Чернігівського обласного історичного музею, який носить його ім'я. Всім їм, а також бібліофілу О.Попельницькому, в фонд якого у НБУВ НАН України зберігається альбом комплектів костюмів Київського, Сквирського і Черкаського повітів, створений Де ля Флізом у 1851 р. (цікаво, що Попельницький придбав його у ... петербурзькому букіністичному магазині) і багатьом невідомим подвижникам ми повинні бути вдячні за збереження творчої спадщини Де ля Фліза.

Оскільки найважливіші альбоми Де ля Фліза опублікова-

ні і супроводжуються ґрунтовними коментарями, нагадаємо лише основні аспекти їхнього змісту. Більшість об'єктів культури, описаних і зображених Де ля Флізом, стосується двох історико-етнографічних регіонів України – Полісся і Наддніпрянщини. Йдеться про типи поселень, садиб, житло і його інтер'єр, народний костюм, особливості господарської діяльності, наприклад, чумацький промисел, збирання меду з бортнів; харчування, родинну і весільну обрядовість, риси громадського та сімейного побуту, поширені засоби лікування, народну творчість, вірування, пам'ятки старовини. Слід підкреслити, що Де ля Фліз намагався фіксувати зміни культурно-побутових явищ у часі, залежно від різних чинників: рівня соціального розвитку населення, близькості міст, відходництва селян та ін. Відомості, зібрані і описані автором, і репродуковані в його альбомах, не втратили пізнавального значення дотепер, хоча авторська інтерпретація подекуди помилкова або викликає сумнів. Інколи помітний також випадковий добір об'єктів культури, що зрозуміло з урахуванням тодішнього рівня народознавчих знань, хоча загалом виклад матеріалу здійснено за чіткою структурою. Останнє обумовлено тим, що альбоми створювалися за програмами Комісії для етнографічного опису губерній Київського навчального округу, яка існувала при Університеті Св.Володимира і Російському географічному товаристві.

Деякі наведені Де ля Флізом відомості мають унікальний характер, як наприклад опис поховального обряду на саях улітку у Радомишльському повіті.

У Санкт-Петербурзькому альбомі, який не увійшов до опублікованих праць Де ля Фліза, наводяться відомості, відсутні в інших його рукописах. Так, він повідомляв, що передав київському губернатору І.Фундуклею стародавні хрести і ікону, знайдені 1845 р. у Сквирському повіті, золоті, срібні і скляні прикраси і амулети з с.Шабельник Черкаського повіту і с.Романівки Сквирського повіту, знайдені поблизу садиби Рильських. Фундуклею були передані також різні язичницькі символи (ідол, глиняні сосуди і урни, наповнені спаленими людськими кістками) з с.Цесарська Слобода Черкаського повіту. Інші давні знахідки, про які він писав у передмові до Санкт-Петербурзького альбому, він подарував Голові Комісії для етнографічного опису губерній Київсько-

го учбового округу Михайлу Юзефовичу і правнику Палати київських державних маєтностей С.Шейку⁶.

В альбомі «Етнографічний опис селян Київської губернії», як і його Санкт-Петербурзькому варіанті, міститься багато «місцевих» переказів, легенд, відомостей про пам'ятки старовини: давні вали, кургани, фортеці, військові редути, поховання, церкви та монастирі. Деякі з них пов'язані з козацькою добою, інші мають більш давнє походження, як, наприклад, Святослава башта, збудована біля Мошного-рського монастиря, нібито на місці, де був вбитий печенігами князь Святослав. Важливо, що автор постійно звертає увагу на місце знаходження кожної пам'ятки і час, коли вона виникла або була віднайдена.

Дослідницька діяльність Де ля Фліза була обумовлена історичними чинниками доби, в якій йому довелося жити і працювати, зокрема тією атмосферою піднесення українознавства, що спостерігалася в середині XIX ст. Це був час переходу до капіталізму, панування в Європі, в тому числі й Україні, ідей романтизму, на фоні яких розгорталося слов'янське відродження. Цілком зрозуміло, чому в його альбомах надзвичайно велика увага приділяється українському козацтву, його історії та героїчній боротьбі.

В альбомі «Етнографічний опис Київської губернії» містяться малюнки і опис козацької зброї (гармати, стародавні щити, шаблі, стріли, списи), штандари, хрести, дукати. Тут же вміщено малюнок Богдана Хмельницького з портрету, який знаходився у Медведівському монастирі Чигиринського повіту і ймовірного портрету Івана Мазепи з монастиря с.Монастирки Звенигородського повіту. Кілька малюнків присвячено церкві у Суботові, збудованій Богданом Хмельницьким, яка збереглася дотепер і навіть зображена на 5-ти гривневій купюрі сучасних українських грошей. Інтерес викликають народні перекази про походження оборонних валів, «розбійника» Мамая та ін.

У ряді випадків Де ля Фліз використав виписки з різних історичних і церковних документів, написи на давніх іконах, євангеліях і рукописних пам'ятках, які зберігалися у церквах, наприклад, у Скитівській церкві Васильківського повіту; в інших джерелах повідомлялося про епідемії і нава-

лу сарани, історію виникнення окремих поселень, зокрема Білогородки та Вишгороду. Тут же містяться народні перекази – про мамаїв дуб та ін.

У коментарях укладачів альбомів Де ля Фліза міститься чимало уточнень і доповнень до авторських текстів. Зокрема, у коментарі О.Брайчевської до розділу про заснування Білогородки зазначено, що перша згадка про це селище датується 380 р. Дещо пізніше воно стає укріпленою фортецею і місцем проживання наложниць князя Володимира Святославича. В інших джерелах (Ніконівський літопис 992 р.) вказано, що у Білогородці була заснована єпископська кафедра і, згідно Києво-Печерського патерики, перелічені всі білогородські єпископи, починаючи з 1088 року. У коментарі про Вишгород зазначено, що немає підстав вважати, що це місто було засноване у V ст. братом Кия Хоривом. Перша літописна згадка про Вишгород датується лише 946 роком. У середині X ст. згадує це місто («Вісеуград») і візантійський імператор Костянтин Багрянородний у своєму творі «Про управління імперією». До того ж археологічні дослідження, проведені у різні роки на території Вишгороду, свідчать про існування його як міста, починаючи лише з IX ст.⁷

В іншому випадку Де ля Фліз зазначив, що «велика княгиня Ольга 949 р. стала дружиною київського князя Ігоря. Але він загинув ще 945 р. під час збирання данини на землях древлян. Тобто, повідомлення Де ля Фліза про дату шлюбу Ігоря та Ольги є помилковим.

Таких прикладів уточнень даних Де ля Фліза можна було б навести чимало. Скажимо лише про ще одне. Багато вже йшлося у працях різних авторів про портрет Івана Мазепи, який перемалював Де ля Фліз. Ще у 1913 р. мистецтвознавець К.Щироцький переконливо довів, що цей портрет належав не українському гетьману, а орендарю князя Адама Чорторийського, у якого перебував 1774 р. художник Норблен. З великим сумнівом до цього портрету ставився і Михайло Грушевський, поставивши в «Ілюстрованій історії України» (К.-Львів, 1913) під малюнком 309 підпис: «Мазепа ніби то...». О.Субтельний пише про цей портрет як «портрет «лже-гетьмана»⁸.

Основною метою праць Де ля Фліза – доктора медицини,

члена Імператорської Московської медико-хірургічної академії і імператорських медичного Віленського і Київського товариств був збір матеріалів з “медичної географії”, з точки зору дослідження впливу оточуючого середовища на здоров’я людини. Однак, вирішуючи основне завдання, Де ля Фліз включив в об’єкт дослідження набагато ширше коло питань, що дозволило йому всебічно розглянути різні аспекти культури та побуту населення, його структуру, чисельність, територіальне розміщення, спосіб життя і діяльність. Він розробив власну класифікацію “тумезних” медичних рослин Київщини із зазначенням їхніх лікувальних властивостей, характеру використання, термінології (зокрема у латинській транскрипції). Навіть побіжний перелік цих рослин засвідчує широке їхнє використання сучасною наукою⁹.

Для історика і краєзнавця важливе значення мають відомості зазначеного альбому, наведені у розділі, присвяченому детальній статистиці кожного села Київської округи державних маєтностей з додатком малюнків поселень, виконаних власноручно Де ля Флізом. Цей розділ доповнено даними про природне середовище, особливості господарської діяльності, культуру та побут, найважливіші культові споруди і історичні пам’ятки.

У минулому до творчої спадщини Де ля Фліза зверталося багато дослідників. Серед них Михайло Грушевський, Федір Вовк, згаданий вище Микола Петров, російський етнограф і літературознавець Олександр Пипін та ін. Хоча слід сказати, що у більшості попередніх публікацій праці Де ля Фліза розглядалися дещо однобічно - переважно ті ж самі сюжети і малюнки.

Готуючи до видання альбому укладачі зустрілися з багатьма труднощами: невідомо було, коли і де народився Де ля Фліз, яке його справжнє ім’я. Адже після полону в Росії він перейняв слов’янське “Дем’ян Петрович”, а прізвище його трактувалося по-різному: Фліз, Деляфліз, Ляфліз та ін. Все це ускладнювало пошуки документальних даних про нього, зокрема, як знайти у досить розвинутій мережі французьких архівів, де нам пощастило працювати, відомості про молодого офіцера наполеонівської армії? Довелося йти

від узагальнюючого до конкретного. Спочатку вирішено було з’ясувати, на яких джерелах базувалася величезна наукова література щодо наполеонівських воєн. З цієї метою була опрацьована 35-томна документація переписки Наполеона I, біографічні словники, роботи, присвячені окремим етапам війни, особливо “московського походу” і передусім публікації з військової медицини. Йдеться, зокрема, про праці “батька військової хірургії”, барона Домініка Ларрея, під безпосереднім керівництвом якого служив Де ля Фліз. У фонді проф. Діоніса Сежура з бібліотеки Св.Женев’єви знайшли копії з першими згадками про Де ля Фліза. Нарешті, у паризькій фортеці Вінсенс, де знаходиться один з військових архівів, знайшли особисту справу з написом “Домінік П’єр ля Фліз”, де йшлося про його народження, життєвий шлях і перебування у різних європейських країнах¹⁰. Повідомлялося зокрема про те, що народився він 18 грудня 1787 р. в історичній провінції Лотарингії, у місті Нансі, у родині військових лікарів. Пізніше в Інституті рукопису НАН України мені пощастило віднайти копію ймовірного портрета Де ля Фліза, який попав з Ніжинського музею до фонду відомого мистецтвознавця С.Таранушенка. Але у зв’язку з нечіткою ідентифікацією напису існує вірогідність того, що на фото зображений можливо не він, а його дядько Шарль Франсуа Де ля Фліз, теж військовий лікар, кавалер ордена Почесного легіона.

На сьогодні більше відома етнографічна спадщина Де ля Фліза. Проте він залишив досить багато інших праць. Це - і мемуари під назвою “Поход великої армії в Росію”, надруковані у кількох числах Санкт-Петербурзького часопису “Русская старина” за 1891-92 роки, а потім, у 1913 р., окремою книгою; спогади про повстання чернігівського полку декабристів 1825 р., свідком якого він був, під назвою “Чернігівський бунт” (ж. “Аргус”, 1913, № 4)¹¹; рукописний словник персоналій, з якими Де ля Фліз спілкувався¹². Серед них родини Скоропадських, Гудовичів, Кочубєїв, Маркевичів, Галаганів, з якими він знаходився у певній спорідненості, зокрема був одружений на тітці відомого історика М.А.Маркевича. Поза сумнівом, спілкування Де ля Фліза з цими родинними певною мірою вплинуло на формування його світоглядних поглядів і творчу діяльність. Адже шляхет-

ні українські родини дали чимало визначних громадських і культурних діячів. Не останню роль, при цьому, зрозуміло, відігравали і родинні зв'язки. Зважимо, що Микола Маркевич одержав у спадок історичні документи гетьмана І.Ско-ропадського, старовинні книжки і архіви з фамільних зібрань Кирила Розумовського, Гудовичів, Кочубеїв. Катерина Василівна Гудович у 1871 р. подарувала Колегії Павла Галагана, на жаль втрачені пізніше, рукописи того ж М.Маркевича разом з його багатющою бібліотекою¹³.

З іншого боку, далеко не все з того, що зробив Де ля Фліз дійшло до наших часів. Наприклад, Юлія Де ля Фліз у листі до редакції "Киевской старины" 1890 р. зазначала, що в ніжинській гімназії зберігалось багато листів до тестя від Гудовичів, Маркевичів, Галаганів та інших осіб¹⁴.

Унікальність альбомів Де ля Фліза полягає в тому, що він, за словами М.Біляшівського, "чужинець з добрим серцем", розглядав нас, українців, очима іноземця. Цю ж особливість творчості Де ля Фліза підкреслив і М.Алексеев, який писав: "Хай Де ля Фліз був лише об'єктивним і дещо наївним спостерігачем, а в його працях міститься багато такого матеріалу, яким не може користуватися сучасний етнограф або історик, але у Де ля Флізі для нас цікавим є вже самий факт його глибокого інтересу до побуту й історії того краю, де йому довелося жити, нарешті праця ця свідчить не лише про його допитливість (що частково обумовлене загостреною спостережливістю іноземця), але й про його велику невтомність і працелюбність, які заслуговують на повагу"¹⁵. Окрім того, варто підкреслити, що Де ля Фліз першим почав розглядати особливості нашої культури та побуту з позицій історико-етнографічного районування, а його праці не втратили пізнавального значення через те, що, вивчаючися за науково-обґрунтованими програмами.

Не випадково епіграфом для своєї найґрунтовнішої праці - альбому "Медико-топографічний опис державних маєтностей Київської округи..." Де ля Фліз обрав слова свого великого співвітчизника Жан-Жака Русо: "Якщо неможливо, щоб усі люди були щасливими, треба прагнути, щоб нещасливих було якомога менше". Ці слова були його життєвим кредом. Уся діяльність цього дослідника була спрямована на

всебічну допомогу людям зміцнювати здоров'я, поліпшувати життя. Задля цього він і створював свої фундаментальні альбоми, збираючи матеріали з народної медицини для дослідження впливу навколишнього середовища на здоров'я людини. Неабиякі медичні знання він намагався застосовувати шляхом глибокого аналізу життєдіяльності людини й тих чинників, від яких вона залежала. Тому він і розглядав явища культури, будь-то народний одяг, житло, обрядовість або особливості природного середовища, як чинники впливу на здоров'я людини або джерело поліпшення її життя. Це стосувалося, наприклад, продуктів харчування, які могли правити за ліки, лікувальних властивостей рослин і мінеральних речовин і засобів користування ними, технології виготовлення медикаментів, лікувальної магії тощо. Одночасно він розглядав різні хвороби залежно від природного середовища, занять населення, його побутових умов, а також можливостей використання "туземних" медичних засобів для лікування і запобігання хвороб. Багато з того, що він досліджував півтора століття тому визнається і сучасною медичною наукою. Разом з тим спостережливість Де ля Фліза, надзвичайна відданість справі, намагання точно передати побачене стали запорукою того, що його спадщина стала цінним джерелом для сучасного історика, етнографа, митця, викладача і студента, всіх, хто цікавиться самотньою історією і культурою України. Це - справжня енциклопедія українського селянства середини ХІХ ст.

Відсутність опису деяких явищ культури компенсується у Де ля Фліза його унікальними малюнками, достовірність яких не викликає сумнівів. Їхнє значення важко переоцінити, адже зроблені вони ще тоді, коли фотографії не було. Дуже добре, що автор не допускав будь-якої стилізації зображених явищ - це точні копії того, що він бачив.

Зрозуміло, що далеко не все зі спадщини Де ля Фліза витримало випробування часом, з точки зору сучасної науки. Деяка фрагментарність, а подекуди поверховість опису була зрозуміла й самому Де ля Флізу, який підкреслював, що подібні дослідження вимагають "співпраці кількох вчених, які глибоко обізнані в різних науках". Його відомості, які не завжди досконалі, набувають в наш час величезної вагомості, оскільки були одержані шляхом безпосередніх

спостережень. А якщо додати, що багато явищ культури та побуту за півтора століття безнадійно зникли або трансформувалися під впливом багатьох чинників, пізнавальне значення праць Де ля Фліза важко переоцінити. Заслугує на повагу його фанатична любов до пошукової праці: не шкодуючи “турбот, витрат і часу” Де ля Фліз, за його ж висловом, “все хотів бачити на власні очі, не уподібнюючись до тих, хто описує країну, не виходячи з власного кабінету”.

Його праця мала і неабияке практичне значення, найголовнішим завданням якої було, як зазначалося, зміцнення здоров’я людини, поліпшення її життя. Саме це, а не тільки опис явищ культури, природного середовища, флори і фауни було самоціллю його діяльності. Крім опису він збирає пам’ятки культури і старовини, створює гербарій корисних і отруйних рослин, різних видів фауни і комах. Зафіксовані в малюнках Де ля Фліза численні види тваринного і рослинного світу констатують помітне збіднення за останні десятиліття нашої природи, порушення екологічних умов внаслідок негосподарського варварського ставлення людини до навколишнього середовища.

Однак, описуючи культуру та побут і природні особливості кризи призму їх впливу на здоров’я людини, він досить фахово відзначає регіональні відмінності – і з цієї точки зору може вважатися одним з перших, хто апріорі ствердив доцільність історико-етнографічного районування; він досить ґрунтовно простежує вплив соціальних чинників (риси “заможності або зuboжілості”, виділяючи одяг святковий і буденний, будівлі заможних і бідних), підкреслюючи, що відмінності, досить суттєві, існують не лише між заможними і бідними селянами, а й нерідко “в межах одного села”.

Важливо, що Де ля Фліз не обмежувався описом досліджуваних явищ. Він відзначав єдність внутрішнього планування селянського житла (“внутрішній устрій кожного житла майже скрізь однаковий”), і зміни в ньому в селах, наближених до Києва і інших міст, зокрема зменшення кількості курних хат і будівель під солом’яним дахом; наводив різні варіації планування осель і типів дворів, справедливо зазначаючи, що найбільш поширеним було

триподільне житло, а як поодинокі, на Поліссі, побутовало навіть однокамерне. Його існування в Україні заперечувалося багатьма дослідниками. Малюнки Де ля Фліза, “зняті з натури”, дають пристойну уяву про зовнішнє оформлення житла і різноманітність видів і типів народного одягу і інших культурно-побутових явищ.

Значний інтерес викликають мемуарні твори Де ля Фліза про історичні події, свідком яких він був. Йдеться про згадані вище нариси “Похід Великої армії до Росії у 1812 році” і “Мурав’їовський бунт”.

Де ля Фліз був хоробрим воїном. Ще 17-річним юнаком він звернувся до військового міністра Франції Дежана з настійним проханням “запропонувати свої здібності для полегшення стану хоробрих захисників імперії”. У листі він писав, що прагне йти слідами свого батька, військового хірурга, який загинув при облозі м. Майнца¹⁶. Почавши воювати ще в Італії, на Балканах і Пруссії, потім “сівши на коня у Парижі і проїхавши близько 3000 верств, зліз з нього вже у столиці Росії”¹⁷, він добре був обізнаний з нелюдськими законами війни.

Мемуари свідчать, що Де ля Фліз був висококваліфікованим військовим лікарем, помічником Домініка Ларрея, якому допомагав у підготовці багатотомної праці “Похід на хірургія”. До речі, він був представлений Ларреем до найвищої французької нагороди - Ордена Почесного легіону, але не встиг його одержати. Про його високий лікарський авторитет вже у Російській імперії свідчить, що він був доктором медицини Імператорської медико-хірургічної академії, членом Імператорського Віленського та Київського медичних товариств, старшим лікарем київських державних маєтностей, надвірним радником.

У своїх спогадах Де ля Фліз виступає рішучим противником війни. Побачивши піраміду з трупів, він писав: “Оттакий-то п’єдестал, на якому височать військові трофеї. Як же винні государі, які холоднокровно жертвують стількома людьми через брехливу політику, зобов’язують їх вмирати у муках, не сказавши навіть за що їм доводиться вмирати”¹⁸. І далі: “Вдивляючись у біди, які приносять людям війна, як сказати, що вона провадиться за бажанням нації? Землероб, який тяжко пропрацював на землі,

раптом, замість очікуваних жнив, втрачає все своє добро за милості чи то своїх осатанілих співвітчизників, чи то помсти ворога. Як пояснити війну між християнами? Вони тоді вже не християни, а антихристи, тому, що Христос заповідав нам мир і прокляв меч”¹⁹.

В умовах жажливої війни він залишався лікарем, жодного разу не зрадивши клятві Гіппократа. Під час військових дій він допомагав не лише французам, а й пораненим росіянам. Генерала, який його спас під час полону, коли його хотіли зарубати козаки, він назвав “чесним воїном, який вважав за ворога тільки того, хто був озброєним”²⁰. Побачивши відрубані голови французів, він писав: “Вмирати на полі боя не дивно, але додержуватися такого роду безпричинної жорстокості, означає мати справу з варварами”²¹.

Багато сторінок присвячено тяжкій праці військового лікаря: “Ніхто так близько не обізнаний з німеччиною людською як лікар. У той час, коли інші святкують перемогу хвалебними гімнами, звеселяннями, ілюмінаціями і фейерверками полковий лікар не залишає жертв цієї перемоги, заглушаємої криками і стоном поранених, які не припиняються ні вдень, ні вночі. Скільки разів за цих жалісних умов думав я, як безумні люди в їхньому намаганні не лише знищувати один одного, але й збільшувати й без того неминучі хвороби свої”. І далі: “Можна сказати, що ми буквально потопали в крові, хоча не були винуватцями її пролиття, а, навпаки, намагались її уняти”²².

Описуючи військові події Де ля Фліза зазначав, що росіяни дотримувалися тактики “випаленої землі, щоб “заставити нас йти пустелею, де не знайти ні житла, ні їжі, ні навіть води”; “хіба Наполеон не знав, що вийшовши з Москви, ми знову попадемо в пустелю, якою вже одного разу пройшли”²³.

У праці Де ля Фліза наведені цікаві згадки про зустрічі з Наполеоном і його генералами Неєм, Даву, Компаном, перебування у різних містах, зокрема у Москві, її архітектуру Де ля Фліз назвав сумішшю різних стилів: татарського, китайського, індійського, візантійського, грецького, італійського і готичного”²⁴. І хоча в його мемуарах можна

зустріти зверхне ставлення до простолюдинів або суб’єктивне упереджене відношення до інших народів, поза сумнівом його мемуарні праці є важливим джерелом історичних досліджень.

Винятковий інтерес становлять згадані вище рукописні словники Де ля Фліза, які зберігаються в Інституті рукопису НБУВ НАН України. Перший з них під назвою “Словник більшості людей, яких я бачив і знав у Європі протягом цілого століття у різних класах і суспільствах з нотатками доктора Де ля Фліза. – Ніжин, 1861 р.”²⁵, написаний французькою мовою, налічує 3014 персоналій, дозволив разом з відомостями, віднайденими нами у французьких архівах, реконструувати біографію Де ля Фліза до 1812 р. Цей анатований словник дозволив встановити, що 1808 року Де ля Фліз тривалий час перебував у м. Меп (Лютарінгія), де знаходився військовий госпіталь. У 1808-11 роках він неодноразово відвідував місто Люневіль. У ці ж роки брав участь у Балканських походах Наполеона, перебуваючи 1808 р. у далматинських містах Рагуза (Дубровник), Зара (Задар), Спалато (Спліт), Котор та в північній Італії (Падуа, Мілан, Бергамо, Конеляно). 1810 року служив у Голландії (Роттердам), а в 1811 р. – Бельгії. У 1811 – на початку 1812 років перебував у Пруссії, в зв’язку з підготовкою до франко-пруської навали на Росію (міста Кенігсберг, Ельбінг, Марієнвердер та ін.).

Ми вже зазначали, що у словнику названо широке коло осіб, з якими тією чи іншою мірою спілкувався Де ля Фліз. Крім згаданих вище родин, це – всесвітньо відомий італійський фізик Л. Гальвані, мандрівник і природознавець адмірал Ф. Літке, видатні медики М. Пирогов, С. Мерінг, В. Караваєв, ентомолог Мнішек, перший ректор Київського університету М. Максимович, професори цього ж закладу ботанік Р. Траутфеттер і геолог К. Феоктистов, видатні діячі української культури Михайло Міклашевський і Микола Рігельман, професори Московського університету Є. Мухін та М. Мудров, археолог Свідницький.

З інших осіб, з якими він зустрічався, наведемо прізвища, які не потребують коментарів: Галіцин, Де Рібас, Воронцов, Кантемір, Баратинський, Бібіков, Раєвський, Абаза, Репнін. Він спілкувався з архітекторами Шефером і

Готлібом, професорами Київського університету Чизуриним, Виноградовим і Радецьким, грецькими князями Іпсіланті і Мазараки, директором Київської гімназії Петровим і грецького Олександрівського училища у Ніжині Поповим, директором ніжинського ліцею Могилянським, польським магнатом Ржевуським і дружиною Бальзака Ржевуського (у першому шлюбі – Ганською), професором математики у Ніжині Ф.Куликовським, професором хірургії Московського університету Гільдебрандтом, згаданими вже М.Юзефовичем і І.Фундуклеєм та багатьма іншими.

Словник складено у рік смерті автора - 1861. Він очевидно має незавершений вигляд, оскільки бракує анотацій щодо багатьох наведених персоналій.

Інший словник під назвою “Українсько-російський словник, складений Де ля Флізом для особистого користування”, створений не пізніше 1860 року, також зберігається в Інституті рукопису НБУВ НАН України²⁶. Цей словник засвідчує передусім повагу автора до мови народу, серед якого жив. У ньому налічується 1152 терміна різних явищ культури та побуту українців, які стосуються їхньої господарської діяльності, сімейного і громадського побуту, знарядь праці, транспортних засобів, народних страв, обрядовості та вірувань, розваг та ігрової культури.

Слід також зазначити, що працюючи над виданням рукописних альбомів Де ля Фліза укладачі зустрілися з багатьма труднощами, пов’язаними з необхідністю ідентифікації населених пунктів, правописом географічних назв, тлумаченням окремих термінів, особливо маловживаних або застарілих, зменшенням формату рукописів за умов факсимільного серійного видання, перекладом з французької і латинської мов. Адже тексти альбомів, поряд з факсимільним варіантом (французькою і російською мовами), подано у перекладі – українською. Крім того, деякі малюнки і тексти рукописів з плином часу зазнали ушкодження, до того ж альбоми практично не реставрувалися.

Відомо, що між Україною і Францією існують давні історичні і культурні взаємини, про що вже багато йшлося у науковій літературі, свідченням цього є і творча спадщина Домініка П’єра Де ля Фліза, яку відомий французький іс-

торик директор Центру історії слов’ян і Паризького університету І – Пантеон Сорбонна, професор Даніель Бовуа назвав “яскравим прикладом франко-українського культурного співтовариства”²⁷.

¹ Д.П. Де ля Фліз. Альбоми: У 2 т. Т.1. К., 1996, 254 с.; Т.2. К., 1999, 688 с.

² Петров Н. Описание рукописей церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. К., 1875. Вып.1. С.280.

³ Н.Б. [Николай Биляшевский] Медико-топографические и этнографические работы доктора де-ла-Флиза // Киевская старина. 1889. № 7. С.256-268; Его же, Новые альбомы де-ля-Флиза // Киевская старина. 1891. С.508-511.

⁴ Алексеев М.П. К вопросу об этнографических работах Де-ля-Флиза. // Етнографічно-лінгвістична секція Одеської комісії краєзнавства при ВУАН. Одеса, 1926; Горленко В.Ф. Деляфлиз как этнограф // Советская этнография, 1965 № 1; Скуратівський В.Т. Етнографічна діяльність Д.П.Деляфліза // Нар. тв. та етногр. 1968. № 5; Наулко В.І. Нові відомості про Де ля Фліза в архівах Франції і України // Матеріали до української етнології. К., 1995. Вип. 1. С.35-47.

⁵ Лист Юлії Де ля Фліз до редакції часопису «Киевская старина» // Інститут рукопису НБУВ НАН України. Ф.ІІІ. № 7850.

⁶ Етнографическое описание крестьян Киевской губернии. К., 1854; рос. і франц. мовами, зберігається в архіві Російської Академії наук (петербурзьке відділення).

⁷ Д.П. Де ля Фліз. – Альбоми. Том перший. К., 1996. С.197-199.

⁸ Субтельний О. Історія України. К., 1991. С.147.

⁹ Д.П. Де ля Фліз. Альбоми: У 2 т. К., 1999. Т.2.

¹⁰ Service Historique de L’Armée de Terre. Dept. Vincennes. Paris. Officers de Sante du XIX siecle. № 556. F.1-5. Див. також: Наулко В., Матвійшин Я. Нові відомості про Де ля Фліза. // Київська старовина. 1993. № 5. С.52-54; Наулко В. Нові відомості про Де ля Фліза в архівах Франції та України // Сучасність. 1996. № 10. С.72-79; Наулко В. Друге народження Де ля Фліза // Укр. слово. Париж, 993. 2 трав. С.4.

¹¹ Де ла Флиз. Поход великой армии в Россию в 1812 г. // Русская старина. 1891. Т.71, 72; 1892 Т.73; Де ла Флиз. Поход Наполеона в Россию в 1812 году. М., 1913. 138 с.

¹² Інститут рукопису НБУВ НАН України. Ф.ІІІ. № 7850.

¹³ Косачевская Е.М. Н.А.Маркевич. Ленинград, 1987. С.23, 90.

¹⁴ Інститут рукопису НБУВ НАН України. Ф.ІІІ. № 7850.

¹⁵ Алексеев М.П. Указ. соч.

¹⁶ Service Historique de L'Armée de Terre... № 556. Ф.4-5.

¹⁷ Де ла Флиз. Поход Наполеона в Россию в 1812 году. М., 1913. С.40.

¹⁸ Там же. С.53.

¹⁹ Там же. С.61.

²⁰ Там же. С.36.

²¹ Там же. С.57.

²² Там же. С.35.

²³ Там же. С.48.

²⁴ Там же. С.41.

²⁵ Інститут рукопису НБУВ НАН України. Ф.І. № 728.

²⁶ Там же.

²⁷ Лист проф. Данієля Бовуа до Президії НАН України, від 25 жовтня 1997 р. Зберігається в архіві Президії НАН України.

Юрій Пінчук

ІСТОРИОГРАФІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ МЕМУАРІВ НАДІЇ БІЛОЗЕРСЬКОЇ ПРО МИКОЛУ КОСТОМАРОВА

Знаменитий вітчизняний історик і громадсько-політичний діяч Микола Іванович Костомаров вирізнявся винятковою талановитістю, дуже незвичайною долею і багато в чому надзвичайною своєрідністю. Про його самотність та її окремі риси писали Д.Мордовцев, М.Грушевський інші відомі вчені, у тому числі зарубіжні. Зокрема, Б.Крупниць-

кий, характеризуючи М.Костомарова як особу, звернув увагу на те, що, будучи з живою фантазією художника, забутливий і непрактичний у житті, він тому завжди знаходився під опікою жінок. Це відповідає дійсності, проте, варто наголосити на тому, що майже всі жінки з близького оточення Костомарова були неординарними особистостями. Передусім ідеться про його мати - Тетяну Петрівну, котру шанував і з глибоким співчуттям згадав у своїй поезії з циклу "В казематі. Моїм союзникам посвящаю" Тарас Шевченко. Серед сучасниць і шанувальниць таланту Костомарова насамперед слід неодмінно згадати А.Крагельську, Н.Білозерську та К.Юнге, оскільки вони не тільки були тісно пов'язані з його особистим життям і творчою діяльністю, але й тому, що присвятили своєму кумиру мемуари. Адже ж їхні твори-спогади про Костомарова і минулі події, в яких авторки брали участь або були очевидицями, становлять значний науковий і пізнавальний інтерес. У кожному з мемуарів чітко простежується індивідуальність творця у поєднанні з його біографією. Отже, на самому початку доцільно розглянути життєпис Н.Білозерської.

Надія Олександрівна Білозерська народилася навесні 1838 року в садибі Софіївці Білозерського повіту Новгородської губернії Росії в родині Олександра Гена, німця за походженням, і росіянки (уроджена - Катеніна). У трирічному віці Надію привезли до Петрозаводська, де батько одержав місце губернського лісничого. Сім'я була численною, жили всі у власному будинку, в достатку. Вона здобула домашню освіту, для чого з С.-Петербургу запрошували гувернанток і, крім того, давали уроки вчителі гімназії. Головна увага зверталася на ґрунтовне знання іноземних мов. В "Автобіографії", надрукованій 1913 року в "Историческом вестнике", Надія Білозерська пригадувала, що виховання було суворе, карали дітей часто, особливо перепало їй за непокірність, яка становила відмітну рису її характеру з раннього дитинства. Коли Надії виповнилося шістнадцять, навчання закінчилося, вона стала відвідувати бали і вечори, спілкуватися з освіченою молоддю. Проте таке життя раптово закінчилося зі смертю батька. Мати з родиною переїхала в Костромську губернію до свого брата М.Катеніна, великого поміщика, в родовий маєток Заніно. Там була чудова бібліотека з росій-

ськими та іноземними виданнями. Надія багато читала, іноді з ранку до пізньої ночі. Часто зустрічалася з сусідніми освіченими поміщиками, брала участь у розмовах на злободенні теми тощо.

Після двох років такого життя Н.Білозерська одружилася з В.Білозерським, колишнім кирило-мефодіївцем (Київ, 1845-1847 рр.), котрий служив тоді в канцелярії с.-петербурзького губернатора, і переїхала до С.-Петербурга. З цього часу почалося для неї нове життя, вона опинилася в оточенні неординарних людей, пройнятих ідеєю оновлення суспільства. Великий вплив на неї і подальшу долю справило перебування в колі українців на чолі з Т.Шевченком, М.Костомаровим і П.Кулішем, від котрих вона чула багато цікавого, бо поряд з розмовами про відродження України порушувалися більш широкі, загальнолюдські питання. В.Білозерський був людиною дуже товариською і мав хист групувати навколо себе громаду, в їхньому домі по понеділках відбувалися багатолюдні зібрання, особливо з 1860 року, коли розпочиналося видання першого українського часопису "Основа". Крім Шевченка, Костомарова і Куліша на цих понеділках бували учені, професори університету, літературні знаменитості, студентська молодь й просто освічені люди, зокрема: К.Кавелін, О.Піпін, І.Тургенєв, М.Чернишевський, а також відомі жінки, у тому числі Н.Стасова. З часом Надія Олександрівна здружилася з Стасовою та її приятельками і завдяки їм увійшла до товариства перекладачок, а потім взяла участь в заснуванні Вищих жіночих курсів, де співробітничала до 1878 року.

Невдовзі відбулися переміни в особистому житті Н.Білозерської, які суттєво змінили її майбутнє. У 1867 році вона покинула В.Білозерського і з трьома малолітніми дітьми залишилася без засобів до існування, тому що не хотіла вимагати грошей від свого чоловіка. Тоді ж відвезла дітей у Софіївку до матері, а сама повернулася до С.-Петербурга, де мешкала переважно у знайомих, й почала заробляти репетиторством. Водночас готувалася до екзаменів на звання домашньої вчительки, тому що хотіла присвятити себе педагогічній діяльності, успішно їх витримала і одержала відповідний диплом. Тепер уроків у неї стало так багато, що во-

на змогла восени 1869 року поселитися на окремій квартирі і привезти своїх старших дітей до С.-Петербурга.

Згодом Надія Олександрівна від педагогічної діяльності випадково перейшла до літературної. Для цього мала певні передумови. Ще 1865 року при допомозі М.Костомарова вона здійснила доволі важкий переклад з англійської: "Записки о Московии XVII века сэра Джерома Горсея", який вийшов друком у журналі "Библиотека для чтения" (№ 4-6). 1870 року до Надії Олександрівни завітала письменниця Марко Вовчок, з котрою вона познайомилася у 60-х роках і зберегла добрі стосунки, і запропонувала взяти на себе переклад початого нею англійського роману "Мощено золотом" для журналу "Отечественные записки". Білозерська погодилася. Переклад її схвалив Салтиков-Шчедрін і він був надрукований того ж року в згаданому журналі (№ 7-12). В цей час М.Вовчок видавала "Иллюстрированный журнал" і почала давати Н.Білозерській роботу за роботою, що вона з радістю сприйняла, адже одноманітність уроків у приватних домах вже її томила. Нею були перекладені з німецької "История человеческой культуры" відомого ученого Георга Кольба, потім з англійської "Древнее право, его связь с древней историей общества и его отношения к новейшим идеям" історика права Генрі Мена. Переклади добре оплачувалися, але, за відомостями Білозерської, над ними доводилось працювати по чотирнадцять годин на добу. Тому, коли у М.Костомарова загострилася хвороба очей і він запропонував їй поступити до нього секретарем, робити для нього виписки в Публічній бібліотеці, вибірки з книг і писати під його диктовку, вона погодилася. Тим більше, що платив він їй третину того, що сам одержував, працював швидко, і вона заробляла достатньо. Робота ця, що тривала з 1868 до 1873 року, мала і ту позитивну сторону, що навчала, як працювати та користуватися матеріалом.

Отже, під впливом М.Костомарова Надія Олександрівна взялася за самостійні студії. Розпочалися вони з пропозиції Д.Мордовцева, з котрим Білозерська познайомилася у Костомарова, писати рецензії для "Древней и новой России" (редактор С.Шубинський), у подальшому - інші праці, серед яких відредагований Костомаровим твір "Картины из русской истории от начала Руси до наших времен" (СПб.,

1875). Потім, коли С.Шубинський почав з 1880-го видавати "Исторический вестник", він запропонував їй стати співробітницею цього часопису і замовив для його першої книги переклад історичного роману. Вона переклала з німецької роман Ю.Роденберга "Новый всемирный потоп". Услід за тим видавець М.Вольф замовив Білозерській статтю "Основание Петербурга" для "Живописной России".

У подальшому ситуація змінилася. Переклади в "Историческом вестнике" перейшли до іншої особи, а за Білозерською залишилися одні статті, внаслідок чого її матеріальне становище дуже погіршилося. Проте, доля знов виручила в обличчі В.Семевського, котрий прилаштував її до свого брата М.Семевського, редактора "Русской старины". Останній визнавав, що у неї "бойкое перо", замовляв різноманітну роботу і забезпечував достойною платнею. Вона писала статті, рецензії, записувала автобіографії ("исповедовала старинов") зі слів розповідачів - незвичайних особистостей, таких, приміром, як професор Ф.Солнцев тощо. До речі, завдяки тому ж В.Семевському Надія Олександрівна умістила в журналі "Русская мысль", який виходив у Москві, автобіографію М.Костомарова, продиктовану ним 1868 року і надану в її розпорядження. Автобіографія була надрукована невдовзі після смерті Костомарова ("Русская мысль", 1885, № 5, 6). Становить також інтерес опублікована нею 1887 року в "Русской старине" розвідка: "Н.В.Гоголь. Служба его в Патриотическом институте, 1831-35 гг.". Єдине, що стомлювало тоді Білозерську - постійний поспіх. Найфундаментальнішим тогочасним твором дослідниці, що побачив світ у часописі "Русская старина" (1888, № 5, 6, 8; 1890, № 9; 1891, № 5-8. Окреме видання - 1896), вважається "В.Т.Нарежний". Академія наук 1893 року присудила Н.Білозерській за це історико-біографічне дослідження Уваровську премію. Ініціював подання згаданого твору на премію письменник А.Майков, котрий прочитав його в рукописному варіанті й схвалив.

Після смерті М.Семевського Надія Олександрівна перейшла працювати в "Исторический вестник". Редактор вісника С.Шубинський ставився до неї з великою добротою і турботою, за що Білозерська під час ушанування 1-

го грудня 1904 року двадцятип'ятиліття редакторського ювілею Шубинського висловила йому від себе глибоку вдячність і повагу. "Исторический вестник" опублікував низку її цікавих розвідок, серед яких: "Княгиня Зинаида Александровна Волконская" (1897, № 3-4); "Происхождение императрицы Екатерины I" (1902, № 1); "Из жизни Петра I" (1903) та інші.

Н.Білозерська померла 25-го лютого 1912 року і похована на Смоленському кладовищі у С.-Петербурзі. На її смерть відізвалася преса: "Голос Земли" (1912, № 50); "Современное право" (1912, № 1489); "Новое время" (1912, 28 лютого). Відповідно до волі небіжчиці права на її літературні твори і переклади були передані "Літературному фонду". Таким вчинком Надія Олександрівна продовжила гуманну традицію визначних попередників, зокрема - М.І.Костомарова, котрий в духовному заповіті розпорядився, щоб нажитий ним капітал і майно були використані на благодійні цілі, а твори і право на їхнє видання - відписані "Літфонду".

Коли у квітні 1885 року пішов з життя М.Костомаров, за раз же Н.Білозерська в зв'язку з цією скорботною подією написала про нього спогади: "Николай Иванович Костомаров в 1857-1875 гг.". Вони вийшли друком 1886 року ("Русская старина", № 3, 5, 6) і становлять собою оригінальний мемуарний твір з різноманітною інформацією, у тому числі - історіографічного характеру. Адже у творі переважно обрисовується особистість М.Костомарова і його найближчого оточення, спосіб роботи цієї постаті, ставлення до тих чи інших питань тощо. Мемуари охоплюють майже два десятиліття, які були позначені найбільшим розвитком таланту, наукової та літературної діяльності Костомарова, упродовж яких Білозерська безпосередньо спілкувалася і співпрацювала з ним. Крім того її спогади вирізняються суттєвою особливістю, тому що містять цікавий епістолярний матеріал, що набагато підвищує їхню джерельну значущість. Зокрема, листи Костомарова пояснюють видатні риси його характеру чи особистого життя, відбивають душевні настрої, погляди тощо.

Надія Білозерська, як впливає із спогадів, вперше побачила Миколу Костомарова 1857 року, при досить значному товаристві, у власному домі у С.-Петербурзі, коли він приї-

хав туди на деякий час із саратовського заслання. Тоді Надія Олександрівна була дружиною В.Білозерського і постійно знаходилася серед колишніх київських друзів Костомарова 1840-х років. Після переїзду М.Костомарова до цього міста і обрання його професором С.-Петербурзького університету ці зустрічі стали частими, у тому числі по вівторках, на вечорах у квартирі Костомарова, у певні періоди-щоденними, і продовжувалися до 1875 року, потому - були лише епізодичними. Авторка спогадів відмічає, що він зразу здобув загальну пошану, та найбільше захоплювалися ним українці, котрі пишались Костомаровим як талантом, що з'явився серед них. Український мотив стосовно постаті Костомарова проходить червоною лінією через весь твір Білозерської. На цьому можна було б не акцентувати увагу, якби в деяких умах не витала думка нібито Костомаров - породження і речник передовсім російської культури та менталітету. Білозерська помітила, що Микола Іванович особливо любив Тараса Григоровича Шевченка, що в їхніх характерах було багато спільного: та ж жвавість, вразливість, та ж присутність сильного таланту, глибоке поетичне почуття, любов до всього прекрасного і однакова огида до всілякого насилля та вульгарності. Вона пригадувала, що особливо чудові бували ті вечори, коли вони приходили разом. Шевченко прекрасно співав українські народні пісні. Все, що він говорив, було продумано і пережито ним, розумно і талановито висловлено. Він знав Байрона і Шекспіра, нерідко цитував останнього і завжди до ладу. Щодо Костомарова, то він був незамінним співрозмовником і в цьому відношенні вирізнявся серед багатьох визначних людей того часу, котрі зачаровували своїх слухачів живою, різноманітною і розумною розмовою. Торкалися різних питань і передусім широких загальних задач, у тому числі селянської та інших реформ, які цікавили усіх.

Авторка спогадів неодноразово порушує тему Шевченко і Костомаров, узагалі - Костомаров і література тощо. Зокрема, розповідаючи про обізнаність Костомарова у міфології, вона пише: "Нерідко от мифологии Н.Ив. непосредственно переходил к поэзии. Помню раз, по поводу Прометея, он припомнил "Кавказ" Шевченко и продекламировал его наи-

зусь от первой строфы до последней. Шевченко был его любимым поэтом и всего ближе говорил его сердцу, хотя он высоко ценил Гёте, Байрона, Мицкевича, Пушкина. Современная поэзия и беллетристика сравнительно мало занимали его, но тем не менее он отдавал должную справедливость таланту Гончарова, Тургенева, Л.Толстого, Островского и др. Что касается Некрасова, то он отвергал в нем всякое поэтическое дарование, а Щедрин остался до конца непонятным для него".

Заслугують на увагу спостереження Н.Білозерської, що склалися у неї під час спільних з Костомаровим поїздок і подорожей. Перша з них відбулася ще на початку 60-х років до Москви, куди Костомаров їздив для занять в архівах. Тоді вони часто разом відвідували театр, на сцені якого виступали такі блискучі сили, як українські та російські актори М.Щепкін, П.Садовський, І.Самарін та інші (після цього бачили Щепкіна ще раз, коли він виступав на багатолюдному вечорі у письменниці Марко Вовчок у С.-Петербурзі).

Слід зазначити, що відомості, які містяться в мемуарах стосовно театрів тощо мають не тільки просте інформаційне значення, а й розкривають обізнаність і уподобання Костомарова у сфері мистецтва, дають уявлення про сприйняття та оцінку ним мистецтва, а також - про погляди щодо умов і шляхів його подальшого розвитку. Зокрема, з приводу постановок на с.-петербурзькій сцені опери "Юдифь" він в листі від 20-го травня 1863 року писав: "Ее порядочно побранили и дельно, между прочим. В самом деле, в этой опере больше ума, рассчитанности, изучения и художественной постройки, чем того живого, неукротимого вдохновения, которое, так сказать, шумящим ключом бьет из тайников души поэта". Далі в листі автор торкається питання про суспільне значення таланту, який, на його погляд, великий рушій: "как роса освежает погорелую от засухи траву, так талант оживляет и возбуждает иссыхающее под бременем вседневных мелких забот общество. Явись теперь один великий талант в сфере изящного, будь это Пушкин, Глинка, Карамзин, Гоголь - мы бы вдруг поднялись за ним вслед".

Як видно з листів Костомарова, він відвідував також концерти, зокрема, - відомого російського диригента Г.Ламакі-

хав туди на деякий час із саратовського заслання. Тоді Надія Олександрівна була дружиною В.Білозерського і постійно знаходилася серед колишніх київських друзів Костомарова 1840-х років. Після переїзду М.Костомарова до цього міста і обрання його професором С.-Петербурзького університету ці зустрічі стали частими, у тому числі по вівторках, на вечорах у квартирі Костомарова, у певні періоди-щоденними, і продовжувалися до 1875 року, потому - були лише епізодичними. Авторка спогадів відмічає, що він зразу здобув загальну пошану, та найбільше захоплювалися ним українці, котрі пишалися Костомаровим як талантом, що з'явився серед них. Український мотив стосовно постаті Костомарова проходить червоною лінією через весь твір Білозерської. На цьому можна було б не акцентувати увагу, якби в деяких умах не витала думка нібито Костомаров - породження і речник передовсім російської культури та менталітету. Білозерська помітила, що Микола Іванович особливо любив Тараса Григоровича Шевченка, що в їхніх характерах було багато спільного: та ж жвавість, вразливість, та ж присутність сильного таланту, глибоке поетичне почуття, любов до всього прекрасного і однакова огида до всілякого насилля та вульгарності. Вона пригадувала, що особливо чудові бували ті вечори, коли вони приходили разом. Шевченко прекрасно співав українські народні пісні. Все, що він говорив, було продумано і пережито ним, розумно і талановито висловлено. Він знав Байрона і Шекспіра, нерідко цитував останнього і завжди до ладу. Щодо Костомарова, то він був незамінним співрозмовником і в цьому відношенні вирізнявся серед багатьох визначних людей того часу, котрі зачаровували своїх слухачів живою, різноманітною і розумною розмовою. Торкалися різних питань і передусім широких загальних задач, у тому числі селянської та інших реформ, які цікавили усіх.

Авторка спогадів неодноразово порушує тему Шевченко і Костомаров, узагалі - Костомаров і література тощо. Зокрема, розповідаючи про обізнаність Костомарова у міфології, вона пише: "Нерідко от мифологии Н.Ив. непосредственно переходил к поэзии. Помню раз, по поводу Прометея, он припомнил "Кавказ" Шевченко и продекламировал его наи-

зусть от первой строфы до последней. Шевченко был его любимым поэтом и всего ближе говорил его сердцу, хотя он высоко ценил Гёте, Байрона, Мицкевича, Пушкина. Современная поэзия и беллетристика сравнительно мало занимали его, но тем не менее он отдавал должную справедливость таланту Гончарова, Тургенева, Л.Толстого, Островского и др. Что касается Некрасова, то он отвергал в нем всякое поэтическое дарование, а Щедрин остался до конца непонятым для него".

Заслужують на увагу спостереження Н.Білозерської, що склалися у неї під час спільних з Костомаровим поїздок і подорожей. Перша з них відбулася ще на початку 60-х років до Москви, куди Костомаров їздив для занять в архівах. Тоді вони часто разом відвідували театр, на сцені якого виступали такі блискучі сили, як українські та російські актори М.Щепкін, П.Садовський, І.Самарін та інші (після цього бачили Щепкіна ще раз, коли він виступав на багатолюдному вечорі у письменниці Марко Вовчок у С.-Петербурзі).

Слід зазначити, що відомості, які містяться в мемуарах стосовно театрів тощо мають не тільки просте інформаційне значення, а й розкривають обізнаність і уподобання Костомарова у сфері мистецтва, дають уявлення про сприйняття та оцінку ним мистецтва, а також - про погляди щодо умов і шляхів його подальшого розвитку. Зокрема, з приводу постановок на с.-петербурзькій сцені опери "Юдиф" він в листі від 20-го травня 1863 року писав: "Ее порядочно побранили и дельно, между прочим. В самом деле, в этой опере больше ума, рассчитанности, изучения и художественной постройки, чем того живого, неуправляемого вдохновения, которое, так сказать, шумящим ключом бьет из тайников души поэта". Далі в листі автор торкається питання про суспільне значення таланту, який, на його погляд, великий рушій: "как роса освежает погорелую от засухи траву, так талант оживляет и возбуждает иссыхающее под бременем вседневных мелких забот общество. Явись теперь один великий талант в сфере изящного, будь это Пушкин, Глинка, Карамзин, Гоголь - мы бы вдруг поднялись за ним вслед".

Як видно з листів Костомарова, він відвідував також концерти, зокрема, - відомого російського диригента Г.Ламакі-

на, був захоплений від ораторії німецького композитора Георга Генделя "Месія", з приводу чого писав: "Вот дивная вещь! Вот величайшее создание искусства! Дня три я был в каком-то эстетическом обаянии от этого произведения. ... Там все кружится около Рождества и Воскресенья, двух важнейших событий в христианстве". В іншому листі від 25-го серпня 1863 року він запрошував Білозерську до театру на "Жизнь за царя" - одну з найулюбленіших ним опер, яку, за спогадами Надії Олександрівни, слухав незліченну кількість разів, знав напам'ять її лібрето і нерідко цитував з нього особливо курйозні строфи. Становить інтерес і така інформація з цієї кореспонденції Костомарова: "Усидчиво занимаюсь Смутным временем. Заперся наглухо. Звонки беспрестанные, но сопровождаемые сильным голосом Мирона (слуга Костомарова - Ю.П.): дома нет, в Павловске!".

Не менш цікаві листи Костомарова, які надсилалися ним до Білозерської з-за кордону. Вони у своїй більшості немов би становили резюме його зарубіжних подорожей і набутих вражень. Зокрема, у серпні 1864-го року він писав: "В Праге я прожил дней десять. Чехи меня приняли радушно... Я был прежде в Праге в 1857; приехавши туда через семь лет, я мог заметить громадное распространение чешского языка. Все это так, но побуждение? Составляет ли он для образованных чехов необходимость...? Мало. Все они знают по-немецки, и не только знают, - и мыслят, и живут, и чувствуют по-немецки... Но нельзя сказать, чтобы тут было только искусственное: есть много натурального, именно в том, что существуют массы народа, для которого чешский язык действительная необходимость". В цьому листі Костомаров ділиться своїми враженнями від Відня, Мюнхена і мюнхенської чудової опери, говорить що істинне задоволення він отримав у Белграді, докладно, і, як завжди, прекрасною літературною мовою розповідає про Сербію: "... совсем не то, что в Чехии, вот здесь живое неискusstvenное славянство: и низенькие домики, и фонарей нет, и тротуаров почти нет, а если где есть, то на них удобнее падать, чем ходить, и лень, и беспорядок - вот здесь славянство; его и чуешь, и видишь, и слышишь; прибавим - тут и радушное гостеприимство, и хлебосольство, и семейная простота жизни, и доброта с на-

ивностью, все черты нравов славянского племени".

Крім того, лист дає певне уявлення про плани Костомарова на майбутнє, про бажання займатися професурою: "Пишите ко мне в Петербург. Что со мной там будет - не знаю. Если примут меня снова в университет, то осенью же к Вам приеду. Если нет и доведется ехать в Казань, то весной непременно". В іншому листі від 13-го вересня 1864 року Костомаров, тепер із С.-Петербурга, повідомляв Білозерській у Софіївку, що міністр народної освіти мав намір призначити його на майбутній рік до Одеси, тобто - до Новоросійського університету. Потому в одному з листів 1865 року він ділився з Надією Білозерською вже такими рідкісними і конфіденційними відомостями, які водночас змальовують трагічність його долі, і які годі було б сподіватися відшукати у тогочасних офіційних публікаціях: "Имп. харьковский университет пригласил меня ординарным профессором. Я согласился... Вдруг, министр, узнавши обо всем, объявляет мне, что он не утвердит меня ни в один университет и, что если я хожу по Петербургу и цел, и невредим, то за это следует благодарить Господа Бога, но вместе с тем он, как человек великодушный, не желая оставить меня без всяких средств к жизни, обещал испросить высочайшей милости об оставлении меня при Министерстве народного просвещения с назначением некоего жалованья. Видя, что плетью обуха не перебьешь, я должен был оставить честолюбивые мечты и ожидать, пока совершится обетование А.В.Головнина". Незабаром Костомаров почав довічно одержувати обіцяну платню, як винагороду за те, що з політичних причин не допускався до університетської кафедри.

Під час спільних поїздок Костомаров відвідував з Білозерською також історичні місця, церкви, особливо з своєрідними назвами - "Никола на Курьих ножках" у Москві, монастирі, лаври, зокрема - Троїцько-Сергіївську. Надія Олександрівна була незмінною супутницею Миколи Костомарова і в його подорожах по околицях С.-Петербурга, які в зв'язку із зайнятістю, здійснювалися, як правило, у святкові дні. Коли внаслідок яких-небудь причин, термінової роботи, непогоди тощо, виїзд за місто відкладався, Костомаров сумував, що знайшло яскраве відображення в його листах. Зокрема, в середині 60-х років Костомаров до Білозерської

писав: "Досада, злость берут меня. Туча идет за тучей... Если-б не эти тучи, не эти капли - я бы уже был у Вас и мы бы поплыли на ладье в Строгоновский сад... Но увы! Все это только в воображении, а на деле передо мною Кобержицкий (польский историк и дипломат ХУІІІ ст. - Ю.П.) с своею вычурною латынью, польские дневники с польским хвастовством, московские письма с московским рабством и подлостью и вместо Вашего благородного, честного лица бесстыдная и фальшивая физиономия Марины Мнишек". Костомаров тоді досліджував добу Смутного часу і процитовані вище красномовні слова дають певне уявлення про його настрої, чого, зі зрозумілих причин, позбавлена монографія "Смутное время Московского государства" й інші друковані твори.

Отже, історіографічне значення мемуарів, які тут розглядаються, є незаперечним, як і взагалі - мемуаристики та епістолярію. Так, в листі до Білозерської від 19 травня 1863 року Костомаров ділиться думками про дисертацію російського історика і публіциста, уродженця Полтави В.Більбасова: "Она вещь не дурная; в авторе есть талант, но в его сочинении много недостатков капитальных".

Восени 1865 року Микола Іванович супроводжував Надію Білозерську в поїзді до Варшави. Дорогою він запропонував їй зупинитися у Пскові, щоб оглянути місто і його історичні пам'ятки. Вона пригадує, що Костомаров вивчив місцевість до найменших подробиць і зауважив їй з цього приводу, що без подібного вивчення немислимо скільки-небудь вірно і живе зображення історичних подій. Білозерська також розповідає про перебування Костомарова у Варшаві, на підставі чого вимальовується уявлення щодо зацікавлень цієї особистості під час подорожувань. Зокрема, вона пише: "В Варшаве Н.Ив. прожил около двух недель и, по своему обыкновению, утро посвящал библиотеке, ездил несколько раз в Лазенки, посетил Вилланова и с видимой неохотою уехал в Петербург, где вместо зелени, солнца и тепла его ожидала дождливая, холодная осень".

Проте, крім непогожої осені на Костомарова чекала ще й велика робота, чому є свідченням його наступні листи до Білозерської. Так, 12 травня 1866 року він писав: "Последнее

время я сижу дома и работаю сильно над Самозванцами. Отыскал новый источник на голландском языке, очень важный. Я должен был кое-как поучиться этому языку, чтобы прочитать его". В цьому ж листі, як і в деяких інших, міститься рідкісна інформація стосовно не тільки фізичного, але й морального стану Костомарова у певний період його життя: "Здоровьем похвалиться не могу... Что касается до духовной стороны, то я стал сильно задумываться: иногда грустно сижу или лежу часов по пяти без дела".

Влітку 1866 року Микола Іванович здійснив поїздку до Надії Олександрівни в Софіївку, де щиро захоплювався північною природою і кожен день проводив з книгою. Наступне літо майже повністю провів у С.-Петербурзі, з запалом працюючи над монографією "Последние годы Речи Посполитой". Про це в листі від 12 червня до Білозерської повідомляв: "Дело мое с Польшею пошло, слава Богу, быстро".

Становлять інтерес розповіді Білозерської як поінформованої особи про перший український часопис, який почав з 1861 року видаватися у С.-Петербурзі - "Основу". Мемуаристка зосереджується на тому, що цей друкований орган згрупував навколо себе тодішню українську інтелігенцію, видатними представниками якої були: Шевченко, Куліш і Костомаров. Вона пригадує, що помічником редактора "Основи" В.Білозерського, її чоловіка, був О.Кістяківський, у майбутньому відомий учений-криміналіст, професор Київського університету. Що більшість громади була запалена бажанням блага своїй Батьківщині, до якої всі вони відчували ту гарячу прихильність, яка становить відмітну рису українців. Що цілими днями вона чула бесіди про необхідність ґрунтовно вивчати мову та історію України, збирати пам'ятки старовини, записувати народні українські пісні, думи, обряди тощо. Багато хто, говорить авторка мемуарів, у вищій мірі активно і щиро ставилися до ідеї відродження української народності, і до них цілком належав Микола Костомаров. Іноді він міг під час цих розмов надмірно перехвалити своїх співвітчизників, інколи, під впливом роздратування, щиро вилаяти їх самим нещадним чином. Проте так він ставився до середовища, яке прийнято називати "інтелігентним товариством"; до звичайної людини і українського народу він відчував глибоку

симпатію і незмінно відзивався з повагою, а його образу сприймав близько до серця.

Суб'єктивний характер має спомин Надії Олександрівни про ідейне зіткнення Костомарова зі студентами, яке сталося на його лекції 9-го березня 1862 року, внаслідок чого він пішов у відставку із С.-Петербурзького університету. Ця історія, на думку Білозерської, дуже тяжко відбилася на ньому, щоб згладитися з пам'яті, і він не забув її навіть довгий час по тому. Такими ж, у світлі власного бачення, є розповіді Білозерської про ставлення Миколи Івановича до польського національно-визвольного повстання 1863-1864 років. Авторка вважає, що він поставився до польського питання зі звичайною об'єктивністю і з вірним поглядом історика передбачив заздалегідь його наслідки як для самих поляків, так і для російського суспільства. З гуманно-християнської точки зору він згодом щиро жалкував з приводу трагічної долі багатьох учасників цього повстання.

Надія Білозерська була, як мовиться, своєю людиною в домі Костомарова, у таких з ним дружніх відносинах, які дозволяли йому постійно ділитися з нею всіма своїми враженнями та думками, а їй спостерігати його не тільки у творчому, але й у приватному житті. Отже, вона володіла рідкісною інформацією, у тому числі стосовно традицій, звичок, вірування тощо, яка знайшла відображення у споминах і збагачують наші знання про цю особистість.

У 1863 році Білозерська захопилася так званим "жіночим питанням" і проєктуванням товариства "жіночої праці" й звернулася за порадою до Костомарова. Він відгукнувся і висловив їй усно і письмово свої думки з цього приводу. Вони, безперечно, становлять значний інтерес. Зокрема, Костомаров у травні 1863 року в листах писав: "Необходимо прежде всего изучать артели и по ним составить себе план устройства тех, которые имеются в виду... Артели - ассоциации... это ведь целый мир, это перерождение человеческого общества, это второе христианство или, если хотите, настоящее осуществление христианства; сразу ничего не сделаете: дело вековое... Заводите, какую хотите артель: удастся одна, возьмитесь за другую, когда первая удастся и.д. А если не удастся ни одной, то к чему

же общество? Что оно связывает будет материально и духовно?". Внаслідок тоді склалося невеличке товариство перекладачок і Микола Іванович визвався редагувати частку перекладів Надії Білозерської.

Першою обраною для видання книгою стали казки датського письменника Х.Андерсена. Передбачалося у передмові до їхнього російського перекладу подати біографію цього датського казкаря і Білозерська звернулася до Костомарова з проханням сповістити її про те, де можна добути ці відомості. Костомаров відповів листом, у якому виявилася готова коротка біографія Андерсена. Даний, без перебільшення унікальний, лист Миколи Івановича з життям писем видатного казкаря уміщений у мемуарах Надії Олександрівни. У цьому ж листі Костомаров запропонував Білозерській допомогу в перекладі "Записок о Московии сэра Джерома Горсея", для якого обіцяв підготувати передмову, що й невдовзі здійснив. Крім того він склав коментарі до згаданого видання і навіть читав його коректуру, що свідчить про високі людські якості Миколи Костомарова. Стосовно цього у листі до Білозерської 17-го листопада 1864 року писав: "Я до сих пор не приехал к Вам (до Софіївки - Ю.П.) по многим причинам в совокупности их: 1) Ваш Горсей. Надобно было его окончить. Невозможно его оставить уже потому, что он начал печататься и обещан публике. А за ним работа зело великая: в иных случаях приходится для этого читать, чтобы три слова сказать по поводу чего-нибудь необычного в его рассказе".

Згадане вище товариство перекладачок невдовзі припинило свою діяльність, як і передбачав Костомаров, котрий з цього приводу взимку 1865-го року в листі до Білозерської писав: "Вам известное и близкое общество женского труда пало. ... Всякое общество труда, будь это женского, будь это мужского, будь он бел, будь он черен, только тогда имеет смысл и продолжительность, когда основание его вызывается такою необходимостью, что либо общество заводи, либо с голоду умирай! ... Нет, не может быть общества труда, как скоро в нем затешется хоть одна персона, не пришедшая к необходимости труда горьким опытом или вопиющею нуждою".

Коли восени 1867 року Н.Білозерська остаточно пересе-

лилася до С.-Петербурга, її спілкування з М.Костомаровим стали більш регулярними, а в період співпраці з ним з 1868 року в якості літературного секретаря - майже щоденними. Отож, спостереження Надії Олександрівни щодо життя і творчості цієї постаті мали не епізодичний характер, що свідчить про їхню винятковість. Тому з її спогадів можна почерпнути найрізноманітніші вірогідні відомості, зокрема такі, які відсутні в інших джерелах. А саме, вона розповідає про зворушливе ставлення до неї та її дітей Костомарова, про читання ним для неї лекцій з всесвітньої і російської історії та інших предметів з метою підготовки для складання екзаменів на звання учительки, про редагування перекладів, що нею здійснювалися, про хлібосольство для її родини в домі Костомарова і його матері Тетяни Петрівни, про хвилювання у період хвороби тощо. Все це часто ілюструється костомаровськими до неї листами або записками: "Были-ли доктор?... Бога ради, не утруждайте себя работою. Пока Вы не оправитесь, я Вас не оставляю. Мне так сегодня стало жаль Вас, что я не могу успокоиться. Ваш неизменно Н.К.". З великим терпінням віднісся Микола Іванович, говорить Білозерська, до її перших спроб читання на церковно-слов'янській та латинській мовах, які знав чудово. Певний час переконував її вивчати з ним разом грецьку мову.

Великий інтерес становлять спогади Білозерської про методи роботи Костомарова, його працездатність. Як приклад, з її численних щодо цього характеристик, цитую: "Когда весь материал был собран, Н.Ив. принимался за диктовку без черновой и каких-либо отметок, которые, по-видимому, были для него вовсе не нужны при его необычной памяти; диктовал не останавливаясь, и с такой быстротой, что лист печатный в день и больше не составляли редкости. Казалось, что его глаза, задумчиво устремленные вдаль, читали написанные страницы готовых связанных мыслей и фактов, облеченных в живые образы". Що стосується писання під диктовку, згадувала Надія Олександрівна, то знадобилася така швидкість, про яку я не мала раніше найменшого уявлення.

Поряд з незвичайною швидкістю роботи не менш дивовижною була невтомність Миколи Івановича. Він підіймав-

ся звичайно о 6 годині, інколи раніше, здійснював ранкову прогулянку і після сніданку працював рівно до четвертої години, потім обідав і знову працював, як правило, з короткими перервами, до 11 години вечора. Свята не додержувалися, крім Різдва, Нового року і Великодня, - пише Білозерська і робить висновок: "Разумеется, только при таком правильном, усиленном труде, мог Н.Ив. оставить после себя такое множество учено-литературных сочинений. Он так сжился с работой, что мне ни разу не приходилось слышать, чтобы он жаловался на усталость, хотя последняя несомненно сказывалась в сильной головной боли, которая иногда заставляла его, против воли, бросить работу на целый день. Но и тут полная бездеятельность была немыслима для него". В один з таких днів він почав диктувати Білозерській свою "Автобіографію" (надрукована 1885 року в журналі "Русская мысль") і закінчив її за декілька разів.

Коли у Костомарова загострилася хвороба очей, Надія Олександрівна читала для нього уголос якусь із щойно придбаних ним історичних книг, а він висловлював свої думки, згадував погляди інших письменників або учених з того ж питання. Авторка мемуарів докладно переказує роздуми Костомарова з проблем історії релігії та людських вірувань взагалі, з міфології, з поезії тощо. Цей матеріал, безперечно, має наукове і пізнавальне значення. У творі Білозерської приділяється також увага зацікавленням Костомарова проблемами загального руху російського суспільного життя: освіта, народні школи, університети, навчальна частина в цілому; ставленню його до молоді, у тому числі - до молодих учених. Він готовий був годинами розмовляти з ними, згадує Надія Олександрівна, "тогчас же по уходу такого посетителя, он принимался за чтение поднесенной ему диссертации или же писал о немедленной присылке последней Д.Е.Кожанчикову (видавець і близький друг Костомарова - Ю.П.), который, нередко в ущерб себе, издавал такого рода сочинения". Стосовно своїх власних заслуг і звань, Микола Іванович, на думку мемуаристки, був у вищій мірі скромний і навіть ніколи не говорив про них.

Мемуари містять також інформацію глибоко особистої властивості, що дозволяє скласти більш повне уявлення про Костомарова як людину та його оточення, у тому числі -

найближчих друзів Костомарова Д.Мордовцева, Ф.Неслуховського, Д.Лебединцева та інших і саму Надію Білозерську. При цьому авторка зазначає, що у характері Миколи Івановича були дві сторони, де він незмінно залишався одним і тим же, а саме: "отвращение от всякого насилия, откуда бы оно не исходило, и глубокая религиозность". Прімітно, що нею розкриваються й причини формування і закріплення у нього таких рис. Крім того, порушуються питання щодо чесності, приватного життя (у великій мірі консервативного), проведення в його домі вечорів ("вівторків") і свят, які проходили в установленому порядку: "неизменно соблюдались заведенные раз на всегда в доме малороссийские обряды и обычаи". Так само з року в рік святкувалися скромно його і Тетяни Петрівни іменини: "Недели за две перед тем, между Н.Ив. и его матерью шли оживленные переговоры о том, как лучше устроить ужин, какого вина купить к 9 мая; и в этот день всегда подавалось старое венгерское и наливки, присланные Н.Ив. из Малороссии его почитателями. Именины всегда удавались, потому что, при искреннем радушии хозяев, подбор гостей был таков, что никто не чувствовал ни малейшего стеснения". Між іншим, на Благовіщення Микола Іванович завжди випускав на волю живого птаха, якого купував заздалегідь для цієї мети. Інколи в С.-Петербурзі він бував роздратованим, але як тільки виїздив з міста, робився невпізнаним, про що Білозерська так пише: "Все нравилось и занимало его; в нем пробуждался присущий ему малороссийский юмор". Саме таким вона його бачила навесні 1868 року під час поїздки до Новгороду, а також у себе в гостях у Софіївці влітку 1869 року, коли він тоді оглядав Ферапонтьєв та Кирило-Білозерський монастирі тощо. Стосовно цих та інших подорожей у спогадах наводяться єдині в своєму роді відомості.

На окрему увагу заслуговує розповідь Н.Білозерської про поїздки влітку 1870 року з М.Костомаровим із С.-Петербурга через Харків до Криму. Розповідь ґрунтується на тогочасних дорожніх нотатках Білозерської. Ці нотатки являють собою оригінальне джерело, адже в них, крім надзвичайно характеристичного змалювання різносторонньої, глибоко поетичної вдачі Миколи Івановича, переказуються ві-

домості, що безпосередньо стосуються регіональної історії України. Зі слів Білозерської, Костомаров, який залишив Харків більше 20 років тому, знайшов у ньому велику зміну і з цього приводу розповів анекдот: "Ехал хохол с возом. Встречается москаль: - Хохол, подвези меня, я устал, болен. - Сідай! Сказал хохол. - Им пришлось ехать через лес. Кричит кукушка. Хохол, сказал москаль, что это кричит? - Зозуля, отвечает тот. Сгони ее, я болен, она мне мешает. - Хохол слез с воза и побежал в лес. Москаль ударил по лошади и закричал тому вслед: "гоняй себе, хохол, зозулю по лесу!" - "Так-то, сказал в заключение Н.Ив., хохол предоставил москалю все развитие экономического богатства края, а сам и до сих пор гоняет в лесу зозулю!" В записках Білозерської говориться, що після цього він замовк і зробився смутним, потім заплакав і висловив бажання "все бросить, покинуть Петербург, поселиться в хуторе и "доживать віку" среди вишневых садов и "рідних пісень". Но это желание было настолько невыполнимо для него во всех отношениях, что он вскоре забыл о нем, по мере того, как одни путевые впечатления сменялись другими".

Авторка з подробицями описує ці враження, зокрема - від перебування у Керчі, де Костомаров крім огляду і коментування пам'яток історії і культури, відвідав знаменитий "царський" курган і побував неподалік на розкопках іншого кургану. Розкопки здійснювалися за участю археолога, директора Керченського музею старожитностей О.Люценка. Те ж саме стосується Феодосії й Судак з їхніми місцевостями. Тиждень мандрівники провели в Ялті і там Микола Іванович спілкувався, як робив це майже в усіх містах, з неординарними людьми, - педагогом К.Ушинським, пейзажистом А.Мещерським та іншими; інформація про згадані зустрічі також становить певний інтерес. Цікавими є спостереження щодо відвідання Алупки, Лівадії, Масандри тощо. Нарешті, заслуговує на уважне прочитання матеріал, що стосується подорожі з Алупки через Байдарські ворота, Балаклаву до Севастополя, й особливо - про Севастополь. Для підтвердження сказаного процитую тут лише один коротенький уривок: "Еще более поразил Н.Ив. Севастополь. Мы въехали в него длинной безмолвной улицей, состоящей из полуразрушенных домов без крыш, окон и дверей, и

только у взморья стали заметны признаки жизни. ... Малахов курган представлял тогда большой, весь изрытый сверху до низу, холм, в котором все еще находили множество ядер и пуль”.

Рідкісною у своєму роді інформацією наповнені спогади про подорожі до Херсонеса, Бахчисарая, Чуфут-Кале, який “представлял вид мертвого города”, де Костомаров познайомився і мав розмови із зятем караїмського письменника і ученого А.Фірковича (1786-1874). Потім вони відвідали Одесу і Костомаров повернувся до С.-Петербургу і цілковито поринув у працю. В цьому зв'язку становлять інтерес спогади Білозерської щодо особливостей, прийомів, способів роботи Костомарова. Вона пише: “Выбор темы для нового труда никогда не затруднял Н.Ив. Она являлась у него сама собой, во время предыдущей работы, и он еще до ее окончания подробно развивал план своего будущего сочинения. Мелкие статьи и рецензии Н.Ив. всегда составлял между делом и, большей частью, оканчивал их в несколько часов. ... Если у меня за неимением досуга накаплились переводы, ... Н.Ив. предлагал мне принести к нему на следующий день беспокоивший меня перевод, откладывал свою работу и диктовал его мне с невероятной быстротой, так что два-три спешных листа всегда были отосланы к сроку в типографию. ... Летом, когда я уезжала в деревню, то Н.Ив., по своей бесконечной доброте ко мне, держал за меня корректуру”. Зокрема, як видно з епістолярної спадщини, Костомаров працював з версткою перекладу Білозерської з німецької двотомного твору “История человеческой культуры”, що вийшов друком у С.-Петербурзі 1872 року.

Влітку 1872 року М.Костомаров здійснив поїздку до Катеринослава і тоді ж у супроводі одного із знайомих Білозерської, на той час молодого інженера К.Яковлєва, подорожував і ретельно оглядав місцевості колишньої Запорозької Січі. На прохання Надії Олександрівни Яковлєв 1885 року надіслав їй листа з відомостями про поїздку у місця Січі, якого вона вмістила до своїх мемуарів. Лист становить певний інтерес, передовсім завдяки наявності в ньому деяких подробиць стосовно рис характеру Костомарова. В цілому ж цей лист має сприйматися критично, адже він був написа-

ний через багато років після згаданої подорожі, що відзначав і сам його автор: “протекшее время успело изгладить из памяти не только подробности, но и многое из более или менее главного”.

Як видно із спогадів Надії Білозерської, у 1872-1874 роках Микола Іванович Костомаров складав при її допомозі “Русскую историю в жизнеописаниях ее главнейших деятелей”, а коли дійшов до особи Петра I, збайдужів до цієї праці й все більше і більше захоплювався задуманим ним “Ку-деаром” (історична хроніка). Внаслідок цього їхня спільна діяльність стала досить епізодичною. Потім Білозерська захворіла на тиф, а коли видужала, дізналася, що майже одночасно з нею тяжко хворіли Костомаров та його мати, яка в лютому 1875 року померла. Після одужання Микола Іванович здійснив поїздку в Україну, де 9 травня 1875 року обвінчався з своєю колишньою нареченою А.Кисіль (уроджена - Крагельська), котра стала для нього не тільки дружиною, але й дієвою помічницею у його творчій роботі. З того часу Надія Білозерська співпрацювала в журналах, багато років не бачилася з Костомаровим, доки навесні 1883-го року не зустріла випадково в Публічній бібліотеці. Їхні зустрічі відновилися, але були нечастими. В останнє вона бачилася з ним тижня за два до його смерті в квітні 1885 року. Про все це, а також про деякі інші причини незгоди між ними, дуже стисло розповідається в її спогадах. Вони, власне, завершуються 1875-м роком.

Щодо останнього десятиліття життя і творчості Костомарова, існують спеціально написані мемуари іншими особами, зокрема, - А.Костомаровою. Вона ж висвітлила його життєвий і творчий шлях до початку 50-х років, що також є відсутнім у спогадах Н.Білозерської. Стосовно ж спогадів Надії Білозерської, вони, безперечно, є унікальним історичним джерелом, з рисами первинності, достовірності, оригінальності, репрезентативності, автентичності тощо. Їхня інформація може зацікавити дослідників різних історичних наук, проте, - найбільше тих, хто займається історіографією взагалі та біографістикою зокрема.

ІСТОРІОГРАФІЯ ВИВЧЕННЯ ДЖЕРЕЛОЗНАВЧОЇ СПАДЩИНИ В.С.ІКОННИКОВА

Наукову вагомість творчої спадщини В.С.Іконникова, значущість його праць та внесок у становлення українського джерелознавства неможливо оцінити без всебічного аналізу історіографічної бази творчості вченого.

Об'єктом дослідження істориків, як протягом життя Іконникова, так і після його смерті, були окремі, вибіркові питання наукової, педагогічної та громадської діяльності. Зокрема, часто побіжно і поверхово висвітлювалась його роль в культурно-освітньому процесі кінця XIX — початку XX ст. Практично до середини нашого століття життя та діяльність його не стали самостійним предметом наукового вивчення. Незважаючи на те, що ім'я В.С.Іконникова увійшло до усіх довідково-енциклопедичних видань кінця XIX — початку XX ст., хоча і з досить однобічною оцінкою, це не привернуло належної уваги до його творчої спадщини.

Для більш повного та ґрунтовного історіографічного аналізу праць, присвячених творчості В.С.Іконникова, ми умовно розподілили їх за 4-ма періодами: кінець XIX ст. — 1920-і рр.; 1930-і рр. — перша половина 1950-х рр.; кінець 1950-х рр. — 1980-і рр.; 1990-і рр.

До першого періоду (кінець XIX ст. — 1920-і рр.) дослідження творчості вченого ми віднесли енциклопедичні та довідково-бібліографічні видання кінця XIX — початку XX ст., прижиттєві публікації про вченого та перші праці після його смерті, рецензії на його наукові студії, зокрема на докторську дисертацію "Опыт исследования о культурном значении Византии в русской истории" та "Опыт русской историографии". Останні викликали значний інтерес і увагу наукової громадськості, яка виявилась в активному обговоренні цих праць на шпальтах наукових часописів.

Зазначимо, що енциклопедичні публікації кінця XIX — початку XX ст. досить однотипні і торкаються тільки фактів з біографії вченого¹. Аналіз творчості вченого, зокрема його

джерелознавчих праць, там відсутній. Суттєво вирізняється на їх фоні стаття, подана в "Новом Энциклопедическом словаре", де зазначається, що "вичерпне дослідження джерел і літератури, документальність викладу є характерною рисою як суто власних робіт, так і багатьох критичних статей Іконникова. "Опыт русской историографии" — ціла енциклопедія джерелознавства і бібліографії російської історії"².

Важливий історіографічний матеріал щодо дослідження життєпису вченого міститься в "Источниках словаря русских писателей", в якому подано перелік усієї тогочасних видань, де надрукований матеріал про В.С.Іконникова — від газетних публікацій до статей у періодиці і окремих виданнях³. Докладна наукова біографія вченого, список його праць та література про нього вміщені в "Материалах для биографического словаря действительных членов имп. Академии Наук". Але життєпис вченого, його наукова та педагогічна діяльність до 1914 р. там висвітлені стисло. У статті зазначається і чисельність томів власної бібліотеки академіка В.С.Іконникова, яка дорівнювала 16000 томів книг та більше 3000 брошур⁴.

Докладні відомості про вченого репрезентовані в "Биографическом словаре профессоров и преподавателей имп. университета св. Владимира"⁵ та "Историко-филологическом факультете Харьковского университета за 100 лет (1805-1905)"⁶. Нариси для них, як нами встановлено, підготував сам В.С.Іконников.

За життя В.С.Іконникова вийшло друком чимало рецензій на його твори. За нашими підрахунками, праці Іконникова удостоїлись уваги вчених більше 30 разів. Це — рецензії на видання "Скептическая школа в русской историографии и ее противники", "Проф. Н.С.Мордвинов", "Арсений Матвеевич, митрополит Ростовский", "Граф Николай Петрович Румянцев". Деятелность его на пользу разработки русской истории и археологии, "Александр Андреевич Беклешов (1743-1808) малороссийский военный генерал-губернатор, киевский военный губернатор, генерал-прокурор", "Киев в 1654-1855 гг.", "Крестьянское движение в Киевской губернии в 1826-1827 гг. в связи с событиями того времени (по архивным материалам)" та ін. Найважливішими для нас

є ті, що торкаються джерелознавчих праць вченого або таких, які написані на основі використання архівних або історіографічних матеріалів.

Найвагомішою працею багатопланового характеру є "Опыт русской историографии", яка не пройшла поза увагою тих, хто працює на терені вітчизняного джерелознавства, історіографії, бібліографії та інших окремих спеціальних історичних галузей науки, вивчає різні види і групи джерел, методи їх критики, займається дослідженням літописів, мемуарів, епістолярії.

Характерною особливістю віднайдених нами 14 рецензій на 1 том та 6 рецензій на 2 том цього видання⁸ є не тільки ґрунтовна обізнаність їх авторів з тогочасним станом дослідження проблеми, а й об'єктивність та критичне ставлення до рецензованої праці. Серед них рецензії К.М.Бестужева-Рюміна, О.М.Піпін, О.Ф.Бичкова, Д.В.Цветаєва та ін. Загалом позитивно оцінюючи "Опыт" і, розуміючи величезне значення його для історичної науки, рецензенти, однак, вказали і на ряд недоліків цієї праці. Одним з перших відгукнувся на вихід першого тому відомий російський історик та етнограф, дослідник вітчизняної і зарубіжної літератури і фольклору, академік Російської академії наук О.М.Піпін. Він вже на початку 1893 р. опублікував розгорнутий змістовний відгук у часописі "Вестник Европы". В ньому послідовно аналізується зміст тексту вступних розділів "Опыта", підходить В.С.Іконнікова до основних проблем. Автор рецензії часто полемізує з вченим з приводу його поглядів на те або інше питання. Між іншим, О.Піпін зазначає, що спосіб викладу матеріалу, яким користується В.С.Іконніков, можна назвати еклектичним: "Автор не викладає предмет в послідовному догматичному порядку, а, як правило, окреслює питання, збирає різноманітні думки про нього давніх і нових письменників, а потім робить свій вибір"⁹. Рецензент пише, що такий спосіб має "великі незручності", оскільки замість конкретного пояснення питання, подається маса чужих суперечливих думок, які не завжди зрозумілі читачу. Така система викладу матеріалу у вченого, на його думку, "переважає при аналізі питання про зміст історії як науки та про її місце серед інших знань; про досто-

вірність джерел та методів роботи з ними; про значення історичного скептицизму тощо"¹⁰. Досліджуючи окремий розділ "Опыта", який присвячений допоміжним галузям історичних знань О.Піпін зупиняється на оцінці авторського аналізу джерел та історіографії даної проблеми. Зокрема, він розглядає питання пов'язані з умисним фальсифікатом актів, житій та ін. на прикладі вивчення історичних документів у закордонних школах, де готують фахівців-архівістів¹¹.

Особливо цікавим, на думку рецензента, є третій розділ праці, присвячений питанням внутрішньої критики джерел. На жаль, відзначає дослідник, автор не дає цілісного викладу дослідження цього питання, а використовує метод співставлення різних думок учених, між якими обирає ті, які вважає найбільш вірними. Таким чином, констатує О.Піпін, виходить свого роду хрестоматія думок і поглядів¹². Ця риса взагалі характерна для творчості В.С.Іконнікова. Її спостерігаємо у студіях про роль і місце особи в історії, про закони розвитку історії і про місце в ній історика, його обов'язку об'єктивно висвітлювати хід історичного процесу.

Схвально оцінив вихід у світ 1 тому і М.Колосов, який надрукував свій відгук в часописі "Душеполезное чтение" і назвав цю працю першою російською історіографією. Він підкреслює безперечну значимість та вагомість даного дослідження, величезну кількість опрацьованого автором "Опыта" матеріалу, масу цитат тощо. Зазначає, що рукопис твору був підготовлений ще в 1884 р. до 50-річчя з дня заснування Університету св. Володимира, а побачив світ тільки через 7 років.

Загалом позитивно оцінюючи "Опыт" з огляду на інформативну насиченість фактичним матеріалом, М.Колосов вказує і на деякі неточності. На його думку, вони суттєво не вплинули на загальний високий рівень праці. До їх числа він відносить деяку штучність плану окремих розділів, невідповідність місця знаходження окремих матеріалів, або й відсутність взагалі. Як недолік рецензент вказує і на відсутність предметного покажчика, який необхідний у такій великій праці¹³.

Ще одна рецензія, яка заслуговує на увагу, належить ві-

домому російському історику кінця XIX ст. К.М.Бестужев-Рюмїну. У своєму ґрунтовному відгуку на працю В.С.Іконникова, рецензент відмічає своєчасність і необхідність такого видання. Він називає його “плодом рідкої працездатності та незвичайної енергії”. Високо оцінюючи методологічну частину праці вченого, К.Бестужев-Рюмїн констатує, що на час виходу у світ “Опыта” в російській історіографії ще не було узагальнюючої праці методологічного спрямування і ґрунтовна розробка В.С.Іконникова є значним кроком у цьому напрямі. Однак, рецензент не погоджується з рядом висновків. Зокрема, стосовно переліку допоміжних історичних дисциплін, то рецензент вважає, що історія літератури та історія права не окремі знання, а складові історичної науки, хоча вони мають свій окремий предмет дослідження. На його думку, недостатньо уваги приділено значенню археології, у т.ч. теоретичним проблемам, побутовим та мистецьким археологічним пам’яткам та ін.

Звернувши увагу рецензент і на історіософські погляди В.С.Іконникова. Він зазначає, що вчений визнає користь філософського трактування історичного процесу, схиляється до думки, що існуючі на той час філософські погляди спроможні пояснити історичні події. Торкаючись питання суб’єктивності та об’єктивності історика, В.С.Іконников вважав, що всі історики, як і будь-яка інша людина, схильні до тенденційності. Остання може бути наслідком національних, релігійних, філософських та ін. поглядів, які притаманні людині. Таким чином, об’єктивність історика вчений вбачав в неупередженому вивченні фактів і відсутності упередженості щодо їх викладу¹⁴.

Закінчуючи рецензію К.М.Бестужев-Рюмїн ще раз наголошував на важливості додатків до видання, які складають 371 сторінку і охарактеризував цей твір як своєрідну “карту для мандрівника” та для всіх, хто займається історичними дослідженнями.

Другий том “Опыта” отримав значно меншу кількість рецензій. Серед них вирізняється відгук Г.Кунцевича, в якому рецензент аналізує дві книги другого тому видання. Не дивлячись на ряд зауважень та неточностей, він загалом позитивно оцінює видання. Манеру викладу матеріалу тексту

“Опыта” Г.Кунцевич порівнює з літописом Нестора і зазначає, що другий том на противагу першому написаний більш легкою та зрозумілою мовою, а бібліографічні примітки розташовані зручніше для користування. Однак з огляду на систематизацію матеріалу рецензент вказує на ряд недоліків: інколи емпіричний матеріал вміщений не у відповідних розділах, а іноді взагалі дублюється¹⁵. Водночас вказується на відсутність предметного покажчика.

Таким чином, узагальнюючи відгуки провідних вчених на “Опыт” зазначимо, що всі рецензенти одностайні у думці про важливість та актуальність даної праці, яка посіла значне місце в історіографії. Серед недоліків вони називають розпорошеність матеріалу за проблемами, відсутність узагальнень і чітко визначеної авторської позиції, понадмірне захоплення цитатами і думками інших вчених для визначення власного ставлення до ідеї або позиції, відсутність предметного покажчика тощо.

Ще одна праця вченого, яка свого часу була у полі зору опонентів — докторська дисертація “Опыт исследования о культурном значении Византии в русской истории”, що вийшла як окремим виданням, так і на шпальтах “Университетских известий”. Серед рецензентів такі відомі російські історики як В.О.Ключевський та В.О.Більбасов.

Одним з найсуворіших опонентів В.С.Іконникова був його колега по наукових інтересах, видатний російський вчений, професор Московського університету В.О.Ключевський. Він досить ґрунтовно, навіть прискіпливо проаналізував текст докторської дисертації вченого, знайшов багато недоліків і висловив численні зауваження.

На думку рецензента В.С.Іконников використовував виключно друковані джерела і зовсім не звертався до текстів рукописів, часто послуговувався матеріалами інших дослідників, що виявилось у дослівному їх цитуванні. Таким чином, опонент звинувачує автора праці у недостатньому знайомстві з джерелами і їх самостійній інтерпретації. Але головним недоліком вчений вважає відсутність чіткої структури, що заважає автору системно проаналізувати увесь наявний матеріал¹⁶.

Зазначимо, що велика за обсягом рецензія В.О.Ключевського є найбільш критичною і аргументованою щодо ана-

лізу цієї праці В.С.Іконникова. І це має підстави, оскільки ніхто з вчених-сучасників В.С.Іконникова не підійшов так близько до цієї проблеми у своїх наукових пошуках, ніхто не займався так предметно історією монастирів, аналізом життійної літератури, інших джерел давньоруської писемності. Кожна сторінка його рецензії містить вказані недоліки, а іноді і помилки, він називає висновки праці хиткими, а саму працю компілятивною.

Як відомо, Іконников відповів на цю рецензію відгуком (антикритикою), у якому пояснив деякі із зазначених опонентом зауважень. Однак, Ключевський не був ними задоволений і написав ще одну рецензію назвавши її відповіддю на антикритику. В ній рецензент називає працю В.С.Іконникова "бджолиним збором квіткового пилку на чужих творах"¹⁷.

Зазначимо, що це були роки, коли наукова творчість В.С.Іконникова тільки розгорталась, набирала оберти. В цей час молодий В.Ключевський обрав темою магістерської дисертації проблему значення монастирів в колонізації Північно-Східної Русі, тобто питання, яке розглядалось і в докторській дисертації Іконникова, хоча по суті вона була присвячена впливу Візантії на культуру Русі. Мабуть, після виходу книги В.С.Іконникова, Ключевський відмовився від свого початкового плану. Очевидно він не хотів дублювати проблематику і предметно зайнявся давньоруськими життями святих, але матеріал по колонізації монастирів публікував неодноразово в цілій серії праць у 1870-і роки.

Ще один рецензент В.С.Іконникова В.О.Більбасов зазначив, що в своїй докторській дисертації Іконников перебільшував значення та вплив Візантії на культуру давньої Русі, не бачив самотності розвитку Русі, не критично та необ'єктивно оцінив місце і роль візантійської культури у давній Русі. Таким чином, вже сучасники вказали на недоліки цієї праці Іконникова.

Після смерті вченого був надрукований некролог С.Ф.Платонова та спомины С.І.Соболевського, а через декілька років і невеличка стаття Л.П.Добровольського.

Відзначимо, що С.Платонов — відомий історик, який добре знав Іконникова. Про це свідчить листування цих

двох вчених. Платонов дав досить влучну характеристику Іконникову як людині і науковцю. Так, він називає його кабинетним дослідником, що віддав себе науці і був далекий від політики, характеризує як вченого "з дивовижними історичними та бібліографічними знаннями", який, однак, не любив теоретичних узагальнень і всі сили віддавав систематизації величезного фактичного матеріалу. Саме завдяки цим дослідницьким якостям Іконникова, його "Опыт", на думку Платонова, "вирізняється виключною повнотою і слугує основною капітальною працею для всіх спеціалістів"¹⁸.

Леонід Добровольський, один з учнів Іконникова, присвятив свою розвідку проблемі висвітлення історії України і, зокрема, киевознавства у творчості свого вчителя. Він зазначав: "Щиро відданий в дійсності своїй ближчій батьківщині, він завше вважав за свою повинність діяльно, ревно служити їй у межах своєї компетентності"¹⁹. Підтвердження цьому є численні праці Іконникова, присвячені історії Києва та Київському університету.

Пам'ять Іконникова вшанували члени товариства Нестора-літописця, одним з засновників і діяльним членом якого він був. На засіданні 16 грудня 1923 р. доповіді про життєвий і творчий шлях вченого виголосили М.Василенко "Пам'яті Іконникова", С.Маслов "Опыт русской историографии" В.С.Іконникова" та В.Базилевич "В.С.Іконников як історик Києва"²⁰.

Другий період (1930-і рр. — перша половина 1950-х рр.) не дав істотних наукових розробок, присвячених В.С.Іконникову. Однак, не дивлячись на це, його ім'я доволі часто згадувалось у монографічних, енциклопедичних та інших виданнях у контексті дослідження історичної науки в Київському університеті, розвитку вищої освіти тощо.

Так, у 1930-х рр. виходить друком "Большая Советская Энциклопедия", яка помістила статтю Б.Тихомирова про В.С.Іконникова. В ній автор зазначає, що "Іконников являє собою тип російського буржуазного історика, ідеаліста-еклектика, безпорадного в області методології, однак такого, що накопичив численні факти і досяг феноменального знання бібліографії свого предмета"²¹. Звісно, такий погляд на творчість Іконникова досить вузький, але типовий для цієї

доби. Окрім двох праць вченого “Граф Мордвинов” та “Крестьянское движение в Киевской губернии в 1826-1827 гг. в связи с событиями того времени”, всі інші праці Іконникова, зазначає авторстатей, втратили своє наукове значення.

До цього періоду належить “Словарь псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей”, в якому вперше зібрані всі криптоніми, якими користувався Іконников при написанні бібліографічних нотаток в “Университетских известиях”, “Русской старине” та інших періодичних виданнях. Автор словника зазначив п’ять відомих криптонімів В.С.Іконникова: В.И.; В.С.И.; И-в, В.; В.С.; И-в В.С., що полегшує атрибуцію багатьох його публікацій.

Значною подією у вітчизняній історіографії була поява книги Н.Л.Рубінштейна “Русская историография”. Її автор вважає, що історіографічна праця В.С.Іконникова “Опыт русской историографии” відображає бібліографічний напрям в буржуазній історичній науці²².

Особа В.С.Іконникова та його творчість досліджувалась і в працях вчених української діаспори. Так, Д.Дорошенко в “Огляді української історіографії” декілька разів згадує твори Іконникова. Зокрема, висвітлюючи історіографію литовсько-польської доби він зазначає, що докладно ці питання розробляв і В.С.Іконников в “Опыте русской историографии”. Висвітлюючи творчу спадщину О.Рігельмана він наводить цитату з “Опыта” в якій зазначається, що в праці Рігельмана подається систематизований виклад історії Малоросії і яка стоїть “на рубежі літописної оповіді та критичної історії”²³.

Досліджуючи діяльність часопису “Киевская старина” та визначаючи його місце в суспільно-політичному житті України Д.Дорошенко називає Іконникова одним з найактивніших його авторів. Неодноразово в монографії Д.Дорошенка зустрічаються посилання на студії Іконникова “Киев в 1654-1855 гг. Исторический очерк” у контексті дослідження історії Києва. Однак, зазначимо, що в своїй “Історіографії” Д.Дорошенко не аналізує джерелознавчої спадщини Іконникова і не визначає її місце в українській історіографії²⁴.

Третій період (кінець 1950-х рр. — 1980-і рр.) характе-

ризується значно більшою увагою до творчості В.С.Іконникова. З’являються праці присвячені його життєвому та творчому шляху, в яких знаходимо зміну усталених підходів та оцінок спадщини вченого. З кінця 1950-х рр. виходять друком праці узагальнюючого плану, зокрема бібліографічного спрямування, де ім’я В.С.Іконникова — історика, вченого, історіографа, бібліографа, професора Київського університету згадується досить часто. За нашими підрахунками, за 30 років цього періоду у загальноісторичних виданнях та статтях у наукових збірниках ім’я і творчість вченого згадувалась більше ста разів, а в 30 випадках стала предметом окремого дослідження. На цей період припадає вихід у світ Енциклопедії Українознавства, де зазначається, що В.Іконников відомий київський історик, голова Археографічної комісії, автор багатьох праць. Вказано, що його “Опыт русской историографии” є справжньою енциклопедією джерелознавства та історичної бібліографії. В “Истории русской библиографии начала XX века” зазначається, що “Опыт” присвячений дослідженню пам’яток російської історичної думки з давніх часів до XVIII ст.: “Його задум, структура і метод бібліографічного опису склались ще в минулому столітті. За своїм характером це не стільки історіографічна, як джерелознавча праця, в якій значний бібліографічний матеріал введений у вигляді списків джерел і додаткових переліків книг, журнальних і газетних статей на російській та іноземній мовах з 1891 по 1908 р.”²⁵ Так, у 3-х томному виданні “История Киева”, написаному у традиційно тенденційній для радянської доби формі, де фігурують терміни “буржуазний ліберальний вчений” та інші у рубриці “Культурне життя міста у другій половині XIX — на початку XX ст.” вказано, що серед вчених, які працювали у межах буржуазно-ліберального напряму історичної науки значних успіхів досяг В.С.Іконников у галузі дослідження киевознавства. Зокрема, йдеться про його працю “Киев в 1654-1855 гг.” Щодо оцінки “Опыта русской историографии”, то вона, як і в інших виданнях цього періоду однозначна: видання зберігає значення як інформативно-довідковий посібник.

Бібліографія праць В.С.Іконникова, які вчений друкував у книжках “Чтения в историческом обществе Нестора-ле-

тописця", зібрана у невеличкому виданні М.П.Колесника²⁶, в якому укладач наводить публікації В.С.Іконникова протягом 1879-1914 рр. Цьому самому автору належить стаття про основні етапи та напрями діяльності Історичного товариства Нестора-літописця, одним з членів засновників, головою та активним учасником був В.С.Іконников²⁷.

В "Українській історіографії" М.І.Марченка студії Іконникова згадуються у контексті висвітлення історії літописознавства, дослідження літописів Самовидця та С.Величка, авторства "Історії Русів" та інших проблем. Автор праці на основі аналізу тексту "Опыта русской историографии" кваліфікує його як "бібліографічне зведення, в якому лише побічно згадуються ці пам'ятки української культури. Більш докладно М.Марченко зупиняється на історіографічній цінності праці В.С.Іконникова "Скептическая школа в русской историографии и ее противники". Він розглядає її в контексті дослідження наукової спадщини О.М.Бодяньського. Посилаючись на вищезгадану працю В.С.Іконникова він зазначає, що саме лекції М.Т.Каченовського, які він читав у Московському університеті справили певний вплив на молодого О.М.Бодяньського. Однак пізніше, більш глибоко зайнявшись слов'янською філологією, Бодяньський позбавився впливу скептиків²⁸.

Після публікації 1966 р. статті в "Українському історичному журналі" відомого українського історика В.Г.Сарбея до 125-річчя від дня народження В.С.Іконникова як видатного вченого, "який зробив значний вклад у розвиток історичної науки і своєю прогресивною діяльністю на Україні сприяв єднанню кращих здобутків російської та української культур"²⁹, у науковій пресі час від часу почали з'являтися розвідки про окремі аспекти наукової спадщини В.С.Іконникова.

До цього питання В.Сарбей повернувся через 16 років. У статті, присвяченій розвитку науки в Києві у другій половині XIX ст. поряд з висвітленням доробку таких вчених як О.Левицький, І.Лучицький, О.Лазаревський, він розглядає творчість В.С.Іконникова і називає "Опыт русской историографии" інформаційно-довідковим посібником³⁰.

Творчість В.С.Іконникова вивчала російська дослідниця

Р.О.Киреева. Вона опублікувала ряд статей, присвячених джерелознавчій та історіографічній спадщині В.С.Іконникова, у т. ч. і неопублікованому тому "Опыта русской историографии"³¹. Цій дослідниці вдалося вперше проаналізувати джерелознавчий доробок В.С.Іконникова у контексті його наукової творчості, провести огляд дослідження вченим проблем історіографії, прослідкувати його перші кроки у вивченні даної галузі історичної науки.

На цей період припадає і монографічне дослідження Л.М.Пушкарьова, присвячене одному з основних питань теоретичного джерелознавства — проблемі класифікації писемних джерел. Його автор аналізує позицію В.Іконникова щодо визначення поняття історичного джерела та класифікації (поділу) джерел. Л.Пушкарьов докладно аналізує доробок В.С.Іконникова в галузі вивчення історіографії цієї проблеми. Він підкреслює, що вчений був добре обізнаний з поглядами своїх попередників і їхніми науковими студіями. Саме В.С.Іконников, на думку Пушкарьова, першим вказав на систему поділу джерел П.М.Строевим, М.Г.Устряловим, К.М.Бестужевим-Рюїніним та іншими вченими. Л.М.Пушкарьов розглядає розроблену В.С.Іконниковим систему поділу джерел, яку автор "Опыта русской историографии" наводить у першій книзі другого тому. В монографії зазначається, що незважаючи на те, що у В.С.Іконникова немає єдиного визначеного принципу поділу джерел, — безперечно заслуга його полягає в систематизації попередніх поглядів та в їх точному викладенні³².

Дослідження В.С.Іконниковим початків створення, засад та діяльності представників скептичної школи стали предметом вивчення дніпропетровського дослідника В.Шевцова. В його статті аналізується праця Іконникова "Скептическая школа в русской историографии и ее противники". Він відзначає, що її автор наводить біографію М.Т.Каченовського, як засновника школи, його послідовників та противників, розглядає погляди скептиків тощо. На його думку, В.С.Іконников схвально сприймав таке критичне відношення Каченовського до джерел та наукових авторитетів і вважав, що історико-порівняльний метод, який застосовували представники цієї школи, був позитивним, хоча докладно на цьому не зупинявся.

У монографії В.Фарсобіна, де предметом дослідження є джерелознавча термінологія, яка побутувала в історичній літературі з XVIII до XX ст., в контексті дослідження понять та термінів спеціальних історичних дисциплін, згадується й В.Іконников. В.Фарсобін розглядає “Опыт русской историографии” в контексті дослідження палеографічних видань, проблем історичної критики, дослідження творчої спадщини вчених, зокрема М.Надеждина та ін. Однак, доробок самого Іконникова і його принципи джерелознавчої критики або критерії класифікації джерел у виданні не досліджуються.

Четвертий період дослідження творчості В.С.Іконникова припадає на останнє десятиліття XX ст. Саме 1990-і роки стали найбільш плідними щодо вивчення творчості Іконникова. За нашими підрахунками за останнє десятиліття вийшло друком більше 50-и публікацій, де предметом дослідження є творчість або “*curriculum vitae*” В.С.Іконникова.

Сучасні публікації за жанровим розмаїттям поділяються: на монографічні видання, енциклопедичні та довідково-бібліографічні, статті у періодиці та наукових збірниках, доповіді на конференціях та читаннях. Серед монографічних видань нещодавно публіковані й наші праці³³, в яких комплексно висвітлено життя та наукова творчість вченого, укладений родовід, визначені пріоритетні напрями дослідження. У нашому дисертаційному дослідженні методом фронтального перегляду вперше зібрані та систематизовані всі виявлені публікації В.С.Іконникова від відомих монографічних досліджень до маловідомих бібліографічних нотаток. Проведений їх науково-метричний аналіз та класифікація, укладена хронологія життя та творчості В.С.Іконникова та складені численні показники.

Серед інших монографічних видань відзначимо фундаментальне дослідження О.П.Пронштейна, в якому вчений на основі джерелознавчого аналізу тексту всіх чотирьох книг праці В.С.Іконникова аналізує його внесок у розвиток історії та теорії джерелознавства, джерелознавчої практики, методики роботи з джерелами та їх використан-

ня в наукових дослідженнях. Зупиняється О.П.Пронштейн і на проблемі застосування вченим методів “допоміжних історичних знань” та суміжних наук в джерелознавчих розробках. Другий розділ праці О.П.Пронштейна “Вопросы источниковедения в “Опыте русской историографии” и других сочинениях В.С.Иконникова”, присвячений творчості вченого. Автор праці вперше у радянській історіографії робить спробу комплексного аналізу джерелознавчого доробку Іконникова.

О.Пронштейн вказує, що у творах Іконникова головна увага приділена питанням теорії і методики вивчення історичних джерел, розвитку історичної критики у Росії, визначенню поняття “історичного джерела”, класифікації джерел тощо. Автор підкреслює, що неодмінною умовою розвитку історичної науки В.С.Іконников вважав залучення до наукового обігу великої кількості історичних джерел, які ретельно збирав, систематизував, зокрема висвітлював історію їх пошуку і публікацій³⁴.

Не обійшов увагою постать В.С.Іконникова і О.І.Журба в праці “Київська Археографічна комісія 1843-1921”, яку протягом 1904-1921 рр. очолював Іконников, а з 1890 р. був дійсним її членом. Саме Іконников першим проаналізував та систематизував колекцію документів Археографічної комісії в “Опыте”, високо оцінив її публікаторську діяльність. О.Журба відзначив і значний внесок Іконникова у популяризацію та ознайомлення громадськості з виданнями Комісії, зокрема численні бібліографічні замітки вченого на сторінках журналу “Русская старина” та інших часописів. Він відмітив й пропозицію вченого 1917 р., який пропонував надати новий статус комісії через підпорядкованість її Міністерству Народної Освіти та зміну назви на Київську Археографічну Комісію³⁵.

У довідково-бібліографічних виданнях, серед яких “Малый словник історії України”, “Джерелознавство історії України. Довідник”, “Українські архівісти”, “Історичний календар на 1998 рік”, вміщено невеликі статті-розвідки про В.Іконникова. До цієї групи можна віднести і виданий нещодавно путівник, що репрезентує особові архівні та рукописні фонди академіків і членів-кореспондентів НАН України³⁶.

Інформаційно-довідковий характер має видана у Росії невелика за обсягом книга А. Колесникова "Іконниковы. История дворянского рода", в якій автор на значному фактичному матеріалі (хоча і без посилань) висвітлює історію родоvodu Іконникових від XVIII ст. до сьогодення. І хоча в даній розробці увага не концентрується на постаті В.С. Іконникова, однак висвітлюються початки його родоvodu, родинні зв'язки тощо. У виданні вміщено додатки: документи, листи членів родини, іконографічний матеріал³⁷.

Статті та розвідки про творчість вченого можемо класифікувати і за проблемно-тематичним спрямуванням, що дозволяє окреслити більш досліджені аспекти спадщини Іконникова і виявити маловідомі та нерозроблені проблеми. На наш погляд, буде доцільно згрупувати опублікований матеріал за окремими напрямками творчості вченого, виділивши при цьому статті: загальнооглядові, присвячені життєвому та творчому шляху вченого, де особа Іконникова досліджується в контексті суспільно-політичної та культурної ситуації в країні³⁸; розвідки з проблем теоретичного та практичного джерелознавства³⁹ та розробки, що висвітлюють дослідження В.С. Іконниковим спеціальних історичних дисциплін⁴⁰ і окремих галузей історичної науки, серед яких археографія, архівознавство, бібліотекознавство, книгознавство тощо⁴¹.

Щодо опублікованих виступів на конференціях та читань, зазначимо, що коло сучасних осіб-дослідників творчості Іконникова досить вузьке, а відтак обмежено і коло питань, які обговорювалися на конференціях та читаннях. Однак, саме на них були окреслені актуальні проблеми дослідження життєвого та творчого шляху В. Іконникова⁴². Характерною ознакою всіх цих доповідей є ґрунтовний аналіз праць вченого, знання його життєпису, родоvodu, використання багатого архівного матеріалу, який зберігається в архівосховищах України та Росії.

Таким чином, поетапний аналіз історіографії проблеми свідчить, що спадщина В.С. Іконникова вивчається понад 100 років. Однак тільки у середині XX століття спостерігається активізація наукових досліджень щодо творчості

Іконникова, висвітлюється та інтерпретується внесок вченого в становлення історичного джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін, окремих галузей історичної науки, а відтак у розвиток української історіографії.

¹ Энциклопедический словарь Русского Библиографического института «Гранат». Изд. 7-е. М., 1912. Т.21. С.515; Новый энциклопедический словарь / Изд. Ф.А.Брокгауза и И.А.Эфрона. СПб., 1896. Т.ХІХ. С.163; Энциклопедический словарь / Изд. Ф.А.Брокгауза и И.А.Эфрона. СПб., 1894. Т.ХІІ. С.899; Большая Энциклопедия / Под ред С.Н.Южакова. Спб., 1902. Т.10. С.30; Венгеров С.А. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых (от начала русской образованности до наших дней). СПб., 1889. Т.1. С.818-826; Малый энциклопедический словарь / Изд. Ф.А.Брокгауза и И.А.Эфрона. СПб., 1894. Т.ІІ. С.753; Биографический словарь профессоров и преподавателей имп. Университета св.Владимира (1834-1884) / Под ред. В.Иконникова. К., 1884. С.228-234; Материалы для биографического словаря действительных членов имп. Академии Наук. Пг., 1917. Ч.2 (М-Я). С.303-314 та ін.

² Новый энциклопедический словарь / Изд. Ф.А.Брокгауза и И.А.Эфрона. Т.19. С. 163-164.

³ Венгеров С.А. Источники словаря русских писателей. Т.2. СПб., 1910. С.480-481.

⁴ Материалы для биографического словаря действительных членов имп. Академии Наук. Пг., 1917. Ч.2. (М-Я). С.304-311.

⁵ Биографический словарь профессоров и преподавателей имп. Университета св.Владимира (1834-1884) / Под ред. В.Иконникова. К., 1884. С.228-234.

⁶ Историко-филологический факультет Харьковского университета (1805-1905) за сто лет. Харьков, 1908. С.330-333.

⁷ Бестужев-Рюмин К.Н. История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям // ЖМНП. 1885. № 1. С.139-140; Морошкин И.Я. Обзор литературы об Арсении Мацевиче // Библиограф. 1886. № 44-46; В.Д. [Доманицкий В.] Киев в 1654-1855 гг. В.Иконникова // ЗНТШ. 1905. Т.64. Кн.2. С. 30-31.

⁸ Войцехівська І.Н. Академік Володимир Іконников: життєпис та бібліографія. К., 1998. С. 77-78, 81.

⁹ А.В-н [А.Н.Пыпин] Приемы исторической работы // ВЕ. 1893. № 1. С.254.

¹⁰ Там же. С. 257-258, 265-266, 269.

¹¹ Там же. С.273-274.

¹² Там же. С. 274.

¹³ Колосов Н.А. Первая русская историография. М., 1893. 10 с.

¹⁴ Бестужев-Рюмин К.Н. Опыт русской историографии В.С.Иконникова, профессора университета св. Владимира // ЖМНП. 1892. № 9. С. 180, 183, 189.

¹⁵ Кунцевич Г. Опыт русской историографии В.С.Иконникова // Известия ОРЯС. 1909. Т. XIX. Кн.3. С.310.

¹⁶ Ключевский В.О. Новые исследования по истории древнерусских монастырей // Ключевский В.О. Отзывы и ответы. Третий сборник статей. Пг., 1918. С.19-77.

¹⁷ Ключевский В.О. Поправки к одной антикритике // Там же. С.78-97.

¹⁸ Платонов С.Ф. Владимир Степанович Иконников (некролог) // Анналы. 1924. № 4. С.254.

¹⁹ Артизов А.Н. Проблемы отечественной историографии в трудах ученых старой школы в послеоктябрьский период // История СССР. 1988. № 6. С.84.

²⁰ Записки історично-філологічного відділу ВУАН. Кн.4. 1924. С.347.

²¹ Большая Советская Энциклопедия. /Гл. ред. О.Ю.Шмидт. М., 1993. Т.27. С.735-736.

²² Рубинштейн Н.Л. Русская историография. М., 1941. С.16.

²³ Дорошенко Д. Огляд української історіографії. К., 1996. 254 с.

²⁴ Там само. С.64.

²⁵ Машкова М.В. История русской библиографии начала XX века (до октября 1917 г.). М., 1969. С.241-242.

²⁶ Чтения в историческом обществе Нестора-летописца (1879-1914) / Укл. М.П.Колесник. К., 1989. 84 с.

²⁷ Колесник М.П. Историчне товариство Нестора-літописця: Основні етапи і напрями діяльності (1872-1931 рр.) // УІЖ. 1989. № 5. С.50-56.

²⁸ Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959. С.31, 44, 77, 105, 155-156.

²⁹ Сарбей В.Г. Один з перших істориків-академіків АН УРСР (до 125-річчя з дня народження В.С.Іконникова) // УІЖ. 1966. № 12. С.130.

³⁰ Сарбей В.Г. Розвиток науки в Києві у другій половині XIX ст. // УІЖ. 1982. № 3. С.71.

³¹ Киреева Р.А. Первые шаги В.С.Иконникова в историографии // Проблемы истории общественной мысли и историографии. М., 1976. С.330-337; Киреева Р.А. А.Л.Иконникова и ее записки по историографии // История и историки. Историографический ежегодник. М., 1975. С.189-213; Киреева Р.А. Неизданный том «Опыта русской историографии» В.С.Иконникова // АЕ за 1977 г. М., 1978. С. 323-335; АЕ за 1978 г. М., 1979. С.265-275.

³² Пушкарев Л.Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории. М., 1975. С.139-140, 145-147.

³³ Войцехівська І.Н. Академік Володимир Іконников: життєпис та бібліографія. К., 1998. 132 с.; Її ж. Володимир Іконников: джерелознавчі студії. К., 1999. 358 с.

³⁴ Пронштейн А.П. Источниковедение в России. Эпоха капитализма / Отв. ред. И.Д.Ковальченко. Ростов-на-Дону, 1991. С.233-234.

³⁵ Журба О.І. Київська Археографічна комісія 1843-1921. К., 1993. С.17-18, 97, 111.

³⁶ Видатні вчені Національної Академії Наук України. Особові архівні та рукописні фонди академіків і членів-кореспондентів у Національній бібліотеці України імені В.І.Вернадського (1918-1998): Путівник. К., 1999. С.47-51.

³⁷ Колесников А.А. Иконниковы. История дворянского рода. Барнаул, 1998. 100 с.

³⁸ Пиріг П.В. В.С.Іконников як історик України //150 років розвитку вітчизняної історичної науки в Київському університеті. К., 1992. С. 89-92; Дмитрієнко М.Ф., Войцехівська І.Н. 150-річчя з дня народження В.С.Іконникова //УІЖ. 1991. № 12. С. 141-148; Радзивілл О. В.С.Іконников та В.Б.Антонович: Єдність протилежностей? //Академія пам'яті професора Володимира Антоновича (16-18 березня 1993 р.). К., 1994. С. 177-187; Войцехівська І.Н. Володимир Іконников //Історія України в особах. К., 1995. С. 108-112; Войцехівська І.Н., Стрельчук Н.В. До питання українсько-хорватських наукових зв'язків другої половини XIX – початку XX ст. //Питання історії, історіографії, джерелознавства та архівознавства Центральної та Східної Європи: 36. наук. праць. К.;

Чернівці, 1997. Вип.1. С. 91-95; Войцехівська І.Н. Від предків до нащадків (Життєпис вітчизняного вченого-історика Володимира Степановича Іконникова) //Пам'ять століть. 1997. № 3. С. 75-91; Куликова О. До питання "Про вінець творчості В.С.Іконникова" //Старожитності. 1993. № 17-18. С. 14-15; Куликова-Радзивилл О. Формування історіософії В.С.Іконникова (до постановки проблеми) //Історія, історіографія, джерелознавство: Істор. зб. К., 1996. С. 138-160; Радзивилл О. Кілька слів про початок літературної діяльності В.С.Іконникова //Ucrainika: архівні студії. К., 1997. С. 242-248.

³⁹ Войцехівська І.Н. Проблеми історіографії та джерелознавства у науковій спадщині В.С.Іконникова //Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць. К., 1997. С. 80-89; Войцехівська І.Н. Основні напрями джерелознавчих студій В.С.Іконникова //Вісник Київського університету. Історія. К., 1996. Вип. 34. С. 146-152; Войцехівська І.Н. Проблеми теоретичного джерелознавства у творчості В.С.Іконникова //Спеціальні галузі історичної науки: Збірник на пошану М.Я.Варшавчика. К., 1999. С. 33-47.

⁴⁰ Войцехівська І.Н. Спеціальні історичні дисципліни у творчості В.С.Іконникова //Питання історії, історіографії, джерелознавства та архівознавства Центральної та Східної Європи: Зб. наук. праць. К.; Чернівці, 1997. Вип.1. С. 249-254.

⁴¹ Радзивилл О. Археографічна діяльність В.С.Іконникова //Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської Археографічної комісії (Київ-Седнів, 18-21 жовтня 1993 р.) /Відп. ред. П.Сохань. К., 1997. С. 234-244; Войцехівська І.Н. Архівознавство у науковому доробку Володимира Іконникова //Студії з архівної справи та документознавства. К., 1996. Т.1. С. 115-123; Войцехівська І.Н. Володимир Іконников – бібліотекознавець та бібліофіл //Бібліотечний вісник. 1998. № 1. С. 39-42.

⁴² Дмитрієнко М.Ф., Войцехівська І.Н. До питання про джерельну базу для складання родоводів (на прикладі біографії акад. Російської АН та акад. ВУАН В.С.Іконникова) //Українська генеалогія: теорія, методологія, історія та практика. Матеріали І генеалогічних читань пам'яті Вадима Модзалевського. К., 1996. С. 49-53; Войцехівська І.Н. Вітчизняна архівістика в особах: актуальні проблеми дослідження //Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи. Наукові доповіді Всеукраїнської конференції (Київ, 19-20 листопада 1996 р.) К., 1997. Ч.1. С. 74-79;

Войцехівська І.Н. Питання історії культури та просвітництва у творчості В.С.Іконникова //Відродження української державності: проблеми історії та культури. Матеріали міжнародної наукової конференції. Одеса, 1996. Ч. I. С. 161-162; Пиріг П.В. В.С.Іконников як історик України //150 років розвитку вітчизняної історичної науки в Київському університеті. К., 1992. С. 89-92.

Ганна Пасеченко

ІСТОРИЧНІ ПОГЛЯДИ В.Б. АНТОНОВИЧА В ІНТЕРПРЕТАЦІЯХ ІСТОРИКІВ ХХ СТ.

Останнім часом неабиякої актуальності набули різноманітні питання української історіографії, що пов'язано зі становленням і розвитком історичної науки в Україні. М.С. Грушевський писав, що "українською історіографією мусимо вважати те, що описує історію українського народу як такого, незалежно від політичних чи інших зв'язків, які об'єднували його з іншими народами і країнами"¹.

Саме на таких позиціях стояли репрезентанти народницького напрямку, яскравим представником якого був Володимир Антонович. І хоча один з найвизначніших істориків ХІХ ст. "не залишив по собі якоїсь скрісталізованої історіософської доктрини, його організаційна діяльність, точно визначені дослідницькі принципи, численні історичні праці заклали один з наріжних каменів народництва"².

Слід вказати на неоднозначність трактування його поглядів дослідниками та сучасниками. Можливо, це пояснюється тим, що В. Антонович не був істориком – академістом, прихильником науки для науки, якому чисто формальні вимоги наукових завдань, чи якісь обставини диктують теми розвідок. В історичних дослідженнях шукав він відповіді на питання зі сфери соціальної чи політичної, які приносило йому життя народу, спільноти, до якої він належав. Більше того, найбільш теоретичні засади його тлумачення історичного розвитку, наприклад, характеристика національних типів, вийшли

з записок слухачів тих інтимних кружків, в яких читав він свої лекції³. М.С. Грушевський⁴ вважає, що найкраще пояснюють ідеологію В.Б. Антоновича його студії “Три національні типи народні”⁵ та “Бесіди про козацькі часи на Україні”⁶. Додамо до цього також вступну лекцію, прочитану в університеті св. Володимира на початку 70^х рр. XIX ст.⁷; доповідь про Б. Хмельницького, прочитану 1898 р. в Товаристві Нестора-літописця⁸; “Записку в справі обмежень української мови”⁹; статті “Про українофілів та українофільство”¹⁰ та “Моя сповідь”¹¹.

Для кращого розуміння народницької інтерпретації історії В. Антоновича слід розглянути загальну схему історичного розвитку, розроблену вченим. Саме її осягнення дає можливість зрозуміти суть поняття “народ” та предмета історії, які знаходяться в органічному поєднанні.

Цікавою у цьому аспекті є робота одного з учнів В. Антоновича М.Довнар-Запольського “Исторические взгляды В.Б. Антоновича”¹², в якій синтезовано загальну схему історичного процесу, за якою основа історичного процесу полягає в зростанні та переробці ідейного змісту суспільства. Значення ж матеріальних факторів В. Антонович визнає, але не надає їм великого значення. Історичний процес, за Антоновичем, є взаємодія саме ідейних факторів. В основі цього процесу – певні стихії, сили, серед яких є єдиний і основний початок, на який мають вплив інші фактори. Останні внесені в народне життя ззовні. Наприклад, в основі історичного життя Давньої Русі вчений вбачає три сили – общину, дружину, владу князя. Община – основний початок народного життя. Дві інші сили мають другорядне значення. Так як в общині переважає суспільна вигода, а в дружині – особиста, це неминує веде до конфліктів, боротьби. У філософському розумінні боротьба – джерело розвитку. Тому історик виходить із уявлення про дію в історичному процесі певних засад, одні з яких є невід’ємною частиною народної психіки, інші – привнесені зовнішніми обставинами. Історичний процес і являє собою боротьбу цих засад, в результаті якої створюються нові форми життя, наприклад, еволюціонує держав-

ний лад. Ідейні засади цього процесу концентруються не в окремих особистостях, а в групах населення. Народна маса, яка складається з окремих частин, і є носієм тих чи інших ідейних засад. Тому для В. Антоновича історія – наука про суспільство в його найрізноманітніших соціальних виявах. З таким тлумаченням погоджується і російський вчений С.Михальченко¹³. Деталізує це визначення С. Томашівський: “...у історика є нахил до студіювання соціальних форм і соціальних процесів; при тім він ... старається підхопити головні психологічні мотиви даної соціальної громади”¹⁴. Органічно з поданою схемою історичного розвитку поєднується ідея про існування “народного духу”, носієм якого і є народ, або певні прошарки народу. Нагадаємо, що цю ідею В. Антонович перейняв у свого ідейного наставника М.І. Костомарова¹⁵, який розвинув постулат романтичної історіографії про те, що історія здебільшого базується і залежить від духу того народу, чи нації, що виявляє себе як національний тип. Інтерес до історії народу та національних типів привів В. Антоновича до розробки проблем теорії раси. С.Михальченко коментує це так: “Відкидаючи “франко-руську” точку зору про те, що народність – це те, що утворює державу, Антонович приєднується до німецько-англо-італійської етнографічної теорії, називаючи національністю (або народністю – він не розмежовував ці два поняття - Авт.) чи суму таких прикмет, котрими одна група людей вирізняється від цілого ряду інших груп, чи усяку групу людей, яка утворює один тип”¹⁶. Наполягаючи на природному походженні нації, вчений ще в студентські роки писав, що “вплив фізичний з боку природи, що оточує людину, справляє на нього особливо сильне враження під час первинного розвитку життя народностей, коли вся діяльність цього життя спрямована на підкорення собі зовнішньої природи та на боротьбу з її суворими силами, характер цієї боротьби та сукупність сил природи, що беруть участь у ній, глибоко позначається на самому характері народу та надають йому невід’ємні риси”¹⁷. Цю тезу вчений аргументує у “Передньому слові” до курсу лекцій “Про козацькі часи на Україні”, а також в есе “Три національ-

ні типи народні", де В. Антонович намагається описати національну психологію і навіть антропологічні ознаки росіян, поляків, українців. "Кожний народ у своєму політичному житті має властиву йому провідну ідею, а вона залежить почасти від антропологічних, расових причин, почасти від різних умов впливу територіального життя, від культурного розвитку та ін."¹⁸ Отже, носіями провідних ідей є не окремі люди, а соціальні групи. Саме тому дослідження соціальних груп є важливим для вченого. В. Антонович вірив, що життя нації залежить від провідної ідеї, а також від свідомості народу, його культурного рівня, освіти. Тільки тоді, коли буде досягнуто високого культурного рівня, зокрема при наявності розвинутої системи народної освіти, тоді лише може втілитися у життя провідна ідея. Тому спроби її впровадження в добу, коли культурний рівень населення низький, неминуче завершується невдачею.¹⁹ С. Михальченко підтримує цю тезу В. Антоновича, наголошуючи, що коли "революційний рух починався серед неосвічених мас, то він зазнає поразки. Навпаки, у більш освічених та розвинених у культурному відношенні чехів та італійців справа визволення від засилля іноземців просувалася з більшим успіхом"²⁰.

Слід зазначити лише, що під культурним розвитком В. Антонович розуміє досить широкий спектр факторів. За визначенням С. Томашівського це і релігія, і політичні ідеї, і громадський світогляд, а також етичні ідеали.²¹

Яку ж ідею вчений вважав домінуючою для української історії? Провідною ідеєю українців є "принцип вічовий, принцип широкого демократизму і визнання рівного політичного права задля кожної одиниці суспільства"²². Це положення розвиває О. Гермайзе, вважаючи головною заслугою В. Антоновича створення ним "демократично-народницької та національно-культурної" концепції історії України. Він, зокрема показує, що український історичний процес на протязі століть був пов'язаний з "провідною ідеєю українського народу (принципи общинності, рівноправності, демократизму)"²³.

Але, за словами Д. Дорошенка, "українському наро-

ві ніколи не довелося цілком і вповні виявити свою провідну ідею..."²⁴. "Трагічна розв'язка історії України, - писав Антонович, - викликана тим, що український народ ніколи не міг виробити ані ґрунтовної цивілізації, ані міцної власної дисципліни; бо ті, що ставали на чолі його та брались піклуватись народною долею, мали у собі вельми недостатній запас культури". При низькому ступені культури, коли над загальногромадськими інтересами панують "особисті інтереси окремих людей та станів", демократичний устрій залишається в зародковому стані. Підтвердження своїм поглядам Антонович вбачає у повстанні під проводом Б. Хмельницького, коли "історичні обставини сприяли найліпше, однак ж увести в життя провідну ідею українського народу не довелося, бо на те не стало культурного розвитку, переконань та витривалості"²⁵. Взагалі, питанню бездержавності українського народу вчений приділяє багато уваги. Так, продовжуючи розвивати думку представників народницького напрямку про окремішність історії України, історик пише, що основні прикмети українців, за які вони боролися віками, це "рівноправність усіх перед законом, брак станових різниць, соборне (спільне) управління земельними справами, свобода релігійної совісті, право розвивати власні народні начала при застосуванні виборного принципу в управлінні"²⁶. Тобто, головною рисою українського етнічного типу було не намагання встановити політичну незалежність батьківщини, а прагнення забезпечити справедливий соціальний порядок. Звідси походить бездержавність українців, які через етнографічні та етнопсихологічні особливості не були спроможні створити власну державу"²⁷.

Коментуючи ці риси українського народу, Д. Дорошенко писав: "Не зумівши скласти своєї власної держави, та й не виявивши великого бажання її мати, український народ залишився етнографічною національністю, себто такою, що її виробляє природа, а не держава. Але ті фізичні і моральні прикмети, які характеризують українців, як окрему народність, настільки міцні, що їх не зможуть знищити ніякі зверхні утиски, які що найбільше можуть змінити лише верхні ознаки національності,

наприклад мову”²⁸.

Отже, за словами Д. Дорошенка, “важаючи український народ за окремий культурно-національний тип супроти його найближчих сусідів – москалів та поляків – Антонович гадав, що українці є народом бездержавним, бо в своїй тисячолітній історії вони не виявили ані особливого прагнення утворити власну державу, ані здатності до того. Антонович вважав, що український народ охоче задовольнявся чужою “готовою” державою, аби вона забезпечувала симпатичні йому форми соціального ладу, й радо признавав авторитет чужої державної влади”²⁹.

“Не трудно зауважити, – пише далі Д. Дорошенко, – що при таких поглядах мусив Антонович не раз впадати в певне протиріччя з самим собою, бо коли він говорить з симпатією про державницькі устремління Б. Хмельницького, Дорошенка, Мазепи, то ясно, що здобуття власної незалежної державності було б для українського народу благом, бо це врятувало б його від тих страждань, які довелося йому терпіти під владою польською та московською”³⁰.

В. Антонович вважав також, що політичної окремішності прагнуть лише ті нації, які посідають живу історичну традицію про те, що в недалекому минулому перебували на чолі певної держави та втратили своє становище після впертої боротьби (наприклад, Угорщина)³¹. Але, разом з тим, український народ завжди прагнув автономії у складі вже існуючої держави: “південноруський народ дорожив завжди основними рисами свого суспільного побуту – своєю місцевою автономією...”³². А небажання створювати власну державу пояснюється, на нашу думку, існуванням у свідомості українців стереотипу вкрай негативного відношення до держави.

До речі, С. Томашівський негативно ставився до ідеї “автономності” українців. “Як можливо утримати “основні прикмети свого громадського життя” в чужій державі оснований на інших принципах – це справжня загадка ... Без сумніву, найбільше історичне нещастя України – то ті “готові” чужі держави”³³.

Недержавну роль українського народу В. Антонович

вбачав в його вродженій нездатності до державного життя, яка була іманентною рисою українців. Український народ він вважав недержавним з природи. Робив це з легким серцем, бо державну стихію вважав елементом більш негативним в житті народу, ніж творчим, позитивним. Недержавне становище, з піднесенням вільної, живої, творчої спільності він висвітлює у контексті протиставлення державному елементу, що тільки гнітить суспільство своєю регламентацією і своєю політикою державності заради державності. Що ж до державних часів самого українського народу, то вчений, як антинорманіст, вважає їх власним витвором українського народу і розглядає як позитивне явище³⁴.

Існують різні пояснення причин появи тези В. Антоновича про органічну недержавність українців.

С. Томашівський та М. Кордуба виходили з того, що ідеалами вченого були “федералізм у політичних справах, демократизм, посунений до повної волі громад, навіть одиниць, безоглядна рівність, можливість всебічного розвитку, виключне право одиниці розпоряджатися сама собою”³⁵ і т.п. Б. Крупницький охарактеризував це просто: В. Антонович “все ставив нарід супроти держави, свій нарід супроти чужої державності”³⁶. М.С. Грушевський пояснював антидержавницьку настанову вчителя трьома основними факторами: традицією української опозиції чужим державам, до яких входили українські землі; вродженою польсько-шляхетською підозрілістю й ворожістю до всякого зміцнення державної влади; опозицією державній владі, в якій “виховував” усі волелюбні елементи російський царський режим”³⁷. О. Гермайзе інтерпретував головну ідею Антоновича про те, що українству притаманні общинні ідеали, віковий устрій, рівноправність. На його думку, саме тому Антонович і доводив, що енергія народу спрямовувалася на оборону “цього внутрішнього соціально-громадського, а не політично-державного устрою”³⁸.

Цікавою у цьому контексті є точка зору С. Михальченка. Вчений пояснює появу тези про недержавність українського народу тим, що його ідеал народоправства у Антоновича був менш реальним у порівнянні з ідеалами

російського народу (принцип абсолютизму та авторитету державної влади) та поляків, для яких бажанням є принцип аристократизму. З цих роздумів виводилися політичні висновки: "оскільки реалізувати легше всього принцип абсолютизму, важче, але можливо – аристократизму, та взагалі неможливо демократизму (при низькому рівні культури народу), то український народ оголошувався Антоновичем бездержавним та майбутнє його уявлялося історичу у песимістичному дусі" ³⁹.

Таким чином, тема відношення народу і держави посідає в історичній спадщині вченого вагомe місце. Прихильник ідей народоправства, автономізму та федералізму, він засудив недемократизм польської доби української історії. Відзначимо, що всі історичні праці В. Антоновича, за невеликим винятком, позначені засудженням державної політики Польщі з її поневоленням недержавних народів. Йдеться про спростування ідей про "культурницьку місію" Польщі, поширення західноєвропейської цивілізації, героїчну оборону українських земель від орд. При цьому В. Антонович засуджував лише ту політику, яку історична Польща вела на українських землях, був ворогом панування польської шляхти над українським народом ⁴⁰. Саме негативне ставлення вченого до тих державних організацій, які калічили і гнобили українське життя, призвело до негативної оцінки ним державності як чинника суспільного життя ⁴¹.

Підсумовуючи характеристики відповідних поглядів В. Антоновича, зазначимо, що народництво вченого, який "фактично обрав місію пророка – виразника національних прагнень і почувань, полягає не в принциповому запереченні ідеї державності (яку історик вважає найвищим здобутком політичного розвитку людства), а в ствердженні пріоритету інтересів широких народних мас перед цілями держави та її керівництва" ⁴². Дійсно, в статті "Погляди українофілів" вчений підтримував ідею федеративної держави, але при умові, що вона буде справедливою, гарантуватиме рівні права для всіх її громадян, включно з національними правами ⁴³.

Отже, Антонович не є принциповим противником

держави. Саме тому С. Томашівський вважав доречним процитувати в своїй праці одну з загальних статей вченого: "Очевидно, держава представляє собою одну з вищих форм людського устрою, й ідея держави тим дорожча для кожної розвинутої людини, чим більш свідомо відноситься вона до неї; ми звикли бачити в сучасних нам європейських державах устрої, що задовольняють матеріальні й духовні потреби громад..." ⁴⁴.

Характеристика деяких аспектів історичного кредо вченого буде неповною, якщо залишити без уваги дії В.Б. Антоновича щодо популяризації своєї доктрини. Цінні свідчення цього залишив М. Грушевський, який згадував, що розуміння і зацікавлення вченого в історії були тісно пов'язані з поточним життям ⁴⁵. В. Антонович пов'язував дослідження минулого з громадсько-патріотичною діяльністю, з'вязуючи таким чином минуле з сучасним, закликаючи своїх студентів продовжувати працю їхніх прадідів.

Підводячи певні підсумки, ще раз звернемося до головних положень, які розглядалися в статті.

В. Антонович приєднується до поширеного тоді погляду на вітчизняну історію як на головний важіль розвитку суспільної самосвідомості народу, необхідний для з'ясування мети і напрямів громадянського і політичного життя народу. Вчений розробляє ряд теоретичних проблем, зокрема такі, як предмет історії та його складові: історія країни, держави, чи власне народу. Народність визначається не тільки предметом історичного дослідження, а ще й суб'єктом самого історичного процесу ⁴⁶.

На думку Антоновича, справжнє завдання історика – збагнути і зобразити ідеали і засоби їх втілення, властиві певній історичній особистості. Ця особистість – народ, народність, що є витвором самої природи, а не держави чи суспільства. Завдання історії – зобразити поступ: розвиток політичного, економічного, і морального життя народу. Розвиток в народі засобів задоволення певних фізичних, розумових, етичних потреб складає культуру, від рівня розвитку якої залежить, чи буде втілено в життя той чи інший суспільний ідеал.

В. Антонович намагався простежити на усьому прос-

торі історії України розвиток тих елементів давньоруського життя, які, на його думку, складали суть історичного процесу. До основи інтеграції історичних явищ він поклав вивчення життя народу та його окремих верств – насамперед общини, дружини й князя, що згодом акумулювалися у два “начала”, які постійно боролися одне з одним – дружинно-князівське та общинне. Протягом історичного розвитку вони видозмінювалися, але основа залишалася. Особливо це стосується общинного компонента, який, зокрема, зберігся в козацтві. Антонович вбачає його у трьох головних рисах: прагненні до відновлення общини начала, боротьбі з аристократією, антидержавних настроях⁴⁷.

Вчений дає тлумачення поняттю “народний дух”, який пов’язує з існуванням національної ідеї. Основна ідея українства – запровадження справедливого соціального устрою на засадах народоправства. За В. Антоновичем політичним ідеалом українців була общинна демократичність, що бере початок у традиційному прагненні нашого народу до свободи і демократії. Тому одна з основних ідей, яку відстоював в своїх працях вчений, може бути визначена таким чином: український народ на протигагу ідеалам державності виробив власну ідею (ідеал) “народоправства”, “громадівства”, демократизму й у всі періоди своєї історії обороняв саме ці ідеали, задовольняючись приєднанням до інших держав (у кращому випадку – на правах автономії)⁴⁸.

Проте дехто з вчених, вважав цю тезу суперечливою. Зокрема С. Томашівський, формулював свої зауваження у питанні: чому українському народові не довелося забезпечити суспільне життя на основі цього ідеалу? Пояснення В. Антоновича щодо низького освітнього і культурного рівня українського народу не задовольняє дослідника. Він вважав таке пояснення недостатньо аргументованим, бо В. Антонович не дає відповіді, як конкретно могла бути реалізована ця ідея⁴⁹.

Ніби відповідаючи на це питання, М.С. Грушевський зазначив, що В. Антонович був глибоко переконаний еволюціоніст, “не вірив не тільки в успішність револю-

еволюціоніст, “не вірив не тільки в успішність революційної тактики, а і взагалі в можливість різких ... перемін, і мріяв про перспективи поступу суспільного і національного довгими віками”⁵⁰. Можливо відповіддю на риторичне питання С. Томашівського може бути еволюціонізм В. Антоновича. Щоправда, сам С. Томашівський довговікові історичні еволюції не вважав категорією науковою. Але, не зважаючи на несприйняття деякими дослідниками тези про взаємовплив культури нації та її політичних ідеалів, зазначимо, що саме в розвитку культури вбачав В. Антонович джерело розвитку українства. Певну утопічність та ідеалізм його поглядів виправдовує безмежна любов до українського народу. Вчений не закривав очі на слабкі сторони українців, він і не звеличував нашого народу, не призначав для нього “месії”⁵¹. Антонович сприймав українців з усіма суперечностями їхнього менталітету та національної психології. Незаперечно, що В. Антонович зробив надзвичайно багато для відтворення і становлення правдивої історії українського народу.

На закінчення хотілося б зазначити, що незважаючи на те, що історичні погляди В. Антоновича сформувалися ще наприкінці XIX – на поч. XX ст., думки вченого не втратили своєї актуальності.

¹ Грушевський М. Українська історіографія і М. Костомаров // Літ. – наук. вісник. 1910. Кн. 5. С. 209.

² Колесников К.М. Українська історична наука та історіографія на рубежі XIX – XX ст.: Дисертація на здобуття... к.і.н. Дніпропетровськ. 1999. С.81.

³ Грушевський М. Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності. // Записки Українського наукового товариства в Києві. 1909. Кн. 3. С. 4.

⁴ Грушевський М. З соціально-національних концепцій В. Антоновича. // Укр. історик. 1984. №1/4. С.218.

- 5 Антонович В. Три національні типи народні. // Антонович В.Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. К., 1995. С. 90-101.
- 6 Антонович В. Про козацькі часи на Україні. К., 1991.
- 7 Кафедральне „вірую“ Володимира Антоновича // Київська старовина. 1992. №3.
- 8 Антонович В. Характеристика деятельности Богдана Хмельницкого // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. К., 1899. Кн.13.
- 9 Антонович В.Б. Записка в справі обмежень української мови // Антонович В.Б. Моя сповідь. С. 153-158.
- 10 Антонович В. Про українофілів та українофільство // Антонович В.Б. Моя сповідь. С. 135-142.
- 11 Антонович В. Моя исповедь // Антонович В.Б. Моя сповідь. С. 78-89.
- 12 Довнар-Запольский М. Исторические взгляды В.Б. Антоновича // Син України: В.Б. Антонович: У 3 т. К., 1997. Т.2. С. 235-239.
- 13 Михальченко С.И. Киевская школа в российской историографии. М.; Брянск, 1997. С.24.
- 14 Томашівський С. В. Антонович. Його діяльність на полі історичної науки. Львів, 1906. С. 54.
- 15 Костомаров Н.И. Две русские народности // Костомаров Н.И. Собр. соч. СПб., 1903. Кн. 1. С.35-43.
- 16 Михальченко С.И. Киевская школа. Очерки об историках. Брянск, 1994. С.58.
- 17 Михальченко С.И. Киевская школа. Очерки об историках. Брянск, 1994. С.50.
- 18 Антонович В. Про козацькі часи на Україні. С.17
- 19 Грушевський М. Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності. // Записки Українського наукового товариства в Києві. 1909. Кн. 3. С. 10 - 11.
- 20 Михальченко С.И. Киевская школа. Очерки об историках. Брянск, 1994. С.50.
- 21 Томашівський С. Вказ. праця. С. 55
- 22 Антонович В. Про козацькі часи на Україні. С. 18.
- 23 Гермайзе О. В.Б. Антонович в українській історіографії // Україна 1928. Кн.5. С.31.
- 24 Дорошенко Д. Наукова діяльність Володимира Антоновича

- ча // Син України: В.Б. Антонович: У 3 т. К. 1997. Т. 2. С. 268.
- 25 Антонович В. Про козацькі часи на Україні. С. 30, 21.
- 26 Мельник Л.Г. Історіософські та методологічні засади наукової творчості Володимира Антоновича // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Мат-ли Всеукр. наук. конф. Харків 1995. С. 325-330.
- 27 Антонович В.Б. Характеристика діяльності Б. Хмельницького // Антонович В.Б. Моя сповідь. С. 192.
- 28 Дорошенко Д. Вказ. праця. С. 268
- 29 Дорошенко Д. Вказ. праця. С. 277
- 30 Дорошенко Д. Вказ. праця. С. 278
- 31 Антонович В.Б. Записка в справі обмежень української мови // Антонович В.Б. Моя сповідь. С. 157.
- 32 Антонович В.Б. Характеристика деятельности Б. Хмельницкого // Антонович В.Б. Моя сповідь. С. 192.
- 33 Томашівський С. Вказ. праця. С. 55.
- 34 Грушевський М. Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності. // Записки Українського наукового товариства в Києві. 1909. Кн. 3. С. 11.
- 35 Ульяновський В. Син України // Антонович В.Б. Моя сповідь. С.62.
- 36 Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України. Мюнхен. 1959. С. 94.
- 37 Грушевський М. Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності. // Записки Українського наукового товариства в Києві. 1909. Кн. 3. С. 11.
- 38 Гермайзе О. В.Б. Антонович в українській історіографії // Україна 1928. Кн.5. С.28-29.
- 39 Михальченко С.И. Киевская школа. Очерки об историках. Брянск, 1994. С.58.
- 40 Ульяновський В. Вказ. праця. С. 60.
- 41 Грушевський М. Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності. // Записки Українського наукового товариства в Києві. 1909. Кн. 3. С. 10.
- 42 Колесников К.М. Вказ. праця. С. 116.
- 43 Антонович В. Погляди українофілів // Антонович В.Б. Моя сповідь. С.151.
- 44 Томашівський В. Вказ. праця. С.57.
- 45 Грушевський М. Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності. // Записки Українського наукового то-

вариства в Києві. 1909. Кн. 3. С. 13-14.

⁴⁶ Мельник Л.Г. Вказ. праця. С.325-330.

⁴⁷ Ульяновський В. Вказ. праця. С. 63.

⁴⁸ Мельник Л. В. Антонович про проблему державності в українській історії (в інтерпретації істориків ХХ ст.) // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. (м. Київ. 16-18 березня 1993 р.) Доповіді і матеріали. К., 1994. С. 20.

⁴⁹ Томашівський С. Вказ. праця. С. 60.

⁵⁰ Грушевський М. Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності. // Записки Українського наукового товариства в Києві. 1909. Кн. 3. С. 9.

⁵¹ Грушевський М. З соціально-національних концепцій В. Антоновича. // Укр. історик. 1984. №1/4 С.206.

Ігор Верба

ОЛЕКСАНДР ОГЛОБЛИН ЯК ІСТОРІОГРАФ (1920-1930-ті рр.)

Історіографічні питання все життя були в центрі наукових зацікавлень відомого українського історика О.П.Оглоблина (1899-1992). Вони його вабили ще у далеких 1920-х роках, з часів перших років викладання у Вищому інституті народної освіти ім. М.П.Драгоманова. Спочатку, природно, це були окремі синтетичні курси і спецкурси, які в стінах колишнього університету прочитав дослідник. Згодом він перейшов на студіювання осібних дуже важливих тем з історії України та окремих історіографічних творів. З часом ці ізольовані зацікавлення переросли у стійкий науковий інтерес і вчений тяжів до показу історіографії як процесу національно-історичної думки, втіленої в історичній науці¹. Напрацьована за доби культу особи частина його доробку в ділянці історіографії залишилася у рукописах, але разом з оприлюдненими студіями вона розкриває історіографічні погляди О.П.Оглоблина. Його важливою працею в цій царині є створені на зламі 1929/30 ро-

ку "Історіографічні уваги". Вони є конспективною частиною оглоблінських лекцій з курсу "Історії України", котрі охопили еволюцію наукової думки, боротьбу різних її напрямків за період від літописання Київської і Галицько-Волинської держави (XI-XIII ст.) до функціонування УСРР (кінець 20-х рр. ХХ ст.). Докладно він зупинився на методологічних питаннях історіографії, зосередив свою увагу на аналізі різних схем історичного процесу, зокрема звичайній схемі "руської історії, її змісті, корінні та історії", на "звичайній схемі "польської історії" і на її критиці з боку польської та української наукової історіографії. Окремі сторінки своїх історіографічних зауваг вчений присвятив критиці "звичайної схеми" з боку українських істориків, зокрема М.С.Грушевського, зазначивши, що "... критичні зауваження Грушевського щодо звичайної схеми "руської історії в основі приймає й марксистська школа в українській історіографії, звичайно, застерігаючи цілком іншу соціологічну концепцію"². Аналізуючи широту відображення проблеми, глибину проникнення в неї різних дослідників, науковець наголошував, що довгий час російська та польська історіографія заперечували існування українського народу, а, отже, і можливість історичного розвитку України і, як наслідок, цілковито ігнорували схему українського історичного процесу. Більше того, громадська й наукова думка як російська, так і польська, обґрунтовуючи офіційний погляд, дивилася на неї як на певний додаток до своєї історії, насильно вмонтовуючи в органічну частину історіографічного процесу Росії та Польщі. Ось чому історія Київської держави, доба козацьких спадків і національно-визвольних змагань ХVII ст. остаточно були розчинені в російській історії. Історія ж Польщі цілком поглинула в собі історію українських земель у складі Великого князівства Литовського (до 1569 р.) і королівства Польського (після 1569 р.). Отже, на думку Олександра Петровича, перед українською історіографією постало важливе завдання "легалізувати це скасування українського історичного процесу"³. Професор, як і його попередники, знайшов його вже в одному з найперших історичних українських творів - "Повісті временних літ". Вже вона, може й тенденційно, виокремила плем'я полян з

“Руської” землі. Далі, за дослідником, в українській історіографії настигла криза за польсько-литовських часів, яка закінчилася відродженням української історичної традиції в першій половині ХУІІ ст. Тут провід взяло вже вище православне духовництво, котре в закладній борні в частині церковно-релігійних праць відновило ідею руської народності й державності, а, отже, і стару схему українського історичного процесу. За часів Гетьманщини, ця ідея стала суто державницька. Аспектно пояснюючи цю засаду, науковець констатував, що вона стала важливим знаряддям тогочасної української політики, особливо там, де “...у боротьбі за українську автономію проти колоніальної політики московської, українська козацька старшина вдавалася до історичних спогадів і схем, надто ж тоді, коли треба було зманифестувати “історичні права” України перед Західною Європою”⁴.

Аналізуючи Конституцію Пилипа Орлика і її значення, дослідник резюмував її величезне значення по перетворенню української історіографічної схеми на прапар українського автономізму у критичний момент козацької державності.

Кидаючи свій погляд на схему українського історичного процесу в українській науковій історіографії ХІХ-ХХ ст., Олександр Петрович вичленив в ній ряд ключових аспектів, які слід освітити. Це вікопомний твір “Історія Русів”, праці Д.М.Бантиша-Каменського та М.А.Маркевича, монографічно-археографічні студії М.І.Костомарова, П.О.Куліша, О.М.Лазаревського та В.Б.Антоновича. Природно, торкнувся він і схеми української історії М.С.Грушевського. Знайшлося в нього місце й для державницької та марксистської школи в українській історіографії. Досліджуючи ідеологічну спадщину Гетьманщини, яка потрапила в руки лівобережної шляхти, суспільствознавець підкреслив її антиросійську спрямованість, а в “Історії Русів” помітив ідеологію українського автономізму. Ця теорія логічно пов’язана між собою фактами, і на думку вченого є результатом колоніальної політики царизму на Україні. Цікаво, що аналізуючи “Історію Русів”, він прийшов до судження про її створення у 1815-1828 роках⁵.

Чимало сторінок історіографічних зауважень науковець присвятив своєму шанованому землякові О.М.Лазаревському, підкресливши у його науковій методи соціально-економічні аспекти⁶.

Для наукової діяльності сучасника О.М.Лазаревського В.Б.Антоновича, за фахівцем, характерна археографічно-етнографічна база його дослідів, але прислужившись цим національній історії, Володимир Боніфатійович схеми українського історичного процесу все ж не дав⁷.

У 1998 р. в літературі промайнула думка про збережений ще один конспект лекцій з української історіографії професора за 1940-1941 рр., який знаходиться на схованці у культуролога С.І.Білоконя⁸. Це чималенька за обсягом праця, яка охоплює історіографічний період від “Історії Русів” до комунізованої української історіографії (М.І.Яворський, М.Є.Слабченко). В ньому Олександр Петрович прагнув уникати висловлювати свою думку про схему українського історичного процесу, натомість збагатив матеріал про багатьох національних дослідників. “Історію Русів” він піддав значному джерелознавчому аналізу і вважав її слабким історіографічним твором, створеним із легенд, гіпотез і неперевіраних історичних фактів, тоді як високо оцінював літературно, зазначав, що вона барвисто відбивала настрої епохи: “Це була по суті перша книга з історії України, написана талановито, з патріотичним піднесенням, художньо. Не зважаючи на історичні перекручення та помилки, вона зробила великий вплив на письменників першої половини ХІХ століття...”⁹. (В іншому місці він нотував: “Це є блискучий публіцистичний твір, навіть в деяких місцях памфлет гострий, яскравий, рішучий”¹⁰.)

Нашкіцував він і українську дворянську історіографію першої половини ХІХ століття, докладно проаналізував праці Д.М.Бантиш-Каменського, вважаючи їх за першу вдалу спробу виведення історіографії на науковий шлях. Цікаво відзначити таке. Всупереч багатьом науковцям, О.П.Оглоблин схилився до судження про Д.М.Бантиш-Каменського як українського, а не російського історика, вважаючи, що документалізм “Истории Малой России” мав великий і значний вплив на дальшу національну історіо-

рафічну традицію¹¹.

Сучасні вчені торують дорогу в бантишознавство в основному оглоблінськими шляхами. Острозька дослідниця А.Є.Атаманенко підкреслює, що в працях Д.М.Бантис-Каменського виражено ідеї частини українського дворянства зламу XVIII-XIX століть, де поєднані монархізм і з прагненням надання широких автономних прав нащадкам родовитої української старшини¹², а харківський професор В.В.Кравченко обґрунтував думку про сполучення в науковій творчості історика загальноросійського патріотизму з українськими симпатіями¹³.

Аналізуючи науковий доробок М.А.Маркевича, О.П.Оглоблін зазначав, що вчений творив в епоху після розгрому декабризму, тому на його доробку яскраво відбилася репресивна політика царського уряду, але на відміну від своїх попередників, М.А.Маркевич щедро використав і спопуляризував "Історію Русів". Проте піднятися до вершин Д.М.Бантис-Каменського йому не судилося, бо маркевичева "История Малороссии" була вже певним історіографічним анахронізмом¹⁴.

Взагалі на цьому оглоблінському лекційному курсі рясно позначився загальний офіційний осуд всього національного історіографічного процесу, проте вчений насичав його призабутими дослідниками і маловідомими творами, заповнивши, таким чином, певну прогалину в українській історичній науці. Справді, мало де можна здібати інформацію про історіографічні зацікавлення малоросійського генерал-губернатора князя М.Г.Репніна, історика Києва М.Ф.Берлінського, чернігівського генерального маршалка О.М.Марковича, полтавчанина О.М.Марто-са. Певно, через дослідження їх біографій і праць він проторував дорогу до нових наукових відкриттів, творив призабутий, а інколи і незнаний історіографічний світ.

Такими ж стежками йшов Олександр Петрович і надалі. В одній із грудневих лекцій 1940 р. він докладно зупинився на історичних поглядах Т.Г.Шевченка, дослідив творчість М.О.Максимовича, а для документально насичених 40-50-х років XIX століття вважав за доцільніше ввести спеціальний термін "археографічний напрям" в

українській історіографії¹⁵. Отже, не дивно, що головною фігурою оглоблінського студіювання став О.М.Бодянський. Професор підкреслив його непроминальний внесок у видання видатних національних творів, що було, безперечно, відомо і раніше, сфокусував увагу слухачів на маловідомій фольклорній та літературній праці О.М.Бодянського.

Чимало місця суспільствознавець приділив подвижницькій археографічній діяльності М.Д.Іванишева, наголосивши на його піонерстві у студіюванні української минувшини на принципах історично-юридичної науки¹⁶.

Прямуючи за марксистською схемою історичного процесу на Україні, гуманітарій вичленив 60-90 роки XIX століття як другий етап в розвитку історіографії, охарактеризувавши його як буржуазний. Головною фігурою тут він вивів М.І.Костомарова, але вважав, що він не створив суцільного проекту українського історичного процесу. Проте не все виглядало так драматично у М.І.Костомарова, бо він дав головне: ідеологічні засади макету, оперті на його народовольські ідеї, вже згори приєднавшись до когорти прихильників теорії бездержавності нації¹⁷. В зв'язку з цим, відповідаючи на закиди особливо прискіпливих дослідників, що буцімто Микола Іванович повів українську історіографію назад, О.П.Оглоблін розважливо зауважив: "Справа в тому, що Костомарова треба оцінювати в умовах його епохи. Його погляди, його праці, його науково-історичні висновки являються дитиною тої епохи, коли він жив, коли він діяв. І всяка оцінка з погляду сучасності, з погляду іншого часу була б взагалі спробою вимагати від Костомарова того, чого він не міг дати, було б спробою не історичною"¹⁸.

В сучасній історіографії ця думка залишилася майже непохитною¹⁹, хоча, як зазначається, у Миколи Івановича де-інде проступаються державотворчі ідеї²⁰.

Далі науковець застерігав, що у сучасника М.І.Костомарова П.О.Куліша є чимало спільного і відмінного з ним, але разом з тим він не вважав П.О.Куліша народовцем, а зазначав у нього чимало державотворчих елементів²¹.

Як і в попередньому історіографічному курсі, суспільс-

твознавець належної уваги приділив О.М.Лазаревському, вважаючи, що його земляк безжально розвіяв дворянські легенди буцімто про те, що "... лівобережне українське панство відстоювало якісь високі ідеали і цим було заклопотане, він (Лазаревський – І.В.) довів, що основним стимулом розвитку панівного феодально-кріпосницького класу на лівобережній Україні була жадоба якомога більше нажитися, збільшити свої маєтки шляхом нещадної експлуатації підданих селян шляхом їх закріпачення"²². Щиро кажучи, Олександр Петрович і сам мало вірив в те, що писав, і на еміграції переглянув свою точку зору²³.

Фігуру славетного В.Б.Антоновича він подав через призму київської документальної школи, вказав на його основні історичні ідеї і визначив його місце в українській історіографії. Відкинувши аналіз антоновичевської соціально-економічної історії України, яку він зробив у курсі 1929/30 рр., гуманітарій сфокусував увагу слухачів на загальному розумінні В.Б.Антоновичем українського історичного процесу. Як бачимо, тут вже відбулася певна еволюція історичного світогляду О.П.Оглоблина. Він вважав, що схему історичного процесу України Володимир Боніфатійович все ж дав, але з позицій ідеалістичної філософії: "В основі історичного процесу, на думку Антоновича, лежать певні такі іманентні начала, стихійні сили, які кожний народ в своїй історії, в своєму політичному розвитку втілює в тих чи інших подіях, в тих чи інших інститутах суспільного життя. Оці самі начала, ці стихії, на думку Антоновича, це є те, що при всіх обставинах історичного розвитку, не зважаючи на вплив різних інших сторін, іноді зовнішніх чинників, все ж таки залишається, не порушеними, але все ж таки залишаючися назавжди"²⁴.

Тематично розпорошеними вважають історичні дослідження В.Б.Антоновича і його сучасні біографи В.Ульяновський та В.Короткий, які, однак, схильні трактувати ці роздрібнення як своєрідну авторську концепцію українського історичного процесу, зцементовану у Володимира Боніфатійовича общинною ідеєю²⁵.

Чи не найбільше уваги О.П.Оглоблин присвятив аналізу наукової спадщини М.С.Грушевського. Звичайно, на погля-

дах історика відобразився загальний офіційний, хоч тоді ще стриманий, осуд Михайла Сергійовича. Проте М.С.Грушевського він вважав найвидатнішим дослідником в цілій українській дореволюційній історіографії. Зманифестував Олександр Петрович і народницьке кредо М.С.Грушевського, визначивши його як теорію безкласовості нації²⁶.

Що ж до державницької школи, то історик наголошував, що завдяки зусиллям В.К.Липинського постала теорія "станової трудової монархії", а головну заслугу вбачав у відмові від народницьких ідеалів. Однак, врешті-решт, вчений освітлював працю дослідників-державників повністю з точки зору урядових огульно-критиканських позицій.

Звісно, куди більше симпатії викликала у нього марксистська школа, яка, як він переконував, творила марксистський синтез українського історичного процесу. Основною ж її заслугою він вважав заповнення і доповнення попередніх схем новим матеріалом в ділянці економічній та соціальній, а праці істориків-марксистів, згрупованих з С.А.Подолінським, Д.І.Багалієм, М.І.Яворським, М.Є.Слабченком і О.П.Оглоблиним, вважав надзвичайно корисними²⁷. Підкреслюючи цей аспект, суспільствознавець усвідомлював, що ця школа ще дуже і дуже молода, більше поставила проблем, ніж їх розв'язала, однак вона накопичувала матеріал для утворення непохитних підвалин "майбутньої марксо-ленінської схеми українського історичного процесу"²⁸.

Надзвичайно цінні зауваження дав професор в дослідженні літопису Самовидця. В своїй ґрунтовній статті "До питання про автора літопису Самовидця"²⁹ він розглянув значну частину історіографії з цього аспекту, притягнув історичний і філологічний матеріал, перевірів наявність історичних фактів цього джерела. Застосувавши принцип історичного аналізу, він прийшов до переконання про походження загадкового автора з лівобережного шляхетства, з кіл гетьмана Сомка. Це була фігура відома і добре поінформована про предмет своїх зацікавлень. Відкинувши заперечення маститого О.І.Левицького, буцімто, про неможливість визначення аноніма Самовидця, Олександр Петрович, ґрунтовно опрацювавши працю славнозвісного В.Л.Модзалевського, присвячену Роману Ракушці-Романовського, прийшов до переконання, що можливим автором літопису Само-

видця був таки Роман Ракушка-Романовський, "один із видатних діячів Руїни, що потім довго кінчав своє бурхливе й різнобарвне життя під рясою стародубського священика"³⁰.

Паралельно з О.П.Оглоблиним і незалежно від нього до аналогічного висновку прийшли чудові дослідники В.О.Романовський³¹ та М.Н.Петровський³². Історіографічна вага цього висновку надзвичайно значна. Хоч історичною літературою на авторство Самовидця подавалися й інші солідні кандидатури, проте, як нотував фахівець, "... думка про Романа Ракушку, як автора Літопису Самовидця, була прийнята більшістю українських істориків, зокрема Михайлом Грушевським, і тепер вона загально визнана в українській історіографії"³³. Ці правдиві слова потребують деякого уточнення. Справді, вчений проробив колосальну роботу в майстерному нашкіцуванні самовидчеського автора, однак, без сумніву, його праця була прискорена появою в часопису "Україна" у 1925 р. – за рік до оглоблинських роздумів – інформації про дослідника П.Я.Сердюкова, котрий ще у 1840-х роках вказав на Ракушку як єдиного автора Самовидця³⁴.

Втім, фігура П.Я.Сердюкова як дослідувача літопису Самовидця і його гіпотеза про авторство Романа Ракушки-Романовського, була, між іншим, відома й раніше³⁵. Проте, як справедливо стверджувалося в одній з інформативно-критичній рецензій, П.Я.Сердюкову так і не вдалося впродовж 10 років переконливо довести свої думки³⁶.

Особняком в оглоблинському історіографічному доробку стоїть стаття "Буржуазна історична школа Довнар-Запольського (До генези блоку російського великодержавництва й місцевого націоналізму в українській історіографії)", яка побачила денне світло у 1934 році в "Записках Історично-Археографічного інституту"³⁷. Сама назва роботи яскраво ілюструвала мету і завдання автора. Опрацювання подібної теми було складним вибором для вченого і, без сумніву, його капітуляцією перед тоталітарною державою.

В невеличкій замітці до статті, яка слугує своєрідним вступом, Олександр Петрович одразу застеріг, що в своїй попередній науково-дослідній праці він будував буцімто "буржуазно-націоналістичну концепцію українського істо-

ричного процесу" і просив читачів розглядати його працю як своєрідний акт методологічного переозброєння автора³⁸. Далі він визначив свою головну мету – проаналізувати в загальних рисах наукову діяльність не стільки М.В.Довнар-Запольського, скільки подивитись критичним оком на "відповідну буржуазно-націоналістичну школу в українській історіографії", яка "майже не зазнала марксо-ленінської критики"³⁹.

Далі дослідник спинився на основних віхах українсько-білоруської біографії Митрофана Вікторовича, висвітлив його шлях як історика і наголосив, що в його життєпису конче треба позбутися трьох легенд. Перша – це міф про "вороже ставлення" М.В.Довнар-Запольського до "українського питання". Її вчений з'ясовує на цитуванні основних праць Митрофана Вікторовича і в еволюції його стосунків з відомими українськими діячами, як от В.Б.Антоновичем, М.С.Грушевським та іншими. Далі він переходить до висвітлення "легенди" про "марксизм" М.В.Довнар-Запольського і фіксує, що в своїх історично-економічних працях його вчитель волів скоріше "маскуватись під "марксиста, звичайно, в розумінні вульгарного економічного матеріалізму"⁴⁰. Насамкінець, О.П.Оглоблин торкнувся питання про "політичний радикалізм" свого попередника.

Висвітлюючи його титанічну організаторську діяльність по фундуванню у Києві Вищих жіночих курсів, Комерційного інституту, Південно-західного відділу російської експертної палати, він показує М.В.Довнар-Запольського як підприємця-ділка, що хотів на цьому нажитися. Чимало сторінок історіограф відводить і білоруській справі дослідника, позначає його дієве керування Білоруською торговельною палатою і співпрацю з часописами "Белорусское дело" та "Белорусское эхо", однак підкреслює її класово-ворожий характер справі пролетаріату⁴¹.

Значне емоційне навантаження несе розділ, присвячений самій школі. О.П.Оглоблин вичленив основні складники цього аспекту як спільності методології, організаційні структури та технічні моменти. Тут його думка досягає логічної продуманості й чіткої схеми. Підкреслюючи аспекти діяльності учнів М.В.Довнар-Запольського, в майбутньому відомих дослідників, таких як П.П.Смірнова, В.О.Романов-

ського, Б.Г.Курца, Н.Д.Полонської-Василенко, В.І.Пічети та інших, він зазначає, що всім їм притаманна, мовляв, ідеалізація феодалізму, войовничий націоналізм та орієнтація на капіталістичний Захід, ярлики, які в той час спрацьовували бездоганно. Разом з тим за цією облудною критикою пробиваються струмені справжньої, часом по-новаторському оригінальні ідеї. Так, маскуючися за політичним дьогтем, історик зазначає широкий спектр школи М.В.Довнар-Запольського, в якій досліджувалися питання історії Росії, Білорусі, України, вивчалось джерелознавство, етнографія, філософія, соціологія тощо⁴².

Великою заслугою вбачає Олександр Петрович розробку школою монографічний студій на підставі київських і московських архівних матеріалів. Хоча вчений навіть багатьом дослідникам-довнарзапольцям тавро "українського буржуазного націоналізму", за його ілюзорним докором вміло прихована симпатія і душевна теплота до колег. Мабуть, в жодній з праць О.П.Оглоблина так не відчувається роздвоєність його натури, як у цій. Картаючи школу М.В.Довнар-Запольського як буржуазно-націоналістичну, що йде від нацдемізму до націонал-фашизму, з широким блокуванням російського великодержавництва й місцевого націоналізму і закликаючи до рішучої боротьби з нею⁴³, він одночасно замилюється фігурою свого вчителя, сердечно називає його відомими істориком, довголітнім керманічем київської університетської кафедри. Відчувається, що симпатії українця на боці Митрофана Вікторовича та його співників. Взагалі, слід наголосити, що професор для висловлення свого пієтету застосував дуже цікавий, хоча й лицемірний, прийом – критику через порівняльну критику з іншими дослідниками. Так, торкаючися, мовляв, ідеалізації селянства в набутку М.В.Довнар-Запольського, його виученик зазначає, що це притаманно було і для всієї дореволюційної української та білоруської історіографії, окрім хіба що праць чудового дослідника О.М.Лазаревського, у якого малюнки визиску і зубожіння трударів досягли доволі дражливих форм. За цей ревізійнізм Олександра Матвійовича як "шляхтоборця" засудила майже вся генерація істориків 60-80-х рр. ХІХ ст.⁴⁴. Спів-

ставляючи праці О.М.Лазаревського і М.В.Довнар-Запольського, О.П.Оглоблин робить слушний висновок, що крайнощі тільки псують справи.

Звичайно, класово догматизуючи окремі історичні події, що пов'язано було, без сумніву, із змаганням за довіру з боку влади, Олександр Петрович пошановує київський Нарбутівський гурток у 1918-1920 рр., вславлює його діячів епітетами на кшталт "люди рафінованої культури й неабиякого мистецького хисту", а аналізуючи чудову працю свого колеги, знаного архівіста В.О.Романовського "Хто був "Самовидець?", критикує її тільки позитивними рецензіями⁴⁵.

Ще на одному моменті статті слід зупинитися окремо. Певно, подібні рефлексії суспільствознавця сприймалися громадськістю як публічне ідеологічне сексотство і розцінювалися як своєрідна довідка для ДПУ УСРР. Він це добре розумів, тому згадував у праці і давав політичну та наукову характеристику переважно історикам-вигнанцям. Так чи не так, але П.П.Смірнов і В.І.Пічета були далеко поза межами України, ще далі – в еміграції – перебував Д.І.Дорошенко. На поселенні знаходився О.Ю.Гермайзе, відстороненою від справ у ВУАН почувалася Н.Д.Полонська-Василенко. Ясна річ, все це жодною мірою не виправдовує дослідника, бо тоді під прицілом каральних органів знаходилася вся лояльна та нелояльна українська і не тільки українська інтелігенція, як під "ковпаком" знаходився і сам О.П.Оглоблин.

Це вимушене каяття вченого його вчитель М.В.Довнар-Запольський, тоді московський житель, сприйняв відверто болісно, що, за деякими даними, прискорило його смерть. 14 жовтня 1934 року дочка Митрофана Вікторовича – Ірина, вістуючи про його відхід в інший світ Н.Д.Полонській-Василенко у Київ, згадала і пасквільну доповідь О.П.Оглоблина, присвячену батькові, зазначаючи: "...но не хочется думать, что это взволновало его так, что ускорило остановку сердца"⁴⁶. Звісно, класовість у важкі часи містифікувалася і знелюднювала свідомість. Поза сумнівом, Олександр Петрович в душі переживав все це, і коли настали більш сприятливі обставини у 1944 році в окупованому німцями Львові біля храму св. Юра покався за свою слабину, що звів наклеп на свого вчителя і його школу: "... чи мене заката-

ють у застінках НКВД? Адже тоді не буде кому навіть те, що ще можна, зберегти... і зокрема свідчити про цей чортівський примус! Адже на моє місце зразу знайшлися б інші зацьковані, що зробили б цю юдину роботу... І що з того, що моя совість була б "чиста", коли б мене замучили? Чи не краще залишитися живим свідком?... Я довго не міг узятися за перо і написати цю брехливу статтю, якої від мене вимагали й яка не мала нічого спільного з наукою, хоч і мала появитися у "Записках історичного інституту ВУАН"⁴⁷. Певно, ця праця у своїй ідеологічній частині померла разом з режимом, однак написана талановито, із знанням справи, вона ще довго буде притягати сили науковців як промовистий документ епохи.

Історіографічні праці О.П.Оглоблина 1920-1930-х рр. мають певне наукове значення. За ними можна простежити складний розвиток історичної науки в Україні за часів більшовицького режиму, а на прикладі Олександра Петровича ілюструвати життя вченого в умовах наукової несвободи.

¹ Оглоблин О. Мій творчий шлях українського історика // Збірник на пошану професора д-ра Олександра Оглоблина. УВАН у США. Нью-Йорк, 1977. С.39.

² Історія України (конспект за лекціями проф. О.П.Оглоблина) // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО України). Ф.3561. Оп.1. Спр.292. Арк.74.

³ Там само. Арк.63.

⁴ Там само. Арк.82.

⁵ Там само. Арк.86.

⁶ Там само. Арк.98.

⁷ Там само. Арк.100.

⁸ Див.: Білокінь С.І. Архівист Володимир Міяковський // Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917-1921 рр.): 36. наук. праць. К., 1998. С.219.

⁹ Оглоблин О.П. Конспект лекцій з української історіографії // З власного архіву С.І.Білоконя. С.12.

¹⁰ Лекція від 23 листопада 1940 р. // Там само. С.1.

¹¹ Лекція від 30 листопада 1940 р. // Там само. С.13.

¹² Атаманенко А.С. Д.М.Бантиш-Каменський – історик України: Автореф. ... канд. іст. наук. К., 1998. С.14.

¹³ Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). Харків, 1996. С.237.

¹⁴ Лекція від 30 листопада 1940 р. // З власного архіву С.І.Білоконя. С.22.

¹⁵ Лекція від 16 грудня 1940 р. // Там само. С.1.

¹⁶ Там само. С.12.

¹⁷ Лекція від 5 березня 1941 р. // Там само. С.4-5.

¹⁸ Там само. С.17, 18.

¹⁹ Див.: напр. Пінчук Ю.А. Микола Іванович Костомаров. 1817-1885. К., 1992. С.129-155.

²⁰ Пінчук Ю.А.. Народницький і державницький напрями української історіографії: спільне і відмінне // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи. Харків, 1995. С.163.

²¹ Лекція від 12 березня 1941 р. // З власного архіву С.І.Білоконя. С.20.

²² Лекція від 16 квітня 1941 р. // Там само. С.193.

²³ Оглоблин О. Люди Старої України. Мюнхен, 1959. 328 с.

²⁴ Лекція від 7 травня 1941 р. // З власного архіву С.І.Білоконя. С.5.

²⁵ Ульяновський В., Короткий В. Володимир Антонович: Образ на тлі епохи. К., 1997. С.93-94.

²⁶ Лекція від 7 травня 1941 р. (З власного архіву С.І.Білоконя. С.47).

²⁷ Там само. С.120-125.

²⁸ Там само. С.125.

²⁹ Оглоблин О. До питання про автора літопису Самовидця // ЗІФВ ВУАН. Кн.VII-VIII. К., 1926. С.181-196.

³⁰ Там само. С.192.

³¹ Романовський В. Хто був Самовидець // Україна. 1925. Кн.5. С.60-73.

³² Петровський М. До питання про певність відомостей літопису Самовидця й про автора літопису (Романа Ракушку-Романовського) // Записки Ніжинського ІНО. 1926. Кн.6. С.1-80.

³³ Оглоблин О. Мій творчий шлях українського історика... С.40.

³⁴ Україна. 1925. Кн.6. С.191.

³⁵ Оглоблін О. До питання про автора "Истории Русов" // Україна. Париж. 1949. Ч.2. С.71.

³⁶ Єршов А. [Рец. на:] Романовський Віктор. Хто був "Самовидець" // Україна. 1925. Кн.5. С.60-73; Петровський Микола. До питання про певність відомостей Літопису Самовидця й про автора літопису (Романа Ракушку-Романовського) // Записки Ніжинського ІНО. 1926. Кн.6. С.1-80; Оглоблін Олександр. До питання про автора Літопису Самовидця // ЗІФВ ВУАН. Кн.VII-VIII. 1926. С.181-196; Андрусяк Микола. До питання про авторство Літопису Самовидця // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Львів, 1928. Т.CXLIX. С.189-194 // Україна. 1929. Кн.38. С.145.

³⁷ Оглоблін О. Буржуазна історична школа Довнар-Запольського (До генези блоку російського великодержавництва й місцевого націоналізму в українській історіографії) // Записки Історично-Археографічного інституту. К., 1934. № 1. С.157-225.

³⁸ Там само. С.158.

³⁹ Там само. С.161.

⁴⁰ Там само. С.177.

⁴¹ Там само. С.178-184.

⁴² Там само. С.203.

⁴³ Там само. С.225.

⁴⁴ Там само. С.191-193.

⁴⁵ Там само. С.219.

⁴⁶ Верба І. Ученики М.В.Довнар-Запольського по Київському університету св. Володимира и их дальнейшая судьба // Полессе. Гомель. 1997. № 3. С.132.

⁴⁷ Вітошинська О. Непереможний лев. Повість-хроніка. Лондон, Париж, 1991. С.119.

ПРОБЛЕМА ІСТОРІОГРАФІЯ

ПОСТАТЬ ІВАНА МАЗЕПИ В ХУДОЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ XVII – XX СТОЛІТЬ

Україна дала світові багато талановитих, неординарних особистостей, імена яких увійшли до світової історії. Гетьман Лівобережної України Іван Степанович Мазепа (1687-1709) був саме такою людиною, життя та діяльність якої мали вплив не лише на події XVII-XVIII століть, але й на наступні часи.

Проблема використання образу І.С.Мазепи в художніх творах XVII-XX ст. обрана не випадково. Далеко не кожна історична особа, її життя та державна діяльність стають основою сюжетів літературних, живописних та музичних творів. Історик у своїх дослідженнях не може примусити історичну особу заговорити при відсутності відповідних джерел. А письменник або поет має можливість довести до читача не лише фактичні події, але й заглянути в душу своєму героєві, в його думки та мрії.

Досить часто в житті людина робить не те, що хоче, а що мусить. І чим вище її суспільний стан, тим більша ця трагедія. Історичні факти та джерела невблаганні, тому саме художні твори мають своєю метою наблизити до нас особистість, чию поведінку, вчинки та вислови іноді майже неможливо зрозуміти, або правильно оцінити, виходячи з рядків офіційних документів. Автори історичних досліджень змушені віддавати перевагу науковим методам обробки джерел та опису подій, в той час як письменники з успіхом можуть використовувати психологічний підхід, припущення, навіть творчу уяву, що все разом дозволяє відтворити дух епохи, емоційне напруження людей, калейдоскоп подій, психологічний стан конкретної історичної особи, від слів або вчинків якої залежала доля поколінь.

При висвітленні використання постаті І.Мазепи в художній літературі XVII-XX ст. були залучені майже усі наявні літературні твори, які зберігаються в бібліотеках міст До-

нецька, Києва та Львова. На жаль, певна їх частина так і не була опрацьована через ряд причин об'єктивного характеру. В розвідці також були використані деякі положення та висновки А.Господина¹ та В.Шевчука², які робили спроби дослідити вказану проблему.

Слід зазначити, що особливості зображення особи гетьмана Мазепи в поетичних та прозових творах залежали як від існування в історіографії трьох основних напрямків в оцінці діяльності гетьмана (патріотичної, антипатріотичної та об'єктивної)³, так і від розвитку літературних жанрів та стилів, які висували певні вимоги до літературних творів того чи іншого часу.

Відповідно до опрацьованого матеріалу перша частина роботи присвячена висвітленню образу І.Мазепи у панегіричній літературі, драмах та прозових творах XVII-XVIII ст., а друга – у творах романтизму та реалізму XIX – XX ст.

Першою формою літературних творів на честь українського гетьмана були панегірики. Панегірична поезія на честь того чи іншого діяча веде своє походження від геральдичної поезії та віршів на смерть будь-якої особи. В Україні традиція на оспівування або знеславлення козацьких гетьманів остаточно закріпилася тільки у другій половині XVII ст.

Панегірики Мазепі почали писати, як тільки він став гетьманом. Значна кількість панегіриків 80-90-х років XVII ст., авторами яких були І.Орновський, С.Яворський, П.Орлик, Д.Туптало (Ростовський), С.Мокрієвський, П.Армашенко, деякі інші анонімні автори, а також панегірики і твори, написані на початку XVIII ст. А.Стаховським та Ф.Прокіповичем, оспівували гербові знаки гетьмана Мазепи⁴, його військовий талант⁵, державотворчу та меценатську діяльність⁶. У цих творах Мазепу названо "предостойним нам Богом поданим гетьманом", посланцем Бога, вельможним гетьманом, "Алцидом руським, триумфальним лавром укоронованим", "зиждителем храмів", "всеславішим" та "вірноносним".

Після того, як 12 листопада 1708 року найвищий духовний достойник Росії С.Яворський проголосив у московському Успенському соборі "Слово перед прокляттям Мазепи", в якому, зокрема, сказав: "Кращого імені тобі не знайду більшого за це, коли тебе, змінника вселукавого, назву Іу-

дою", почалося формування іншої за характером та змістом групи віршованих творів, присвячених Мазепі⁷.

Найранішим антимазепинським твором дослідники вважають вірш "Мазепі, зміннику задніпрянському і вкраїнському". Складено його ще 1708 року після розорення Батурина. Дійшов він до нас у двох варіантах, але текст його досить пошкоджений. Звинувачення Мазепі суто релігійні: не Петра I він зрадив ("царя оставляеш, ко шведам збігаєш"), а церкву ("церкві змінив єсь"), тобто образив Бога, що вважалося найстрашнішим гріхом для православних⁸.

Дивним у вірші є те, що саме Мазепі приписано розорення Батурина. Логіка автора проста: коли б Мазепа "не зрадив" Петра I, то Батурин не був би зруйнований, при цьому дії руйнівників аж ніяк не осуджуються, а сам ініціатор цього варварства – цар Петро ще й похваляється.

Сучасником тих подій був і автор великої (137 рядків) "Малоросійської песни о измене гетмана Мазепы" або "Псалма нововоздана, трубою позвана" (1709 р.). Називаючи Мазепу "псом", "злым необачным гетманом", "врагом", який "хтел дать Украини ляху, злomu сыну", поет бажає Петрові перемоги "над шведом неверным" і обіцяє всіх зрадників "овіршоспивати по имени"⁹. Мотиви "зради" гетьмана автором не зрозумілі, бо що тому Мазепі в житті бракувало? Був він багатий, знатний, навіть андріївським кавалером і раптом, несподіванно для основної маси українців одним кроком все перевернув, залишився ні з чим. Тому поет знайшов таке пояснення – гетьман був ляхом ("лях з натури гордий", "проклятий лях")¹⁰.

Цікаво, що ім'я автора зашифровано у початкових літерах вірша, але шифрограма й досі не розгадана.

Значного поширення набув вірш про зраду Мазепи "Изми мя боже" Стефана Яворського, який був професором Києво-Могилянської академії, екзархом та блюстителем всеросійського патріаршого престолу. У своєму вірші Яворський використав відому в літературі форму монолога-плачу, завдяки чому зміст твору можна передати кількома словами: Росія-мати нарікає на свого негідного сина за зраду – "ядовита и лукава змее"¹¹, але пояснити причину такого кроку гетьмана чимось іншим крім особливостями його натури,

підступним характером, не може.

Особливо не виділяється змістом і ода Ф.Прокоповича¹², який так само як і С.Яворський ще так недавно оспівував гетьмана, славив його меценатську діяльність, його вірнопідданість у драмі "Володимир". В оді ж, присвяченій Полтавській перемозі Петра I, Мазепу названо відступником, "злим змінником", "ізвергом мерзким", а тих, хто його підтримав – "Змінчеським полчищем". Причини заколоту Мазепи Прокопович пояснює просто: його посів "дух бісівський".

В аналогічному дусі було написано і анонімного вірша "Бідно, ах бідно, що нині учинилося"¹³. Головним засобом зображення постаті гетьмана Мазепи є звичайна лайка. Гетьман зветься "безумним", він у союзі з бісами, він "вражий угодник", "змінник", "пекельний полоненик", який сотворив "розор віри". В той же час автор не забув пригадати, що саме Мазепа прикрашав коштовностями та прикрасами церкви, дбав про бідні монастирі і про бідних "мав дбале піклування"¹⁴. Цікавою ознакою цього вірша-лайки була зневага гербу Мазепи, проте засудження гетьмана все ж таки іде не з політичного, а з релігійного боку.

Цілком в імперському дусі написано два подібних один до одного вірші – "Орле російський" та "Орле парящий", про які М.Драгоманов сказав, що вони "нічого не можуть збудити в душі читача, окрім скуки"¹⁵. У першому гетьман зображується як "волк безумный, проклятый Мазепа", а у другому ще прямолінійніше: "Мазепа дурак, з деревни козак"¹⁶. Таким чином, у віршах немає жодних спроб розібратись в причинах гетьманового вчинку, в той час як їх зміст з одного боку яскраво характеризує реакцію суспільства на подібні дії людини, яка посідала найвищу посаду в Україні і весь час демонструвала вірнопідданість російському престолу, а з іншого – чітко демонструє вплив офіційної позиції Росії, яка навіть таким чином намагалася не тільки засудити останній крок гетьмана, але й всю попередню його діяльність, стерти будь-яку добру пам'ять про нього.

Привертають до себе увагу ще декілька поетичних творів, написаних у тій же самій манері, але їхньою особливістю є певні цікаві подробиці та варіанти вигадок авторів в тих місцях їх творів, де вони не мали достовірної інформації

ції про реальні події.

Так, в селі Жуках (маєтку Кочубеїв) на іконі було написано вірша, де Мазепа згадується як винуватець нашествия шведів, яких він запросив на Україну. Автор називає гетьмана "Івашком" – традиція, яка іде від російських грамот, спрямованих проти гетьманів, що намагалися відстоювати права України на волю. Мазепа тут "не достоин доброго имени", що цілком зрозуміло, оскільки вірш явно вийшов з оточення страченого гетьманом Кочубея.

Цікавим моментом, що знайшов відображення у вірші, можна вважати інформацію про те, що Мазепа отруївся: "А змінник, видів біду, убил себе ядом"¹⁷. Також є вислів, який згодом Т.Шевченко використав щодо Богдана Хмельницького: чому Україна не задавила його, Мазепу, ще маленького, оскільки тепер він буде вічно смутитися, скреготати зубами й незвичайно хворіти¹⁸. До того ж донос, зроблений самим Кочубеєм, подається як вчинок патріотичний, а не аморальний. Виходячи з цього, зрозуміло, що мета автора полягала в найбільшій дискредитації Мазепи і як людини, і як державного діяча.

Серед історичних віршів цього періоду привертає увагу діалогічна "Розмова Великоросії з Малоросією", написана перекладачем генеральної канцелярії Семеном Діво-вичем у 1762 році у Глухові. З 1278 віршованих рядків 1199 виголошує Малоросія, нагадуючи найголовніші події української історії з прадавніх часів, намагаючись виправдатися за вчинок Мазепи. Автор вважає, що за дії Мазепи Україна не може нести вину, бо зрада була не від усієї України, а тільки від самого гетьмана, з яким вона ніколи не погоджувалася, і радить Росії згадати своїх зрадників та державних злочинців¹⁹. До речі, подібні засоби виправдовування використовувалися не лише письменниками та поетами цього періоду, але й відомими істориками пізнішого часу, що якоюсь мірою повинно було виправдати їх самих за відсутність принципової позиції в оцінці державної діяльності гетьмана І.Мазепи.

Подіям 1708-1709 рр. були присвячені драми "Боже при-нижувачів гордых ... приниження" та "Образ пристрастей цього світу", написані у першій чверті XVIII ст. В обох тво-

рах Мазепа зображується в алегоричній формі. Якщо в першій драмі Петро I – це Давид, Мазепа – Авесалом, якого підтримують алегоричні фігури: Гордування, Лукавство, Непокірливість, Властолюбство, Чванливість, то в другій Росія виступає в образі Беллоні, Україна – Марса, а Мазепа – Бунту. Монолог Бунту в тексті драми є вельми цікавим і його зміст свідчить вже про те, що українська людність того часу почала усвідомлювати причини повстання Мазепи – це було намагання змінити статус України, повернути її колишні права, стати вільною.

Крім вітчизняних майстрів пера, особою гетьмана Мазепи цікавилися й іноземні автори. Найдавнішим таким твором, який з'явився в Європі у 1712-1714 рр., була книжка єзуїта-місіонера Францішка Гостецького "Велике посольство", про яку, на жаль, більшої інформації немає. Привертає увагу зміст роману "Спогади Азема", автором якого був француз Анрі Констан д'Орвіль (1764 р.). В романі автор передає нібито таємні розмови Мазепи з царем, в яких гетьман на пропозицію Петра I допомогти привести український народ "до його заліза", відповідає, що "народ український скоріше покине свої осідки, як стане рабом ... тяжке ярмо, під яким перебуває московський народ і до якого він звик, зовсім не надається, щоб поработити горду душу козацької нації"²⁰. Чим викликана така різниця між змістом творів вітчизняних авторів та змістом прози невідомого французького автора невідомо. Можемо лише припустити, що або в Європі дійсно дивилися на конфлікт між Петром I та Мазепою інакше, або автор мав можливість спілкуватися з представниками першої хвилі української еміграції, які пішли за гетьманом, вірні ідеї визволення України, і не мали бажання повертатися туди, де їм не було б вибачення.

Таким чином, проаналізувавши панегіричну та драматичну літературу XVII-XVIII ст., присвячену І.С.Мазепі, можемо твердити, що протягом його правління славословили гетьмана вірні соратники, люди вдячні за його меценатство і звичайні підлабузники. Ганили гетьмана після подій 1708-1709 рр. ті, хто хотів виправдати свою попередню до нього прихильність, або ті, хто був в опозиції (з кола Кочубеїв, Черниша та ін.) Були й ті, які просто лаяли Мазепу, оскільки це в суспільстві похвалялося. Дехто зрікався Мазепи

для того, щоб акція гетьмана не висіла над Україною караючим мечем. І тільки єдиний невідомий автор драми "Образ пристрастей цього світу" спромігся й осмілився змалювати дійсні причини повстання Мазепи, але визнавав, що його крок був безперспективним.

Що стосується іноземців, то вони теж намагалися подати у своїх творах причини акції гетьмана, але без лайки, тим більше, що вони були лише сторонніми спостерігачами і над ними не висіла "домокловим мечем" офіційна точка зору російського самодержавця.

Доба великої популярності І.Мазепи у світовій та вітчизняній літературі починається з XIX століття, у добу романтизму. На питання, що саме викликало таке зацікавлення образом гетьмана, можна дати таку відповідь: по-перше, велика кількість чуток, легенд та недостовірної інформації про його особисте життя, підкріплене мемуарами польського шляхтича Я. Пасека, разом з яким Мазепа у молоді роки служив польському королю Яну Казимиру; по-друге, його любовні пригоди якнайкраще відповідали потребам жанру романтичної поеми, драми та любовного роману і давали багатий матеріал для розвитку творчої уяви поетів, драматургів і письменників; по-третє, після конфлікту української національної еліти на чолі з Мазепою та російського абсолютизму в особі Петра I ім'я гетьмана стало широковідомим не лише дипломатам, але й широкому загалу суспільства в різних країнах світу.

Отже, з 1811 року в світі починають з'являтися різноманітні твори, в яких так чи інакше фігурує ім'я Мазепи. До таких, наприклад, можна віднести драму невідомого англійського автора під назвою "Мазепа, гетьман український". Сюжет цієї драми обертався навколо Полтавської битви, але єдиною історичною постаттю тут був Мазепа, а всі інші дійові особи були вигадкою автора. Згадується ім'я Мазепи і в трагедії німецького автора Генріха Бертуха "Олексій Петрович", де син Петра I, за задумом автора, гине від кинжала гетьмана. Цікаво, що з 1824 р., коли з'явилася мелодрама Леопольда Кювем'єра "Мазепа, або татарський кінь", вона в англійській переробці Г.Мільнера мала успіх десятки років на театральних сценах Англії та США, хоч крім імені

гетьмана, яке було зафіксовано у назві, вона нічого спільного з реальною історичною постаттю не мала.

В цей же час, на фоні незначних творів маловідомих або зовсім невідомих авторів з'явилося декілька робіт, які заслуговують на особливу увагу. Перш за все це стосується поеми Джорджа Гордона Лорда Байрона "Мазепа", що вийшла у 1818 р. Цій поемі випала щаслива доля не лише увійти до скарбниці світової літератури, стати символом європейського романтизму, але й стати основою сюжетів багатьох наступних творів у різних країнах світу. В основу сюжету було покладено любовну пригоду молодого Мазепи з польською шляхтичкою, за що він був жорстоко покараний, однак Мазепа у Байрона показаний не лише як герой-коханець, яким він був у молодості, але й як "дуб-титан, землі козацької гетьман"²¹, яким він став і до якого, виходячи з тексту поеми, поет ставився дуже прихильно.

З погляду мистецької інтерпретації найбільш наближеним до байронівського Мазепи був герой поеми К.Ф.Рилєєва "Войнаровский", яка була надрукована у 1825 році. В поемі цього відомого російського поета-декабриста в образі Мазепи символічно були втілені власні волелюбні мрії автора, його ненависть до царату та його політичний романтизм. Життя й трагічна доля Мазепи взагалі притягали Рилєєва і тому він змалював його як героя свободи. З точки зору поета, виступ гетьмана проти Петра I – це боротьба за свободу проти самодержавства, що було дуже актуальним для самого автора, і тому він зробив це лейтмотивом своєї поеми.

Не менш цікавою та захоплюючою стала надрукована у 1828 р. в "Невському альмансі" історична повість С.В.Аладьїна "Кочубей". Автор намагався пояснити причину загибелі хороброго воїна, друга і соратника Мазепи – Василя Кочубея. Аладьїн намагався довести, що гетьман сам своєю зрадницькою політикою, аморальною та нешляхетною поведінкою щодо його доньки примусив генерального суддю написати донос.

Відповідно до літературної версії Аладьїна напередодні страти до Кочубея у в'язницю приходила Марія (Мотря), одягнена козаком, і пропонувала батькові утікати з тридцятьма вірними людьми, але він відмовився. Ранком його стратили. Таким чином, Мазепа у Аладьїна "засланий гра-

біжник” та аморальний тип, якого він відкрито засуджує.

Згодом з’явилася поема великого російського поета XIX століття О.С.Пушкіна “Полтава”. Пушкін підійшов до Мазепи як до історичної постаті, поглибивши психологічне розуміння його особи, але той історизм ґрунтувався, з одного боку, на “Історії Малоросії” Д.Бантиш-Каменського, а з іншого – на повісті Е.Аладьїна “Кочубей”.

Одразу після появи ця поема викликала негативну оцінку не лише з боку критиків, але й з боку друзів поета. Як висловився М.Надеждін, “Полтава” стала для самого поета своєрідною Полтавською битвою”, яку він програв, його спіткала доля Карла XII. У “Полтаві”, пише він, Пушкін пізнає свій занепад²². У свою чергу відомий літературний критик Полевой теж зауважив, що “нова поема Пушкіна не зробила такого впливу на публіку, як раніше, а багатьом не мала щастя подобатися”²³.

Через деякий час і сам Пушкін визнав, що його поема не мала успіху, і причиною тому було бажання довести його попередникам, тобто Байрону та Рилсєву, що їхні твори значно слабші, але поемі вже було написано і в історії російської літератури з легкої руки поета Мазепа залишився “шанолюбцем, запеклим у лукавстві, лиходійствах”, “наклепником на Самойловича”, “згубником батька своєї нещасної полубовниці”, “зрадником царя Петра”²⁴, слабкою тінню на фоні величчя царя.

Відомий французький письменник Віктор Гюго теж не пройшов повз мазепиної теми. Однак, незважаючи на те що його твір так само і багато інших ґрунтувався на відомій легенді про коня, що приніс Мазепу на Україну, вигаданий Я.Пасеком, він був значно слабшим від байронівського і навіть не викликав жодних емоцій ні щодо фактичного змісту поеми, ні щодо засобів зображення та характеристик героя.

Переспівування на різноманітні лади мазепиної теми нагадують сюжети та тексти поеми Жоля Ресегіє, який взагалі зробив з Мазепи татарського князя, та анонімного роману “Мазепа, вождь українських козаків”. В той час як історична новела Георга Асакі²⁵ містила в собі дещо оригінальне, хоч і була написана на основі “Мазепи” Байрона. Текст поеми був майстерно використано та доповнено розповідями

про участь Мазепи в поході Василя Лупу проти мунтянського воєводи Матея Басараба, про лицарський вчинок козацького ватажка, який врятував молдавську шляхтичку, про зустріч старого гетьмана зі своєю донькою та про його смерть на молдавській землі. Автор наділив свого героя відмінними здібностями, гарною освітою та лицарським вихованням, тобто усім тим, що, на його думку, повинно було підкреслити його особливість як керівника національно-визвольного руху. Новела повною мірою відкривала співчуття автора своєму героєві, тому навіть кінець життя Мазепи менш драматичний: “навеки простяся с политикой и великими планами, он посвятил остаток дней своих благочестию и смиренным размышлениям о божь”²⁶.

Таким чином, цей твір був зовсім своєрідним, де досить сміливо поєднувалися історична правда, легенди та вигадка автора.

Зовсім іншим за оцінками та характеристиками виступає Мазепа в історичному романі Ф.В.Булгаріна²⁷ (1833 р.). Тут гетьмана змальовано сильною особою, яка стала рабом свого честолюбства. Письменник ставив своїм завданням зображення внутрішнього світу гетьмана України. Мазепа в його описі – майстер політичної інтриги, який має гострий та пронизливий розум, дипломатичний талант, володіє знанням людської психології, благородний, але в той же час йому притаманні жадливість, витончена підступність, філософські обґрунтована брехливість, що примушують Мазепу боюватися Петра І. Ф.Булгарін намагався підійти до гетьмана неупереджено та об’єктивно, але це не завжди йому вдавалося. Так, останніми словами Мазепи перед смертю: “Я – изменник!”²⁸, – автор перекреслює задуману об’єктивність. Але це не може знизити мистецьку цінність цього твору та той інтерес, який викликає роман, тим більше, що його історичний сюжет настільки насичений “авантюрними” мотивами, пригодницькими зворотами, що іноді не поступається сторінкам романів Дюма.

У цьому ж 1833 році в Нью-Йорку у театрі Бовері вийшла нова вистава – мелодрама “Мазепа, або дикий кінь Татарії”. Це не було новим твором, а лише переробкою твору Мільнера Джоном Говардом Пейном. Пізніше видавництво Турнера й Фішера у Філадельфії видало цю історію не-

личкою книжечкою з ілюстраціями для дітей, назвавши її "Мазепа і дикий кінь" – так несподівано постать українського гетьмана стала звичайним літературним героєм, який, до речі, нічого спільного не мав зі своїм прототипом.

На увагу дослідників заслуговують твори польської літератури, зокрема, Юліуша Словацького, автора п'ятиактової драми "Мазепа". Написана ця драма була у 1834 р., але рукопис несподівано був знищений автором, після чого лише у 1839 році був написаний новий варіант.

За побудовою сюжету та стилем драма Ю.Словацького дуже нагадує історичні драми У.Шекспіра. В основу драми знову-таки покладено легенду про коня, до якого прив'язали красеня-коханця і який приніс його на Україну. Однак особливістю майже усіх творів польських авторів (Ю.Словацький, Б.Залеський та інших) було те, що вони будувалися за однією схемою. Мазепа, покойовий короля Яна Казимира, молодий красень, хоробрий лицар та романтичний коханець, обов'язково повинен був закохатися у заміжно польську шляхтичку, а через певний час про ці стосунки довідувався старий чоловік і тоді Мазепу настигала страшна, але справедлива кара – його прив'язували до дикого коня і відпускали у степ. Ця традиція повинна була довести неможливість будь-яких зв'язків між поляками та українцями, навіть шляхетного походження.

За десять років (з 1839 по 1849 рр.) кількість творів, присвячених Мазепі, певним чином зросла. З'явилися такі твори, як "Золота гора" І.Борозки (1840), "Козаки" та "Іван Мазепа, гетьман Малоросії" О.Кузьміча, "Войнаровський" Г.Карпенка, "Король степу" А.Мая, "Мазепа" Г.Лейса, але усі вони будувалися за однією схемою, а Мазепа в них нерідко не мав нічого спільного з реальною історичною особою і навіть художня цінність деяких творів викликала сумніви.

Що стосується творчості великого українського поета Т.Г.Шевченка, то і він не залишив постать Мазепи поза увагою. Саме на 40-50-ті роки минулого століття припадає поява декількох його творів, які так або інакше торкаються козацької доби та самого гетьмана. Це вірші "Великий льох", "Іржавець", "Чернець", а серед прозових творів виділяють-

ся дві повісті: "Музикант" та "Близнецы". Але найбільше значення для розуміння ставлення Шевченка до особи Мазепи виявляють результати роботи Тараса Григоровича як члена Київської археографічної комісії. Йому вдалося розшукати невідому та цікаву інформацію про меценатську діяльність українського гетьмана, про що було записано в його "Археографічних нотатках" і чим він поповнив знання істориків про цей бік діяльності Мазепи.

В 60-х роках XIX ст. вийшли роман Д.А.Мордовцева "Царь и гетман", поема С.Руданського "Мазепа" та трагедія Р.Готшала "Мазепа", кожна з яких мала свою літературну цінність, не зважаючи на те, як автори оцінювали акцію гетьмана: як крок "лукавої людини", чи як героїчні намагання здобути незалежність України.

Наприкінці століття з'явилося декілька творів про Мазепу в європейській літературі: драма К.Костіна "Мазепа" або "Супротивники" в німецькій літературі, оповідання Вернера фон Гайденштама "Мазепа" і поема Валліна "Карл XII" – в шведській, анонімна драма "Карл XII" – в італійській. Але безперечною літературною вартістю все ж таки відзначалися твори українського письменника Михайла Старицького "Молодість Мазепи" та "Руїна", в яких автор відтворив реальні події української історії та життя одного з видатних її діячів.

XX століття дало нам досить невелику кількість літературних творів, присвячених мазепиній тематиці. Причина падіння популярності образу Мазепи серед поетів та письменників скоріше за все полягала у тому, що гетьман був ідеальним героєм для творів поетів-романтиків, які брали за основу його любовні пригоди та мали можливість фантазувати в цьому напрямі, в той час як правдиве зображення історичних подій та характерів героїв здавалося, мабуть, не дуже цікавим.

Незважаючи на це, образ Мазепи продовжували використовувати у творах різних літературних жанрів. Так, Андріян Кашенко в історичних оповіданнях про запорозьких козаків визначив своє негативне ставлення до гетьмана, однак зобразив його як державного діяча, зробив спробу оглянути його діяльність як представника козацької держави відповідно до різних верств населення.

Найбільшим та історично обґрунтованим твором була трилогія Богдана Лепкого "Мазепа", яка фактично представляла собою п'ять історичних повістей: "Мотря", "Не вбивай", "Батурич", "Полтава" і "З-під Полтави до Бендер".

Письменник прихильно ставився до гетьмана та Карла XII, розумів, але не виправдовував Кочубея та Іскру, засуджував росіян на чолі з Петром І. Особливістю цього роману було те, що він був написаний на підставі історичних джерел, які були добре опрацьовані автором і тому вдало використані у тексті.

Головним гаслом автора, який намагався розповісти історичну правду та реабілітувати гетьмана в очах нащадків, були такі слова: "Коли б ми на людей дивилися як треба, може б і не було стільки трагедій на світі"²⁹.

Після трилогії Б.Лепкого з'явилися ще роман Ф.Дудка "Великий гетьман", присвячений 250-річчю обрання І.С.Мазепи на гетьманство, та роман Ю.Мушкетика "Семен Палій", які мали діаметрально протилежні висновки. Якщо для першого автора Мазепа був найбільшим державником, ясновельможним паном гетьманом, який робив велику справу визволення України, то для другого – він зрадник, тільки зрадив він не Петра І, а свій народ, для якого був "не гетьманом, а катом"³⁰, що повністю відповідало патріотичній та негативній традиції в оцінці життя та діяльності І.Мазепи.

Останнім вітчизняним літературним твором, який був написаний у 1960 р., а надрукований лише у 1991 р., була поема В.Сосюри "Мазепа". Для тих, хто був знайомий з "радянським" періодом творчості поета, ця поема може стати несподіваною. Це був крик людини, яка довгий час була примушена "наступати на горло власній пісні". В.Сосюра вміло використав вже відомі легенди про Мазепу, а для побудови зовсім оригінальної сюжетної композиції поет сміливо поєднав відомі історичні факти з вигадкою. Для Сосюри трагедія Мазепи нерозривно пов'язана з трагедією українського народу. І хоч збіг обставин зрадив Мазепу та не дав йому можливості довести задумане до кінця, поет вважає, що: "Любив Вкраїну він душею і зрадником не був для неї"³¹.

І нарешті, слід згадати ще один твір – роман бельгійської письменниці Ірен Стедик³². Розповідь у романі іде від імені Мотрі Кочубей і Мазепа з'являється перед нами таким, яким бачила його ця дівчина, через її почуття. Дійсно, це була велика людина з великими планами, але доля розпорядилася інакше. Тепер ті, хто вчора прославляв та боявся, сьогодні називають його ворогом, сатаною, сміються і цькують гетьмана. Їм дозволено усе. Таке закінчення роману мовби ще раз нагадує вічну проблему героя і натовпу, яка дуже рідко вирішувалася на користь героя.

Таким чином, розглянувши певну кількість літературних творів, які були написані у XIX-XX ст., у різних країнах світу, і де хоч би згадувалося ім'я гетьмана України Івана Мазепи, можемо дійти такого висновку. Особливістю зображення гетьмана у творах романтичного напрямку є те, що Мазепа, насамперед, виступає молодим лицарем, героєм-коханцем, якого карає рука ображеного чоловіка. У тих письменників та поетів, які мали крім знання легенд про любовні пригоди гетьмана ще й уяву, ми можемо зустріти дуже цікаві та захоплюючі твори, з зовсім несподіваним поворотом подій. Але всіх їх об'єднує певна романтизація образу Мазепи, що часто призводило до повного відходу від історичної дійсності.

З початком нового століття інтерес до особи Мазепи значно падає. Ті ж твори, що з'явилися, якісно відрізнялися від творів минулого століття, бо належали вже до реалістичного напрямку в літературі, хоч за жанрами були різними. Їх зміст відрізняється дотриманням історичних фактів, перевагою зображення державної діяльності гетьмана перед описами "гріхів" його молодості, спробою пояснити, яку роль відігравали особисті стосунки гетьмана у прийнятті доленосних рішень і, зокрема, чи дійсно вплинуло останнє гетьманське кохання на хід історичних подій, тобто досліджуються суб'єктивні фактори, які могли мати значення для розвитку реальних подій початку XVI-ІІ ст. Завдяки творчості поетів та письменників XX ст., сучасний читач має можливість побачити Івана Мазепу майже таким, яким він в дійсності був: державним діячем, талановитим дипломатом, хоробрим воїном, улюбленцем

жінок та закоханою людиною, одним словом – “ясновельможним паном Гетьманом”.

- 1 Господин А. Битва, яку програв Пушкін // Пам'ятки України. - 1991. № 6. С.40-45.; Господин А. Його зоря славна вождя знаменує // Пам'ятки України. 1991. № 6. С. 31-33.
- 2 Шевчук В. І славили і ганили ... Іван Мазепа в давній українській поезії // Пам'ятки України. 1991. № 6. С. 36-39.
- 3 Ковалевська О.О. І.С.Мазепа в історіографії XVIII-XX ст.: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Донецьк, 1997.
- 4 Туптало Д. Про гербовий місяць, зорю та про руно орошене; Яворський С. Луна голосу, що волає в пустелі; Стаховський А. Дзеркало від писання божественного // Іван Мазепа. К., 1992.
- 5 Шевчук В. І славили і ганили...
- 6 Там само.
- 7 Там само. С.37.
- 8 Там само. С.38.
- 9 Історія української літератури: В 8 т. К., 1967. Т.1 (Давня література XI – XVIII ст.). С.431.
- 10 Шевчук В. Вказ. праця. С.38.
- 11 Історія української літератури: В 8 т. К., 1967. Т.1 (Давня література XI – XVIII ст.).
- 12 Там само.
- 13 Шевчук В. Вказ. праця. С.38.
- 14 Там само. С.38.
- 15 Там само. С.38.
- 16 Там само. С.38.
- 17 Там само. С.38.
- 18 Там само. С.38.
- 19 Історія української літератури: В 8 т. К., 1967. Т.1 (Давня література XI – XVIII ст.). С.39.
- 20 Господин А. Його зоря славна вождя знаменує // Пам'ятки України. 1991. № 6. С.31.
- 21 Байрон Дж. Мазепа. Поэма. Детройт, 1959.
- 22 Господин А. Битва, яку програв Пушкін // Пам'ятки України. 1991. № 6. С.40.
- 23 Там само.
- 24 Там само.

- 25 Мазепа в Молдове/ Асаки Георгі. Исторические новеллы. Дневник молдавского путешественника. Избранные статьи. Кишинёв, 1988.
- 26 Там же. С.92.
- 27 Мазепа / Булгарин Ф.В. Сочинения. М., 1990.
- 28 Там же. С.633.
- 29 Лепкий Б. Мотря: Історична повість. К., 1992. С.385.
- 30 Мушкетер Ю. Семен Палий. М., 1959. С.306.
- 31 Сосюра В. Мазепа / Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа: життя й пориви великого гетьмана. К, 1991. С.250.
- 32 Стечик І. Мазепа, гетьман України. Роман // Всесвіт. 1992. № 1/2. С.3-96.

Ольга Редькіна

ЗЕМСТВА ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ЯК ОРГАНИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ТА ОСЕРЕДКИ ЛІБЕРАЛЬНОГО РУХУ (ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ)

Земські установи склали одну з основних ланок реформ 60-х років XIX ст., які передбачали перебудовування громадського буття на цілком нових засадах, однак надалі процес не отримав належного розвитку. Законодавство і вся тодішня адміністративна практика пішли шляхом обмеження й утиску земського самоврядування.

Як тоді висловлювалися, земства стали будовою без належного фундаменту й без “купола”¹, тобто без низової земської одиниці у волості і без центрального органу земського представництва. Через це їх почали називати “п'ятим колом у возі” політичної системи Російської імперії.

Упередженість та побоювання бюрократії стали перешкодою розповсюдження земських установ на всю територію імперії, і, як результат, за 1865 р. земства були введені на Лівобережній Україні. На основі Положення про земські установи 1890 р., з деякими змінами вони офіційно почали функціонувати в Київській, Подільській та Волинській губерніях у 1903 р., але практична їх діяльність розпочалася в 1912 р.²

Інтерес до історії земських установ не можна пояснити тільки проблемами науки. Актуальність теми зумовлена також і політичним моментом. Сучасні проекти державотворення в Україні позначені реформами в структурах органів влади та управління, розосередженням владних функцій та компетенції у бік місцевих органів влади. Одним із проявів такої тенденції є спроба сформувати в державі двопалатний парламент, у якому більш вагоме місце зайняло б представництво регіонів. У пошуках ефективних засобів управління державою важливо врахувати набутий досвід, особливо по створенню дійового місцевого самоврядування, який пройшов практичну апробацію, отримав світове визнання і довів свою ефективність. У цьому аспекті, на нашу думку, важливим надбанням є досвід роботи земських установ Лівобережної України, який у силу історичних обставин був найбільш вагомий і тому має бути вивчений і критично осмислений з позицій сьогодення.

Особливу увагу також слід звернути на земства, як органи, які забезпечили швидкий розвиток усіх галузей місцевого господарства і сприяли культурному та економічному піднесенню краю. Також цілком закономірно, що в умовах демократизації суспільства повинен враховуватися значний політичний досвід земств, вивчатись їх надбання та помилки.

Дослідження історії становлення і розвитку земських установ, а також різних напрямків їхньої діяльності є важливим як з наукової, так і практичної точок зору. Земські установи, що були запроваджені в 1865-1866 рр. на Лівобережній Україні, охоплювали, незважаючи на обмежену компетенцію, досить широке коло господарчих та культурних питань. Земства стали частиною загальної та регіональної історії. У своїх руках вони зосереджували фінансові, економічні та культурні важелі. Земства були всестановими органами представництва. І хоча останнє було доволі нерівномірним, вся їхня діяльність направлялася не в бік впливу тієї чи іншої групи населення, а в бік загальних громадських інтересів. "І тільки з великою скидкою можна пояснити, — писав В.Голубев, — наприклад, значне зростання так званих "необов'язкових" витрат земства суто класовими інтересами його складових груп"³.

Щодо стану наукової розробки проблеми, то слід вказати, що земській реформі 1864 р., котрореформі 1890 р., практичній діяльності земств присвячена чимала історіографія. Її, на думку автора, можна розділити на дореволюційну, радянську, зарубіжну, зарубіжну українську, новітню українську.

Потрібно зазначити, що з початку введення земських установ науковців і практиків цікавили всі напрямки земської діяльності. Тому у 80-ті рр. XIX ст. — на початку XX ст. виходить низка робіт, присвячених дослідженню окремих галузей земського господарства. Їхні автори розглядають історію розвитку земської медицини, освіти, економічної діяльності, постачання населення продовольством, ветеринарної та агрономічної служби в цілому⁴ та по регіонах окремо⁵ тощо.

Дореволюційна історіографія багата й різноманітна. Вона включає як фундаментальні монографічні дослідження, так і невеликі праці, статті, публікації російських дослідників. Значний фактичний і статистичний матеріал зібрано в узагальнюючих працях, написаних до п'ятдесятиріччя ювілею земств⁶. Автори цих робіт проаналізували всі сторони діяльності земств в цілому по імперії. Вони відобразили земство як некласову ідеальну систему управління.

Цікавим дослідженням, багатим на фактичний і статистичний матеріал є праця Б.Веселовського "Історія земств за сорок років". У ній автор зумів виділити й проаналізувати ряд напрямків земської діяльності, подав нариси з історії земства кожної губернії. Систематичний покажчик, поданий в IV томі цієї праці, мав такі розділи: бібліографія, організація земських установ, історія земства і публіцистика, обкладання та фінанси місцевого самоврядування, статистика, народна освіта, охорона здоров'я і благодійність, ветеринарія і страхування худоби, економічні й агрономічні питання та заходи, страхування будівель і рухомості, народне продовольство, дорожня справа тощо⁷. Проте, на думку іншого дослідника земства О.Корнілова, хоча Веселовський і поклав в основу цінний статистичний матеріал, але трактує він його з упередженої точки зору — "досить спрощеного марксизму"⁸.

Розглядаючи історіографію питання організації земського самоврядування, насамперед, необхідно з'ясувати теоретичну постановку питання про самоврядування. Дореволю-

ційною історичною наукою встановлювалося і розроблялося дві основні теорії самоврядування – спочатку громадська, а потім державна. Знайомство з ними, окрім наукового значення, важливе ще й тому, що одна з них – “громадсько-господарська” – лягла в основу Положення про земські установи 1864 р., друга ж – “державна” – відобразилася в земському Положенні 1890 р.

З позиції “громадської” теорії самоврядування аналізує популярна у свій час книга А.Васильчикова “Про самоврядування”. Він вважав, що місцеве самоврядування далеке від політики, але має особливу мету і свою окрему сферу діяльності. Компетенцію земств вважав занадто широкою, яка дублює обов’язки адміністрації і тим самим породжує конфлікти. Тому завдання земств він вбачав у розумному самообмеженні⁹.

Положення “державної” теорії самоврядування були сформульовані В.Безобразовим, у яких він критикував організацію земських установ за Положенням 1864 р. На його думку, земські установи не були залучені до загальної системи управління, а були “поставлені коло них як окремі господарсько-общинні тіла, які не мають жодних органічних зв’язків з цією системою”¹⁰.

З’ясуванню плюсів та мінусів громадської і державної теорій самоврядування у Російській імперії відомий правознавець М.Свєшніков присвятив немало частину своєї праці “Основи та межі самоврядування”. У підзаголовку, що мав назву “Критичний розбір основних питань місцевого самоврядування в законодавстві найважливіших європейських держав”, він підкреслював, що “самоврядуванню належать усі справи місцевої адміністрації, які підлягають місцевому обмеженню; таке основне визначення предметів відомства самоврядування”¹¹. За ініціативою В.Безобразова, слідом за ним в літературі й публіцистиці відзначаються дефекти в діяльності земських установ, які не мали у своєму розпорядженні низових виконавчих органів і були позбавлені визначення як державних¹².

Огляд перших кроків діяльності земських установ та вказівки на недоліки Положення 1864 р. були зроблені О.Головачовим у книзі “Десять років реформ: 1861-1871 рр.”

Зокрема, він вказував на те, що старі дворянські збори де-юре ближче підходили до поняття самоврядування, аніж земські установи 1864 р., оскільки ці збори мали право контролю не тільки за губернським збором, але й державним земським. З удосконаленням цього права та перенесенням його на всестанові земські збори, як зауважує О.Головачов, земства могли б зробити дуже багато, послужити зародками того контролю, який громада, за необхідністю, повинна мати над адміністрацією, і який визнавався корисним за весь період з 1805 по 1864 рр. На жаль, на його думку, закон 1864 р. не зберіг цього права за місцевою громадою, а, навпаки, підкорив дії останньої контролю адміністрації¹³.

Цей контроль, як правило, і призводив до сутичок з губернаторами, місцевою поліцією, предводителями дворянства, шкільною адміністрацією та медичними управліннями. “У галузі місцевого управління – підкреслював Н.Авінов, – весь час точилася боротьба на два фронти: засади урядові боролися із засадами громадськими, засади колегіальні із засадами особистими”¹⁴.

Суть історичного розвитку інституту губернаторської влади розкрито в праці В.Гессена. Людина, яка займала посаду губернатора, відігравала велику роль як у місцевому управлінні взагалі, так і в нагляді за діяльністю земських установ зокрема¹⁵.

На особливу увагу дослідників заслуговує організація урядового нагляду за діяльністю земств. Згідно з Положенням 1864 р. посередником при всіх сутичках земських установ з центральними та місцевими органами адміністрації був Урядовий Сенат. Після запровадження Положення 1890 р. сфера урядового нагляду була значно розширена і до здійснення функцій верховного нагляду були залучені Комітет міністрів та Державна рада. Суперечки про законність діяльності знову розглядалися Сенатом, але вже як у другій інстанції, першою ж стало губернське по земським і міським справам присутствіє. У приватному виданні земського Положення 1890 р., зробленого М.Мишем, до кожної статті додано сенатські і міністерські пояснення¹⁶. Сенатська практика із земських справ була згрупована в працях П.Кузнецова, А.Нолькена, М.Ржевуського¹⁷.

Загальна характеристика взаємин уряду і земства за час

дії Положення 1864 р. була дана в дослідженні Н.Каришева "Земські клопотання 1865-1884 рр.". Зокрема, він писав: "При вивченні діяльності земства, майбутньому історичу неможливо буде обмежитися лише тим, що воно зробило, а потрібно буде з'ясувати те, що воно хотіло зробити. Земські плани, що стали реальністю, повинні здаватися випадковими, уривчастими, незакінченими. Ось чому для правильного втілення в життя досвіду діяльності земства важливі не тільки його заходи, але й його клопотання. В останніх можна простежити чим зайнята була громадська думка в ті чи інші роки, у якому напрямку складалися прагнення суспільства, що в них виявилось можливим здійснити і що залишилося у сфері благих намірів"¹⁸.

З юридичної точки зору, питання про земські клопотання розглядалися Є.Варбом (Браве)¹⁹. Досить суперечливе питання про обсяг предметів, по яких земства могли піднімати клопотання, висвітлено у вищевказаній праці В.Гессена²⁰.

Взаєминам урядових кіл і земства присвячена праця "Вісімнадцять років війни чиновництва з земством" М.Драгоманова. Все те, що земства встигли зробити, викликало подив, бо, на думку Драгоманова, "Положення 1864 р. дало всестановому земству менше, ніж давала дворянському стану грамота Катерини II". Підсумовуючи їхнє співіснування з бюрократією, він писав, що земці довели присутність у них і розуміння потреб держави, і почуття всестанової справедливості, і старанність у справі, і що за інших умов, земства зробили б для населення набагато більше, ніж зробили до того часу²¹.

Стержневим пунктом устрою земських установ була організація земського представництва, і його вивчення необхідно розпочати з ознайомлення із земською виборчою системою. Введення в коло питань земського представництва дає стаття О.Корнілова "Із історії питання про земське представництво"²². Для більш детального вивчення земської виборчої системи варто звернути увагу на такі питання: обидві системи – перша цілковито, друга частково – були побудовані на майновому цензі. У законі виписано відомі норми, якими визначалася організація земського представництва, але склад земських зборів зумовлювався радше економічни-

ми умовами володіння нерухомим майном у різних повітах імперії. Розпочатий після звільнення селян процес мобілізації поземельної власності, з одного боку, і ріст вартості неземельного майна – як то фабрик, заводів, торгівельних установ, – з другого боку, швидко змінили структуру приватних власників, а це в свою чергу відобразилося у складі земських зборів, на співвідношенні між кількістю визначених законом гласних від окремих груп населення.

Виборча система 1890 р., побудована на станово-майнових засадах, посилила представництво дворян і зменшила селянське представництво, яке до того ж було організовано досить своєрідно²³. Дефекти земського представництва давно вже звертали на себе увагу літераторів і науковців і не раз були предметом жвавого обговорення в пресі та на земських зборах²⁴.

Питання організації органів земського управління – земських управ та земських зборів – чітко викладене в "Програмі відомостей для історії земських установ в Росії", яка була видана М.Свешніковим для студентів юридичного факультету Санкт-Петербурзького університету як посібник для практичних занять з російського державного права в 1890-1891 навчальному році²⁵.

Однак у літературі про земські установи бракує узагальнюючої роботи, яка б характеризувала діяльність і значення в земському управлінні численних дорадчих органів при земських управах²⁶. Питання взаємин губернського земства та повітових розроблялися Д.Шиповим, Б.Чичеріним, С.Шахом, К.Анненковим, Н.Авіновим²⁷.

Огляд літератури з різних галузей земської справи зроблено у виданні департаменту окладних зборів Міністерства фінансів "Досвід систематичного показника російської літератури із земських повинностей", в якому коротко викладався зміст і список цілого ряду журнальних статей, книг, офіційних і земських видань з питань земського господарства, земського самоврядування та земського оподаткування, надрукованих до 1896 р.²⁸ Питання земської бібліографії знайшли висвітлення в статті чернігівського земця Є.Клевезаля "До питання щодо упорядкування земських видань"²⁹. Частковий огляд земської преси знаходимо в статті Є.Шульги "Земські періодичні видання"³⁰. Довідник земської літе-

ратури також розробив Н.Новомбергський³¹.

Спробу розглянути діяльність різних земств здійснив Д.Мордовцев у праці "Десятиріччя російського земства. 1864-1875 рр."³² Ця робота була, на думку В.Скалона, досить неповною й носила переважно фельєтонний характер³³. Пізніша розвідка Я.Абрамова "Що зробило земство і що воно робить" охоплює деякі сторони окремих періодів діяльності земських установ³⁴.

Великий фактичний матеріал, який стосується діяльності земських установ кінця 70-х – початку 80-х років, зібрано в "Земских Ежегодниках". Вони видавалися імператорським Вільно-Економічним товариством. Ініціатором цього видання був професор І. Андрієвський – редактор першого тому. Загалом вийшло у світ лише сім томів, які охопили всі данні щодо діяльності земських установ в 1876-1880 та 1884-1886 рр.³⁵

У деяких губерніях імперії публікувалися огляди діяльності окремих земств. Їм були присвячені праці С.Велецького "Двадцять п'ять років діяльності земства в Полтавській губернії", М.Городенського – "В пам'ять 25-річчя земських установ. Нарис діяльності Сумського повітового земства". Н.Волкодаєва – "Короткий нарис діяльності за 25 років Змієвського земства" та інші³⁶.

Особливою докладністю і ґрунтовністю відзначилися "Історичний нарис діяльності Херсонського губернського земства 1866-1899 рр." та "Звіт Херсонської губернської управи про 9-річну діяльність земських установ у Херсонській губернії 1865-1874 рр."³⁷

Зводи постанов земських зборів за більш чи менш значні періоди були опубліковані багатьма земствами,³⁸ а в деяких губерніях видавалися щорічні збірки постанов усіх земських зборів губернії. Зокрема, такі збірки видавалися в Чернігівській губернії з 1886 р. Систематичні зводи постанов українських губернських та деяких повітових земств вражають своєю змістовністю³⁹.

Певною мірою ускладнює дослідження земської роботи відсутність загальноземського періодичного видання. Із газет та журналів, що багато уваги приділяли земствам у рубриці "Внутрішня хроніка", додаємо "Вестник Европы",

"Русское богатство", "Русская мысль". Дуже цікавою була земська хроніка в "Русских ведомостях".

У 1883-1886 рр. Полтавське земство видавало щотижневик "Земский обзор". З 1903 р. почали виходити "Вестник Екатеринославского земства" та "Вестник Таврийского земства". З того ж року Лохвицькою повітовою управою двічі на тиждень видавалася газета "Бюллетень Лохвицкой уездной земской управы". З виходом у світ цієї газети в 1903 р. журнал "Русская мысль" у внутрішньому огляді писав: "Ми ще не бачили цього видання, яке представляє особливий інтерес як за своєю газетною формою, так і тому, що видається повітовою управою, прикладів таких до цього часу не було"⁴⁰.

Найповажнішим серед періодичних видань українських земств були "Земський сборник Черниговской губернии" та "Сборник Херсонского земства", які виходили майже весь період діяльності земських установ. Вони містили урядові розпорядження із земських справ, відомості про діяльність місцевого земства, земську хроніку, статистичні матеріали по губернії і т.і. У вищезгаданих збірниках та в загальних журналах з'являлися праці передових земців українських губерній.

Серед них необхідно відзначити доробок відомого земського діяча, що дев'ять років очолював Чернігівську губернську земську управу, В.Хижнякова. Він є автором "Огляду діяльності Чернігівського повітового земства за 50 років", "Огляду діяльності Полтавського земства", "Зведення постанов Чернігівського губернських земських зборів за 1900-1909 рр.". Його перу належить також книга "Спогади земського діяча", яка є живим описом діяльності земського практика⁴¹.

Дореволюційна історіографія, присвячена земському ліберальному руху, теж досить різноманітна. Земство як політична сила привертало до себе увагу істориків і публіцистів. Серед них відомі історики суспільного руху в Російській імперії – О.Корнілов, А.Кізоветтер, В.Богучарський, Б.Кістяковський, Д.Шаховський, а також публіцисти й політичні діячі В.Скалон, М.Драгоманов, Л.Тихомиров, С.Вітте, С.Сватіков, М.Іорданський, І.Белоконський та інші⁴².

О.Корнілов у своїй книзі "Суспільний рух при Олександрі

дрі II" про земський конституційний рух кінця 70-х і початку 80-х рр. писав, що "в цей період земства були єдиним представництвом країни, здатним певною мірою висловити її думку, і ті з них, які наважилися підняти свій голос, підняли його далеко не в бажаному для уряду розумінні"⁴³.

За визнанням П.Струве, передовим глашатаєм російсько-го лібералізму кінця 70-х – початку 80-х рр. був М.Драгоманов, "наскільки він, взагалі як українець, міг бути представником загальноросійського лібералізму". У передмові до збірки політичних творів Драгоманова писалося: "Завдяки невпинній антидержавно-центристській проповіді Михайла Петровича у 80-ті й першій половині 90-х років ліберальний рух у Росії відрізнявся дуже сильними федералістичними симпатіями, на противагу революційним рухам, у більшості своїй централістських. Симпатії до федералізму більш природні для російського лібералізму, оскільки він спирався і в значній мірі спирається на земство"⁴⁴.

Робота М.Драгоманова "Лібералізм і земство в Росії" складається з двох статей – "Земський лібералізм у Росії" та "Самодержавство, місцеве самоврядування і незалежний суд". У першій автор розглянув конституційний рух у розвитку, дав пояснення передчасності питання про земське імперське представництво, "оскільки в земствах зійшлися всі стани й при тому такі, що до цього не обговорювали публічно не тільки імперських, але й повітових справ. Потрібен був час різним станам, "хоча б оглянутися"⁴⁵. Опираючись на роботу Д.Кеннана "Остання заява російських лібералів"⁴⁶, він дав своє бачення конституційного земського руху кінця 70-х – початку 80-х років.

У книзі Б.Кістяковського "Сторінки минулого" зроблено критичний аналіз однієї з робіт В.Богучарського "Із історії політичної боротьби в 70-80-х рр. XIX ст.", в якій останній стверджував, що організованої діяльності земців з метою боротьби за конституцію не було. Але зауважував, що все це стосується більше північних губерній, які групувалися навколо Москви. В.Богучарський повідомляв, що "всі-таки конституційний рух був у губерніях південних, рух, який у деяких відношеннях був краще організований з чітко визначеним характером"⁴⁷. У свою чергу Кістяковський

жалкував, що в означену епоху російські конституційники не висунули жодного видатного публіциста, який міг би, ставши емігрантом, заявити про їх прагнення. "Врешті-решт вони, – вказувалося в його творі, – змушені були звернутися до українця Драгоманова. Але якщо для Драгоманова справа російської конституції була своєю, то для російських конституційників його українська справа була зовсім чужою". На думку Кістяковського, введення в програму та діяльність "Земського Союзу" драгоманівської ідеї обласного представництва, досить скромних федералістичних елементів, було непрямою не російському конституціоналізму.

Треба мати на увазі ту обставину, що "Земський Союз" був недостатньо популярний у великоросійських губерніях, а тому діяльність його так швидко була забута. "Без сумніву, у цьому слід вбачати причину й того, що між Драгомановим та російськими земцями-конституційниками не склалися ті особисто дружні стосунки, до яких звичайно призводить робота над загальною справою, і які сприяють їх подальшому співробітництву"⁴⁸.

"Земський Союз" як політичну організацію представляв офіційний журнал "Вольное слово", що редагував М.Драгоманов. У реальність існування "Союзу" вірили Б.Веселовський, О.Корнілов, І.Белокопський та інші. Проте деякі дослідники, опираючись на архівні джерела та на свідчення активних земських діячів того часу, наприклад, В.Богучарський, стверджували про містифікований характер "Земського Союзу"⁴⁹.

Більшість дослідників покликала на збірник з історії політичних і громадських рухів у Росії "За сто років" В.Бурцева, де в першу частину в хронологічному порядку ввійшли документи й уривки з програм, промов і характерних статей, частина яких уже тоді була бібліографічною рідкістю і котрі давали поняття про еволюцію російської політичної думки діяльного типу. Другу частину праці В.Бурцева складають "Хроніки та бібліографія" з найбільш можливим на тоді абетковим покажчиком імен і подій від 1800 до 1897 рр., починаючи з декабристів і закінчуючи "Союзом боротьби за звільнення робітничого класу". Земському ліберальному руху було відведено декілька розділів: "Земська агітація в 1878-1879 рр.", майже повністю з 1879 р. присвяченого

Чернігівському земству, "Земська конституційна агітація. 1881 р.", "Ліберальна агітація 1880-1883 рр.", де розглядалася програма дій та політична програма товариства "Земський Союз"⁵⁰.

Б.Веселовський у роботі "Земські ліберали" називав земський лібералізм "відображенням політичних прагнень до влади... саме середнього прошарку земельних власників, а не прагнень народу". На його думку, ліберальні земці тільки й бажали, щоб народ завоював для них владу, і як тільки народ це виконає, він повинен "заспокоїтися", "змиритися"⁵¹. О.Корнілов докоряв Веселовському в "наполегливому бажанні відкрити всюди гальмівний вплив класового інтересу в земстві", вказував на упередженість його концепції⁵².

М.Горданський розглядав земський лібералізм як громадсько-політичну течію в його еволюції. На його думку, серед спектру суспільних рухів, сукупність яких визначала процес політичного розвитку Російської імперії, земський лібералізм користувався багатьма суттєвими перевагами. "Його наявність, — як підкреслював він, — визнавалася друзями й недругами, його прояви турботливою увагою відмічалися друком та суспільством, його прагнення зустрічали найбільшу терпимість. Однак лібералізм земців грав дивно невизначену роль у громадському житті і на сьогодні не отримав вичерпної оцінки"⁵³.

Ставка на земський конституційний рух для ідеологів лібералізму була пов'язана з надією на парламентарний розвиток країни, який на їх думку і зможе відвернути жахи майбутньої революції. Проте останні дослідники земського руху І.Белоконський вважав досить ймовірними, оскільки, чим більше жорстокості проявляє уряд, "тим врешті-решт жажливішою буде революція на противагу впертості уряду. Доведене до відчаю репресіями, населення генерує із свого середовища вже не носіїв світлих ідеалів, якими завжди є найкращі й найрозумніші люди країни, а фанатиків, не менш жорстоких і впертих, ніж сам уряд"⁵⁴.

С.Вітте у праці "Самодержавство і земство" зробив детальний аналіз умов та перспектив співіснування бюрократичних органів та органів місцевого самоврядування з точки зору їх абсолютної неспівставності. У ній він роз'ясню-

вав, що наука права та історія конституційних партій підтверджують зв'язок місцевого самоврядування з конституційним режимом. Характеризуючи ставлення уряду до земства, він відзначив послідовний утиск ним діяльності земських установ та обмеження їх компетенції, а стосовно земства до уряду вбачав його конституційні тенденції. Підсумовуючи викладене, С.Вітте писав: "Можна вірити, що кожна держава у своєму розвитку неминуче повинна прийти до конституції, як більш досконалої форми правління... Особисто я не поділяю цієї точки зору, але я її розумію... Можна вірити, і я особисто сповідаю це переконання, — що конституція взагалі "великий обман нашого часу" і що в Росії, при її різномовності і різноплеменності, ця форма непростосована без розпаду державного режиму"⁵⁵.

Щодо радянської історіографії необхідно зазначити, що розробка історії земства була розпочата з 50-х рр. Частково це питання досліджувалося на місцях. Автори залучають до наукового обігу чималий масив архівних матеріалів, ними з'ясовуються особливості створення та діяльності земств, які були властиві різним губерніям, відтворюється статистика, відображаються різні сфери діяльності земських установ. У 60-х рр. виходить ряд монографічних праць, присвячених підготовці земської реформи. У них обґрунтовані соціально-економічні та політичні передумови, аналізується земське законодавство. Згодом у полі зору авторів опиняється внутрішня політика держави після створення органів земського самоврядування, взаємовідносини бюрократичного апарату й земства, земська демократична інтелігенція та інші питання⁵⁶.

Так, у монографічному дослідженні Л.Захарової обґрунтовувалися передумови земської котрреформи, зроблений висновок про посилення ролі дворян у земських установах після 1890 р.⁵⁷

Наступними роками з'являються публікації, присвячені вивченню історіографії земської проблеми, у яких, дотримуючись хронології, автори аналізували дослідження діяльності земств, а також публікували спогади членів цих установ, політичних діячів того часу⁵⁸.

Тема земського самоврядування опинилася у фокусі різноманітних за тематикою дисертаційних досліджень⁵⁹. Не

залишився осторонь уваги радянських істориків і земський ліберальний рух.⁶⁰ Ще в 1941 р. І.Розін захистив кандидатську дисертацію з теми "Земський ліберальний рух і боротьба революційного марксизму з ним в кінці XIX – початку XX ст.". Тут автор висвітлив головним чином ідейну боротьбу радикальних революціонерів проти лібералізму⁶¹.

У роботах Є.Черменського головна посилка робиться на те, що ліберальна опозиція "виникла і розвивалася до революції 1905 р. переважно в руслі земських установ", "дворянське земство стало оплотом ліберальної опозиції в Росії"⁶².

Початковий період становлення земського руху частково висвітлений в працях Ф.Петрова⁶³. Період консолідації земських ліберальних сил у 90-ті роки XIX ст. вивчалися П.Шлемінін⁶⁴.

Вважаємо доцільним виокремити також роботи Б.Ананьїча та Р.Ганеліна, В.Чернухи, К.Шацїлла⁶⁵.

Зауважимо, що радянські історики виходили з класових позицій. Свого часу Н.Пірумова писала: "Радянська історіографія лібералізму загалом і його земського напрямку зокрема, визначає його класову обумовленість, показує його вузькість, обмеженість, історичну безперспективність"⁶⁶. Проте відокремивши зумовлені відомими причинами ідеологічні схеми в цих роботах, маємо справу з ґрунтовними і глибокими дослідженнями.

Не обійдена увагою розвиток земських установ у Російській імперії у зарубіжній історіографії, література 80-х рр. проаналізована в працях В.Гармізи та Н.Пірумової⁶⁷. Значна кількість зарубіжних дослідників дотримується думки, що земська система управління була позакласовою. Так, англійські історики Т. Емонс й С.Вучиніч у книзі "Земство в Росії: досвід місцевого самоврядування" дають високу оцінку їхньої діяльності. Натомість, головну причину занепаду вони вбачають перш за все у неосвіченості народу, який не міг жити в умовах ліберального конституціоналізму⁶⁸. Автори всебічно аналізують роль і значення земських установ. Історики дійшли висновку, що значні успіхи в розвитку суспільства другої половини XIX – початку XX ст. було досягнуто завдяки саме діяльності земських установ. Земства зробили великий внесок у розвиток народної осві-

ти, медицини, торгівлі, пошти, зв'язку, сільського господарства тощо. Вивченню земської діяльності земських установ присвячені також дослідження Ф. Стара, Т.Пірсона, Б.Лінкольна⁶⁹.

Представницька група зарубіжних істориків вважає, що реформа 1864 р. створила систему місцевого самоврядування, проте скеровувалася державою на вирішення фіскальних та поліцейських завдань, проводилася без урахування інтересів суспільства, хоча результати діяльності земств в окремих галузях були значні.

Особливо активно тему земства розробляють російські історики. З робіт останнього десятиріччя згадаємо дослідження Г.Герасименка⁷⁰, який акцентує увагу на діяльності земств 1917 та 1918 рр. Автор вказує на ті зміни, які відбулися в поглядах на проблему земства в сучасній історіографії. В праці переконливо доводиться: саме в буремні роки революції земства стали серйозною політичною силою.

Достатньо детально розглянута дискусія між прихильниками "громадсько-господарської" та "державної" теорій самоврядування в Російській імперії XIX ст. в статті російського історика права А.Лаптевої⁷¹.

Діяльність земств викликала зацікавленість і в інших російських істориків. Деякі з них прагнуть більш об'єктивно визначити роль і значення земств в історії, уникаючи класових оцінок. Стимулюючим фактором у вивченні земських проблем була розробка програми "Місцеве самоврядування і перспективи розвитку". У фахових журналах Росії в 90-х роках з'явилася низка публікацій Н.Пірумової, В.Абрамова, Ф.Петрова та інших⁷². У них автори твердять, що вивчення історії діяльності земських установ надто важливе для російського суспільства, в якому йде процес реформування. Саме цей досвід може стати в нагоді реформуванню управління державою на сучасному етапі. Автори досліджень вносять пропозиції щодо реорганізації місцевого самоврядування. Однак історики не закликають повернутися до земств, а пропонують взяти все ефективне в їх діяльності й пристосувати до сучасних умов⁷³.

Чільне місце в українській зарубіжній історіографії земств посіло історичне дослідження О.Моргуна. Дослідницький інтерес автора концентрується навколо соціально-

го складу земств України, визначається роль українського дворянства в роботі земств⁷⁴.

В.Кедровський у спогадах "Обриси минулого. Деякі діячі-українофіли напередодні революції 1917 року"⁷⁵ долучив обриси біографій декількох видатних земських діячів Херсонщини А.Грабенка, М. Чернявського, В.Гошкевича. Автор так характеризував їх: "Оті старі українські діячі працювали методично, вперто, плодюче на рідній ниві, але без галасу та інших "атрибутів", які з'явилися пізніше в українському житті... Вони не домагалися визнання, нагороди чи зарплати за свою патріотичну роботу. Вони були немов плугатарі, що глибоко й старанно орали національну ниву та засівали її зерном, з якого мала вирости прекрасна, оновлена українська нація"⁷⁶.

Новітня розробка означених проблем у сучасній українській історіографії тільки-но розпочинається. Виконано декілька дисертаційних досліджень з історії окремих земств, а також відображено соціальний склад, бюджет, практичну та культурно-освітню діяльність, висвітлено розвиток земського ліберального руху в Україні на його початковому етапі⁷⁷.

Підсумовуючи історіографічні спостереження, необхідно зауважити, що історія земств як органів місцевого самоврядування та осередків ліберального руху привертала увагу як дореволюційних російських та українських, так і радянських дослідників. Останнім часом дослідженням діяльності земств у господарській, соціальній, культурній та в політичній сферах нового імпульсу додав процес розвитку місцевого самоврядування.

¹ Юбилейный земский сборник. СПб., 1914. С. 9.

² Сесак И. Земские учреждения Правобережной Украины 1904-1917 гг.: Автореф. канд. дис. Львов, 1987.

³ Голубев В. Роль земства в общественном движении. Ростов-на-Дону, 1905. С. 26.

⁴ Капустин М. Основные вопросы земской медицины. СПб., 1889; Сазонов Г. Обзор деятельности земств по сельскому хозяйству: В 3 т. СПб., 1896-1897; Велецкий С. Земская статистика: В 3 т. М., 1900; Куркин Ц. Земская санитарная статистика. М., 1904.

⁵ Земская медицина Херсонской губернии. Херсон, 1888;

Краткий обзор народного образования в Херсонской губернии за 1906 г. Херсон, 1906; Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1912. Херсон, 1914; Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1914. Херсон, 1918; Ремесла и промыслы Херсонской губернии. Херсон, 1905; Земледельческие артели Херсонской губернии. СПб., 1896; Данные о бюджете Харьковского губернского земства за 1901-1906 гг. Харьков, 1907; Холмский А.П. Финансовые итоги земств Черниговской губернии. 1865-1880 гг. Чернигов, 1882; Його ж. Финансовые итоги Новозыбковского земства 1865-1883 гг. К., 1883; Бушtedт Н. Обзор деятельности Сосницкого земства по народному образованию за 1865-1890 гг. Чернигов, 1894; Герценштейн Г. Материалы по делу народного образования в Херсонском уезде. 1865-1874 гг. Херсон, 1874; Доклад комиссии по народному образованию в Черниговской губернии с проектом школьной сети / Земский сборник Черниговской губернии. 1898. №2-4; 1899. №1; О содействии Черниговского губернского земства повсеместному открытию школ. Чернигов, 1897; Очерк Бердянского уездного земства по народному образованию 1865-1896 гг. Бердянск, 1896; Сборник по школьной статистике Таврической губернии. Симферополь, 1903; Сборник докладов и постановлений земства Мариупольского уезда по вопросу народного образования. 1878-1894 гг. Мариуполь, 1894; Свод постановлений Глуховского земства по народному образованию 1865-1895 гг. Чернигов, 1899; Яцевич Ю.В. Начальное народное образование в Полтавской губернии. Полтава, 1894; Фомин П. Начальное народное образование в Харьковской губернии. Харьков, 1899; Гордон М. Очерк развития земской медицины в Борзенском уезде Черниговской губернии. Чернигов, 1889; Сочинский П. Исторический очерк развития земской медицины в Верхнеднепровском уезде. 1866-1888 гг. К., 1889; Шарый С.К. Очерк истории медицины и ее современное состояние в Кобелякском уезде Полтавской губернии. Полтава, 1901; Доклады Харьковской губернской управы по ветеринарной части за 1900 г. Харьков, 1901; Доклад Черниговской губернской управы о содействии кустарной промышленности / Земский сборник Черниговской губернии. 1898. №9; Доклад Черниговской губернской управы о мелком кредите / Земский сборник Черниговской губернии. 1899. №2; Маноцков В. Аграрный вопрос в Полтавском земстве / Саратовская земская неделя. 1905. №8.

⁶ Авинов Н. Местное самоуправление. М., 1913; Авчинников А. Пятидесятилетие земств. Екатеринослав, 1914; Блинов Н. Земства за полвека. 1864-1914 / 2-е изд. Сарапуль, 1914; Слобожа-

тин М. Из истории и опыта земских учреждений в России. СПб., 1913; Тутовский В. Современное земство. Петроград, 1914; Юбилейный земский сборник / Под ред. Б. Веселовского, З. Френкеля. СПб., 1914.

⁷ Веселовский Б.Б. История земств за сорок лет: В 4 т. СПб., 1911. Т.4. С. 595-627.

⁸ Корнилов А.А. Общественное движение при Александре II (1855-1881 гг.): Исторические очерки. М., 1909. С. 221.

⁹ Васильчиков А.И. О самоуправлении. Сравнительный обзор русских и иностранных земских и общественных учреждений: В 3 т. СПб., 1869-1871.

¹⁰ Безобразов В.П. Земские учреждения и самоуправление. М., 1874. С. 38.

¹¹ Свешников М.И. Основы и пределы самоуправления. СПб., 1892. С. 211.

¹² Безобразов В.П. Государство и общество. Управление и судебная власть. СПб., 1887. С. 495-562; Скалон В.Ю. Земские вопросы. Очерки и обозрения. М., 1882; Градовский А.Д. Системы местного управления на западе Европы и в России. / Собр. соч. в 9 т. СПб., 1904. Т.9.

¹³ Головачов А.А. Десять лет реформ. СПб., 1872. С. 188-189

¹⁴ Авинов Н.Н. Опыт программы систематического чтения по вопросам земского самоуправления. М., 1905. С.7.

¹⁵ Гессен В.Н. Вопросы местного управления. СПб., 1904. С. 27-66.

¹⁶ Мыш М.И. Положение о земских учреждениях. СПб., 1894.

¹⁷ Кузнецов Н. Систематический свод указов Правительствующего Сената, последовавших по земским делам 1866-1900. СПб., 1902. Т.1; 1899-1903. Воронеж, 1903. Т.2; 1903-1906. Бобров, 1907. Т.3; Нолькен А. Разъяснения первого общего собрания Правительствующего Сената и Государственного Совета по делам земским и др., бывших в рассмотрение комиссии при Министерстве юстиции, учрежденной за время от 1.01. 1884г. по июнь 1901 г. СПб., 1902; Ржевусский М. Алфавитный свод определений Сената по земским делам за 50 лет. Харьков, 1916.

¹⁸ Карышев Н. Земские ходатайства 1865-1884 гг. М., 1890. С. 6.

¹⁹ Варб Е. Несколько слов о земских ходатайствах и относящихся к ним законоположениях // Русская мысль. 1896. Кн.2. С. 178-187.

²⁰ Гессен В.М. Указ. соч. С. 121-133.

²¹ Драгоманов М.П. Восемнадцать лет войны чиновничества с земством. Женева, 1883. С. 6, 103.

²² Корнилов А. Из истории вопроса о земском представительстве // Саратовская земская неделя. 1903. №10-11.

²³ Скалон В.Ю. Земские учреждения // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: В 4 т. СПб., 1894. Т.24А. С. 536-553.

²⁴ Веселовский Б.Б. Взгляды земств на вопрос о земском представительстве // Саратовская земская неделя. 1903. № 8-9ю

²⁵ Свешников М.И. Программа сведений для истории земских учреждений в России. СПб., 1890.

²⁶ Авинов Н.Н. Указ. соч. С. 18.

²⁷ Авинов Н. К вопросу о взаимных отношениях губернских и уездных земств. М., 1904; Анненков К. Задачи губернского земства. СПб., 1890; Еропкин А. К вопросу о задачах губернского земства // Вестник Европы. 1902. Кн.1-2; Шах С. К вопросу о взаимных отношениях губернских и уездных земств // Русская мысль. 1900. Кн.2. С. 80-94; Шипов Д.Н. К вопросу о взаимных отношениях губернского и уездных земств. М., 1899; Чичерин Б. Вопросы политики. М., 1903.

²⁸ Опыт систематического указателя русской литературы о земских повинностях. СПб., 1896.

²⁹ Клевезал Е. К вопросу об упорядочении земских изданий // Саратовская земская неделя. 1904. №1.

³⁰ Шульга Е. Земские периодические издания // Земский сборник Черниговской губернии. 1903. №7.

³¹ Новомбергский Н. Положение о губернских и уездных земских учреждениях. СПб., 1908. С. 57-62.

³² Мордовцев Д. Десятилетие русского земства. СПб., 1877.

³³ Скалон В. Земские учреждения // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т. 24А. СПб., 1894. С. 540.

³⁴ Абрамов Я. Что сделало земство и что оно делает? Обзор деятельности русского земства. СПб., 1889.

³⁵ Земский Ежегодник за 1877/ Под ред. Ф.Шмигельского. СПб., 1879; Земский Ежегодник за 1885-1886 / Под ред. Л.Ходского, К.Загорского и др. СПб., 1890.

³⁶ Велецкий С. Двадцать пять лет деятельности земства в Полтавской губернии с 1866 по 1892 год. Полтава, 1894; Городенский М. В память 25-летия земских учреждений. Очерк деятельности Сумского уездного земства. 1865-1890. Сумы, 1890; Волкодаев Н. Краткий очерк деятельности за 25 лет (1865-1889) Змиевского земства. Харьков, 1890; Краткий исторический очерк 25-летней деятельности Волчанского уездного земства. Волчанск, 1891; Памятная книжка Конотопского земства 1865-1890 гг. К., 1890.

³⁷ Исторический очерк деятельности Херсонского губернского земства за 1865-1899. Херсон, 1905. Вип.1-2; Отчет Херсонской губернской управы о 9-летней деятельности земских учрежде-

ний. 1865-1874 гг. Херсон, 1876.

³⁸ Фесенко И. Свод постановлений Харьковского губернского земства 1865-1890 гг. Харьков, 1891; Белоконский И. Свод постановлений Харьковского губернского земства 1890-1899 гг. Харьков, 1900; Сотников С. Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания 1883-1899 гг. С кратким сводом постановлений за время с 1865 по 1882 гг. Чернигов, 1903; Хижняков В. Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания 1900-1909 гг. Чернигов, 1910; Борисов Е. Свод постановлений Елисаветградского земства за 1865-1894 гг. Елисаветград, 1895; Гаврилов М. Свод постановлений Городнянского уездного земства. 1865-1884. Чернигов, 1886.

³⁹ Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства. 1865-1882; 1883-1894. Полтава, 1895. Вып. I-2; 1895-1903. Полтава, 1904. Вып. I; 1904-1912. Полтава, 1915. Вып. II; Систематический свод постановлений и распоряжений Херсонского губернского земства. 1865-1888. Т. I. Одеса, 1888; 1889-1899. Т. II. Херсон, 1899; Чижевский П. Систематический сборник постановлений Александровского уездного земского собрания, 1866-1899. Александровск, 1900; Систематический свод постановлений Харьковского уездного земства. 1865-1884. Харьков, 1886; Систематический свод постановлений Кременчугского земства. 1865-1899. Кременчуг, 1900.

⁴⁰ Русская мысль. 1903. Внутреннее обозрение. Кн. 9. С. 238.

⁴¹ Хижняков В. М. Обзор деятельности Черниговского уездного земства за 50 лет. Чернигов, 1915; Його ж. Обзор деятельности Полтавского земства // Русская мысль. 1913. Кн. 8. С. 113-138; Кн. 10. С. 1-21; Його ж. Из истории одного земства // Русское богатство. 1913. Кн. 3. С. 316-343; Його ж. Воспоминания земского деятеля. Петроград, 1916; Його ж. Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания. 1900-1909. Чернигов, 1911.

⁴² Корнилов А. А. Общественное движение при Александре II. М., 1909; Кизеветтер А. А. На рубеже двух эпох. Прага, 1929; Богучарский В. Я. "Земский Союз" и "Священная дружина" // Русская мысль. 1912. Кн. 9; Кистяковский Б. А. Страницы прошлого. М., 1912; Скалон В. Ю. По земским вопросам. В переходное время. СПб., 1905; Тихомиров Л. А. Конституционалисты в эпоху 1881 года. М., 1895; Витте С. Ю. По поводу непреложности государственной жизни. СПб., 1914; Сватиков С. Г. Общественное движение в России. 1700-1895. СПб., 1905; Белоконский И. П. Земское движение. М., 1914; Його ж. Земство и конституция. М., 1905.

⁴³ Корнилов А. А. Общественное движение при Александре II (1855-1881). Исторические очерки. М., 1909. С. 239.

⁴⁴ Драгоманов М. П. Земский либерализм в России // Драгоманов М. П. Собр. полит. соч. К., 1970. Т. II. С. 798.

⁴⁵ Там же. С. 802.

⁴⁶ Кеннан Д. Последнее заявление русских либералов. М., 1905.

⁴⁷ Богучарский В. Я. Из истории политической борьбы в 70-80-х годах XIX в. М., 1912. С. 405.

⁴⁸ Кистяковский Б. А. Страницы прошлого. М., 1912. С. 118-119.

⁴⁹ Богачарский В. Я. Земский Союз конца 70-х — начала 80-х гг. XIX в. // Юбилейный земский сборник. СПб., 1914. С. 233-259.

⁵⁰ Бурцев В. За сто лет. Сборник по истории политических и общественных движений в России. 1800-1896 гг. London, 1897.

⁵¹ Веселовский Б. Б. Земские либералы. СПб., 1906. С. 7, 22.

⁵² Корнилов А. А. Б. Веселовский "История земства за сорок лет" // Известия СПб. политех. института. 1910. № 14. С. 255.

⁵³ Иорданский Н. Земский либерализм. М., 1905. С. 5.

⁵⁴ Белоконский И. Земское движение до образования партии Народной свободы. // Былое. 1907. № 4. С. 231.

⁵⁵ Витте С. Ю. Самодержавие и земство. СПб., 1908. С. 210-211.

⁵⁶ Гармиза В. Подготовка земской реформы 1864 г. М., 1957; Зайончковский П. Кризис самодержавия на рубеже 1870-1880 гг. М., 1964; Пирумова Н. Земская интеллигенция и ее роль в общественной борьбе до начала XX века. М., 1986.

⁵⁷ Захарова Л. Земская контрреформа. М., 1968.

⁵⁸ Гармиза В. Земская реформа и земство в исторической литературе // История СССР. 1960. № 5. С. 88-103; Корнилов Е. Проблемы истории земства в исторической литературе // Историограф. сб. Саратов, 1978. Вып. 4. С. 52-71; Новикова Н. Региональное исследование истории земств России (60-80 гг. XIX в.) / Социально-экономическое развитие Поволжья в XIX — начале XX вв. Куйбышев, 1986. С. 18-27.

⁵⁹ Хайкина Н. Земские учреждения Самарской губернии в 1864-1881 гг.: Автореф. канд. дис. Куйбышев, 1961; Мамулова Г. Земская контрреформа 1890 г.: Автореф. канд. дис. М., 1962; Подбережная Л. Подготовка и проведение земской реформы в Нижегородской губернии: Автореф. канд. дис. Горький, 1967; Львова Т. Московское земство 1865-1890 гг.: Автореф. канд. дис. М., 1968; Корнилов Е. Земская демократическая интеллигенция и ее участие в революционном движении 70-х годов XIX в.: Автореф. канд. дис. М., 1973; Либерман А. Институт земских начальников 1889-1905 гг.: Автореф. канд. дис. Калинин, 1981; Прокофьев Т.

Московское земство на рубеже XIX–XX вв.: Автореф. канд. дис. М., 1981; Маскина А. Таврическое земство в 1866–1890 гг.: Автореф. канд. дис. М., 1883; Сесак И. Земские учреждения Правобережной Украины 1904–1917 гг.: Автореф. канд. дис. Львов, 1987.

60 Шлемин П. Земское либеральное движение на рубеже XIX–XX вв.: Автореф. канд. дис. М., 1973; Петров Ф. Земское либеральное движение в период второй революционной ситуации конца 70-х – начала 80-х гг.: Автореф. канд. дис. М., 1973;

61 Пирумова Н.М. Земское либеральное движение. Социальная эволюция до начала XX века. М., 1977. С. 24.

62 Черменский Е.Д. Земско-либеральное движение накануне революции 1905–1907 гг. // История СССР. 1965. №5–6; Його ж. Буржуазия и царизм в первой русской революции. М., 1970. С. 14.

63 Петров Ф.А. Нелегальные общеземские совещания и съезды конца 70-х – начала 80-х годов XIX в. // Вопр. истории. 1974. №9. С. 33–44; Его же. Из истории общественного движения в период второй революционной ситуации в России. Революционеры и либералы в конце 1870-х годов // История СССР. 1981. №1. С. 144–155.

64 Шлемин П.И. Земское либеральное движение и адреса 1894–1895 гг. // Вестник МГУ. Сер. IX (История). 1973. №1; Его же. Земское движение и либеральная интеллигенция на рубеже 80–90-х гг. // Вопросы истории СССР. М., 1972.

65 Ананьич Б.В., Ганелин Р.Ш. Об авторстве “политической программы общества “Земский Союз” // Вспомогательные исторические дисциплины. Л., 1969. Т. II; Их же. С.Ю. Витте, М.П. Драгоманов и “Вольное слово” / Исследования по отечественному источниковедению. М.-Л., 1964; Чернуха В.Г. Внутренняя политика царизма с середины 50-х до начала 80-х гг. XIX в. Л., 1978; Шацкило К.Ф. Русский либерализм накануне революции 1905–1907 гг. М., 1985.

66 Пирумова Н.М. Указ. соч. С. 25

67 Гармиза В. Земская реформа и земство в исторической литературе // История СССР. 1960. №5. С. 88–103; Пирумова Н. Земская интеллигенция и ее роль в общественной борьбе до начала XX века. М., 1986. С. 1–20.

68 Emmons Terence and Vuchinich Wayne S. The Zemstvo in Russia: An experiment in local self-government. Cambridge, 1982.

69 Starr S. Frederick. Decentralization and Self-government in Russia. 1830–1870 / - Princeton, 1972; Pearson Thomas S. Officialdom in Crisis: Autocracy and Self-government. 1816–1900. Cambridge, 1989; Lincoln W. Bruce The Great Reforms. Autocracy, Bureaucracy and the Politics of Change in Imperial Russia. Illinois, 1990.

70 Герасименко Г. Земское самоуправление в России. М., 1990.

71 Лаптева А. Об истории земского управления в России // Государство и право. 1993. №8. С. 122–131

72 Пирумова Н. Альтернатива. Об истории появления земств в России, их делах и возможностях // Родина. 1992. №8–9; II ж. Земства и политика // Родина. 1993. №5–6; Абрамов В. Земская избирательная система // Родина. 1992. №11–12; Його ж. Земство и современность // Открытая политика. 1995. №4(6); Петров Ф. Земско-либеральные проекты переустройства государственных учреждений в России в конце 70-х – начале 80-х гг. XIX в. // Отечественная история. 1993. №4; Панина Е. Возьмем лучшее из опыта земств // Российская Федерация. 1994. №17; Фигуровская Н. Российское земство и самоуправление в России // Вестник РАН. 1995. №2; Герасименко Г. Опыт земского самоуправления // Проблемы теории и практики управления. 1995. №5.

73 Слива А. Вернуться в прошлое нельзя // Российская Федерация. 1994. №17. С. 23.

74 Моргун О. Українські діячі в земствах // Український історик. 1969. №1–3. С. 56–68.

75 Кедровський В. Обрис минулого. Деякі діячі-українофіли напередодні революції 1917 року. Нью-Йорк, 1966.

76 Кедровский В. Обрис минулого // Константи. 1996. №2(6). С. 67

77 Зубко А. Материалы земской статистики как исторического источника по изучению истории Украины периода капитализма: Автореф. канд. дис. К., 1990; Лохматова А. Катеринославське земство: соціальний склад, бюджет і практична діяльність. 1866–1913: Автореф. канд. дис. Запоріжжя, 1994; Гуз А. Культурно-освітня діяльність земських установ в Україні (1866–1914): Автореф. канд. дис. К., 1997. Мойсієнко В. Ліберально-демократичний (опозиційний) рух в Україні (середина 60-х 80-ті роки XIX століття): Автореф. канд. дис. К., 1999.

Віктор Гусєв

ДО ПИТАННЯ ПРО НАУКОВУ РОЗРОБКУ ДІЯЛЬНОСТІ БУНДУ В УКРАЇНІ

Проголошення і розбудова незалежної України викликають нагальну потребу виробити пріоритетні напрямки полі-

тичного та соціально-економічного курсу держави, який повинен відповідати запитам та потребам усіх націй і народностей, сприяти порозумінню та злагоді між ними. У зв'язку з цим цілком природним є інтерес до різних етапів вітчизняної історії, до чисельних громадських рухів і політичних партій, в тому числі у середовищі національних меншин, що діяли на теренах нашої країни в минулому і яким довелося брати участь у вирішенні подібних проблем.

Висловлена думка значною мірою відноситься до Загального Єврейського Робітничого Союзу в Литві, Польщі і Росії (Бунду), який утворений восени 1897 року, впродовж чверті століття посідав чільне місце у визвольних змаганнях в Російській імперії і користувався авторитетом у міжнародному соціалістичному русі. Але в радянській історіографії, в тому числі українській, до останнього часу діяльність бундівських організацій в Україні, як до повалення самодержавства в Росії, так і після цієї події, зображалася фрагментарно, до того ж однобічно і негативно, в угоду концепції, виробленій ще у дореволюційний час В.І. Леніним та його однодумцями, яка вважалася істиною в останній інстанції, абсолютно вільною від помилкових суджень та недоліків.

До речі, єврейська громадськість в Україні і за кордоном, зокрема в Ізраїлі, в минулому і сьогодні неоднозначно ставиться до Бунду. Розповсюджується думка, що він не відображав інтересів свого народу, не сприяв його єдності, всіляко гальмував розв'язання основного завдання - будівництво національної держави на історичній батьківщині - в Палестині. В деяких виданнях та прилюдних виступах сіоністського напрямку засуджуються поступове сповзання Бунду на позиції більшовицької партії, створення єврейських комуністичних секцій, їх цілеспрямована боротьба з сіоністськими угрупованнями.

Слід зазначити, що в дослідженні діяльності Бунду, зокрема в Україні, можна визначити кілька етапів. В дореволюційний час першими започаткували вивчення його історії активні діячі єврейського національного руху в Росії наприкінці XIX - початку XX ст. Серед них варто назвати Ю. Мартова (Цедербаума) і його книгу "Записки социал-демократа"¹, в якій підтверджується не випадковість появи ці-

єї політичної течії, наявність відповідної соціальної бази для його осередків, подальшого розвитку в різних регіонах Росії, про що у даній праці приводяться відповідні приклади. Викликає повагу врівноважена оцінка бундівського руху, з яким у автора у майбутньому складатимуться непрості стосунки. Важливе значення для розробки даної проблеми мають праці В. Медема², В. Косовського³ та інших.

Багато зробив для висвітлення ролі Бунду в загальноєврейському революційному русі В. Акимов (Махновець), який у своїй праці "Очерк развития социал-демократии в России" зазначав, що дана організація є взірцем для загальноєврейського робітничого руху, а саме рівнем роботи ЦК, ретельністю підготовки і регулярністю скликання з'їздів, конференцій, якістю прийнятих рішень і постанов, чітким розподілом прав і обов'язків місцевих організацій: від комітетів, які створювалися при певних умовах, до різних фахових сходок, які працювали під їх керівництвом. Важливо, що у переліку осередків, які діяли в Росії на початку XX ст., у праці називаються бердичівський і житомирський, а серед авторитетних організацій київська, прилуцька, одеська⁴.

Варто акцентувати увагу на ленінському ставленні до Бунду, яка в майбутньому відіграла головну роль у дослідженні історії цієї партії. Перше враження від «Бориса» /один з партійних псевдонімів даної організації/ у майбутнього лідера більшовиків було непоганим. У роботі «Назадний напрям у російській соціал-демократії», написаній у 1899 році, в переліку активних учасників російського робітничого руху називався «Єврейський робітничий союз», який не стояв «осібно» від процесу утворення РСДРП⁵. Схвально зустріла й «Искра» народження Бунду, згадавши про нього у своєму першому номері у статті «Нові друзі російського пролетаріату»⁶. Та й потім В. Ленін неодноразово із задрістю зазначав про уміння бундівців вести партійне господарство, знати про стан справ у місцевих осередках тощо⁷.

Але так тривало недовго. В наступні роки В. Ленін, його прибічники вели невпинну боротьбу з Бундом, особливо в період підготовки II з'їзду партії. Погляди бундівців характеризувалися як «чудовий вияв міщанства у соціал-демократії, міщанства у розумінні вульгарності, золотої середини,

безбарвності, загальних місць посередності, чим завжди був Бунд, який відігравав роль ідейного паразита»⁸. Подібні оцінки цієї партії зустрічалися не в одній ленінській праці.

Впродовж двох десятиріч точилася боротьба щодо місця Бунду в партії, організаційних та ідейних принципів її будівництва, ставлення до культурно-національної автономії, взагалі до вирішення національного питання. На голови бундівських лідерів сипалися звинувачення в сепаратизмі, меншовизмі, опортунізмі, ліквідаторстві. Досить назвати такі ленінські роботи, як «Останнє слово бундівського націоналізму», «Максимум безсоромності і мінімум логіки»⁹, «Становище Бунду в партії»¹⁰, «Теорія самовільного зародження»¹¹, «Ніякої фальші! Наша сила в проголошенні правди»¹² та інші, щоб переконатися в цьому.

Але в 20-30 роки, які можна вважати наступним етапом дослідження, точка зору, висловлена В. Леніном про нього, ще не так тяжіла над деякими авторами, зокрема про це свідчить стаття А. Кремера «Основание Бунда»¹³. З неї можна дещо дізнатися про кількість засідань установчого з'їзду Бунду, доповіді з місць, реферат про необхідність створення єдиної організації, про дискусії з приводу офіційної назви партії, про мову, на якій велась робота тощо. Важливою для дослідників була оцінка проголошення «Загального єврейського робочого Бунду» в деяких містах, в яких перебував автор, в тому числі в Катеринославі і Миколаєві.

Про утворення Бунду йдеться також у статті Н. Бухбіндера «I съезд Всеобщего еврейского рабочего союза "Бунда"»¹⁴. Автор звертає увагу на дискусію, яка відбулася на з'їзді при обговоренні питання про назву майбутньої організації: «Союз єврейських соціал-демократичних груп в Росії» або «Загальний єврейський робітничий союз», на мотиви, якими виступаючи аргументували свої пропозиції. Серед них принциповими було те, що розв'язувалося завдання про заснування Союзу, який був би лише частиною утворюваної незабаром єдиної російської соціал-демократичної партії. Через деякий час цей же автор видав «Историю еврейского рабочего движения в России. По неизданным архивным материалам»¹⁵, в якій наводяться приклади про появу єврейських робітничих гуртків в Україні ще у 80-90-ті роки

XIX ст., про їх зв'язки з однодумцями з Вільни.

Питанням підготовки та проведення першого з'їзду Бунду присвятив свій виступ його учасник В. Цоглин на засіданні секції по вивченню революційного руху серед євреїв Всесоюзного товариства політкаторжан. Крім даних про цю подію, які наводяться А. Кремером і Н. Бухбіндером, він зробив суттєві уточнення і поправки з питань про появу ідеї з'їзду, вибори на нього делегатів і остаточний склад, обстановку на ньому, характер обговорення назви створеної організації, вибори ЦК, про майбутні стосунки з російською соціал-демократією, оцінку перспектив спільних виступів проти царського самодержавства. У цілому дані спогади відрізняються від двох попередніх публікацій більшою достовірністю, переконливістю, аргументацією того чи іншого положення та й обсягом викладеного матеріалу¹⁶.

Практично єдиною працею, в якій безпосередньо висвітлюються деякі аспекти діяльності Бунду в Україні до Лютого 1917 року, можна назвати спогади А. Юдицького «Бунд» в Черкаском районе в 1904-5 гг.»¹⁷. Вони цінні тим, що написані одним з його активістів, який безпосередньо діяв у названій організації і брав участь у виробленні організаційної структури, форм та методів роботи, у дискусіях з сіоністами-соціалістами, поалей-ціоністами, в розширенні зв'язків з навколишніми бундівськими осередками та керівними установами своєї партії.

В цей період багато зробив для висвітлення діяльності Бунду, в тому числі в Україні, один з його лідерів М. Рафес, перу якого належить декілька праць з даної проблеми¹⁸. Про місцеві бундівські осередки, зокрема в Києві, Житомирі, Бердичеві, Катеринославі, про розширення їх мережі в різних частинах цього регіону в перші роки XX ст. згадується в його «Очерках по истории "Бунда"»¹⁹. В них же подані свідчення про проведення конференцій в Києві в 1915, а також в Харкові - в 1916 роках, на яких члени цієї партії обговорювали питання про участь у військово-промислових комітетах, допомогу біженцям, про общину, автономію тощо²⁰.

Про бурхливі події, які відбувались в Україні після повалення царизму, участь у них Бунду, розповідає той же автор в книзі «Два года революции на Украине (Эволюция и рас-

кол «Бунда»²¹, використовуючи значну кількість матеріалів і документів про його місцеві осередки з часу виходу з підпілля. Він же наводить дані про стан справ в бундівських осередках у цьому регіоні в 1918-1919 рр. в своїх спогадах «Накануне падения гетьманщины. Из пережитого 1918 года»²².

Процес поступового переходу бундівського керівництва на комуністичну платформу розкривається в згаданих працях даного автора «Два года революции на Украине (Эволюция и раскол «Бунда»», «Очерки по истории «Бунда», а також «1918 рік у таборі дрібно-буржуазного соціалізму»²³. Зокрема, наголошується на його антибільшовизмі в січні, невизначеній політичній позиції в травні, появі невеликої групи лівих у вересні, участі в нараді представників соціалістичних партій у грудні 1918 року. І, нарешті, подається оцінка революції в Німеччині в листопаді цього року, яка визначила ставлення і до Директорії, і до участі в роботі Трудового Конгресу в січні 1919 року, і до вироблення умов підтримки Радянської влади, що врешті привело до злиття Комфарбанду з КП(б)У в серпні 1919 року.

М. Рафес був одним з перших серед тих, хто в цей період розпочав зображати діяльність Бунду з ленінських, офіційних партійних позицій. Він був автором «теорії запізнення», якою став пояснювати нездатність лідерів своєї партії своєчасно визнати Радянську владу, мотивуючи це засиллям дрібнобуржуазних настроїв у лавах єврейського пролетаріату та наявністю застарілих меншовицьких традицій в його середовищі.

В «Очерке по истории «Бунда», а також в «Очерках по истории еврейского рабочего движения»²⁴, належно оцінюючи Бунд як кращу соціал-демократичну організацію в царському підпіллі, він доводить, що йому не вдалося протистояти дрібнобуржуазній стихії, яка наступала на нього, і врешті перемогла Бунд. В результаті ним як «націонал-соціалістичним дрібнобуржуазним угрупованням» залишилися невиконаними завдання, поставлені історією. Тому як революційний фактор ця партія вмерла, її історію можна вважати в основному завершеною.

Справу розвінчання Бунду продовжив С. Агурський в монографії «Єврейський рабочий в коммунистическом дви-

жении (1917-1921 гг.)»²⁵ та статті «Борьба против уклонов на историческом фронте / К вопросу об исторической роли «Бунда»²⁶, в якій висловлюється пропозиція переглянути його історію, довести, що з часу заснування «мікроби націоналізму» знайшли в ньому сприятливе для розмноження середовище», викрити тезу про нього як єдиного представника єврейського пролетаріату, авангард російського робітничого руху, про перехід на позиції більшовизму ще в 1905 році. Потрібно, наголосив автор, розповісти про його боротьбу з ленінцями в наступні роки, підкреслити, що націоналістично-меншовицька сутність Бунду особливо проявилась після Лютневої революції, під час липневих подій 1917 року, в оцінці проголошеної Радянської влади в центрі і на місцях.

У цілому названі та інші праці С. Агурського носять наступальний характер. В них лунає заклик дати бій тим, хто з натхненням говорить про революційну діяльність Бунду і не бачить в ній помилок, яких треба соромитися. Потрібно боротися з такими, наголосив він, хто все ще не звільнився від чаду старих традицій бундизму і наполегливо їх пропагує в повсякденній партійній роботі. Вихід може бути лише один - абсолютна відмова від минулого, радикальна переробка своїх ідейних переконань, усього укладу життя - інакше більшовиком стати неможливо.

В такому ж войовничому дусі написана стаття С. Диманштейна «Бунд на II з'їзді РСДРП»²⁷. Як представник правлячої партії, він нагадує, що з залишками бундизму партія боролася весь час, як з одним з буржуазних ухилів з національного питання. Це завдання є актуальним і на той час, особливо в Україні і Білорусії, де під час чисток у партії все ще зустрічаються тенденції ідеалізувати минуле Бунду його колишніми членами. Останні все ще не зрозуміли шкідливість своїх націоналістичних поглядів, не позбулися їх, що врешті веде до посилення контрреволюційних течій в країні.

З позицій «розгорнутого більшовицького наступу на історичному фронті» діяльність єврейських політичних партій, в тому числі Бунду в Україні після повалення царського самодержавства зображає А. Хабенський у статті «Єврейські дрібнобуржуазні соціалістичні партії в Українській Центральній Раді»²⁸. В ній ним розвінчується «теорія запіз-

нення» «нацменпискуватих істориків», згідно якої відстале єврейське робітництво пізно дійшло до ступеня більшовизму, тим самим загальмувавши цей позитивний процес у середовищі єврейських «так званих соціалістичних партій», зокрема Бунду, що є спробою ідеалізувати та прикрасити їх перед історією.

Цікаві спостереження про події в Україні в 1917-1920 роках залишив С. Гольдельман в монографії «Жидівська національна автономія на Україні 1917-1920 рр.»²⁹. Як активний учасник подій того часу, автор своєчасно помітив початок переходу Бунду на більшовицькі позиції, в тому числі з питань єврейського національного життя, дав власну оцінку подіям в Німеччині в листопаді 1918 року, передрікав подальші кроки бундівських лідерів, як і їх партнерів, об'єднаних єврейських соціалістів, у цьому напрямку. Однієї фрази про наслідки роботи єврейських комуністичних секцій, після якої не залишилося сліду про колишню єврейську спільноту, досить, щоб зробити висновок про негативне ставлення «останнього з могикан», що творив національну автономію в рамках незалежної України, до цієї установи.

Ленінська така точка зору була домінуючою в наступний період дослідження історії Бунду. Про це свідчать праці радянських авторів, написаних у 60-ті та наступні роки, в яких висвітлювалась історія та боротьба класів, політичних партій наприкінці XIX ст. до перемоги Жовтневої революції і перші роки Радянської влади. Такими, наприклад, є монографії Л. Спіріна³⁰, Х. Астрахана, які у відповідному дусі відбирали і оцінювали окремі епізоди з життя бундівських осередків в Росії після повалення царського самодержавства.

У книзі «Непролетарские партии России: Урок истории»³¹, написані колективом відомих дослідників з даної проблеми, крім загальноприйнятих тоді оцінок діяльності Бунду в масштабах країни з часу його заснування, згадуються події в Україні в 1918-1919 роках. Але без належного пояснення подаються факти про участь бундівських представників у складі Центральної Ради, Генеральному Секретаріаті, про початок і завершення переходу Бунду на комуністичні позиції і злиття з КП(б)У.

В дусі таких же ленінських настанов розглядалася діяльність Бунду в роботах, присвячених безпосередньо даній проблемі. Однією з них була брошура Ч. Панаваса «Борьба большевиков против оппортунистической теории и политики Бунда /1903-октябрь 1917 гг./»³², а також праці Ю. Шестака «Борьба большевистской партии против национализма и оппортунизма Бунда»³³ і «Октябрьская революция и крах Бунда»³⁴. Зокрема, в останній праці засуджується політика Бунду після перемоги Жовтневого збройного повстання у Петрограді, спрямована проти визнання Радянської влади, підтверджуючи це участю його активістів в Українській Центральній Раді, підтримкою внутрішньої і зовнішньої політики Директорії.

В названих роботах Ю. Шестака спрощено подано процес розколу в бундівських організаціях України, оформлення в їх лавах лівого крила, утворення Комфарбанду. При цьому не наводяться дані про вимушений характер переходу місцевих осередків на комуністичні позиції і умови їх підтримки Радянської влади. Не розкриті розбіжності в переговорах Комфарбанду і ЦК КП(б)У про злиття, які завершилися в серпні 1919 року. В праці немає навіть згадки про долю створених після цього єврейських комуністичних секцій в складі партійних комітетів.

Аналізу еволюційних процесів, які відбувалися в бундівському середовищі в 1917-1921 р.р., присвячена стаття М. Черв'якової «Политическое банкротство Бунда после победы социалистической революции»³⁵. В ній, використовуючи статистичні дані, підкреслюється, що після Лютого 1917 року, заключивши ідейну і організаційну унію з меншовиками, Бунд активно виступав проти Радянської влади, посилено пропагував гасло Установчих зборів та однорідного соціалістичного уряду. Автор змальовує участь представників Бунду наприкінці 1917 - на початку 1918 років у роботі «Комітету порятунку батьківщини і революції», у зборі грошей на підтримку саботажу заходів Радянської влади, в огульній критиці економічної, ідеологічної програм, зовнішньополітичних акцій більшовиків.

Необ'єктивно відтворює автор процес утворення Комфарбанду в Україні, формування його керівних органів, мотивів, які висувалися бундівцями для збереження старої

назви свого осередку, трактує справжні причини підозрілого ставлення більшовицького керівництва до переходу Бунду на комуністичну платформу, в тому числі, суб'єктивно оцінює відповідне рішення, прийняте на III з'їзді КП(б)У у березні 1919 року та ролі ЦК РКП(б) при остаточному розв'язанні даної проблеми.

Одним з серйозних досліджень цілеспрямованого наступу більшовизму на бундизм в Росії наприкінці XIX ст. і до його завершення в 1921 році, яке з'явилося в радянську добу і підготовлене в дусі офіційних, партійних настанов, є докторська дисертація М. Черв'якової «Идейный разгром большевиками теории и политики Бунда /1897-1921 гг./»³⁶. В ній ретельно розкривається процес зародження бундівського руху, підкреслюється наявність достатньої соціальної бази для цього в Північно-Західному краї Росії, а також в Україні, аналізуються взаємовідносини бундівців з російськими соціал-демократами до повалення самодержавства.

Звичайно, автор не може не розглядати політику Бунду після Лютого 1917 року інакше, як угодовську, наголошуючи на його зв'язках з меншовиками, скептичному ставленні до Рад і переоцінці ролі Установчих зборів, цькуванні більшовиків, нерозумінні ними курсу на переростання революції буржуазно-демократичної в соціалістичну, невизнанні нової влади, що привело до появи в бундівських лавах лівого крила. Для підтвердження цих висновків наводяться деякі приклади з життя осередків Бунду в Україні.

В даній дисертації упереджено розкривається процес остаточного переходу бундівців в Україні на комуністичні позиції, проголошення Комфарбанду, ставлення до нього ЦК КП(б)У, який начебто робив все можливе, щоб створити нормальні умови для роботи створених єврейських комуністичних секцій у складі місцевих партійних комітетів.

Сучасний етап у справі висвітлення ідейно-теоретичних засад і діяльності Бунду в українських землях започатковано з проголошенням у 1991 році незалежної України. Проте, суттєвих зрушень у цій справі ще не відбулося, бундівська проблематика залишається лише складовою частиною наукових розвідок з історії Української революції, національно-визвольних процесів, ролі та місця в них єврейської

спільноти тощо. Про це, зокрема, свідчить зміст праць В.Ф. Солдатенка, Л.Ю. Бернштейна, Я.С. Хонігсмана і О.Я. Наймана, М.Г. Щербак і Н.О. Щербак та інших.

Отже, з сказаного вище про стан наукової розробки зазначеної теми випливає висновок, що до недавнього часу у вітчизняній історіографії не знаходилося місця для ґрунтовного вивчення діяльності Бунду, Комфарбанду, євсекцій КП(б)У, визначення їх місця і ролі в суспільно-політичному житті України наприкінці XIX ст. і до грудня 1921 року. Це надало можливість автору, спираючись на достатню джерельну базу, заочаткувати цю справу, видати деякі праці з цієї проблеми³⁷.

В них діяльність Бунду розкривається як органічна невід'ємна складова частина розвитку суспільно-політичних процесів в Україні наприкінці XIX - на початку XX ст. Ця партія виробила власну програму, користувалася неабияким впливом у значної частини єврейського населення, мала необхідну соціальну базу для поповнення своїх лав, розгалужену мережу місцевих організацій, структура яких дозволяла їм успішно працювати в складних умовах протиборства з самодержавним ладом.

Бунд не слід розглядати як партію, що захищала вузьконаціональні інтереси євреїв на шкоду іншим народам багатонаціональної держави. У боротьбі з царизмом його представники виступали разом з трудящими різних національностей, використовуючи при цьому такі спільно апробовані ефективні засоби. Вони підтримували гасла демократичної республіки, Установчих зборів, 8-годинного робочого дня, політичних та громадянських свобод, рівноправності євреїв з іншими народами країни.

Бунду довелося вести напружену боротьбу за лідерство серед трудящих мас з різними політичними угрупованнями в єврейському середовищі. Не могло бути й мови про якісь поступки своїм ідеологічним суперникам у тлумаченні принципів положень, які стосувалися різних питань життя євреїв, насамперед про культурно-національну автономію та її практичне здійснення, про будівництво нового життя на історичній батьківщині, в Палестині або ж у місцях компактного проживання євреїв у різних країнах, зокрема в Росії.

Бунд виробляв своє ставлення до політики кожної влади в Україні, яка утверджувалася на її території після повалення царського самодержавства. Його лідери підтримували ту з них, яка мала чітку та реальну програму дій, задовольняла запити і потреби більшості населення країни, користувалася авторитетом на міжнародній арені. Але вони виробили власну точку зору на перспективи політичного і соціально-економічного життя держави, активно відстоювали її в урядових колах, не намагалися пристосовувати свої погляди під позиції правлячих партій та угруповань, навіть наражаючись на конфлікти та можливість остаточного розриву з ними.

Неодмінною умовою підтримки тих чи інших владних структур бундівці вважали, наскільки реальною була їх програма забезпечення прав національних меншин, створення для їх реалізації органів місцевого самоврядування. Якщо держава з різних причин по-справжньому не здатна турбуватися про добробут всіх етнічних спільнот, створювати їм умови для прояву розумових і фізичних здібностей, змушує їх кидати рідні домівки, не дає належної відсічі приниженню національної гідності окремих громадян, наголошували їх лідери, вона багато втрачає на шляху до суспільного розвитку.

Надзвичайно складним був процес перегляду бундівськими лідерами соціал-демократичних поглядів та переходу на комуністичну платформу. Переконавшись, що здійснити вимоги персонально-національної автономії, в тому числі для єврейського населення, за умов влади Тимчасового уряду, Центральної Ради, Директорії, гетьманату неможливо, бундівське керівництво змушене було повернути в бік радянської влади. Разом з тим, воно гостро критикувало її за недемократичність, диктаторство по відношенню до робітників і селян, переслідування політичних суперників тощо.

Слід зазначити послідовність та рішучість Бунду у досягненні поставленої мети, що виявилися під час входження більшості його організацій до складу Комфарбанду, вперше розкриваються труднощі, які йому доводилося долати у тривалих переговорах з представниками КП(б)У про самоликвідацію своїх осередків та об'єднання з нею. Прий-

нявши таке рішення під тиском обставин, що склалися, враховуючи настрої партійних низів, комфарбандівці довели справу до кінця, незважаючи на звинувачення у націоналістичних та сепаратистських настроях.

Можна твердити про важке становище єврейських комуністичних секцій у складі комітетів КП(б)У. В їх діяльності давалося взнаки нечітке визначення прав і обов'язків, неодноразові зміни в статуті, намагання братися за розв'язання усіх складних питань життя трудящих. При цьому доводилося витримувати гостру конкуренцію з іншими єврейськими політичними і громадськими організаціями, в тому числі, закордонними.

Разом з тим, ряд аспектів даної проблеми потребують ґрунтовної наукової розробки. Йдеться про висвітлення діяльності єврейських комуністичних секцій у 1922-1930 рр. Потребує вивчення подальша доля колишніх бундівців, яких переслідували як таких, що не зреклися свого минулого, яких за найменшою підозрою виключали з партії під час численних чисток. Малодослідженими залишаються ідейні погляди та практичні дії бундівців, що емігрували за кордон, зокрема до Польщі, напередодні і в період Другої світової війни, у повоєнні роки.

- ¹ Мартов Ю. Записки социал-демократа. М., 1924. 411 с.
- ² Медем В. К постановке национального вопроса в России // Вестник Европы. 1912. №8. С. 149-163; №9. С. 149-165.
- ³ Коссовский В. Вопросы национальностей. Вильна, 1907.
- ⁴ Акимов В. [Махновец]. Очерк развития социал-демократии в России. / СПб., 1906. 27-35 с.
- ⁵ Ленін В. Є.А. Левіну // Ленін В.І. Повн.зібр.тв. Т.4. С. 230.
- ⁶ Іскра. 1900. декабрь.
- ⁷ Ленін В. Крок вперед, два кроки назад // Ленін В.І. Повн.зібр.тв. Т.8. С. 361.
- ⁸ Його ж. Ніякої фальші! Наша сила в проголошенні правди. Лист до редакції // Його ж. Повн.зібр.тв. Т.11. С. 311.
- ⁹ Його ж. Максимум безсоромності і мінімум логіки // Його ж. Повн.зібр.тв. Т.8. С. 22-27.
- ¹⁰ Його ж. Становище Бунду в партії // Його ж. Повн.зібр.тв. Т.8. С. 62-73.

- 11 Його ж. Теорія самовільного зародження //Його ж. Повн.зібр.тв. Т.11. С. 218-223.
- 12 Його ж. Ніякої фальші! Наша сила в проголошенні правди. Лист до редакції //Його ж.//Повн.зібр.тв. Т.11. С. 185.
- 13 Кремер А. Основание Бунда. // Пролетарская революция. 1922. №11. С. 50-56.
- 14 Бухбиндер Н. I съезд Всесоюзного еврейского рабочего союза «Бунда»//Пролетарская революция. 1924. №11. С. 17-26.
- 15 Его же. История еврейского рабочего движения в России. По неизданным архивным материалам. Л., 1925. 338 с.
- 16 Цоглин В. Первый съезд «Бунда»// Революционное движение среди евреев.. М., 1930. Сб.1. С.131-148.
- 17 Юдицкий А. «Бунд» в Черкасском районе в 1904-1905 гг. // Летопись революции. 1923. №5. С.136-146.
- 18 Рафес М. Два года революции на Украине (Эволюция и раскол «Бунда») М., 1920. 168 с.; Його ж. Очерки по истории «Бунда». М., 1923.; Його ж. Очерки по истории еврейского рабочего движения. М.-Л., 1929.
- 19 Его же. Очерки по истории «Бунда». С.134-137.
- 20 Там же. С. 249,251.
- 21 Рафес М. Два года революции на Украине /Эволюция и раскол «Бунда»/ М., 1920.
- 22 Его же. Накануне падения гетманщины. Из пережитого 1918 года. К., 1919.
- 23 Його ж. 1918 рік у таборі дрібно-буржуазного соціалізму. 1918 рік на Київщині. К., 1927.
- 24 Його ж. Рафес М. Очерки по истории еврейского рабочего движения. М.-Л., 1929.
- 25 Агурский С. Еврейский рабочий в коммунистическом движении (1917-1921 гг.). Минск, 1926.
- 26 Його ж. Агурский С. Борьба против уклона на историческом фронте (К вопросу об исторической роли Бунда) //Пролетарская революция. 1923. №11. С. 108-117.
- 27 Диманштейн С. Бунд на II съезде РСДРП // Борьба классов. 1933. №8/9. С. 106-112.
- 28 Хабенский А. Еврейські дрібнобуржуазні «соціалістичні» партії в Українській Центральній Раді //Літопис революції. 1932. №3/4. С.148-183.
- 29 Гольдельман С. Жидівська національна автономія на Україні /1917-1920 рр./ Мюнхен. 1963. 110 с.
- 30 Астрахан Х.М. Большевики и их политические противники в 1917 году. Из истории политических партий России между двумя революциями. Л., 1973; Спирин Л.М. Россия, 1917 год. Из ис-

- тории борьбы политических партий М., 1987. 335 с.
- 31 Непролетарские партии России: Урок истории. М., 1984. 566 с.
- 32 Панаваз Ч.В. Борьба большевиков против оппортунистической теории и политики Бунда (1903 октябрь 1917 гг.) М., 1972.
- 33 Шестаков Ю.И. Борьба большевистской партии против национализма и оппортунизма Бунда. М., 1980.
- 34 Его же. Октябрьская революция и крах Бунда // Вопросы истории. 1980. №2. С. 31-44.
- 35 Червякова М.М. Политическое банкротство Бунда после победы социалистической революции. // Банкротство мелкобуржуазных партий России. 1917-1922 гг.: Сборник научных трудов: В 2 ч. М., 1977. Ч.2. С. 150-180.
- 36 Ее же. Идеальный разгром большевиками оппортунистической теории и политики Бунда: Дис...докт. ист. наук. М. 1982.
- 37 Гусев В.І. Бунд, Комфарбанд, свсекції КП(б)У: місце в політичному житті України (1917-1921). К., 1996; Його ж. К вопросу о зарождении бундовского движения в Украине (конец XIX - начало XX века): Новые архивные данные // Вестник еврейского университета в Москве. М.; Иерусалим, 1996. №2/12 С. 104-133.; Його ж. Бундівські організації України в 1905 році. // Наукові праці з політичної історії. Міжвідомчий науковий збірник. К., 1992. . Вип. 173. С. 35-49.; Його ж. Бунд в Україні: місце в політичному житті /березень-жовтень 1917 р./ // Наукові праці з політичної історії. Міжвідомчий науковий збірник. К., 1992. Вип. 172. С. 71-84.; Його ж. Центральна рада і Бунд (листопад 1917-квітень 1918 рр.). // УДЖ. 1992. №10/11. С. 24-33.; Його ж. Бунд, Комфарбанд, свсекції КП(б)У: сторінки політичної біографії. // Віче. 1992. №7. С. 133-146. та інші.

Ігор Срібняк

ПОЛОНЕНІ ВОЯКИ-УКРАЇНЦІ ЦАРСЬКОЇ АРМІЇ У ТАБОРАХ НІМЕЧЧИНИ ТА АВСТРО-УГОРЩИНИ (1914 - 1920) ІСТОРІОГРАФІЯ І ДЖЕРЕЛА

Проблема полонених та інтернованих була та ще надовго залишиться актуальною й злободенною темою для тих

країн світу, що мають власні збройні сили. Війни та збройні зіткнення різних народів ще за додержавних часів призводили до появи полонених, які потрапляли у патріархальне рабство до своїх переможців. Поява перших малоазійських деспотій (Вавилону, Єгипту, Ассірійського царства) започаткувала процес істотних змін у сутності рабства як специфічного явища у світовій історії, яке дедалі більше набувало класичних рис. Виникнення та розвиток світових цивілізацій (Греції та Риму) стало вищою фазою розвитку рабства, одночасно суттєво позначившись на статусі воїнів, які потрапляли у полон. Переможці перетворювали їх у своїх рабів, які були змушені інколи довічно працювати на своїх господарів, причому в переважній більшості полонені використовувалися на тяжких фізичних роботах, що у поєднанні з незадовільним харчуванням призводило до значної смертності в їх середовищі.

На наступних етапах історичного розвитку людства, зокрема у середні віки, доля полонених вже не була настільки трагічною. У цей час досить розповсюдженою стає практика добровільного або примусового заохочення полонених вояків до вступу в лави донедавна ворожої їм армії, для чого було достатньо присягнути на вірність новому сюзеренові. Водночас дуже поширеним явищем було намагання переможців отримати за частину полонених викуп, причому його розмір залежав від майнового становища кожного бранця та його місця в ієрархії тогочасного суспільства; також міг бути проведений пропорційний або непропорційний обмін полоненими.

Розвиток капіталістичних відносин в Європі постійно породжував нові конфліктні ситуації у цьому регіоні світу, розв'язання яких досить часто відбувалося військовим шляхом, що, як і раніше, обумовлювало необхідність вирішення цілої низки проблем, пов'язаних з утриманням та післявоєнною репатріацією полонених ворогуючих сторін. Разом з тим, багатовіковий досвід європейських держав у цій галузі реалізувався в кінці XIX - на початку XX ст. у розробці та підписанні міжнародних Гаагських конвенцій (1899 і 1907 рр.), в яких, зокрема, було регламентовано статус полонених, що перетворювало цю категорію вояцтва на об'єкт між-

народного права. Підписання цих конвенцій окремою державою зобов'язувало її уряд дотримуватися виконання відповідних міжнародно-правових норм як у ставленні до полонених, так і у необхідності створення певного режиму їх утримання.

Особливого драматизму проблема полонених набула в XX ст., яке, як відомо, позначилося двома світовими війнами та численними регіональними конфліктами. Зростання чисельності армій держав світу пропорційно відбилося й на кількості вояків, які потрапляли в полон і, як правило, утримувалися в спеціальних концентраційних таборах, інколи працюючи поза їх межами на тяжких фізичних роботах. Принагідно слід відзначити, що обставини перебування в них полонених вояків ворогуючих держав у переважній більшості були надзвичайно складними - відсутність повноцінного харчування та брак санітарної опіки в умовах надмірної скупченості призводили до поширення в їх середовищі поширених хвороб, внаслідок чого гинули сотні й тисячі військовиків. Водночас, збільшення загального числа полонених спонукало уряди європейських країн чітко окреслити саме поняття "військово-полонені", до числа яких було віднесено безпосередніх учасників міждержавних збройних конфліктів (війн), які внаслідок військових операцій були захоплені противником та опинилися під владою ворожої їм держави.

Тотальність ведення бойових дій європейськими державами у Першій світовій війні призвела до появи нової категорії осіб з числа вояків і цивільних осіб, які перебували на території противника - т.зв. інтернованих (від латинського *internus* - внутрішній)¹, які підлягали роззброєнню та примусовій ізоляції у таборах лише через свою етнічну або державну приналежність до ворогуючої країни. До інтернування військовиків противорічних сторін могли вдатися й нейтральні країни - особливо тоді, коли перебування іноземних військ на їх теренах загрожувало їх стабільності. Збільшення числа інтернованих сприяло й та обставина, що внаслідок локальних збройних конфліктів і війн у 1919-1920 рр. на теренах різних держав час від часу опинялися окремі відділи, і навіть армії сусідніх країн, які зазнавали військової поразки, та були змушені тимчасово чи назавжди залишати те-

рени своєї батьківщини. Очевидно, що в такій ситуації вони підлягали інтернуванню в таборах навіть у тих випадках, коли уряди цих держав перебували у дружніх або союзних відносинах.

Конкретизуючи ці загальні положення стосовно України, слід зауважити, що проблема полонених та інтернованих вояків-українців упродовж Першої світової війни та перших післявоєнних років весь час залишалася надзвичайно актуальною. Це пояснювалося тим, що з самого початку воєнних дій між державами Почвірного союзу й Антанти, до російської та австро-угорської армій було мобілізовано сотні тисяч українців, які були змушені воювати за інтереси двох найбільших імперій Європи. Військові невдачі царської армії у 1914-1915 рр. поставили уряди Німеччини та Австро-Угорщини перед проблемою ізоляції та тимчасового утримання сотень тисяч полонених з її складу. З огляду на це, на теренах Центральних держав було створено цілу низку таборів, в яких у досить скрутних умовах перебували полонені російської армії. Значну частину з їх числа становили мешканці українських губерній Російської імперії, які у перерахунок більшості були українцями за походженням.

У кінці 1914 - на початку 1915 рр. уряди Центральних держав дійшли до висновку про доцільність виокремлення із загальної маси полонених російської армії представників інших націй та етнічних груп, намагаючись використати об'єктивне прагнення поневолених народів царської Росії до самостійного національного існування, і в такий спосіб істотно послабити її бойовий потенціал. Вагому роль у формуванні такої концепції та трансформації поглядів частини вищих урядовців Німеччини та Австро-Угорщини на українську проблему відіграв Союз Визволення України (СВУ), проводу якого вдалося переконати впливові кола Центральних держав у необхідності проведення комплексу політичних заходів, спрямованих на зміцнення національної самовідомості українського народу та його звільнення з-під московської "опіки".

Одним з практичних кроків у цьому напрямку і стало виокремлення частини полонених українців у спеціальні табори, в яких СВУ розпочав активну культурно-просвітницьку

та організаційну роботу національного спрямування. Ще у листопаді 1914 р. СВУ розпочав українізацію табору Фрайштадт (Австро-Угорщина), а у наступному році постали ще три українські табори полонених у Німеччині (Раштат, Вецляр і Зальцведель). Крім того, у цей час значно збільшилося число українських гуртків й організацій в інших таборах полонених російської армії. До безперечних здобутків СВУ слід віднести й заснування двох українських офіцерських таборів (Йозефштадт в Австро-Угорщині та Ганновер-Мюнден у Німеччині), що уможливило розпочати у лютому 1918 р. формування з числа полонених вояків-українців національних військових з'єднань - Сірожупанної та Сінжупанної дивізій.

Після проголошення незалежності України та підписання нею мирної угоди з державами Почвірного союзу, захист прав полонених українців та опікування їх потребами перебрали на себе дипломатичні представництва та військово-санітарні місії Української Держави, що були акредитовані у цих країнах. Їх діяльність (насамперед в Німеччині, Австро-Угорщині та Болгарії) уможливила здійснити репатріацію десятків тисяч полонених вояків-українців, а також у значній мірі поліпшити умови перебування тих наших земляків, хто ще продовжував залишатися у таборах центральноєвропейських країн. У 1919 р. після приходу до влади Директорії УНР процес репатріації мав свою специфіку, що було пов'язано з окупацією більшої частини території України більшовицькою та Добровольчою арміями. У цій ситуації члени військово-санітарних місій, не відмовляючись остаточно від спорадичної організації транспортів полонених додому, більшу увагу приділяли організації культурно-просвітницької роботи в їх середовищі. Разом з тим, Директорія УНР намагалася використати військовий досвід та бойовий потенціал полонених та інтернованих вояків-українців та практично реалізувати їх бажання зі зброєю в руках захищати Україну від навали більшовиків та білогвардійців.

Проблема перебування полонених вояків-українців у таборах Німеччини і Австро-Угорщини почала розроблятися ще в часи Першої світової війни, причому однією з перших публікацій на цю тему слід вважати працю табірного священика о.П.Катеринюка, який здійснив спробу простежи-

ти розвиток просвітньої роботи з травня 1915 р. до липня 1917 р. у таборі Раштат (Німеччина). Через невеликий обсяг брошура мала власне оглядовий характер, коротко інформуючи читача про основні події в таборі ².

Підвалини для наукового опрацювання проблеми перебування у таборах Німеччини та Австро-Угорщини полонених вояків-українців зі складу царської армії було закладено ґрунтовною розвідкою колишнього члена табірних просвітніх інституцій О.Терлецького ³. Як зазначав у передмові автор, метою цієї праці "було дати історію українських громад, які витворилися в таборах українців полонених у Раштаті, Вецлярі й Зальцведелі (всі в Німеччині - авт.), від початку просвітньої роботи по таборах до часу виїзду перших січових відділів з трьох таборів на Україну в лютім і березню 1918 р.". Праця О.Терлецького була написана з використанням широкого кола джерел - протоколів, звідомлень, канцелярських книжок, кореспонденції табірних організацій Раштату авторства самих полонених. Хоча праця О.Терлецького мала складатися з трьох томів (по одному - про кожен табір), проте світ побачив лише перший том дослідження - про українську громаду в Раштаті; інші два табори (Вецляр і Зальцведель) так і не дочекались на свого дослідника.

Книга О.Терлецького фактично стала єдиним синтетичним дослідженням перших післявоєнних років, в якому було досить докладно проаналізовано всі прояви життєдіяльності полонених українців у таборі Раштат. Переважну ж більшість публікацій з даної проблематики у цей період становили спогади безпосередніх учасників тих подій, які розглядаються автором як джерела особистого походження.

Наступною фазою вивчення цієї теми стали 30-ті рр., коли на шпальтах кількох українських еміграційних періодичних видань з'явилася ціла низка статей, присвячених проблемам перебування у таборах європейських країн полонених та інтернованих вояків-українців. Так, зокрема, великий масив історичних матеріалів про життя і побут полонених українців у таборах Німеччини (зокрема у таборі Вецляр) та про їх діяльність на окупованих центральними державами українських землях було приміщено на шпальтах

"Літопису Червоної Калини" ⁴. У 1932 р. на сторінках неперіодичного журналу військово-громадської думки "Гуртуймося" було надруковано статтю М.Битинського, яка була присвячена характеристиці відзнак "Синьожупанної" та "Сірожупанної" українських дивізій ⁵.

Наукове опрацювання теми було продовжено появою "Історії України" Д.Дорошенка, в якій автор зупинився на культурно-просвітній роботі Союзу Визволення України серед полонених українців ⁶. Не можна обійти увагою власне єдину військово-історичну працю узагальнюючого характеру "Історія українського війська", де у третій частині "Збройні сили сучасної доби" наведено важливі дані про формування "Синьо- і Сірожупанної" українських дивізій та їх побут в Україні, які були проілюстровані кількома цікавими світлинами з життя особового складу цих військових формацій. На жаль інші аспекти, пов'язані, зокрема, з перебуванням вояків-українців у таборах полонених, майже зовсім не були висвітлені на сторінках згадуваної книги ⁷.

Слід також згадати про статтю "До історії Синіх і Залізних" колишнього "синьожупанця" О.Вішнівського, що була надрукована у 1937 р. на шпальтах українського періодичного військово-публіцистичного збірника "За державність" ⁸. У наступному році вийшла друком книжка генерал-поручника В.Зелінського "Синьожупанники", автор якої тривалий час провів у німецькому полоні та стояв біля джерел українського військового руху в таборах полонених українців у 1917-1918 рр. ⁹

Великий масив історичних матеріалів, що торкалися як обставин формування, так і бойової діяльності "сірожупанників", було надруковано на сторінках кількох еміграційних видань відомим дослідником української військової історії В.Проходою ¹⁰.

Ці публікації, у більшості своїй - авторства безпосередніх учасників Визвольних змагань українського народу, які після поразки у збройній боротьбі опинилися на чужині, містили в собі великий фактологічний матеріал. Разом з тим, у цих роботах майже не робилося узагальнень, був відсутнім аналітичний і дослідницький елемент, подекуди траплялись суб'єктивні оцінки й твердження.

Дещо осторонь всіх цих публікацій стоїть, власне, єдина в радянській історіографії 20-30-х рр. вартісна публікація українського історика О.Гермайзе, який на тлі загальної історії українського руху за часів Першої світової війни, подає цікаві факти з діяльності Союзу Визволення України серед полонених царської армії¹¹.

У 1942 р. вийшла друком фундаментальна праця професора Українського Вільного Університету С.Наріжного "Українська еміграція", без якої, сьогодні не може обійтися жоден дослідник табірної тематики й споріднених з нею проблем¹². Автором було наведено цікаві фактичні дані з історії видавничої діяльності табірних громад полонених українців у Німеччині та Австро-Угорщини, а також висвітлено окремі аспекти діяльності українських військово-санітарних місій в справах полонених українців у Німеччині в 1918-1919 рр.¹³ Водночас автор, обмеживши хронологічні рамки свого дослідження міжвоєнним (1921-1939 рр.) періодом, не ставив собі за мету здійснити докладний аналіз становища полонених українців у таборах Центральних держав, так само як і тих складних процесів у їх середовищі, пов'язаних з культурно-просвітницькою і національно-патріотичною роботою Союзу Визволення України.

Наступним етапом у вивченні зазначеної теми став післявоєнний час, коли на сторінках двох останніх випусків вже згадуваного збірника "За державність" були приміщені важливі матеріали про останній період перебування полонених українців у таборах Німеччини й Австро-Угорщини та про формування українських військових частин. У нарисі "Сірожупанники" П.Дубрівний подає змістовні дані про організацію "Першого Курія Оборони Рідного Краю" у Фрайштадті, його від'їзд до Володимира-Волинського та подальшу діяльність у таборі Бойової управи щодо формування українських відділів. Генерал-хорунжий Армії УНР Й.Мандзенко навів цікаві дані про пробудження національної свідомості у таборі полонених старшин-українців у Йозефштадті (Австро-Угорщина) під впливом діяльності СВУ. Беззмінний ад'ютант штабу дивізії "Сірожупанників" М.Бутович у своєму нарисі розповідає про бойову діяльність від-

ділів дивізії у 1918 р.¹⁴

Р.Роздольський, аналізуючи у широкому контексті діяльність СВУ в Туреччині, навів цікаві дані про плани австрійських і німецьких військових кіл використати полонених українців на півдні України та Кубані для дестабілізації ситуації в запіллі російської армії¹⁵. Наукова цінність цієї праці посилюється тим, що автор використав значну кількість документів з австрійського державного архіву.

Окремі фактичні дані про початки діяльності СВУ в таборах полонених українців у Німеччині містяться у дослідженні М.Сосновського¹⁶. Діяльності СВУ у таборі Фрайштадт присвячена ґрунтовна праця П.Дубрівного, в якій автор здійснив вдалу спробу проаналізувати всі прояви культурно-освітньої праці полонених українців¹⁷. У низці статей В.Трембицького було наведено цікаві дані щодо різних аспектів діяльності українських консульських та червонохресних інституцій за кордоном¹⁸.

Не можна також не згадати про праці німецьких і австрійських науковців, що містять у собі важливі фактичні дані про різні напрямки діяльності Союзу Визволення України, у тому числі й серед полонених вояків-українців¹⁹.

У 50-х рр. в УРСР з'являються перші праці, присвячені деяким аспектам діяльності Союзу Визволення України. Проте назвати їх науковими дослідженнями можна з великим застереженням - їх швидче слід трактувати як політичні памфлети, наповнені відвертими наклепами й несправедливими закидами проти СВУ та його діяльності серед полонених українців. Так, зокрема, автори монографії "Під чужими прапорами"²⁰ без всяких підстав намагаються переконати читача, що Союз був створений "розвідками західних держав, всупереч своїй назві, віддано служив не інтересам України, а австро-німецьким імперіалістам", що Союз "був організований австрійським і німецьким генеральними штабами для шпигунської служби і "перевиховування" військових полонених української національності, яких потім сподівалися використати у боротьбі проти рідних братів". Але найбільшим "пасажем" є наступне твердження авторів: "Агітатори СВУ приходять в казарми, де містяться військовополонені українці, і намагаються прищепити їм нена-

висть до російського народу" 21.

Огляд виданої літератури свідчить, що, незважаючи на численні звернення дослідників до деяких епізодів історії перебування полонених українців у таборах європейських країн, процесу їх репатріації та окремих споріднених сюжетів, ця проблема так і не стала предметом спеціального неупередженого наукового дослідження. Фактографічний матеріал майже в усіх публікаціях радянської історіографії з досліджуваної теми добирався однобічно, а трактувався відверто апологетично. У свою чергу, як вже зазначалося, українська зарубіжна україністика не мала відповідної документальної бази для комплексного дослідження проблеми. Це призводило до того, що попри всю документальну й фактологічну цінність спогадів безпосередніх учасників тих подій, їм бракувало (за рідким винятком) аналітичного осмислення тих процесів. Разом з тим, існує певний дисбаланс між рівнями наукового висвітлення становища та культурно-просвітницької діяльності полонених українців різних таборів: окремі аспекти функціонування табірних громад досліджені досить докладно, проте історія більшості таборів має значно менший ступінь наукового опрацювання.

Значних результатів у вивченні окремих важливих аспектів, що прямо чи посередньо стосуються теми роботи, досягнуто вченими України за останні роки, коли в історичній науці дедалі виразніше почав утверджуватись плюралізм думок і підходів, й відкрились широкі можливості доступу до заборонених раніше архівних фондів.

Серед праць сучасних істориків слід окремо відзначити монографію В.П.Троцинського, в якій автор, даючи узагальнюючий комплексний аналіз історії та соціально-правового становища української еміграції в Європі у період між двома світовими війнами, торкнувся багатьох аспектів функціонування українських громадсько-політичних та культурно-просвітницьких осередків за кордоном. Наукова вага монографії В.Троцинського збільшується й використанням широкого кола архівних матеріалів, більша частина яких була вперше введена до наукового обігу 22.

У монографії "Скульптор Михайло Парашук. Життя і творчість" автор - професор д-р Д.Степовик - багато уваги

приділив опису обставин перебування й праці М.Парашука в таборі Раштат, його педагогічній діяльності серед полонених українців, присвятивши цьому майже цілий розділ - "Від в'язня до дипломата" 23. Автор примістив у монографії декілька фотографій різних художніх виробів полонених (с.61-63, 65), світлину членів "Учительської ради" у таборі Раштат (с.59) і фотографію внутрішнього вигляду різбарської школи-майстерні табору (с.60). У цьому відношенні певний науковий інтерес викликає декоративна тарілка роботи полонених українців (учнів М.Парашука) табору Раштат, що зберігається в приватній колекції М.І.М.Лабуньків 24.

У анотованому бібліографічному покажчику "Українська таборова преса часів Першої світової війни" О.Сидоренка наведені основні дані про географію та роки видання всього масиву української табірної преси означеного періоду, а також окреслено основну тематику та спрямованість публікацій часописів. Значним науковим доробком автора слід вважати і подання ґрунтовної бібліографії проблеми та наведення місць сучасного збереження табірних видань 25.

Початок наукового опрацювання проблеми репатріації полонених українців у 1919-1920 рр. сучасними дослідниками поклала стаття Д.Веденєєва і Д.Табачника, в якій автори торкнулися окремих аспектів її вирішення українськими урядами 26. У своїй наступній публікації Д.Веденєєв дав стислу загальну характеристику діяльності українських військово-санітарних місій доби Директорії УНР у Німеччині та Австрії 27. Значно цікавішою у документальному відношенні стала спільна (з Д.Бурімом) стаття згадуваного автора про діяльність на теренах балканських країн української червонохресної місії, очолюваної відомим українським політичним діячем Д.Дорошенком 28.

У ґрунтовній праці історика Я.Тинченка у формі біографічних нарисів було відтворено життєвий та бойовий шлях багатьох українських старшин вищих рангів 29. У цьому зв'язку найбільшу увагу автора монографії привернули біографічні нариси кількох старшин-українців (у майбутньому - генералів), які у роки Першої світової війни перебували у німецькому полоні та брали активну участь в українській культурно-просвітницькій та національно-патріотичній ро-

боті в офіцерських таборах полонених старшин російської армії³⁰. Цікавий сюжет з табірної життя полонених старшин-українців присутній в його новітній історико-літературній розвідці³¹. Окремі аспекти процесу творення українських військових з'єднань з числа полонених знайшли своє відображення у роботі історика В.Голубка³².

У брошурі Б.Корольова і І.Михальського "Союз визволення України" (1914-1918 pp.): до історії створення та діяльності" на базі використання широкого кола архівних матеріалів було здійснено вдалу спробу проаналізувати основні напрямки діяльності СВУ, у т.ч. і серед полонених вояків-українців у таборах. Наукова вага брошури збільшується наведенням цінних у науковому відношенні додатків, які ілюструють особливості роботи діячів Союзу в середовищі полонених³³.

Процес становлення та основні напрямки діяльності табірної преси проаналізовано у ґрунтовній статті І.Крупського³⁴. Цінні концептуальні підходи до цієї проблеми у широкому контексті містяться у працях російських істориків³⁵. Необхідно відзначити значну наукову вартість монографії С.Полика³⁶, в якій зокрема здійснена спроба реконструювати деякі обставини формування Сірожупанної дивізії з числа полонених вояків-українців в Австро-Угорщині.

Окреслена проблематика знайшла своє відображення і у цілій низці публікацій автора цієї статті³⁷ та у монографії "Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1920 pp.)", в якій на основі широкого кола документальних джерел було простежено діяльність Союзу Визволення України (СВУ) на теренах Австро-Угорщини та Німеччини по виокремленню полонених українців царської армії у спеціальні табори та налагодженню в їх середовищі національно-патріотичної та культурно-просвітницької роботи. Автором було також проаналізовано динаміку створення таборів полонених українців, участь офіцерів-українців царської армії в організаційно-просвітницькій роботі серед полонених та на окупованих українських землях; розглянуто комплекс заходів СВУ і табірних організацій полонених по формуванню з вояків-українців Сірожупанної та Синьожупанної українських дивізій. Крім того, особлива увага була приділена

висвітленню діяльності українських дипломатичних та військово-санітарних місій на теренах Центральних держав щодо репатріації полонених українців, а також надання їм гуманітарної допомоги³⁸.

Переходячи до аналізу джерельної бази проблеми, слід відзначити, що обставини життя й побуту полонених, діяльність різних табірних інституцій, набули широкого висвітлення на сторінках табірних видань українського вояцтва, зокрема у часописах: "Розвага"³⁹, "Розсвіт"⁴⁰, "Громадська думка"⁴¹, "Вільне слово"⁴². Крім великих статей (авторства самих полонених), що торкалися різних аспектів табірної життя, у кожному числі цих видань у рубриці "З таборового життя", "Таборова хроніка" приміщувалися повідомлення про буденне життя українського вояцтва в таборах. Значний масив матеріалів про культурно-освітню працю полонених у таборах було приміщено на шпальтах "Вістника Союзу Визволення України" (з 1918 р. - "Вістник політики, літератури й життя"), з редакцією якого листувалося багато полонених⁴³.

Написані безпосередніми учасниками подій, ці матеріали, попри всю свою фрагментарність, містили дуже цінні фактологічні дані. У цьому відношенні, на думку автора, особливо цінним фактологічним матеріалом слід вважати статтю члена Просвітнього відділу П.Лисецького, який здійснив спробу простежити розвиток культурно-просвітнього й організаційного життя у таборі Вецляр⁴⁴. Велику увагу приділяла редакція журналу інформуванню своїх читачів про процес формування у таборах відділів української національної армії після підписання Україною миру з Центральними державами⁴⁵.

Першорядне значення для дослідника означеної теми має праця проф.Т.Горникевича "Ereignisse in der Ukraine 1914-1922 (deren Bedeutung und historische Hintergründe)" (у перекладі на українську мову "Події в Україні в 1914-1918 pp., їх значення та історичне тло") з передмовою тодішнього директору Інституту історії європейського права Віденського університету Prof. Dr. Wilibald M.Ploechl⁴⁶. Праця Т.Горникевича - власне упорядковане зібрання 169-ти копій оригінальних документів з Haus.- Hof.- und Staatsarchiv, des Kriegsarchiv und des Allgemeine Verwaltungsarchiv (Австрій-

ського Державного, Воєнного й Адміністративного архіву) - посідає визначне місце й дає можливість висвітлити широке коло історичних проблем не тільки в Україні, а й у Східній Європі. Автор присвятив багато часу, доклав чимало зусиль та енергії, щоб зібрати, упорядкувати й видати ці документи. Особливої уваги заслуговує шостий розділ I-го тому - "Діяльність Союзу Визволення України та його відношення до Австрійського Міністерства закордонних Справ від 1 вересня 1914 р. до 16 вересня 1918 р.", де приміщена ціла низка вартісних документів, що ілюструють взаємини між СВУ і державними інституціями Австро-Угорської монархії.

Незважаючи на свій невеликий обсяг, безперечну наукову вартість являють звіти центральних органів СВУ, які виходили окремими брошурами ⁴⁷.

Спомини О.Кобця - "Записки полоненого" - були написані на підставі безпосередніх вражень автора-фронтовика, який пізніше опинився у німецькому полоні й приймав діяльну участь у культурно-просвітній та організаційній роботі серед полонених табору Фрайштадт ⁴⁸. Як відзначив д-р М.Лоза у передмові до "Записок", для читача (додамо - й для дослідника-історика - авт.) "вони дають не тільки естетичну насолоду але й силу історичного матеріалу, силу таких подробиць, яких не знайде він навіть в широкому підручнику історії. "Записки полоненого" - це і літературний твір, і історичний документ". На думку М.Лози, на особливу увагу в книзі заслуговує фактичний матеріал "про колосальну національно-освідомлюючу працю, що її проводив "Союз визволення України" між полоненими-українцями" ⁴⁹.

Значний науковий інтерес являють собою спомини одного з провідних діячів СВУ - члена президії (централу) Союзу - О.Скорописа-Йолтуховського ⁵⁰. Автор, виступивши на сторінках "Хліборобської України" проти несправедливих закидів на адресу СВУ з боку окремих представників українських політичних кіл в "запроданстві" німцям та австрійцям, переконливо довів, що Союз Визволення України, отримуючи значні кошти з боку провідних держав Почв'їрного союзу, використовував їх на налагод-

ження в таборах полонених українців культурно-просвітньої та національно-виховної роботи, а також на організацію видавництва власних часописів, які правдиво інформували європейський світ про Україну.

На жаль, у повному обсязі не побачила світ колективна праця "Фрайштадська Республіка" під загальною редакцією В.Дорошенка. До неї було включено спогади А.Жука, П.Дубрівного, О.Кобця, К.Даниленка-Данилевського та ін. Були надруковані лише деякі з них ⁵¹.

Слід відзначити, що джерела особистого походження несуть відбиток суб'єктивізму в оцінці подій та характеристики осіб, що передбачає їх критичний аналіз та співставлення з іншими документальними свідченнями. Однак, вони надають історикові можливість проникнути у глибини людського світосприймання, відчутти "дух" тієї епохи, без чого важко відтворити цілісну історичну картину та дійти об'єктивних висновків.

На підтвердження цієї тези можна навести слова з передмови до збірки "Союз визволення України у Відні (1914-1918)", в якій підкреслювалося, що спогади діячів СВУ та полонених "цінні не тільки для українського сучасного чи й прийдешнього історика, вони ще цікавіші для кожного Українця, що хоче пізнати: як зростала, як розвивалася національна свідомість української людини на початку ХХ ст." ⁵².

Аналіз архівних джерел з означеної проблематики слід розпочати з матеріалів українських таборів полонених українців у Німеччині та Австро-Угорщині: Фрайштадт (ф.4404), Раштат (ф.4406), Вещляр (ф.4382), Зальцведель (ф.4418), Йозефов (Йозефштадт) (ф.3533), ф.4465 (Колекція окремих документальних матеріалів українських націоналістичних емігрантських установ, організацій і осіб. 1901-1948 рр.), ф.3766 (Міністерство закордонних справ Української Держави. 1918 р.), ф.3077 (Посольство Української Держави в Німеччині), ф.1084 (Головна військова санітарна управа Української Держави (м.Київ), що зберігаються у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (далі - ЦДАВО України) та ін., які до останнього часу були закриті для дослідників. Першорядне значення для дослідження проблеми має фонд "Союзу Визволення України" (ф.4405), що також зберігається у ЦДАВО України.

Окрему групу в ЦДАВО України становлять джерела особистого походження - спомини, щоденники, автобіографії безпосередніх учасників подій. Це, зокрема, "Записна книжка д-ра В.Сімовича, 1917-1918 рр." ⁵³, "Автобіографія полоненого Бориса Онипка" ⁵⁴, "Щоденник полоненого Івана Безкоровайного" ⁵⁵, "Щоденник полоненого Гната Гончаренка" ⁵⁶ та ін.

У Центральному державному кінофотофоноархіві України зберігається значний комплекс фотодокументів, які ілюструють різні аспекти табірної життя й побуту полонених українців (див.: альбоми №№ 4, 7, 17, 80, 81, 83). За підрахунками автора, в них міститься 1533 світлин. Особливо цінними у джерельному відношенні є альбоми №№ 80, 81 ("Альбом Фотографічного Товариства "Світло" Організації полонених Українців фрайштадського табору. 1916-1918.") і альбом № 83 ("Збірка світлин II-го Військового відділу Музею Визвольної Боротьби України"). Слід відзначити, що ці матеріали були вивезені радянськими військами з Праги внаслідок ліквідації чеською владою Музею-Архіву Визвольної Боротьби України. Всі фонди цього українського архівного закладу опинилися у Центральному державному історичному архіві України (ЦДІА України), а згодом були розпорощені по кількох архівах УРСР і Росії. Більша їх частина була зосереджена у Центральному державному архіві Жовтневої революції в Києві (зараз - ЦДАВО України).

Деякі матеріали, що певною мірою торкаються означеної теми, зберігаються в Центральному державному історичному архіві України у м. Львові (зокрема, ф.309 - Наукове товариство ім.Т.Шевченка, ф.391 - Українська культурна Рада у Відні, ф.414 - Редакція газети "Неделя" (Відень) та ін.).

Значний науковий інтерес становлять і документи закордонних архівних установ. Зокрема, фонди National Archives of Canada, (The Andry Zhuk Collection, MG30, C167, Vol.15, File 4, 14, 15) містять в собі "Звіт з діяльності Союзу Визволення України серед полонених російської армії української народності" від 4 листопада 1915 р., а також нотатки про історію Союзу Визволення України і машинопис статті В.Сімовича "Союз Визволення України".

Цінні матеріали, що дозволяють реконструювати процес

формування 1-ої Стрілецько-Козацької дивізії, зберігаються і в Oesterreichisches Staatsarchiv (Kriegsarchiv), Akten des Kriegsministeriums 1914-1919, Abteilung 10. Kgf. та ін.

Найважливішу групу джерел для дослідження даної проблеми являють архівні матеріали таборів полонених українців та документи, що відображають діяльність СВУ. Ця група включає звіти, зведення, відозви, повідомлення, звернення та офіційне листування між полоненими й проводом СВУ - зокрема, протоколи зборів і засідань таборових товариств, звіти представників Просвітніх відділів СВУ, статuti "Українських громад", "Січей", касові книги Допомогових товариств, каталоги таборових бібліотек, списки членів товариств, програми концертів та ін. Ці джерела мають першорядне значення через їх оригінальність, достовірність та автентичність. Всі ці документи дають можливість реконструювати й дослідити історію таборових організацій та основні напрямки їхньої діяльності.

¹ Юридична енциклопедія. К., 1999. Т.2. С.709-710.

² Katerenuk P. Bericht über die ukrainische Aufklärungsarbeit im Lager Rastatt. Rastatt, 1917. 40 s.

³ Терлецький О. Українці в Німеччині. 1915-1918. К.;Львів, 1919. Т.1. Історія української громади в Раштаті. 429 с.

⁴ Терлецький О. З життя полонених-Українців в Німеччині в 1916 році // Літопис Червоної Калини. Львів, 1932. Ч.7.8. С.8-10; Його ж. Як полонені українці у вєцлярському таборі привітали революцію в 1917 році? // Там само. Ч.11. С.6-8; Його ж. Українці-полонені у вєцлярському таборі (Під час повстання української держави в другій половині 1917 року) // Там само. Ч.12. С.4-5; Оляничин Д. Спогади про культурно-освітню працю на Підляшшю, Поліссі й Волині в 1917 р. // Там само. 1937. Ч.1. С.12-15; Ч.2. С.15-19.

⁵ Битинський М. Військові відзнаки Української Національної Армії // Гуртуймося. 1932. № 9. С.47-53.

⁶ Дорошенко Д. Ілюстрована історія України, 1917-1923 рр. Ужгород, 1930. Т.2: Українська гетьманська держава. С.246-247; Його ж. Історія України, 1917-1923 рр. Ужгород, 1932. Т.1: Доба Центральної Ради. С.30-39, 433-434.

⁷ Історія українського війська (від княжих часів до 20-х рр. XX ст.). Львів, 1936. Ч.3. С.387-390, 428-429, 567-568.

8 Вишнівський О. До історії Синіх і Залізних // За Державність. Варшава, 1937. 36.7. С.68-102.

9 Зелінський В. Синьожупанники. Берлін, 1938. 169 с.

10 Прохода В. Записки до історії Сірих або Сірожупанників (Частина перша) // За Державність. 1927. 36.1. С.75-128; його ж. Записки до історії Сірих або Сірожупанників (Частина друга і третя) // Табор. 1927-1930. № 5-6,7,8,14; його ж. Бої Сірожупанників на польському фронті // Вісті комбатанта. 1969. Ч.6. С.41-48; Сірі або Сірожупанники // Там само. 1967. Ч.4. С.35-42; 1968. Ч.2. С.40-44; 1968. Ч.3. С.37-41.

11 Гермайзе О. Матеріали до історії українського руху за Світової війни // Український археографічний збірник. К., 1926. Т.1. С.271-354.

12 Наріжний С. Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома Світовими війнами: У 2 ч. Прага, 1942. Ч.1. 372 с.

13 Там само. С.14-17.

14 Дубрівний П. Сірожупанники (Перша Українська Стрілецько-козацька Дивізія) // За Державність (Матеріали до історії Війська Українського). Торонто, 1964. 36.10. С.38-78; Мандзенко Й. Сірожупанники: Табір полонених українських старшин у Йозефштаді, Австро-Угорщина // Там само. 1966. 36.11. С.5-17; Бутович М. Формування Сірої Дивізії у Волод. Волинському // Там само. С.18-41.

15 Роздольський Р. До історії "Союзу Визволення України" // Український самостійник. Мюнхен, 1969. Ч.1. С.31-40; Ч.2. С.29-35; Ч.3. С.38-42; Ч.4. С.32-39; Ч.5. С.26-30; Ч.6. С.32-38.

16 Сосновський М. Союз визволення України і політична діяльність Дмитра Донцова в Австрії, Німеччині та Швейцарії // Дмитро Донцов. Політичний портрет: з історії розвитку ідеології українського націоналізму. Нью-Йорк; Торонто, 1974. С.128-137.

17 Дубрівний П. Союз визволення України в 1914-1918 рр. // Наукові записки Українського технічно-господарського інституту. Мюнхен, 1968. № 15. С.76-87.

18 Див.: Трембіцький В. Всеукраїнське Товариство Червоного Хреста 1918-1923 // Вісті комбатанта. Торонто, 1972. Ч.4(60). С.16-21; його ж. Заходи українських урядів у справі звільнення українських вояків з італійського полону // Вісті комбатанта. Торонто, 1973. Ч.1. С.55-63; його ж. Українська консульська служба 1918-1924 років // Симон Петлюра: Збірник студійно-наукової конференції в Парижі. Статті, замітки, матеріали. Мюнхен-Париж, 1980. С.174-205; його ж. Червоно-хресні взаємини з суміж-

ними державами // Вісті комбатанта. Торонто, 1973. Ч.3. С.87-93; Ч.4. С.8-14.

19 Mark R. Zur Ukrainischen Frage im Ersten Weltkrieg: Flug-schriften des "Bundes zur Befreiung der Ukraine" und ihm nahestehen-der Publizisten, 1914-1916 // Zeitschrift fuer Ostforschung 33 (1984). S.196-224; Bihl W. Oesterreich-Ungarn und der "Bund zur Befreiung der Ukraine" // Oesterreich und Europa. Festgabe fuer Hugo Hantsch zum 70. Geburtstag. Graz-Wien-Koeln, 1965. S.505-518; Grebing H. Oesterreich-Ungarn und die "Ukrainische Aktion 1914-1918" // Jahrbuecher fuer Geschichte Osteuropas. №.F.VI, 3. S.270-296.

20 Беляев В., Рудницький М. Під чужими прапорами. К., 1956. 244 с.

21 Там само. С.19, 23.

22 Трошинський В.П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. К., 1994. 259 с.

23 Степовик Д. Скульптор Михайло Парашук. Життя і творчість. Едмонтон; Торонто; К., 1994. С.53-75.

24 Кольорова світлина декоративної тарілки з керамічної робітні Михайла Парашука, 1918 р., Раштат (з колекції М. і М.Лабуньків) // Нотатки з мистецтва. Філадельфія: Об'єднання мистців-українців в Америці. 1989. Ч.29. С.34.

25 Сидоренко О. Українська таборова преса часів першої світової війни: Анотований бібліографічний покажчик. К., 1995. 30 с.

26 Веденєєв Д., Табачник Д. Репрезентанти Війська Українського (Сторінки історії військового аташіату України доби визвольних змагань) // Військо України. К., 1992/1993. Ч.2/3. С.94-100.

27 Веденєєв Д. Рятуючи з полону співвітчизників (З історії військово-санітарних місій Української Народної Республіки) // Нічна столиця. К., 1996. Вип.3. С.6.

28 Веденєєв Д., Бурім Д. Маловідомі сторінки діяльності Дмитра Дорошенка за кордоном // Розбудова держави. К., 1997. № 3. С.49-52.

29 Тинченко Я. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття (1917-1921 роки). К., 1995. Ч.1. 258 с.

30 Там само. С.77-80, 176-178, 203-205.

31 Тинченко Я. Бела гвардія Михайла Булгакова. К.; Львов, 1997. С.55-56.

32 Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917-1918. Утворення та боротьба за державу. Львів, 1997. 288 с.

33 Корольов Б.І., Михальський І.С. "Союз визволення України" (1914-1918 рр.): до історії створення та діяльності. Луганськ, 1996. 44 с.

34 Крупський І.В. Становлення української таборової преси.

Основні тематичні напрями її діяльності // Теоретичні та організаційні проблеми формування репертуару української книги та періодики. Доповіді та повідомлення Міжнародної наукової конференції (25-26 серпня 1995 р.) Львів, 1996. С.341-352.

³⁵ Див.: Vinogradov S. Russian Prisoners of War in the Yugoslavian Region of Austria-Hungary, Serbia and Montenegro, 1914-1918 // Word War and the XXth Century. Arts of International Conference of Historians. (Moscow, May 24-26, 1994) Moscow, 1995. P.190-193; Sergeev E. Russian Prisoners of World War I at the Austro-Italian Front in 1915-1917 // Word War and the XXth Century. Arts of International Conference of Historians. Moscow, May 24-26, 1994. Moscow, 1995. P.187-190; Sergeev E. Kriegsgefangenschaft und Mentalitaeten. Zur Haltungsänderung russischer Offiziere und Mannschaftsangehörigen in der oesterreichisch-ungarischen und deutschen Gefangenschaft // Kriegsgefangenschaft 1914-1920. Am Beispiel und Russlands. Zeitgeschichte 11/12 November / Dezember 1998 25. Jahrgang. Innsbruck; Wien, 1998. S.357-365.

³⁶ Попик С. Українці в Австро-Угорщині. К.; Чернівці, 1999. 237 с.

³⁷ Срібняк І.В. Матеріали "Вісника Союзу Визволення України" (1914-1918) як джерело з історії таборів полонених українців у Німеччині та Австро-Угорщині // Українська преса за межами України. К., 1996. С.29-36; Його ж. Видавничі діяльність полонених українців у Німеччині в 1914-1918 рр. (за матеріалами табірної преси та "Вісника СВУ") // Матеріали третього міжнародного конгресу українців (Харків, 26-29 серпня 1996 р.). Історія. Харків, 1996. С.250-256; Його ж. Діяльність Союзу визволення України серед полонених старшин-українців царської армії у таборах Німеччини та Австро-Угорщини (1915-1918 рр.). К., 1996. 46 с.; Його ж. Табір полонених українців у Зальцведелі (Німеччина) у 1915-1917 рр. // Київська старовина. К., 1997. № 3/4. С.139-151; Його ж. Видавничі та просвітні діяльність полонених українців у таборі Зальцведель (Німеччина) в 1916-1917 рр. // Центральна Рада і український державотворчий процес (До 80-річчя створення Центральної Ради): матеріали наукової конференції 20 березня 1997 р.: У 2 ч. К., 1997. Ч.2. С.291-297; Його ж. Репатріаційна діяльність українських дипломатичних і військово-санітарних установ у Європі в 1918 р. // Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року. Матеріали II-ї міжнародної наукової конференції. К., 1998. С.148-151; Його ж. Табір полонених українців у Вецлярі (Німеччина) у 1915-1917 рр. // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія "Історія, економіка, філософія". К., 1998. Вип.2. С.38-57; Тер-

щенко Ю.І., Срібняк І.В. Діяльність військово-санітарних місій УНР на теренах центральноєвропейських держав (1919-1920 рр.) // Наукові записки: історичні науки. Випуск на 10-річчя кафедри історії України [Національного педагогічного університету ім. М.Драгоманова]. К., 2000. С.180-190 та ін.

³⁸ Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1920 рр.). К., 1999. 296 с.

³⁹ Див. зокрема: Розвага: часопис полонених українців. Фрайштадт, 1917. 7 жовтня. Ч.41; Розвага: Ілюстрований календар на рр. 1916 і 1917. (Пам'ятна книжка полонених українців). Фрайштадт, 1916. 345 с.

⁴⁰ Див. зокрема: Н-в К. Генеральна Рада // Розсвіт: часопис полонених громади "Самостійна Україна". 1917. 1 листопада. Ч.73; Його ж. Генеральна Старшина // Там само. 15 листопада. Ч.77; Його ж. Робітничі команди // Там само. 13 грудня. Ч.85.

⁴¹ Див.: 3 робітничих команд // Громадська думка: Часопис полонених українців у Вецлярі. Вецляр, 1918, 3 лютого. № 10; Діяльність товариства "Сільський Господар" у таборі полонених українців у Вецлярі // Там само. 1918, 27 січня. № 8 та ін.

⁴² Див: Павленко П. Огляд діяльності "Видавничого товариства імені П.Куліша" // Вільне слово: Часопис полонених українців у Зальцведелі. Зальцведель, 1917, 10 лютого. № 12. 14 лютого. № 13. 17 лютого. № 14; Його ж. (Без назви) // Там само. 1917, 14 листопада. № 91; Споминюк Т. (Без назви) // Там само. 1917, 3 жовтня. № 79; Данько Л. Спогад про розвій і життя українського театру в нашому таборі // Там само. 1917, 3 квітня. № 27 та ін.

⁴³ Українські народні школи в таборах полонених // Вісник Союзу визволення України. Відень, 1916, 19 листопада. Ч.65. С.758; Українські школи в таборах полонених // Там само. 1917, 25 лютого. Ч.79. С.139; Рух в бібліотеках табору Зальцведель в Німеччині // Там само. С.140; Організаційні форми культурної праці в таборах полонених // Там само. 1917, 18 лютого. Ч.8. С.124-125; Трутен Г. Український театр в таборі полонених (Австрія) // Там само. С.121; Шаповал М. Українська культурна праця на Підляшші і Полісся // Там само. 25 листопада. Ч.48. С.757-759 та ін.

⁴⁴ Лисецький П. Як виглядає просвітно-організаційне життя в українським таборі у Вецлярі // Вісник політики, літератури й життя. Відень, 1918, 20 січня. Ч.3. С.36-38; 16 лютого. Ч.7. С.98-100; 24 лютого. Ч.8. С.117-119; 3 березня. Ч.9. С.132-133.

⁴⁵ Організація і відправка на Україну відділів українського війська з полонених українців німецьких таборів // Вісник полі-

тики літератури й життя. Відень, 1918. 21 квітня. Ч.16. С.237-241; Павлюк І. Організація 1-ої української стрілецько-козацької дивізії з полонених Українців // Там само. 5 травня. Ч.18. С.272-273; 3 місця тимчасового осідку 1-ої української стрілецько-козацької дивізії // Там само. 26 травня. Ч.21. С.322-324 та ін.

⁴⁶ Hornykiewicz T. Ereignisse in der Ukraine 1914-1922 (deren Bedeutung und historische Hintergründe). Philadelphia, 1966. Band.I. P.450.

⁴⁷ Див.: Звідомлення з політичної діяльності Берлінської Централі Союзу Визволення України в таборах українців полонених і на Українських землях, окупованих Німеччиною за час від половини травня 1915 року до половини травня 1918 року. Відень, 1918. 16 с.

⁴⁸ Кобець О. [Олексій Варрава] Записки полоненого (Пригоди і враження учасника першої Світової війни). Мюнхен, 1959. 335 с.

⁴⁹ Там само. С.V.

⁵⁰ Скоропис О. Мої "злочини" // Хліборобська Україна. 1921. 36.2-4. С.205-235.

⁵¹ Див. зокрема: Домбчевська І. Фрайштадський табір очима жінки (Уривок з книги "Фрайштадська республіка") // Свобода. 1958. 27 вересня. № 186.

⁵² Союз визволення України у Відні (1914-1918). Нью-Йорк, 1979. С.6.

⁵³ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі - ЦДАВО України). Ф.4406. Оп.1. Спр.28.

⁵⁴ ЦДАВО України. Ф.4404. Оп.1. Спр.210.

⁵⁵ Там само. Спр.211.

⁵⁶ Там само. Спр.215.

Михайло Журба

ІСТОРИОГРАФІЧНА ТРАДИЦІЯ ВИВЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ТА МІЖНАРОДНОГО АСПЕКТУ ДІЯЛЬНОСТІ СЕЛЯНСЬКИХ ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ УКРАЇНИ У МІЖВОЄННУ ДОБУ

Діяльність селянських громадських об'єднань України в контексті національної та міжнародної політики компартій-
192

но-радянського режиму у міжвоєнний час не була предметом спеціального наукового дослідження, хоча окремі аспекти цієї теми знайшли відображення у вітчизняній і зарубіжній історичній літературі. З'ясування теоретичних засад утилізації селянського ресурсу для потреб революції розпочалося ще в останній чверті минулого століття і було пов'язане з полемікою, що точилася в середовищі ортодоксальних марксистів та їх опонентів, які належали до різних шкіл західно-європейської соціал-демократії. Плюралізм суджень матеріалізувався у значній кількості публікацій у вигляді програмних документів політичних партій з аграрно-селянського питання та аналітичних розробок їх лідерів¹. На початку ХХ століття ця дискусія була перенесена на російський ґрунт. Особливої актуальності питання практичних форм підпорядкування сільської громадськості інтернаціоналістським завданням пролетарської партії в Росії та Україні набуло в роки революції 1905-1907 рр.²

Досліджуючи дану проблему, слід враховувати історіографічну традицію у вивченні діяльності селянських громадських об'єднань в Україні, етапи якої узгоджуються з основними віхами розвитку радянської історичної науки. Перші праці із зазначеної тематики з'явилися в 20-і - на початку 30-х років. Здебільшого вони належали перу не професійних істориків, а практичних працівників, партійних та радянських функціонерів, які за сумісництвом очолювали громадські об'єднання, що діяли на селі. Це, насамперед, низка статей та брошур, присвячених національній політиці, де показана роль класових селянських спілок в залученні населення нацменшин до соціалістичного експерименту в соціально-економічній, політичній та культурно-побутовій галузях суспільного життя³. Дотичною до них є група публікацій, в яких в руслі обґрунтування політики більшовицької коренізації, побіжно розглядалися питання обслуговування селянства нацменшин через різні види добровільних товариств⁴.

Окремий блок публікацій становлять роботи, що показують участь різнонаціонального селянства республіки в розгортанні громадсько-господарського кооперативного руху⁵. Література цього циклу найбільш чисельна і різнопланова. Вона включає в себе і спроби теоретичного узагальнення

досвіду кооперативних організацій України в аспекті розв'язання національної проблеми. Але здебільшого це дослідження прикладного характеру, пов'язані з висвітленням організаційно-господарської роботи сільських кооперативів, які вміщують фактичний матеріал щодо функціонування селянської кооперації в площині національно-класової політики більшовицького режиму. Слід зазначити, що в умовах відносної свободи виразу думок, окремі дослідники теорії та практики кооперативного руху зберегли певний ступінь наукової об'єктивності. Це привело пізніше до вилучення їх робіт і передачі до спецховищ. По суті, вони продовжували традицію національно-демократичних засад розвитку селянської кооперації, яку відстоювали видатні кооператори в роки національно-визвольних змагань⁶. Загалом, навіть цей плюралізм був жорстко обмежений рамками більшовицької кооперативної доктрини, про що свідчить спроба одного з провідних теоретиків радянського кооперативного руху В.Целаріуса дослідити генезу поглядів Леніна на кооперацію⁷. З іншого боку, в силу ідеологічних та політичних настановлень, в спотвореному вигляді подавалася діяльність національних кооперативних об'єднань, що не входили до уніфікованої радянської кооперативної системи. Вони однозначно трактувалися як шкідливі буржуазно-націоналістичні утворення⁸.

В цілому для літератури цього періоду були характерні недоліки, на які уже зверталася увага істориками. Це, перш за все, обмежена джерельна база, схематизм, тенденційний підбір і оцінка фактичного матеріалу, недостатність аргументації і поверховість узагальнень. Зображення подій здійснювалося на рівні партійно-радянської пропаганди і часто зводилося до коментарів законодавчих актів, що стосувалися діяльності селянських громадських об'єднань, популяризації праць лідерів більшовицької верхівки⁹. Прагнення довести до читачької маси гіпертрофовані успіхи національної та міжнародної політики компартійного режиму привело до підготовки друкованих видань виключно на позитивному матеріалі. Зрозуміло, що усе це позначилося на їх науковій вартості.

Проте, попри всі недоліки, властиві науковій літературі

окресленого періоду, саме у цей час було покладено початок нагромадженню конкретно-історичного матеріалу з нашої теми. При підготовці окремих публікацій автори користувалися біжучими матеріалами, які не завжди потрапляли до архівосховищ і тому ці видання залишалися єдиними свідченнями відображених в них подій. Генетично, і за характером вміщеної в них інформації, ці публікації можуть бути прирівняні до особливої групи джерел. Це, передусім, матеріали, що розкривають механізм індоктринації ідеології пролетарського інтернаціоналізму в селянське середовище через посередництво системи громадських об'єднань, участь цих організацій в діяльності Селянського Інтернаціоналу, Міжнародного комітету пропаганди сільгоспспіробітників, Міжнародного кооперативного альянсу тощо. Окрім того, вони дають можливість відчутти колорит епохи, ідеологічну атмосферу, в якій створювалися і діяли селянські громадські об'єднання України¹⁰.

У другій половині 30-х - 50-х роках власне історичних досліджень, в яких розкривалося б питання «інтернаціоналістської» діяльності селянських громадських об'єднань, уже не існувало, а частина опублікованих раніше праць, як уже зазначалося вище, була вилучена з вільного користування. Це було пов'язано з тим, що в даний період в Україні склався і функціонував політичний режим, який в найбільшій мірі, якщо говорити про історію ХХ століття, обмежував свободу діяльності громадських організацій і особисту свободу громадян¹¹. Дослідження історії громадських об'єднань селянства унеможливлювалося також тим, що значна їх частина - в тому числі і так звані класові спілки - була ліквідована, а разом з ними зникла для компартійного режиму політична актуальність в ретроспективному зображенні їх діяльності. На межі 20-30-х років припинила своє існування селянська кооперація. Її теоретики після погромних дискусій¹², одержавши ярлик неонародників, частково емігрували, а здебільшого були репресовані і фізично знищені в сталінських таборах. На вивчення історії кооперативних об'єднань як альтернативи колгоспному господарюванню було накладено ідеологічне «табу». Цинічна сталінська теза - «нема людини - нема проблеми» ідеально ілюструвалася станом вивчення кооперативної проблематики упро-

довж 30-х - 50-х років. Апологетична література, що обслуговувала сталінську концепцію національного будівництва, була підпорядкована боротьбі з ворожими «буржуазно-націоналістичними» проявами в середовищі громадськості нацменшин¹³. Виходили роботи з історії окремих добровільних товариств, таких як Червоний Хрест, МОДР, Тсоавіахім, що являли собою, здебільшого, політизовану обробку звітів діяльності цих організацій і були покликані обслуговувати біжучі радянські кампанії¹⁴. Їх характеризувала політична загостреність, вихолощення реального змісту, а часом і пряма фальсифікація подій.

Новий етап у вивченні історії громадських об'єднань селянства припадає на 60-80-ті роки. Лібералізація суспільно-політичного життя після розвінчання культу особи Сталіна сприяла послабленню ідеологічної цензури, розширенню кола досліджуваних проблем. Упродовж зазначеного періоду були підготовлені кадри професійних істориків, упорядковані і систематизовані каталоги періодичних видань, матеріали архівосховищ, до яких, хоча і з суттєвими обмеженнями, одержали доступ дослідники. Наслідком цього стала поява низки наукових розвідок, підготовлених на основі нових джерел, в яких пропагандистська спрямованість поступалася спробам соціально-економічного аналізу діяльності селянських організацій, певній об'єктивності у визначенні їх статусу в сфері міжетнічних відносин. У 1960 році вийшла стаття А.А.Недуга¹⁵, присвячена зв'язкам комнезамів України з селянством РРФСР та Середньої Азії в 1921-1931 рр., написана з використанням матеріалів тогочасної періодики та документів тодішнього Центрального Державного архіву Жовтневої революції (ЦДАЖР України).

У 1967 році М.Д.Березовчуком була захищена докторська дисертація з історії комітетів незаможних селян України, в якій інтернаціоналістській роботі комнезамів був відведений спеціальний розділ¹⁶. У ньому розглядалися питання функціонування КНС в національних районах, їх участь в міжреспубліканських зв'язках селянства, контакти незаможників з зарубіжною громадськістю через посередництво міжнародних революційних організацій, таких як Селянський Інтернаціонал, МОДР, а також в загальному вигляді

ді аналізувалися форми запозичення досвіду класових селянських спілок України компартійними режимами країн Південно-Східної Європи в процесі аграрних перетворень повоєнної доби. Окремі аспекти означеного комплексу проблем знайшли висвітлення в монографіях і низці статей цього автора¹⁷. М.Д.Дихан, з'ясовуючи внесок болгарської політичної еміграції у здійсненні соціалістичного експерименту на Півдні України, окремий параграф своєї монографії, яка вийшла друком у 1973 році, присвятив діяльності комнезамів в місцях компактного проживання болгарської меншини¹⁸.

Загалом названі автори більш послідовно і професійно ніж їх попередники, здійснювали добір фактичного матеріалу, але у висновках дотримувалися оцінки діяльності селянських організацій, яка була дана в «фундаментальних працях» Інституту історії партії при ЦК Компартії України та Інституту історії АН УСРР. У цих роботах, у відповідності з офіційною концепцією, що по суті уявляла собою модернізовані положення «Короткого курсу ВКП(б)» відображалися вузлові проблеми політичного та соціально-економічного розвитку радянського села так званого періоду створення основ соціалізму¹⁹.

У наступні роки історики продовжували у своїх дослідженнях порушувати проблеми місця селянських громадських об'єднань в етносоціальних процесах, що відбувалися в СРСР упродовж 20-30-х років. Однак, вони були змушені відтворювати не реальні історичні події, а інтерпретувати їх згідно партійних установлень. Аналіз джерел відбувався на засадах догматичних схем горезвісної «марксистської» методології. Вона змушувала вчених наперед визначати реperi наукового пошуку і межі теоретичних узагальнень, дотримуючись лєнінського імперативу про те, що розвиток класової боротьби на селі становить «основний і центральний пункт теорії марксизму в галузі аграрного питання»²⁰. Класовий підхід диктував спрощене трактування явищ суспільного життя. Ідеологічна парадигма призводила до замовчування негативних рис в структурі та функціонуванні громадських об'єднань. Продовжувалося безапеляційне виправдовування будь-яких проявів політики більшовицького режиму по відношенню до громадської самодіяль-

ності селянства різних національностей республіки. У зв'язку з цим сільські громадські об'єднання розглядалися як надійна опора компартійного режиму у справі інтернаціонального згуртування і виховання селянства України та зміцнення братерської єдності трудящих Радянського Союзу. Головною умовою звільнення основної маси селянства нацменшин з-під впливу «націоналістично-куркульської» ідеології і впровадження в його середовище пролетарської свідомості проголошувалося проведення аграрних перетворень більшовицького зразка, ініціаторами яких виступали керовані партійними осередками селянські об'єднання. Досліджуючи сферу аграрних відносин, радянські історики доводили, що організоване у класові спілки селянство різних національностей конфіскувало поміщицькі маєтки, вилучало куркульські землі, створюючи на їх базі колгоспи і радгоспи. При цьому сільськогосподарська кооперація однозначно трактувалася як тимчасовий, вимушений стан переходу до вищих виробничих форм колективної соціалістичної організації праці. У своїх публікаціях ці автори переконували читача, що в процесі проведення суцільної колективізації громадські об'єднання єдиним фронтом виступали проти куркулів, підтримуючи репресії проти них, як злісних ворогів близької селянству радянської влади. Згідно заданих схем відповідним чином подавалася участь сільських громадських організацій у суспільно-політичному і культурному житті національного села. В ході кампаній перевиборів місцевих органів влади, вони усували з сільрад заможних селян і духовенство, а натомість обирали до їх складу передових і політично зрілих представників нацменшин - сільську бідноту і сільгоспробітників, усіляко сприяли розвитку національної освіти і культури. Факти про деструктивний вплив тотальної колективізації на селянське господарство, асиміляційна політика щодо нацменшин, масові репресії, в ході яких припинила своє існування більшість громадських об'єднань, як і сам спротив селянства цим акціям властей на сторінки друкованих видань не потрапляли і істориками об'єктивно не аналізувалися. Труднощі і проблеми здебільшого пояснювалися діями класово-ворожої агентури на селі і порівняно легко долалися «заходами» партійних та дер-

жавно-силових структур. Уникнути зображення цих трагічних сторінок в історії селянства України дозволяли хронологічні рамки досліджень, які здебільшого обмежувалися 20-ми роками і тому залишали за межами наукового пошуку корінні зміни в національній політиці компартійного режиму 30-х років, які звели нанівець здобутки національно-культурного ренесансу доби непу.

Співробітництво громадських об'єднань України та інших радянських республік, якого торкалися в своїх дослідженнях В.А.Чирко, П.Ф.Белій, П.П.Бачинський²¹ та інші автори, розглядалося здебільшого в плані взаємодопомоги в ході відбудови зруйнованого революцією і війнами господарства, боротьби з голодом 1921-1922 років. При цьому підкреслювалася безкорислива допомога «старшого брата» українському селянству, що спонукало його до єднання з російським та іншими народами СРСР. Соціально-політичне підґрунтя суспільних негараздів, викликане руйнівною політикою більшовиків, для подолання яких доводилось об'єднувати зусилля не розкривалося. В процесі «соціалістичної» співпраці контакти між громадськістю України, РРФСР та інших республік оцінювалися за позитивними результатами і зводилися до успішного завершення пошуків найбільш раціональних методів господарювання, вдосконалення структурно-організаційних форм громадських об'єднань селянства. Вони розглядалися як поступальне втілення в життя партійно-урядових постанов, в істинності яких не доводилось сумніватись. А якщо окремі дослідники звертали увагу на негативні моменти, то представляли їх випадковими, не пов'язаними з глибинними процесами функціонування радянської політичної системи і її сателітного підрозділу громадських об'єднань. Підкреслювалося, що поряд з досягненням господарсько-політичного ефекту, ці зв'язки слугували важливим чинником виховання трудящого селянства в дусі інтернаціоналізму.

Свої особливості має блок досліджень історико-партійного характеру, репрезентований дисертаціями В.П.Вовка, А.І.Скрипник, Р.А.Фещенка, Л.К.Черних²² та інших істориків. Тематично присвячені участі різних груп радянської громадськості в національному будівництві та налагодженні міжнародних зв'язків, вони, по суті, були націлені на по-

каз функціональних засад виконання низовими партійними структурами директив вищестоящих органів. Діяльність громадських об'єднань селянства переказувалася побіжно і слугувала сегрегованим другорядним матеріалом, призначеним для ілюстрації висновків щодо доцільності окремих методів партійної роботи, наслідки якої не обов'язково узгоджувалися з конкретно-історичним наповненням цих організаційних форм.

У 80-ті роки відновилося вивчення діяльності широкого спектру кооперативних товариств як різновиду громадських об'єднань селянства доколгоспної доби. У 1981 році вийшла стаття С.Р.Ляха²³, присвячена з'ясуванню механізму взаємодії сільськогосподарської кооперації з іншими громадськими та державними установами в процесі формування так званого радянського способу життя селянства, зокрема в аспекті формування його інтернаціональної свідомості.

В докторській дисертації Т.П.Коржихіної²⁴ та кандидатській М.С.Кармазіної²⁵ порушені загальні теоретичні проблеми, пов'язані з створенням та функціонуванням радянської системи громадських об'єднань в 20-30-х роках в масштабах СРСР та України, обґрунтовувалась та узгоджувалась наукова термінологія, що стосувалась цих організацій. Проте дослідники не запропонували чіткої класифікації громадських об'єднань і спеціально не розглядали діяльності селянських організацій. До того ж, аналіз структури та системи радянської громадськості здійснювався на рівні офіційних, пануючих на той час, партійно-державних оцінок. Національний та інтернаціональний напрямки діяльності громадських об'єднань, за винятком МОДРу залишилися поза увагою названих авторів.

Досить побіжно торкалися згаданих аспектів автори численних загальних робіт з історії добровільних товариств, що виходили в світ на цьому хронологічному відрізку²⁶.

У 70-80-ті роки значно активізувалося вивчення різних форм і напрямків міжнародних зв'язків громадських організацій України. Проблема, що розглядається, дістала в руслі цих досліджень певне відображення. В різних за ступенем наукової репрезентативності працях вітчизняних істориків досліджувалося поширення ідей пролетарського інтернаці-

оналізму в селянському середовищі, втягнення сільського населення до руху міжнародної революційної солідарності. Окремі сюжети про підтримку організованим селянством республіки німецьких робітників під час Рурських подій 1923-1924 років і учасників національно-визвольних змагань в Китаї розглядалися в роботах А.Осетрова, В.Самофалова, А.В.Хидекелі²⁷. Проблеми класової боротьби та допомоги громадськості УРСР населенню Польщі у міжвоєнну добу знайшли відображення в монографіях О.М.Швидака²⁸, В.А.Нерода²⁹, статтях О.І.Андрушко, Ж.Б.Самусенко, П.М.Ольшанського та С.М.Фальковича³⁰. Використання тоталітарним режимом СРСР громадських радянських об'єднань для реалізації своїх зовнішньополітичних цілей шляхом перенесення досвіду їх функціонування на терени західноукраїнських земель побіжно розглядалося в дослідженні В.Ю.Твердохліба, який досить ґрунтовно дослідив участь української секції МОДРу та Червоного Хреста в русі солідарності з населенням західноукраїнських земель³¹. Статті М.О.Іванцева та Г.А.Макарової висвітлювали поїздки польських робітничо-селянських делегацій до СРСР в 20-30-ті роки³². Окремі конкретно-історичні факти участі селянства України в кампаніях солідарності з Г.Димитровим, Е.Тельманом, революціонерами Австрії та Іспанії в 30-ті роки містять статті С.В.Кушинської³³. В монографії В.В.Павленко ґрунтовно досліджуються українсько-болгарські зв'язки по лінії допомоги учасникам страйкового руху і жертвам білого терору в Болгарії³⁴. Помітне місце в історіографії революційної солідарності посідає багатоступеневе дослідження Л.В.Ревякіної, яке містить змістовні характеристики політичного втручання компартійної верхівки СРСР у внутрішні справи Болгарії через політичні місії радянського Червоного Хреста³⁵.

Об'єктом пильної уваги науковців була діяльність української секції Міжнародної організації допомоги революціонерам. У наукових розвідках Р.А.Фещенка, В.К.Гусарова і В.А.Молостова, А.А.Кравченка³⁶ простежується становлення і розвиток модрівського руху в УСРР та окремих регіонах республіки. В численних статтях В.В.Іваненка на широкому документальному матеріалі, який не втратив наукової вартості в умовах сьогодення, дається детальний аналіз змісту,

форм і методів масово-політичної роботи МОДРу України в роки другої п'ятирічки (1933-1937)³⁷. В руслі традиційної схеми автори цих публікацій зосереджували увагу на розгляді таких напрямків діяльності сільських модрівських осередків як шефська робота, участь в кампаніях допомоги зарубіжному пролетаріату, міжнародне листування, взаємний обмін делегаціями.

Згідно пануючої офіційної установки, доводилося, що, охоплюючи своїм впливом значну частину селянства України, МОДР, тим самим, сприяла активізації усього громадсько-політичного життя в селах республіки. Участь широких верств сільського населення в модрівських кампаніях позитивно впливала на пробудження його класової свідомості, розвиток творчої ініціативи і самодіяльності, було важливим чинником у справі мобілізації мас для надання ефективної допомоги жертвам буржуазного правосуддя.

У цілому, література з історії міжнародних зв'язків громадськості України в цей період здебільшого носила позбавлений критичності парадно-пропагандистський характер. Інформація про надмірну регламентацію і формалізацію інтернаціональних заходів, фарвартерних радянському зовнішньополітичному курсу, справжні мотиви масової участі в них селянства, пов'язані з добровільно-примусовими методами, витрачання коштів МОДРу не за призначенням, факти більшовицького терору, який значно перевершував буржуазний на сторінки друкованих видань не потрапляла.

Певний доробок в історіографію проблеми участі сільської громадськості України в русі міжнародної революційної солідарності внесли праці істориків так званого «соціалістичного зарубіжжя». Наукові розвідки болгарських вчених Н.Димова і Д.Шарланова³⁸, присвячені діяльності секції МОДРу за червоним кордоном, містять спорадичний матеріал про участь організованого селянства УСРР в інтернаціональних акціях на захист політ'язнів капіталістичних країн, солідарності з антифашистською боротьбою європейського пролетаріату. Подібні сюжети з використанням польського матеріалу зустрічаємо в дослідженнях А.Скрипека, В.Матерського та інших істориків ПНР³⁹. В роботах істориків НДР І.Цельта, Г.Кенінга, Г.Йена⁴⁰ трапляються згадки

про співробітництво модрівців України та Веймарської республіки, підтримку громадськими об'єднаннями СРСР страйкової боротьби німецьких робітників в роки так званої «великої кризи». Зрозуміло, що цим роботам були властиві ті ж особливості в трактуванні тогочасних подій, що й радянським дослідженням. Специфічна форма викладу фактичного матеріалу, зумовлена впливом традицій наукової школи цих країн, була загалом підпорядкована ідеологічній парадигмі, що диктувала побудову тексту на виключно позитивному матеріалі, замовчування негараздів в середовищі міжнародного революційного руху. В гіпертрофованій формі давалася позитивна оцінка революційної боротьби робітничого класу і селянства у міжвоєнний час, акцентувалась увага на значенні підтримки її з боку СРСР та його громадських організацій.

Західна історична література або ігнорувалася радянськими дослідниками, або оцінювалася негативно⁴¹. Поряд з ідеологічною упередженістю, сам принцип критики робіт, яких радянський читач в очі не бачив, був в науковому відношенні вкрай некоректним. Проте аналіз праць зарубіжних авторів під виглядом критики буржуазних фальсифікацій навіть у вигляді тлумачень окремих положень, препарованих згідно компартійних установок, дозволяв незашореному ідеологічними догмами дослідникові скласти певну уяву про концептуальне осмислення діяльності громадських об'єднань України істориками немарксистської школи.

Лібералізаційні процеси після 1985 року започаткували нову добу в розвитку вітчизняної історичної науки. Наприкінці 80-х років з'являються дослідження з новим баченням проблем історичного минулого України, зокрема історії громадських об'єднань. Однак, ця переоцінка, не оспиралася на достатнє фактологічне підґрунтя, мала здебільшого умовлядний, а не науковий характер. В умовах збереження компартійної монополії в сфері ідеології вона не торкнулася принципових засад наукової інтерпретації історичного матеріалу. Характерним прикладом є захищена в 1989 році докторська дисертація Є.Ф.Безродного, в якій автор зробив спробу синтетичного розгляду участі громадськості Української РСР у таких міжнародних організаціях як МОДР, Селянський Інтернаціонал, Міжнародний Червоний Хрест та

Міжнародний кооперативний альянс. Знайомство з текстом означеного дослідження переконує, що сюжети, представлені в дисертації, жорстко витримані в рамках вимог пануючої історико-партійної ідеологічної парадигми, позбавлені критичного аналізу тогочасних подій, носять здебільшого декларативний, апологетичний характер і не спираються на належну джерельну базу⁴².

Новий етап в історіографії розпочався після проголошення незалежності України. Науковці одержали можливість працювати з секретними матеріалами архівних фондів. На основі нових джерел, відмовившись від компартійних стереотипів, вчені почали поступово наближатись до неупередженого відтворення ходу історичного процесу, об'єктивного зображення подій, виваженого складання характеристик громадських діячів. Особливу увагу дослідників викликали події 20-30-х років, літопис яких, за слушним визначенням Я.Дашкевича, був цілком фальсифікований в концептуальному плані і, в значній мірі, в фактологічному. Принципове значення для формування сучасної наукової концепції передумов, форм і напрямків діяльності селянських громадських об'єднань України у міжвоєнну добу мають праці, що розкривають методологічні аспекти їх історії. Серед таких досліджень слід виділити праці С.В.Кульчицького⁴³, в яких з нових позицій розкривається анатомія комуністичної диктатури, простежується трансформація більшовицької партії в державну олігархічну структуру, лімітованими додатками якої слугували численні громадські інститути, побудовані за горезвісним принципом демократичного централізму. На початку 90-х років були захищені докторські дисертації А.Г.Морозовим та В.В.Калініченком⁴⁴, в яких містяться принципово нові оцінки вузлових проблем аграрної історії, нерозривно пов'язаних з історією кооперативних та інших селянських організацій. В роботі В.І.Наулко з позицій сучасної історичної ретроспективи розглядається формування на терені України різних етнічних спільнот, аналізуються особливості їхнього соціального розвитку, сучасний стан і взаємини з українським народом⁴⁵. Дослідження різних модулів національного і міжнаціонального, спроектоване на історію сільських громадських об'єднань,

за останній час має вагомі здобутки. Цьому сприяла публікація спеціальних робіт, присвячених функціонуванню тоталітарного режиму в СРСР, продуктом якого були селянські громадські організації. Серед них були поверненні читачам пострадянського регіону заборонені раніше зарубіжні дослідження і наукові розвідки сучасних вітчизняних істориків і політологів. Плідно досліджується історія болгарської, польської, німецької та інших селянських етногруп, які компактними масами проживали в Україні. Розширюються хронологічні межі досліджень, які, охоплюючи другу половину 30-х років. Суттєвий внесок в розробку означених проблем зробили співробітники Інституту історії АН України Т.І.Єременко, І.М.Кулінич, С.В.Кривець⁴⁶. Особливо слід відзначити монографію В.В.Павленко⁴⁷, в якій, на основі, широкого кола документальних джерел і сучасної методології проведено комплексне дослідження основних форм і напрямів українсько-болгарських взаємин, аналізуються і переосмислюються зв'язки громадськості цих країн, місце і роль болгарської національної меншини в їх здійсненні. Ряд публікацій Б.В.Чирко дозволили в нетрадиційному світлі оцінити політику компартійного режиму щодо громадських рухів нацменшин, заповнити окремі «білі плями» в їх історії⁴⁸. Критично оцінюється суперечлива діяльність так званих класових селянських спілок і добровільних товариств нацменшин в дисертаціях П.Н.Наседкіної, О.Я.Калакури, Н.І.Мельник, Д.А.Балуби⁴⁹. Цей блок досліджень органічно доповнюють «регіональні» дисертації О.С.Орлянського та А.В.Черкаського⁵⁰. В монографії В.І.Марочко⁵¹, що простежує головні етапи, теоретичні організаційно-господарські та соціально-економічні підвалини української кооперації, окремий параграф відведено розкриттю особливостей розвитку кооперативного руху в національних регіонах України. Н.В.Осташева на прикладі Хортицьких та Молочанських колоній дослідила процеси становлення діяльності та насильницької руйнації німецької менонітської кооперації⁵².

Водночас, спостерігається диспропорція в заповненні інформаційного поля, зайнятого в радянську добу дослідженнями інтернаціоналістської діяльності різних груп громадських об'єднань. Якщо переосмислення історичного мину-

лого національних меншин, міжетнічних взаємин в Україні доби раннього тоталітаризму знаходиться в центрі наукових інтересів дослідників, то питання міжреспубліканських та зарубіжних зв'язків громадських об'єднань у міжвоєнний час в світлі нових концептуальних підходів практично не вивчаються. Нагромадження літератури з історії участі громадськості УСРР в русі міжнародної пролетарської солідарності, увінчаний узагальнюючими історіографічними дослідженнями залишився в минулому. Самітня спроба А.І.Голуба, В.В.Іваненка, Л.П.Польового в статті «Інтернаціоналізм. Химера чи реальність?», опублікованій в «Українському історичному журналі» реабілітувати принципи пролетарського інтернаціоналізму, повернути їм первісне гуманістичне наповнення, довести їх актуальність для наукової та суспільної практики сьогодення, зустріла рішучу критику на сторінках цього ж видання⁵³. На цьому тлі єдиним дослідженням з історії солідарності громадськості України з революційним рухом зарубіжжя в 20-30-ті роки залишається монографія вище згаданих В.В.Іваненка і А.Г.Голуба «Джерело народної дипломатії», видана в Дніпропетровську у 1992 році. Як зазначено в анотації до названої праці, в ній «на основі нових підходів досліджується процес становлення і розвитку інтернаціональних зв'язків трудящих України у міжвоєнний період. Висвітлюються головні напрями, форми і способи міжнародної робітничої взаємодії. Критично переосмислюються застарілі стереотипи та догмати»⁵⁴. Проте, на наш погляд, авторам не вдалося послідовно розкрити діалектику прогресивних гуманістичних та імперсько-класових засад практики більшовицького інтернаціоналізму. Книга побудована на позитивному матеріалі з використанням традицій радянської історіографічної школи, незначними вкрапленнями в текст сюжетів критичного характеру і невеликим за обсягом заключним параграфом, присвяченим негативним явищам в русі міжнародної пролетарської солідарності. Про контакти селянських об'єднань з зарубіжною громадськістю в монографії практично не згадується.

Таким чином, загальний аналіз історичної літератури з проблеми використання селянських організацій України в

національній та міжнародній політиці більшовицької влади у міжвоєнний час засвідчує наявність певної фактологічної бази, створеної зусиллями вітчизняних та зарубіжних вчених. Обмежений доступ до джерел, ідеологічна та політична заангажованість, домінування жорсткого класового підходу, недостатність історичної наукової рефлексії з самого початку наклали агітаційно-публіцистичний відбиток на праці, в яких дотримання принципу об'єктивності та історизму не входило до комплексу інфрасистемних завдань наукового дослідження. Практично повна залежність радянської історіографії від компартійних інструкцій, зумовила вульгаризоване зображення історії громадських об'єднань. Воно було просякнуте апологетикою урядового компартійного курсу, неприйняттям та беззастережною критикою робіт немарксистських авторів. Було допущено немало довірливих оцінок, неточних акцентів, що привело до утворення лагун в ході відтворення подій минулого. Водночас псевдомарксистська схема радянської історичної школи, спотворюючи площини зображення історичної дійсності, стояла на підґрунті істотного фактичного матеріалу, який використовувався для введення в науковий обіг заангажованого комплексу узагальнень. Лібералізація політичного режиму та рамкове послаблення ідеологічних вимог класової відповідності концептів науки державним гаслам наприкінці 50-х років викликали потребу в появі нових досліджень, які вимагали розширення їх джерельного забезпечення. Однією з підстав інтенсивного розвитку вивчення історії селянських організацій була відмова від схематизації та «чорно-білого» підходу до висвітлення суспільних процесів і явищ. Поява можливості відмовитися від примітивізації їх трактування стимулювала історичний пошук нових форм наукового відображення та ініціювала розширення предметно-аналітичних ракурсів розробки історії громадських об'єднань. Однак праці, що значно розширили сферу наукових знань з теми нашого дослідження, не змогли подолати класову обмеженість та доктринальну короткозорість радянської історичної науки з її нескомпенсаованою зосередженістю на більшовицькій моделі суспільних відносин.

Виникнення самостійної України зробило особливо актуальним завдання об'єктивного вивчення історичного ми-

нулого. Період з 1991 року мав головним змістом реалізацію якісного стрибка до плюралістичного режиму відбору методологічних концептів подання матеріалу. При цьому 90-ті роки характеризувалися «фактологічним вибухом», завдяки падінню монополії марксистської ідеології, відкриттю архівів та якісно новому інтерпретуванню джерельних матеріалів. Історіографія громадських об'єднань поповнилася рядом праць, переважно у вигляді неопублікованих дисертацій, які висвітлюють окремі сторони їх діяльності. Разом з тим, слід відзначити, що на сьогодні відсутні комплексні структурно-функціональні дослідження загальної теорії та практики громадських організацій в просторі лівототалітарного суспільства, не кажучи вже про спеціальні системні дослідження окремих типів об'єднань сільської громадськості. Причиною нерозробленості багатьох сюжетів цієї теми є не лише обмеженість джерельної бази і ідеологічні реperi, але й в значній мірі недостатня методологічна озброєність дослідників у вирішенні завдань, що ґрунтуються в необхідності системного вивчення масових джерел, одночасної обробки декількох масивів історичних свідчень.

¹ Белоусова Н. Иосиф Моль. Маркс, Энгельс и первые революционеры. М., 1961. С.61; Hochverratsprozess, Wisler, Liebknesht, Bebel, Herper von der schwepunkt zu Leipzig vom II bis IV 1872. Berlin, 1911; Husbner H. Karl Kautsky und die Bauernprage // Referate und Beitrage des halleschen Konferenz 1988 angeblich des 50. Todestages von Karl Kautsky. Halle, 1990.

² Федьков О.М. Коли утворювалися Селянські спілки, що це за організації // Історія України в запитаннях і відповідях. К., 1990. Вип.2. С.26-28.

³ Буценко А.И. Советское строительство и национальные меньшинства на Украине. Харьков, 1926; Попов М.М. Национальная политика Радянської влади. Харків, 1925; Скрипник М.О. До теорії двох культур. Харків, 1926; Мансуров Г. За культурное строительство национальностей. М., 1927; Петровский Г.Г. Незаможники і середняки в 10-річній боротьбі за соціалізм. К., 1927; Глинський А. Досягнення і хиби в роботі серед національних мен-

шостей. Харків, 1931; Его же. Национальные меньшинства на Украине. Харьков, 1931.

⁴ Десять років Червоній Армії і Тсоавіахім. Харків, 1928; Височин І.Г. Товариства «Друзі дітей» за 8 років. Харків, 1931; Украинский Красный Крест. Одесса, 1926; Палицкий М. Задачи мокровских ячеек в колхозах. М., 1932; У боротьбі за суцільну письменність на Україні. Харків, 1932; Кровицкий Г.А. МОПР в МТС, совхозах и колхозах. М., 1933; Руднік Я. День Паризької Комуні - день МОПРу. Харків, 1933.

⁵ Подольський І.М. Сільськогосподарський кредит. Харків, 1928; Кантор М. Основы кооперативной политики РКП(б). М.-Л., 1926; Лозовий О. Національне питання і кооперація на Україні. Харків, 1927; Абаев Б.О. Сельскохозяйственная кооперация национальных республик и областей СССР. М., 1928.

⁶ Мацієвич К. Кооперація і національне відродження // Українська кооперація. 1918. № 1. С.8-14; Головка А. Національні і міжнародні елементи в українській кооперації // Там само. № 5-6. С.36-50; Туган-Барановський М.І. Остання мета кооперації // Там само. № 2. С.2-14; Його ж. Кооперація в сучасну світову епоху // Українська кооперація. 1919. № 2. С.3-5.

⁷ Целаріус В. Кооперація на селі - шлях до соціалізму. Підручник для сільських шкіл і гуртків кооперативної грамоти та самоосвіти. Харків, 1929.

⁸ Кривохатський М. Менонити на Україні. Харьков, 1930; Рейнмарус А., Фризен Н. Кто такие менониты? М., 1930; Клибанов А.И. Менониты. М.-Л., 1931.

⁹ Гринько Г.Ф. Очередные задачи Советского строительства в области просвещения. Харьков, 1922; Ряппо Я.П. Народна освіта за 10 років революції. Харків, 1927; Косіор С.В. Итоги и ближайшие задачи национальной политики на Украине. М., 1933; Постышев В.В. В борьбе за ленинско-сталинскую национальную политику партии. К., 1935.

¹⁰ Одинець Г.М. Міжнародна селянська конференція. Харків, 1924; Його ж. Боротьба незаможного селянства на Україні і Селянський інтернаціонал. Харків, 1925; Чирков И. Международное движение сельскохозяйственных рабочих. М., 1923; Ізаков Б. На шляху до наймитського Інтернаціоналу. Харків, 1929; Лапкес Л. Сельскохозяйственный пролетариат в капиталистических странах и в СССР. М., 1931; Зарудний С. Кооперативний інтернаціонал:

Міжнародний кооперативний союз. Харків, 1929; Целариус В. До міжнародного дня кооперації. Харків, 1925.

¹¹ Грицкий Ю. Тоталитаризм: лекарство от демократии? // Тоталитаризм: что это такое? М., 1993. С.126.

¹² Всесоюзная конференция аграрников-марксистов, 22-27 декабря 1929 года // На аграрном фронте. 1930. № 1. С.82-126; № 2. С.72-114; Теоретические проблемы современной советской кооперации: Дискуссия в кооперативной секции Комакадемии. М., 1930.

¹³ Затонський В.П. Національно-культурне будівництво і боротьба проти націоналізму. Харків, 1936; Косіор С.В. Підсумки і найближчі завдання проведення національної політики на Україні. К., 1937; Итоги разрешения национального вопроса в СССР. М., 1936.

¹⁴ Звіт про діяльність Червоного Хреста УСРР за 1935-1936 рр. Харків, 1937; Работа Красного Креста на Всесоюзных маневрах. М., 1937; Гейлер Г.М. Содержание, методы и формы агитационно-массовой работы МОПР. М., 1936; Краткая историческая справка о возникновении и развитии МОПР. К., 1938; Боевые задачи Осовиахима в СССР. М., 1937; Урин С.Г. Что такое МОПР? М., 1936; Каттель Б. 15 лет МОПРа. М., 1937; Стасова Е.Д. Очередные задачи МОПР СССР в новых условиях. Доклад на VI пленуме ЦК МОПР СССР 12 июня 1937 года. М., 1937.

¹⁵ Недух А.А. Зв'язки комнезамів України з трудящим селянством Російської Федерації і Середньої Азії // УІЖ. 1960. № 3. С.97-104.

¹⁶ Березовчук М.Д. Комітети незаможних селян України. Історичний нарис (1920-1933 рр.): Автореф.дис. ... д-ра іст.наук. К., 1967.

¹⁷ Його ж. Комнезами України у боротьбі за соціалізм. К., 1965; Його ж. Заходи Комуністичної партії України по організаційно-політичному зміцненню комнезамів (1925 р.) // УІЖ. 1964. № 1. С.64-69; Його ж. Інтернаціонал істична діяльність комнезамів України // УІЖ. 1965. № 2. С.63-71 та ін.

¹⁸ Дихан М.Д. Болгари політемігранти в соціалістичному будівництві на Україні в 1924-1929 рр. К., 1973.

¹⁹ Очерки истории Коммунистической партии Украины. Изд.4-е. доп. -К., 1977; Історія селянства Української РСР: У 2 т. К., 1967. Т.2; Торжество лєнінської національної політики на Ук-

раїні. К., 1967; Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР: У 2 т. К., 1973. Т.2; КПРС - організатор співробітництва братніх радянських республік. К., 1973.

²⁰ Ленін В.І. Аграрна програма російської соціал-демократії / Ленін В.І. Повне зібр.творів. Т.6. С.301.

²¹ Чирко В.А. Коммунистическая партия - организатор братского сотрудничества народов Украины и России в 1917-1922 гг. М., 1967; Белый П.Ф. Сотрудничество Украинской ССР с РСФСР и другими советскими республиками в восстановлении народного хозяйства в 1921-1925 гг. К., 1976; Його ж. Участь трудящих України в роботі першої Всесоюзної сільськогосподарської і кустарно-промислової виставки // УІЖ. 1981. № 2. С.49-54; Бачинський П.П. Торжество лєнінських ідей дружби і братерського співробітництва народів СРСР. К., 1970; Його ж. В єдиній сім'ї радянських народів. К., 1975.

²² Вовк В.П. Деятельность Коммунистической партии Украины по вовлечению трудящихся нацменьшинств в социалистическое строительство (1921-1925 гг.): Автореф.дис. ... канд.ист.наук. Одесса, 1977; Скрыпник А.И. Деятельность Коммунистической партии по развитию интернациональных традиций трудящихся в 1928-1937 гг. (На материалах Украинской ССР): Автореф.дис. ...канд.ист.наук. Одесса, 1977; Феценко Р.А. Діяльність Комуністичної партії України по інтернаціональному вихованню трудящих (1926-1932 рр.): Автореф.дис. ...канд.ист.наук. К., 1972; Черных А.К. Деятельность Коммунистической партии Украины по интернациональному сплочению трудящихся и воспитанию их в духе дружбы народов (период первой пятилетки): Автореф.дис. ... канд.ист.наук. Одесса, 1976.

²³ Лях С.Р. Роль сельскохозяйственной кооперации в становлении советского образа жизни крестьянства Украины (1921-1928 гг.) // Вопросы истории СССР. Харьков, 1980. Вып.2. С.38-44.

²⁴ Коржихина Т.П. Общественные организации в СССР в переходный период от капитализма к социализму: Автореф.дис. ...д-ра ист.наук. М., 1986.

²⁵ Кармазина М.С. Деятельность добровольных обществ УССР в период социалистической реконструкции народного хозяйства. 1926-1936 гг.: Автореф.дис. ...канд.ист.наук. Днепропетровск, 1989.

²⁶ Акодус Я. Краткий очерк истории Советского Красного

Креста. М., 1958; Еліс І. 100 років діяльності Товариства Червоного Хреста. К., 1967; 100 лет Красного Креста в нашей стране. М., 1967; Про Червоний Хрест. К., 1976; Товариства Червоного Хреста в УРСР. К., 1971; Боевой отряд советских патриотов. Краткий очерк ДОСААФ Украины. К., 1971; Пиха Д.Д. Деятельность Коммунистической партии по подготовке трудящихся к защите СССР. 1929-1941 гг.: На материалах Украины. К., 1979.

²⁷ Осетров А. Сторінки пролетарської солідарності (Інтернаціональні зв'язки робітничого класу Радянської України. 1917-1927 рр.). К., 1969; Самофалов В.М. Історичний досвід Комуністичної партії України у здійсненні ленінських заповітів. К., 1970; Хідекелі А.В. Слово дружби і братерства. К., 1975.

²⁸ Швидак О.М. Інтернаціональна єдність трудящих Західної України і Польщі у революційно-визвольній боротьбі. 1929-1939 рр. К., 1972.

²⁹ Нерод В.А. Интернациональные связи трудящихся Украинской ССР и Польши. 1929-1933 гг. К., 1983.

³⁰ Андрушко О.І. Діяльність партійних організацій України по зміцненню братерських зв'язків з трудящими Західної України. 1921-1925 рр. // УІЖ. 1974. № 3. -С.71-77. Самусенко Ж.Б. Солідарність народів СРСР з революційним рухом на Західній Україні. 1929-1938 рр. // Вісник Львівського університету: Серія сусп.наук. Львів, 1979. Вип.16. С.17-23; Ольшанский П.М., Фалькович С.М. Интернационалистская политика КПСС в советско-польских отношениях // СССР и Польша. Интернациональные связи - история и современность: В 2 т. М., 1977. Т.1. С.505-540.

³¹ Твердохліб В.Ю. Солідарність у боротьбі за визволення. Допомога громадськості Країни Рад західноукраїнським трудящим у боротьбі за воз'єднання в єдиній Українській Радянській державі. 1917-1939 рр. Львів, 1978.

³² Іванців О.М. З історії робітничо-селянських делегацій з Польщі та Західної України до Радянського Союзу в 1927-1933 рр. // УІЖ. 1969. - № 9. С.33-37.; Макарова Г.В. Поездка делегации трудящихся Польши в СССР в 1929 г. // Советско-польские отношения. 1918-1945 гг. М., 1974. С.111-128.

³³ Кушинська С.В. Класова солідарність трудящих Радянського Союзу з антифашистською боротьбою австрійського пролетаріату у 1933-1935 рр. (На матеріалах України) // Питання нової і по-

вітньої історії. Республіканський міжвід.збірник. Харків, 1978. Вип.24. С.53-58; Її ж. Участь громадськості Радянської України в міжнародному русі проти посилення фашистської реакції у Німеччині // УІЖ. 1978. № 1. С.75-82; Її ж. З історії солідарності трудящих Радянської України з революційними борцями буржуазно-поміщицької Польщі (1933-1938) // Проблеми слов'янознавства. Респуб.міжвід.наук.збірник. Львів, 1979. Вип.20. С.77-83.

³⁴ Павленко В.В. Солідарність трудящих Украинской ССР с революционной борьбой рабочих и крестьян Болгарии. 1923-1934 гг. К., 1977.

³⁵ Ревякина Л.В. БЗНС и Съветска Русия, 1917-1923. София, 1981.

³⁶ Фещенко Р.А. Партійне керівництво діяльністю МОДР на Україні по інтернаціональному вихованню трудящих (1926-1932 рр.) // УІЖ. 1971. № 8. С.93-99; Гусаров В.К., Молостов В.А. Становлення МОДР на Україні (1922-1925 рр.) // УІЖ. 1972. № 11. С.63-70; Кравченко А.А. МОДР на Дніпропетровщині в 1922-1932 рр. // УІЖ. 1972. № 11. -С.76-81.

³⁷ Іваненко В.В. З досвіду діяльності Української організації МОДР по зміцненню інтернаціональних зв'язків з трудящими зарубіжних країн (1933-1937 рр.) // УІЖ. 1972. № 11. С.71-81; Його ж. Діяльність організацій МОДР Української РСР по інтернаціональному вихованню трудящих (1933-1937 рр.) // УІЖ. 1975. № 5. С.61-70; Його ж. Роль Украинской организации МОПР в оказании братской помощи рабочему движению капиталистических стран (1933-1937 гг.) // Вопросы рабочего и национально-освободительного движения: Сб. Научных трудов. Днепропетровск, 1975. Вип.2. С.32-44; Його ж. З історії діяльності організацій МОДР на Україні в 1933-1937 роках // Архіви України. 1982. № 5. С.50-56; Іваненко В.В., Кондратюк Т.Н. Партийное руководство деятельностью Украинской организации МОПР по интернационалистскому воспитанию трудящихся (1928-1937 гг.) // Научные труды по истории КПСС. Респуб.межведомств.сб. К., 1984. Вип.128. С.37-43.

³⁸ Димов Н. Болгарските секция на МОПР и проблемата за единения антифашистски фронт (1923-1936) // Трудове на высшие экономически и-т Карл Маркс. София, 1966. Вип.1. С.48-66; Шарланов Д. Създаване и дейност на легалната помощна организация (1929-1934) // Исторически преглед. 1966. № 5. С.41-59.

³⁹ Skrzypek A. Strategia pokoju. Radziecka pokityka zbiorowego bezpieczeństwa w Europie. 1932-1939. Warszawa, 1979; Materski W. Polsko-radziecka wymiana więźniów politycznych w latach 1921-1937 // Z pola walki. 1977. № 1. S.112-126.

⁴⁰ Zelt J. ... und nicht vergessen - die Solidarität. Berlin, 1960; König G. Der Kampf der Roten Hilfe Deutschlands gegen die Klassenjustiz der Weimar Republik und für die Freilassung der proletarisch - politischen Gefangenen in der Periode der Weltwirtschaftskrise. 1929-1932. Weimar, 1966; Jahn G., Shaaf H.-W. Die Unterstützung Sowjetrusslands durch die deutsche Proletariat in der Jahren der Revolutionären Nachkriegskrise // Die Grosse Sozialistische Oktoberrevolution und Deutschland. Berlin, 1967. Bd.2. S.117-149.

⁴¹ Шарапов Г.В. Критика антикоммунизма по аграрному вопросу. М., 1966; Чернобаев А.А. Проблема комбедов в современной буржуазной историографии // Вопросы истории. 1975. № 11. С.30-33; Березовчук М.Д. Антимарксистська американська історіографія про діяльність організацій сільської бідноти на Україні // УДЖ. 1988. № 7. С.78-91.

⁴² Безродный Е.Ф. Участие Советской Украины в международных связях СССР (1923-1929 гг.): Автореф.дис. ...д-ра ист.наук. К., 1990.

⁴³ Кульчицкий С.В. Формування економічного фундаменту тоталітаризму в Радянській Україні // Другий міжнар. конгрес українців. Львів, 1994. С.36-43; Його ж. Концепція «кооперативного соціалізму» // УДЖ. 1995. № 2. С.3-16; Його ж. Комунізм в Україні. Перше десятиріччя (1919-1928). К., 1996 та ін.

⁴⁴ Морозов А.Г. Кредитна сільськогосподарська кооперація в УСРР: Автореф.дис. ...д-ра ист.наук. К., 1993; Калініченко В.В. Селянське господарство України в період НЕПу: Автореф.дис. ...д-ра ист.наук. Харків, 1994.

⁴⁵ Наулко В.І. Хто і відколи живе в Україні. К., 1998.

⁴⁶ Єременко Т.І. Польська національна меншина в Україні в 20-30-ті рр. XX століття. К., 1994; Кулінич І.М., Кривець Н.В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. К., 1955.

⁴⁷ Павленко В.В. Українсько-болгарські взаємини 1918-1939 рр. К., 1995.

⁴⁸ Марочко В.І., Чирко Б.В. Національні виміри голодомору в Україні 1932-1933 рр. (Документальна розповідь) // Відродження. 1992. № 8. С.60-68; Євтух В.Б., Чирко Б.В. Німці в Україні (1920-

1990 роки). 1994; Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20-30 роки XX століття). К., 1995.

⁴⁹ Наседкина Л.Д. Социально-политическая, экономическая и культурная жизнь греческого населения Украины. 20-е. - начало 30-х годов: Автореф.дис. ...канд.ист.наук. К., 1993; Калакура О.Я. Українська колонія в 1917-1939 роках: Автореф.дис. ...канд.ист.наук. К., 1995; Мельник Н.І. Національно-культурний розвиток болгарської меншини в Україні в 20-30-х рр.: Автореф.дис. ...канд.ист.наук. К., 1996; Балуба І.А. Польська національна меншина України в 20-30-ті рр. XX ст.: Автореф.дис. ...канд.ист.наук. К., 1977.

⁵⁰ Орлянский В.С. Национальные меньшинства юга Украины в 20-е годы: социально-политические аспекты проблемы: Автореф.дис. ...канд.ист.наук. К., 1992; Черкаський А.В. Національно-культурне будівництво на Півдні України в 20-ті роки: Автореф.дис. ...канд.ист.наук. Одеса, 1994.

⁵¹ Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.). К., 1995.

⁵² Осташева. Криза менонітської спільноти України та закордонна менонітська допомога (1914 - поч. 30-х рр. XX ст.): Автореф.дис. ...канд.ист.наук. Дніпропетровськ, 1996.

⁵³ Голуб А.І., Іваненко В.В., Польовий Л.П. Інтернаціоналізм - химера чи реальність? // УДЖ. 1999. № 2/3. -С.3-4; Михальчук Василь. До статті «Інтернаціоналізм: химера чи реальність?» // УДЖ. 1996. № 1. С.143-149.

⁵⁴ Іваненко В.В., Голуб А.І. Джерело народної дипломатії. Міжнародні зв'язки трудящих України в 20-30-ті роки. Дніпропетровськ, 1992.

Олег Клименко

ГРОШОВІ ДОКУМЕНТИ ОУН — УПА 1939–1952 РР.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

Предметом даного дослідження є історичні джерела особливого виду - паперові грошові документи ОУН-УПА (бофони), які використовувало підпілля у 1939-

1952 рр. для отримання готівки, а також пов'язана з їх випуском та функціонуванням документація: накази, фінансові інструкції, зобов'язання теренових господарчих органів тощо, а також історіографія питання, що вивчається.

Бофони (скорочення слів "бойовий фонд") - це однобічні, рідше двобічні, грошові документи (квитанції) з оунівською чи національною символікою й відповідними написами "бойовий фонд ОУН", "революційний фонд ОУН", "національний фонд ОУН" і т. п., або тільки з символікою без написів, з фіксованими номіналами (чи без них), які уповноваженні особи від імені ОУН видавали населенню за внесені добровільно, стягнуті як контингент, реквізовані кошти, у вигляді готівки, іноді продуктів харчування, одягу, тощо. ОУН використовувала їх також у своїй агітаційно-пропагандистській роботі.

Етимологія слова "бофон" така. У різні періоди діяльності ОУН фонд мав різні назви: "бойовий", "визвольний", "революційний", "національний". Незважаючи на цю різноманітність назв, виділився і завоював найбільшу популярність термін "бойовий фонд". Це сталося мабуть, через те, що вживали його частіше. Для зручності, як це буває у військових, виникло скорочення, а голосний звук "о" мінявся на "і" або на "є", "и" залежно від краю, де функціонували грошові знаки. В результаті у Галичині їх стали називати "бефонами" або "бифонами", а на Волині, Рівненщині, Житомирщині та білоруському Поліссі - "біфонами". Такої думки притримуються автори книги "Гроші в Україні"¹. До того ж, зазначені мовні різновиди швидко перекочували в повстанські документи та літературу підпільних авторів, пізніше - у видання української діаспори.

Автор, щоб уніфікувати термінологію та позбутись небажаних варіантів, що можуть призвести до спотворення змісту, повернувся до терміну "бофон" який вважає першоджерельним.

За нашими підрахунками оунівське підпілля за період 1939-1952 рр. випустило для своїх потреб до 500 найменувань бофонів, які використовувались щонайменше у 12 областях України та Білорусії, а також частково на території Польщі, Чехії, Словаччини, Австрії та Німеччини.

Паперові грошові знаки ОУН є документами певної військово-політичної формації, що відігравали у названий хронологічний відрізок часу важливу роль в системі соціально-економічних відносин. Оскільки ОУН-УПА не мали своїх грошових знаків у класичному розумінні цього слова, бофони стали єдиними документами, що найбільш повно віддзеркалюють матеріальну основу діяльності підпілля, а також відображають політичне, соціально-економічне, певною мірою мистецьке життя відповідної доби.

Дане дослідження базується на вивченні грошових документів, що об'єднуються здебільшого одним регіоном - Західна Україна, який тоді перебував під польською, німецькою та радянською окупацією.

Хронологічні межі джерельної бази дослідження обумовлені існуванням у ці роки підпілля ОУН, яке боролось з ворожими йому силами.

Дана тема до цього часу не стала об'єктом спеціального дослідження в українській та зарубіжній історіографії, хоча частково її аспекти розпорошені у літературі мемуарного характеру, газетних публікаціях та каталогах, а окремий розділ про гроші підпілля подали автори фундаментального видання "Гроші в Україні"².

При аналізі історіографії автор вбачав ознаки наукового підходу до проблеми тільки за наявності у працях дослідників таких аспектів, як:

- характеристика стану підпілля ОУН в Україні в 1939-1952 рр., його структурні підрозділи; проблеми матеріально-технічного забезпечення;

- висвітлення нормативної бази і практики діяльності фінансово-господарських органів ОУН, зокрема використання бофонів;

- конкретні матеріали щодо діяльності підпільних друкарень ОУН, технічних ланок та митців, які займалися проектуванням і виготовленням бофонів;

- заходи спеціальних служб СРСР по компрометації фінансово-господарської діяльності ОУН.

При цьому слід враховувати, що ціла низка історичних, суспільно - політичних, ідейно — теоретичних та інших чинників, пов'язаних з діяльністю ОУН в Україні та в еміграції, з трагічною долею її діячів, зумовила надзвичайну

строкатість у висвітленні різних аспектів історії українського руху Опору, зокрема фінансово — господарської її частини. Адже історіографія проблеми формувалася зусиллями діаметрально — протилежних таборів дослідницьких сил. Один з них, репрезентований творами істориків, громадських діячів з української діаспори, має чітко визначену орієнтацію на ідею незалежності України, нерідко відзначається плюралізмом думок, об'єктивним викладом матеріалу. Щоправда гостра ідейно-політична боротьба між різними політичними силами української діаспори також призводила до суб'єктивізму, нетерпимості щодо позиції наукового опонента. Сторони час від часу звинувачували одна одну у всьляких політичних прорахунках і навіть у “зраді національних інтересів”.

Інший табір дослідників, що працював у специфічних умовах СРСР, як правило, одноостанно виступав з позицій апологетики радянської влади в Україні, а відтак — необ'єктивно, однобічно підходив до оцінки діяльності ОУН, що призводило до відвертої ідеологізації проблеми, до ігнорування історичної правди в інтересах політичного замовлення. Якщо українські радянські історики і порушували побіжно деякі аспекти фінансово-господарської діяльності оунівського підпілля, то тільки під кутом зору протистояння з “буржуазними націоналістами — лютими ворогами українського народу”.

Аналогічно, але з деякими далекоглядними поправками, з врахуванням національних інтересів, komponували історичні дослідження більшість вчених з країн колишнього Варшавського блоку.

Незважаючи на суттєві відмінності між згаданими групами дослідників, подальше вивчення проблеми неможливе без урахування надбань кожної, без подолання притаманних їм ідеологічних нашарувань. Тільки творчо - критичний аналіз наукового доробку зазначених історіографічних течій стане однією з важливих умов поглиблення рівня дослідження проблеми.

Аналізуючи історіографію проблеми, доцільно виділити три етапи її формування, пов'язаних з історичною долею України та українців в її межах і в еміграції.

Перший етап — зародження та становлення історіографії, що охоплює період з кінця 20-х рр. до 1952 р. характеризується формуванням кола проблем та їх розробкою, насамперед, публіцистами ОУН в умовах підпілля в Україні та в еміграції.

Другий етап — з 1952 р. до кінця 80-х рр., пов'язаний з подальшою розробкою проблеми науковцями української діаспори та радянськими істориками, або ж істориками країн Варшавського договору, несе на собі відбиток протиборства не тільки двох вищезгаданих історіографічних течій, а й гострої політичної боротьби всередині еміграції, викликаній подальшою кризою і розколом ОУН та акціями радянських спецслужб по розкладу, компрометації, а іноді й фізичному знищенню окремих оунівських авторитетів.

Третій етап розпочався після проголошення суверенітету України 24 серпня 1991 р. характеризується новими підходами розв'язання наукової проблеми шляхом критичного поєднання зусиль вітчизняних вчених і дослідників діаспори у єдину течію студіювання, актуалізацією і практичною цінністю досліджень.

Перший етап історіографії проблеми настає після створення ОУН у 1929 р. і закінчується припиненням організованої діяльності оунівського підпілля в Україні в 1952 р. При вживанні терміну “історіографія проблеми” для цього етапу мається на увазі не наявність спеціальних наукових течій або шкіл з окремих аспектів діяльності ОУН (їх як таких не існувало взагалі), а сукупність праць, де висвітлюються фрагменти фінансово - господарської діяльності підпілля.

Завдання ОУН та УПА на різних етапах боротьби українського руху Опору, викладені за допомогою історичного підходу до явищ суспільного життя, містяться в працях визначних діячів організації Ярослава Стецька³, Ярослава Старуха⁴ та Миколи Лебеда⁵. Окрім важливих загальних проблем діяльності підпілля на “економічному відтинку”, в них подані конкретні матеріали щодо організації матеріально-технічного забезпечення УПА, функціонування повстанських “республік” тощо.

Надзвичайно цінною є полемічна праця невідомого підпільного автора з близького оточення С.Бандери “Боротьба

ОУН за владу"⁶, яка була опублікована, очевидно, на початку 1941 р. В ній міститься доволі об'єктивний аналіз внутріпартійної боротьби ОУН, що призвела в кінцевому рахунку до розколу організації, а також показано переваги бандерівського напрямку як найбільш революційного. В праці висвітлені окремі аспекти діяльності фінансової та бойової референтур ОУН, зокрема здійснення низки експропріаційних заходів з метою забезпечення життєдіяльності організації.

Не менш цікавими і багатими на фактичний матеріал виявилися публіцистичні твори політичних опонентів бандерівців — мельниківців: О. Волянського⁷, Р. Лісового⁸ та О.Шуляка⁹. Використані ними критичні аргументи щодо окремих аспектів соціально - економічної та політичної діяльності бандерівців дають сучасному історик унікальну можливість заглибитись в проблему і отримати інформацію з першоджерел. Таким чином, праці мельниківських і бандерівських публіцистів, більшість з яких належали до ідеологічних органів ОУН (б) та ПУН, незважаючи на деякий авторський суб'єктивізм, привносять ряд фактологічних моментів, котрі могли не дійти до професійних істориків.

Характеризуючи українську радянську історіографію, зауважимо, що внаслідок відомих ідейно - політичних причин в її межах не з'явилося спеціальних робіт, які б містили об'єктивний аналіз діяльності фінансово - господарських органів оунівського підпілля, створення та використання бофонної системи. До того ж, із зростанням ідеологізованості суспільно - політичного життя в СРСР, проблема історії антирадянських рухів народного опору режиму потрапляє до числа суворо заборонених.

Деякі послаблення були зроблені тільки для вчених країн Варшавського блоку. Характерною для цього етапу є брошура чеського публіциста Вацлава Славіка "Справжнє обличчя бандерівців"¹⁰, яка, очевидно, мала за мету скомпрометувати рейди підрозділів УПА на Захід. Вирішуючи поставлене завдання, її автор не обмежився тільки штапованою характеристикою фінансово - господарської діяльності повстанців як "бандитсько-грабіжницької", а вдався до недозволеної деталізації: описав окремі бофони

та вмістив їх ілюстрації.

Оскільки грошові документи ОУН мають ряд спільних рис з військовими грошима, їх вивчення неможливе без використання в методологічному аспекті монографії А. М. Алексєєва¹¹. Хоча автор і виступає з позицій апологетики радянського суспільства, радянської фінансової системи, він все ж таки переконливо довів, що тотальна за масштабами Друга світова війна призвела до того, що випуск військових грошей стає одним з необхідних атрибутів військово - економічної політики більшості воюючих держав. А тому теоретично проблеми військових грошей повинні розглядатися в політичному, соціально - економічному, правовому, а також військовому аспектах. А. М. Алексєєв головну увагу приділив двом визначальним аспектам: соціально-економічному і військово-політичному. На думку автора, соціально - економічний аспект включає в себе мету і завдання мобілізації зовнішніх джерел фінансування військових видатків, а військово-політичний передбачає застосування воєнної валюти в якості оборонної і наступальної зброї в ході ведення війни.

Водночас автор не зміг розв'язати одну із важливих проблем історії військових грошей - питання класифікації бон, яке і до нашого часу залишилося найменш розробленим.

Таким чином, у 40-х роках як оунівська, так і радянська історіографії зробили певний внесок у справу студіювання проблеми.

Наступний етап історіографії внаслідок ще більшого загострення ідеологічного протиборства двох систем з наукового погляду істотно не відрізнявся від попереднього. Хіба що на Заході та в СРСР і країнах Варшавського блоку з'явилося декілька краєзнавчих розвідок та стислих і лаконічних повідомлень про "гроші ОУН", що сприяло появі різних фантастичних домислів.

Видані на Заході великі за обсягом монографії, автори яких аналізували фінансові проблеми рухів Опору окупованих країн Європи часів Другої світової війни, воєнного грошового обігу, несправедливо замовчували наявність в ОУН — бандерівців добре організованих фінансово-господарських органів, які з допомогою спеціальних грошових документів — бофонів та інших форм діяльності зуміли мобілізувати

зувати значні матеріальні ресурси для партизанської боротьби проти нацизму та сталінізму.

Із значної кількості партизанських грошових знаків, сурогатів та грошових документів, що емітували під час Другої світової війни, дослідженими виявились тільки емісії Народно-визвольної армії Югославії.

Значна за обсягом стаття С. Голяша¹² про діяльність підпільних друкарень ОУН побіжно торкається даної проблеми. Вона може стати у нагоді при комплексному вивченні грошових документів, їх ідентифікації з іншою продукцією підпільних друкарень, встановленні авторів, обставин емісії тощо. Окремі фрагменти фінансової діяльності ОУН зафіксовані також в працях П. Мірчука¹³ – історіографа українського руху Опору.

У цілому на публікаціях представників зарубіжних українських організацій відчутно позначився вплив протиріч між політичними партіями діаспори, тому більшість авторів наукових праць дещо обережні в оцінках. Продовжує існувати свого роду неписане стереотипне правило (моральна самоцензура): все, що сказано надто критично супроти ОУН, можуть використати вороги української державності.

На теренах колишнього СРСР інформація про “гроші - бофони” ОУН-УПА з’явилися в художній літературі. Про них вперше написав у своїй повісті письменник Лев Константинов¹⁴, а згодом і Веніамін Рудов¹⁵. У цих документальних творах на так звану “чекістську тематику” бофони служать тільки прикладами для викриття “злочинів” українських націоналістів, які тим і займалися, що “грабували” народ.

У 1973 р. у видавництві Міністерства народної оборони Польщі вийшла друком праця польських істориків А. Щесняка та В. Шоти “Дорога до нікуди” з підзаголовком “Діяльність організації українських націоналістів та її ліквідація в Польщі”¹⁶, яка була написана з неприхильних до української справи позицій і з використанням стандартних для вчених країн Варшавського блоку штампів типу “буржуазні націоналісти-агенти міжнародних розвідок”. Проте тодішня польська влада на вимогу Москви вилучила весь наклад книги і вона стала бібліографічною рідкістю. Мотивом для знищення був, очевидно, багатий фактаж, який міг би

так чи інакше пролити світло на справжній стан справ. Для прикладу, в ній навіть була опублікована директива керівника ОУН Закерзоння Я. Старуха щодо ведення матеріально-технічного забезпечення в польських населених пунктах, у якій вимагалось при здійсненні вказаних заходів застосовувати розписки та бофони. Книга на 587-сторінках переповнена матеріалами, взятими, головним чином, з архівів спецслужб комуністичної Польщі, вступила у протиріччя із заголовком “Дорога до нікуди”. Напевне у її читачів виникало резонне запитання: “Навіщо було писати таку велику працю про ОУН-УПА, коли її шлях завідомо стелився до нікуди?”

У той же час, у 80-х рр. працями істориків Р. Тхоржевського¹⁷ та Д. Сенкевича¹⁸, присвяченими загальним проблемам класифікації та методики дослідження грошових знаків і бон, був закладений певний методологічний фундамент вивчення боністики.

Після проголошення Україною державного суверенітету розпочався новий етап у вивченні проблеми. Він характеризується підходом до неї як до окремої галузі соціально-економічної історії нашої держави, яка доволі ефективно може студіюватися і через національно-самобутні продукти підпілля - бофони, важливі боністичні джерела. З’являються перші спеціальні праці, які засвідчили про додання усталених ідейно-політичних стереотипів, притаманних радянській історіографії. Виникає реальна можливість синтезувати кращі надбання вітчизняної й закордонної гілок історіографії питання та розробити основні засади його дослідження.

У 1991 р. виходить праця Р. Тхоржевського “Паперові гроші України”¹⁹, де здійснена перша спроба узагальнити відомі на той час історіографічні надбання з цієї проблеми й, одночасно, проаналізувати нові археографічні - боністичні пам’ятки. Р. Тхоржевський першим з вітчизняних вчених визнав за грошовими документами ОУН право бути об’єктами боністики.

Важливим явищем в історіографії українського руху Опору став вихід монографії В. Косика “Україна під час другої світової війни (1938–1945)”²⁰, у якій подано окремі фрагментарні матеріали використання бандерівцями своїх грошових документів. Учений, оперуючи документами, пе-

реконливо довів, що ОУН (б) взаємодію з німцями розглядала тільки як чинник розбудови нашої державності. А оскільки вже на початку воєнних дій на українських землях така співпраця внаслідок негативної позиції німецьких керівників виявилася неможливою, певна взаємодія перейшла у велике збройне протистояння. Наведені в монографії матеріали свідчать про масштаби підпільної та збройної боротьби українських націоналістів. Користуючись німецькими документами, учений подає широку панораму цього руху на різних частинах української території і в цьому контексті порушує окремі аспекти проблеми матеріально-технічного забезпечення ОУН та УПА. Автор підкреслив, що німецькі спецслужби педантично фіксували будь-які прояви фінансової діяльності оунівців з використанням бофонів і здійснювали репресивні заходи щодо організаторів збору коштів.

Відродно, що тема грошових документів ОУН-УПА знайшла своє висвітлення у фундаментальній праці колективу авторів під керівництвом М. Дмитрієнко "Гроші в Україні"²¹. Досягненням дослідників є те, що вони проаналізували і ввели до наукового обігу цілу низку невідомих досі науковцям бофонів з архівів колишнього КДБ, а також, використавши свідчення авторитетного керівника ОУН В.Кука, об'єктивно змалювали доволі складні й трагічні картини боротьби українського руху Опору, які спонукали до появи цих національно - самобутніх продуктів підпілля. Можна з певністю ствердити, що поява в академічному виданні спеціального розділу про гроші підпілля, ввело до наукового обігу маловідомий фінансовий документ, який здобув "прав громадянства" у вітчизняній науці. Поряд з усім позитивним, слід зазначити, що через недостатню джерельну базу вчені розглянули 350 з 500 знаків, що функціонували, науковцям не вдалося уникнути деяких неточностей у класифікації грошових документів.

Аналіз історіографії проблеми свідчить про те, що на всіх трьох етапах її розвитку бофони були предметом наукових досліджень тільки побіжно, тобто не вивчалися системно, комплексно, а спорадично і фрагментарно, що давало уявлення про окремі, до того ж майже не пов'язані між собою аспекти їх функціонування. Автор статті спробував лік-

відувати прогалини у вивченні бофонів у монографії "Грошові документи ОУН (бофони) 1939-1952 років"²².

При визначенні джерельної бази дослідження автор керувався певними методологічними орієнтирами. Головними серед них є принципи об'єктивності, єдності історичного та логічного, соціально-економічної та політико-ідеологічної зумовленості функціонування бофонної системи ОУН. При цьому враховувалося, що ці чинники, особливо політико-ідеологічні, наклали відповідний відбиток на джерельну базу, яка була у розпорядженні автора. Тому наукове дослідження грошових документів ОУН здійснювалося шляхом ретельного аналізу всіх наявних джерел, які містили ту чи іншу інформацію з проблеми, що дозволило вивчити залучені джерела комплексно, простежити у взаємозалежності й взаємообумовленості їх окремі складові елементи. Джерела вивчення грошових документів ОУН були виокремлені в такі групи: архівні матеріали; публікації тогочасної преси (офіційні періодичні видання СРСР та видання політичних організацій української діаспори); грошові документи ОУН (бофони), які зберігаються в музеях, приватних колекціях та добірках архівів СБУ; офіційні збірники документів ОУН та УПА; мемуарна література; каталоги та альбоми.

Історія ОУН-УПА залишила певний документальний слід. Нині у складі національного архівного фонду України перебуває значна кількість документів, що з різних боків відображають цей історичний феномен збройної боротьби українського народу за незалежність.

Архівні джерела мають ряд переваг над іншими матеріалами з погляду їх змістовності, конкретики й безпосередності. Вивчення документів дозволяє простежити хід процесу створення фінансово-господарських органів ОУН, нормативну базу і практику їх поточної діяльності, в тому числі використання бофонів. Ці джерела значною мірою позбавлені суб'єктивізму у порівнянні з мемуарною літературою, або офіційністю урядових видань. Окрім того, переважна більшість оперативних документів спецслужб СРСР та інформаційних матеріалів ряду референтур ОУН свого часу використовувалися для внутрішнього вжитку і мали певні грифи втаємничення, що зумовило їх більшу конкретність, а подекуди - й відвертість у висвітленні тих чи інших

негативних явищ. Пошук архівних документів вівся за ознакою їх відомчої приналежності, тобто з урахуванням причетності конкретних державних інституцій СРСР до боротьби з оунівським підпіллям в Україні. З огляду на відомчу приналежність автор вичленив такі підгрупи архівних джерел: документи центральних державних та партійних інституцій колишнього СРСР, що приймали політичні, економічні і військові рішення щодо ліквідації українського руху Опору; документи та матеріали колишнього КДБ СРСР і його регіональних органів, які безпосередньо вели боротьбу з оунівським підпіллям.

Окремі директивні документи більшовицького режиму щодо стратегії і тактики радянзації західного краю зберігаються у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГОУ) та обласних державних архівах Західного регіону України. В них чітко простежується, що, вступивши у Західну Україну, більшовики були сповнені рішучості, на відміну від своєї порівняно обережної політики в 1939-1941 рр., швидко і безкомпромісно насадити у середовищі націоналістично настроєних західних українців свою владу, тобто домогтися, щоб вони стали відповідними радянській системі та східним співвітчизникам. Своєї мети правлячі кола СРСР досягали шляхом залучення могутнього репресивного апарату.

Не менш цікавими виявилися і доповідні документи радянських партизан щодо боротьби ОУН та УПА з німецькими окупантами ²³.

Найбільш значний джерельний потенціал для студіювання порушеного питання мають Державний архів СБУ та архіви УСБУ Західного регіону України, яким передані регіональні архівні фонди колишнього КДБ УРСР. За своїм походженням документальні джерела, де міститься інформація про фінансово-господарську діяльність оунівського підпілля з використанням бофонів, можуть бути поділені на дві групи. По-перше, це документи спецслужб СРСР, що стосуються боротьби з підпіллям ОУН. Найбільш змістовними з погляду наявності конкретно-історичної інформації є їх узагальнюючі матеріали (оперативні донесення, зведення, довідки) про дії ОУН-УПА, проведені енкаведистами операції

проти підпілля, зокрема про викриття підпільних друкарень, господарських схронів, скарбниць. Значний пласт документів і матеріалів, що дає уявлення про специфіку роботи фінансових органів підпілля, піднятий з архівних кримінальних справ на учасників ОУН, які поширювали серед населення квитанції бойового фонду. Так, в архівній кримінальній справі на господарчого ОУН М. Глібка дається розгорнута характеристика фінансової діяльності одного з куршових проводів, а також реагування населення на бофони ²⁴.

В оперативних і слідчих документах НКВС - НКДБ фігурують такі тенденційні визначення бофонів: "оунівська облігація", "оунівське грошове зобов'язання", "квитанція, призначена для обміну на гроші, яка поширювалась оунівськими бандитами серед населення як позика" ²⁵.

Інша група документів з архівів радянських спецслужб — трофейні фонди. Збір, первинне вивчення та систематизація оунівських документів з метою використання в оперативних заходах, почалися з перших днів боротьби енкаведистів з українським рухом Опору. Серед цього масиву автором віддано пріоритет нормативним документам: накази УПА - "Захід", які регламентують окремі аспекти фінансово-господарської діяльності армії, підпільні фінансові інструкції, накази і зобов'язання теренових господарчих органів, а також зразки бофонів.

Самі ж бофони кваліфікувалися енкаведистами як "анти-радянські анонімні документи". Для організації пошуку анонімів їх зразки, як правило, надсилалися з периферії в управління 2-Н МДБ УРСР, де вони аналізувалися за допомогою криміналістичних методик. На даний час Державний архів СБУ володіє найбільш повною колекцією грошових документів ОУН ²⁶.

Великий масив документів, які виходили від ОУН-УПА як мілітарно-адміністративної організації, зберігається у 6-ти фондах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України [Ф.3833, 3834, 3836, 3837, 3838, 3967]. Вони мають виключно трофейне походження, оскільки були захоплені в результаті військових дій, розгрому повстанських відділів, ліквідації їх баз, арештів окремих учасників ОУН та вояків УПА. Проте більшість документів з перерахованих фондів дублюють матеріали, які зберігаються в

ДАСБУ та архівах УСБУ Західного регіону України. Свого часу вони були передані в ЦДАВО колишнім КДБ УРСР для використання в спеціальних акціях по компрометації ідеології українського буржуазного націоналізму.

Невеликі за обсягом масиви документів ОУН-УПА сконцентровані також в ряді обласних державних архівів Західної України. Так, у Державному архіві Рівненської області [Ф.Р-30] та державному архіві Волинської області [Ф.Р-1021] зберігаються документи господарчого відділу УПА — “Північ”, які зводяться здебільшого до актів, звітів, розписок про наявність амуніції, запасів харчів та різного спорядження, а також квитів (квитків) про отриманні кошти на боєвий фонд ОУН.

До цієї групи джерел тісно примикають серійні публікації “Бібліотеки українського підпільника” важливих документів ОУН та УПА, здійснені ЗЧ ОУН²⁷. При користуванні ними дослідникам слід мати на увазі, що вони перед публікацією пройшли певну редакцію і децю відрізняються від оригіналів, створених у вирі боротьби.

Матеріали архівних фондів суттєво доповнюються за рахунок ще однієї важливої групи джерел - періодичних видань. Періодичні видання української діаспори “Сурма”, “Америка”, “Визвольний шлях” та підпільні оунівські часописи “До зброї”, “Хрін” - нерідко публікували зображення бофонів, інші цікаві для дослідника відомості. Зрозуміло, що інформація з періодичних видань, яка торкається окремих моментів фінансово-господарської діяльності ОУН, має фрагментарний характер, подана “по гарячих слідах” подій, відображає здебільшого офіційний оунівський погляд. Проте матеріали періодики містять чимало подробиць, які не зафіксовані в архівних джерелах чи історичних виданнях, дозволяють краще зрозуміти історичну атмосферу, яка входить до поняття “обставини емісій бофонів”.

Для дослідження теми залучалися і такі джерела, як мемуарна література. В більшості активні учасники ОУН-УПА не залишили окремих спогадів, де б авторська увага приділялася саме фінансовій діяльності підпілля. Тому доводилося використовувати мемуари широкого кола осіб, причетних до українського руху Опору, де можна зустріти

згадки про певні аспекти проблеми, що розглядається. У надзвичайно цікавих мемуарах Т. Боровця-Бульби²⁸, Ю.Борця-Чумака²⁹, М. Кольби³⁰, Д. Куп'яка³¹, П. Кекіша³², попри всю фрагментарність висвітлення діяльності фінансової та господарської референтур ОУН, зустрічаються відомості, які дозволяють краще зрозуміти соціально-економічні та політичні проблеми підпілля.

Невеликі спогади відомого діяча ОУН на Буковині П. Василевського — єдині тематичні свідчення, які безпосередньо стосуються проблеми нашого дослідження³³. Автор не вважає бофони грошима у класичному розумінні цього слова, проте допускає, що вони виконували функцію “умовного, суто локального засобу обігу”, тобто ототожнює їх з місцевими бонами. В кінцевому рахунку він все ж таки схиляється до думки, що вони були “облігаціями всенародної позики на потреби УПА, при тім суто добровільної”³⁴.

Його соратник по боротьбі, сотенний УПА М. Симчич - “Кривоніс”, більш послідовний і категоричний у визначенні економічних функцій бофонів, які були у “нашому підпіллі подібно як у більшовиків - облігаціями”³⁵.

З деякими уточненнями стаття П. Василевського була передрукована у 1998 р. в часописі “Воля і Батьківщина”. Редактор Микола Дубас у короткій передмові до неї цілком слушно підкреслив, що бофони - це унікальне явище, яке характеризує форми матеріально-технічного забезпечення національно-визвольної боротьби ОУН-УПА. Проте і він однобічно підійшов до розкриття економічних функцій грошових документів ОУН, відкинувши їх надзвичайні повноваження (реквізиції та контингенти), які були викликані умовами і обставинами боротьби. На думку М. Дубаса, бофони виконували тільки функцію “своєрідних цінних паперів — облігацій чи квитанцій, що засвідчували грошовий або матеріальний (у грошовому вимірі) внесок на потреби повстанців, і водночас були пропагандивними, виховно-ідеологічними засобами боротьби”³⁶.

У свою чергу, журналістка І. Несенюк із Рівного, базуючись на спогадах учасників підпілля, з одного боку надає бофонам статусу своєрідних засобів платежу в розрахунках з населенням за продовольство, транспорт, ремонт техніки тощо. А з іншого вважає, що ці грошові документи “не

стільки гроші, скільки облігації, а ще більше — засіб пропаганди патріотичних ідей”³⁷.

Виходячи з того постулату, що кожен мемуарист — син свого часу і не виключена можливість обмежено-ностальгічного бачення ним історичної реальності, автор критично поставився до їх свідчень при відтворенні фінансово-господарської діяльності оунівського підпілля з використанням бофонів. Запорукою подолання цієї вади мемуарної літератури, на нашу думку, є поєднання історичного та логічного методів в дослідженні.

Важливими джерелами по проблемі студіювання є каталоги та альбоми, в яких містяться дані про грошові документи ОУН. Ці специфічні видання нерідко подають тільки статистичний матеріал та намагаються його класифікувати, використовуючи свої, не зовсім наукові, принципи класифікації.

У відомих каталогах паперових грошових знаків Г. Стегна³⁸, а згодом А. Піка³⁹ подана стисла і неточна інформація про “грошовий знак УПА 5 карбованців”.

Щоправда, у подальших перевиданнях каталогу, А. Пік зробив деякі розпльовчасті уточнення, зокрема, що ця “бона УПА була квитанцією пожертвування” і “знаходилась в обігу як розписка”. Автор вказав на існування подібних бон, емітованих протягом 1945-1949 рр. “іншими українськими групами”: ОУН, УГВР, АБН⁴⁰.

На жаль, і українська діаспора залишилась осторонь від теоретичного дослідження цієї проблеми. Разом з тим, окремі її автори (як правило, ветерани ОУН -УПА), керуючись винятково патріотичними почуттями, зуміли своїми публікаціями матеріалів частково ліквідувати недопустиму прогалину в історії українського руху Опору.

До них, насамперед, слід віднести книжку — альбом “Польова пошта УПА”, яку упорядкували Р. Дубиняк та П. Цибаняк (Великобританія) за активної участі С. Голяша (США). Праця цінна з погляду джерелознавства. В ній, поряд з філателістичними матеріалами, подані відомості стосовно 23 грошових документів ОУН-УПА з посиланнями про місця їх зберігання⁴¹. У тому ж році побачила світ наступна книга-каталог цих же авторів “Жетони на фонди виз-

вольної боротьби”, у якій основна увага приділена ілюстративному опису грошових документів ОУН, але без боністичного аналізу джерел, без глибокого підходу до оцінки діяльності емітента⁴². Щоправда, такого завдання автори перед собою і не ставили.

Р. Дубиняк та його співавтори визначають грошові документи підпілля як жетони, тобто, “паперові нагороди” (грамоти) за добровільно пожертвовані гроші на бойовий фонд ОУН. Дане визначення страждає односторонністю, оскільки цілком ігнорує примусове оподаткування та реквізиційну функцію бофонів, які частково існували в часи німецької окупації й домінували в роки боротьби із сталінізмом (1944-1952 рр.).

Деякі оунівських грошових документів також вмістив у своєму філателістичному каталозі дослідник з Бельгії М. Хом’як⁴³, помилково ототожнивши їх із недержавними гербовими марками.

В історичній літературі часів тоталітаризму проблему грошових документів ОУН не вивчали, й навіть не заохочували до розгляду з пропагандистською метою, скажімо, для “розвінчування ідеології українського буржуазного націоналізму”. Це негативно вплинуло на пошук і каталогізацію цих джерел. Тому автори більшості каталогів грошових знаків, які побачили світ у колишньому СРСР, за винятком А. Бадаєва⁴⁴, не подавали ніякої інформації про грошові документи ОУН.

Тільки у 1992 р. Волинський обласний краєзнавчий музей опублікував альбом графіки Ніла Хасевича, у якому вмістив чотири авторські “квитки”, тобто бофони, з приблизними датами їх емісії (1942–1947 рр.). Оригінали передано до цього музею управлінням СБУ у Волинській області⁴⁵.

При формуванні свого каталогу П. Рябенко, очевидно, користувався суперечливими публікаціями в пресі про грошові документи підпілля. Окрім того, що автор подав досить таки приблизну інформацію про бофони, він ще приписав їх емісію неіснуючому органу — “Українському Національному Уряду на чолі із С. Бандерою”⁴⁶.

Авторам каталогів часто бракує знань термінології, принципів наукової класифікації і методики дослідження

спеціальної історичної дисципліни боністики.

Загальна характеристика джерельної бази, яку використовує автор, свідчить, що діяльність фінансово-господарських органів ОУН в 1939-1952 рр. з використанням бофонів — це об'єктивна історична реальність, котра потребує серйозного наукового дослідження.

Таким чином, бофони ОУН, як історико-економічні джерела, підвладні науковому аналізу в тому випадку, коли він вільний від ідеологічних пристрастей. Аналіз дає можливість простежити процес становлення і розвиток бофонної системи ОУН, розкрити особливості її функціонування як окремої важливої складової українського руху Опору.

¹ Гроші в Україні: факти і документи. М. Дмитрієнко (керівник авт. колективу), В. Литвин, Л. Яковлева. К., 1998.

² Там само. С. 85-94.

³ Стецько Я. Наші шляхи (підпільне видання). Б. м. і р.; Його ж. 30 червня 1941 р. Торонто; Нью-Йорк; Лондон, 1967.

⁴ Старух Я. Короткий популярний виклад ідеології і політики українського націоналізму (нарис підставових думок) (підпільне видання). Б. м. і р.

⁵ Лебедь М. Українська Повстанська Армія. УПА. Мюнхен, 1946.

⁶ Боротьба ОУН за владу (підпільне видання) Б. м., б. р.

⁷ Волянський О. Розлам в ОУН - його причини і наслідки // Вісник (Нью-Йорк). 1948. № 4.

⁸ Лісовий Р. Розлом в ОУН (Критичні нариси з нагоди двадцятиліття заснування ОУН). Б. м.; 1949.

⁹ Шуляк О. В ім'я правди (до історії повстанського руху на Україні). Роттердам, 1947.

¹⁰ Slawic Wacław Prawa twar Banderowcu. Praga, 1948.

¹¹ Алексеев А. М. Военная валюта. М., 1948.

¹² Голяш-Мар С. Підпільні друкарні та їх друковане слово // Бойові друзі: збірка спогадів з дій ОУН (1920-1945). Торонто, 1993. Т. 2.

¹³ Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942-1952. Мюнхен, 1953; Його ж. Степан Бандера, символ революційної безком-

промисловості. Нью-Йорк; Торонто, 1961; Його ж. Роман Шухевич (ген. Тарас Чупринка) командир армії безсмертних. Нью-Йорк; Торонто; Лондон, 1970.

¹⁴ Константинов Л. Удар мечем. М., 1970. С. 245.

¹⁵ Рудов В. Вьюга. М., 1977. С. 312.

¹⁶ Szczesniak A., Szota W. Droga do nikad: Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce. Warszawa, 1973.

¹⁷ Тхоржевський Р. И. Методика комплексного изучения денежных знаков, бон // Вестник Киев. ун-та. (Серия история). 1975. № 17; Його ж. Паперові гроші України. Тернопіль, 1991; Его же. Отечественная бонистика. К., 1988.

¹⁸ Сенкевич Д. Классификация бон // Советский коллекционер. 1983. № 21.

¹⁹ Тхоржевський Р. И. Паперові гроші України. Тернопіль, 1991.

²⁰ Косик В. Україна під час Другої світової війни (1939-1945). К.; Париж; Нью-Йорк; Торонто, 1992.

²¹ Гроші в Україні: факти і документи. К., 1998. С. 85-94.

²² Клименко О. О. Грошові документи ОУН (бофони) 1939-1952 років. Тернопіль, 1999.

²³ Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1.

²⁴ Архів Управління СБУ в Івано-Франківській області. Добірка документів ОУН.

²⁵ Державний архів СБУ. Добірка матеріалів. ОУН-УПА. Спр. 1290. Арк. 84.

²⁶ Там само. Спр. 376. Т. 61.

²⁷ ОУН у світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955 рр. Видання ЗЧ ОУН, 1955; УГВР у світлі документів // БУП, 1956. Ч. 3; УПА у світлі документів // БУП, 1957. Ч. 6.

²⁸ Боровець-Бульба Т. Армія без держави. Львів, 1993.

²⁹ Борець-Чумак Ю. Рейд без зброї. УПА на Заході. Спогади. Лондон, 1982.

³⁰ Кольба М. ДУН. Детройт, 1992.

³¹ Куп'як Д. Спогади нерозстріляного. Торонто; Нью-Йорк, 1991.

³² Кекіш П. По свіжих слідах минулого. Тернопіль, 1993.

³³ Василевський П. Буковинські бофони // Дрогобицький колекціонер. 1993. Серпень-вересень.

- 34 Там само. С.9.
 35 Там само. С.7.
 36 Дубас М. Унікальні листочки //Воля і Батьківщина. Львів, 1998. Число 1. (10/26). С.123.
 37 Несенюк И. Не ты, гривня, первая //Всеукраинские ведомости. 1996. 14 сент.
 38 Sten G. Banknotes of the World (1368-1955). N.p., 1967.
 39 Pick A. Standart catalog of World paper money. Krause publications, 1977.
 40 Pick A. Standart catalog of World paper money. Krause publications, 1980.
 41 Польова пошта УПА (тимчасова збірка матеріалів). Вест-Йорк (Великобританія), 1991.
 42 Жетони та фонди визвольної боротьби (тимчасова збірка матеріалів). Вест-Йорк (Великобританія), 1991.
 43 Хомяк М. (упорядник). Каталог українських недержавних марок. Брюссель, 1987.
 44 Бадаев А.С. Бумажные деньги, ходившие по Украине. Чернигов, 1991.
 45 Хасевич Н. Графіка. Луцьк, 1992.
 46 Рябченко П.Ф. Полный каталог бумажных денежных знаков и бон России, СССР, стран СНГ (1769-1994). К., 1998. С.318.

Олександр Рубльов

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ ТОТАЛІТАРНОГО МИНУЛОГО У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ

Вивчення проблем тоталітарного минулого у сучасній вітчизняній історіографії масштабно розпочалося вже наприкінці 80-х років і дістало потужний імпульс із здобуттям Україною незалежності.

Очевидно, відповідаючи на злободенне тоді питання – «Чи маємо ми історичну науку?»¹, – нещадно критиковані «офіційні історики» з Інституту історії України розпочали із

1990 р. виконання піонерської (як на ті часи) для вітчизняної історіографії науково-дослідної теми – «Увічнення пам'яті жертв незаконних репресій 30–40-х – початку 50-х років в контексті розробки проблем регіональної історії (На матеріалах України)» (науковий керівник – канд. іст. наук Ю. З. Данилюк). Виконання теми невдовзі увінчалось публікацією двох знакових книжок – очевидно, вперше побудованих на використанні матеріалів центрального та архівів обласних управлінь СБУ². 1992 р. з'явилася постанова № 530 Кабінету Міністрів України «Про підготовку і випуск серії книг "Реабілітовані історією"», розпочалася робота Головної та обласних редколегій «Реабілітовані історією»...

Із того часу на світ Божий з'явилися десятки книжок, сотні, якщо не тисячі, статей, брошур, газетних публікацій, відбулися десятки різноманітних конференцій³.

Тим не менше, праць, які б подавали панорамне бачення та аналіз радянського тоталітаризму в Україні упродовж усього періоду його існування (чи принаймні вагомого його хронологічного відрізка) не так вже й багато. Серед них привертають увагу, насамперед, роботи І. Г. Біласа, С. І. Білокона, І. І. Винниченка, В. М. Даниленка, Г. В. Касьянова, С. В. Кульчицького, В. В. Ченцова, Ю. І. Шаповала, Б. О. Яроша та ін.⁴. Саме коло згаданих дослідників і дало останніми роками національній історіографії переважно більшість докторів історичних наук із названої проблематики⁵. Значну увагу вітчизняних дослідників упродовж останнього десятиліття привертала трагічні події трьох голодоморів в Україні радянської доби – 1921–1922, 1932–1933 та 1946–1947 рр., яким присвячені численні розвідки українських авторів⁶, матеріали наукових конференцій⁷, а також ґрунтовні збірники документів⁸. Знаменно, що ледь не наприкінці горбачовської «перебудови», під тиском непереборних обставин, вже втрачаючи контроль над ситуацією у республіці, вчорашня «керівна і спрямовуюча сила» тоталітарної держави у її республіканській іпостасі – КПУ – 26 січня 1990 р. ухвалює постанову «Про голод 1932–1933 рр. на Україні та публікацію пов'язаних з ним архівних матеріалів», завдяки чому було оприлюднено чи не перший вітчизняний збірник документів і матеріалів, присвячений цій трагічній сторінці національного минулого⁹.

Оскільки творці сучасної національної історіографії – люди розумової праці, то не викликає подиву їхня посилена увага до історії української інтелігенції ХХ ст., її духовних пошуків, ролі у національному відродженні та визвольних змаганнях України, активне вивчення спротиву інтелігенції тоталітарній системі та ретельне дослідження перманентних репресивних заходів останньої, спрямованих на фізичне знищення або духовне підпорядкування режимові інтелектуальної еліти нації¹⁰.

Знаковою постаттю модерної української історії та історіографії був і залишається М. С. Грушевський. Ставлення й оцінка життя і діяльності цього Видатного Українця у радянській історіографії аж надто добре відомі, аби зупинятися на них докладно. Інша річ, що й закордонне українознавство тривалий час не зовсім адекватно оцінювало цю непересічну постать. І лише завдяки зусиллям відомого американського ученого українського походження Любомира Винара було започатковано нову українознавчу науку – *грушевськознавство*, що сьогодні розвивається спільними зусиллями науковців України та діаспори¹¹.

На теренах же самої України новий відлік часу у дослідженні наукової спадщини та життєвого шляху М. С. Грушевського започаткувала пам'ятна багатьом стаття С. Білоконя у «Літературній Україні» сьогодні вже далекого – 1988 р.¹² Доводиться лише пожалкувати, що опубліковані науковцем 1989 р. у журналі «Київ» «Спомини» Грушевського й досі не надруковані окремим виданням попри обіцянку десятирічної давності.

З того часу з'явилися сотні, якщо не тисячі, різноманітних і різнорівневих публікацій з ділянки грушевськознавства¹³. Упродовж останнього десятиліття здійснені численні перевидання праць історика, включно із фундаментальною «Історією України–Руси», а також його популярними книжками, публіцистичними виступами. Періодично друкуються тематичні хрестоматії¹⁴. Виходять друком вартісні збірники епістолярної спадщини ученого¹⁵. Систематично відбуваються наукові конференції та друкуються (на жаль, не настільки регулярно) їхні матеріали¹⁶.

З огляду на нашу тему особливий інтерес становлять

дослідження, автори котрих аналізують радянську добу біографії М. С. Грушевського, тобто після повернення в Україну у березні 1924 р.

Серед таких праць варто насамперед згадати ґрунтовні праці Р. Я. Пирога, присвячені висвітленню радянського десятиліття М. С. Грушевського¹⁷, розвідки В. І. Пристайка та Ю. І. Шаповала, в яких біографія академіка подається крізь призму таємних документів ДПУ–НКВС УСРР¹⁸. Тема «Грушевський і Academia» проаналізована у змістовній монографії С. Кіржаєва, В. Ульяновського та П. Соханя¹⁹. Діяльності Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського присвячена книга О. В. Юркової²⁰. У розвідці О. С. Рубльова зроблено спробу проаналізувати перший рік перебування М. С. Грушевського в УСРР, зокрема взаємини ученого із владою та колегами по Академії²¹...

Активно розвивається останнім часом й така табуована радянською історіографією ділянка історичного українознавства, як історія релігії і Церкви в Україні, що була започаткована наприкінці 1980-х років²². Переважна більшість таких праць (А. Л. Зінченко, В. О. Пашенко та ін.) присвячена антицерковній політиці тоталітарної держави та державно-церковним взаєминам на прикладі історії УАПЦ²³. Останнім часом доволі активно почала розроблятися й проблематика історії Римо-католицької та Греко-католицької церков в Україні радянської доби²⁴.

На жаль, окремі автори, які чимало власних публікацій присвятили дослідженню доби тоталітаризму, дозволяють собі речі, які можна оцінити як некоректні з точки зору наукової етики – або відвертіше (і точніше) – як своєрідний *mauvais ton* у науковому середовищі. Мається на увазі винесення їхніх прізвищ на палітурку збірників документів так, ніби йдеться про авторську монографію²⁵. Це назагал поєднується (і значною мірою пояснюється) непрофесійним підходом таких авторів (а серед них, як правило, чимало істориків-неофітів – включно із учорашніми «дослідниками» історії КПРС–КПУ та вчорашніми і сьогоднішніми співробітниками МВС – СБУ), які, зрозуміло, назагал не лише не читали «Правил публікації історичних документів», але й не чули про існування таких.

Як наслідок – відсутність належного археографічного

опрацювання документів, котрі вони публікують, випадковість та неаргументованість добору цих документів, неохайно складені заголовки, відсутність приміток, покажчиків тощо, що не лише засвідчує низький фаховий рівень таких публікацій, але й справляє прикре враження якогось дивного поспіху, гарячкової метушні, за яких готувалися ці видання. Враження тим більш прикре, що абсолютна більшість таких видань надруковані за спонсорські кошти. І водночас усі ці книжки пишно оголошують себе «науковими» чи «науково-документальними» виданнями, хоча підготовлені на аматорському рівні й не мають права претендувати на науковість, а хіба на популярну книжку для широкого загалу читачів.

Цілком очевидно, що наведені приклади засвідчують, що в нинішній ситуації цілком можна (але не треба) поєднувати в одній особі науковий ступінь доктора (кандидата) наук і рівночасно – при публікації документів – бути на рівні археографа-початківця провінційного архіву, де втрачені (або взагалі були відсутні) традиції наукового підходу до публікації історичних джерел. Чи варто наголошувати, що цим самим постачається аргументація для тих, хто залюбки закидає вітчизняній історичній науці провінційність, хуторянство тощо. Ще раз підкреслимо: публікація документів – складна, копітка, багаторічна праця, яка не терпить кавалерійського наскоку, дилетантського підходу.

Якщо не зважати на це, то легко потрапити у становище упорядників академічного (!) збірника документів і матеріалів з історії НАН України, котрі витяг із протоколу закритого засідання Політбюро ЦК КП(б)У про ювілей академіка М. С. Грушевського датують – «за суміжними документами» – 9 січня 1929 р., – так, нібито не відають, коли народився історик, й не чули про те, що ювілейні урочистості відбулися за два роки перед тим – 3 жовтня 1926 р., а гадаючи рішення Політбюро цілком чітко датується – 7 вересня 1926 р.²⁶

Таким чином, підводячи підсумки, можна зазначити, що за минуле десятиліття чимало вже зроблено у напрямку дослідження радянського тоталітаризму в Україні. Але це – лише перші кроки.

Далеко не всі теми вже висвітлено, частина зробленого потребує якісно іншого рівня виконання, назагал на порядок вищим має бути фаховий рівень досліджень, ширшим і ґрунтовнішим – джерельне забезпечення. Питання інформаційної бази даних про жертви репресій в Україні й досі залишається проблемою проблем...

¹ Див., напр.: Білокінь С. Чи маємо ми історичну науку? // *Наше минуле: журнал незалежної історичної думки* за ред. С. Білоконя. К., 1993. Ч. 1. С. 4–16.

² Див.: *Репресоване краєзнавство: 20–30-ті роки* / АН України: Інститут історії України; Всеукр. спілка краєзнавців; Міністерство культури України; Редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. К., 1991. 492 с.; *Реабілітовані історією* / АН України: Інститут історії України та ін.; Редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. К.; Полтава, 1992. 401 с.

³ Див., напр.: *Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–80-ті роки*: Матеріали міжнар. наук. конференції, Київ, 15–16 вересня 1994 р. / НАН України: Інститут історії України, Інститут держави і права; Всеукраїнське та Київське товариство політв'язнів і репресованих / Редкол.: П. П. Панченко (голова), Є. В. Пронюк (співголова) та ін. К., 1998. 290 с.; та ін.

⁴ Див., напр.: *Шаповал Ю. І. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні* / Компартія України: сторінки історії. К., 1990. 143 с.; *Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки*. К., 1991. 344 с.; *Шаповал Ю. І. Сталінізм і Україна* // *Укр. іст. журн.* 1990. № 12. С. 47–59; 1991. № 2. С. 20–30; № 4. С. 43–54; № 5. С. 38–49; № 6. С. 45–55; № 7. С. 26–38; № 8. С. 30–41; № 10. С. 33–43; № 11. С. 13–24; № 12. С. 28–38; 1992. № 1. С. 45–56; № 2. С. 14–25; № 3. С. 12–22; № 4. С. 11–21; № 5. С. 28–38; № 6. С. 3–14; № 7/8. С. 13–23; № 9. С. 15–25; № 10/11. С. 3–13; № 12. С. 3–18; Білокінь С. Про таємниці Мадридського двору // *Наше минуле: Журнал незалежної історичної думки* за ред. С. Білоконя. К., 1993. Ч. 1. С. 17–38; *Документи з історії НКВД УРСР* / Публ. С. Білоконя // *Наше минуле*. Ч. 1 (6). С. 39–150; *Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії*. К., 1993. 351 с.; Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та іс-

торико-правовий аналіз: У 2-х кн. К., 1994. Кн. 1. 432 с.; Кн. 2. 688 с.; *Винниченко І. І.* Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. К., 1994. 126 с.; *Ярош Б. О.* Тоталітарний режим на західноукраїнських землях: 30–50-ті роки ХХ ст. (історико-політологічний аспект). Луцьк, 1995. 176 с.; *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). К., 1996. 396 с.; *Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В.* ЧК – ГПУ – НКВД в Україні: особи, факти, документи. К., 1997. 608 с.; *Кульчицький С. В.* Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). К., 1999. 336 с.; *Білокінь С.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. К., 1999. 448 с.; *Ченцов В. В.* Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. Тернопіль, 2000. 481 с.; та ін.

⁵ Див.: *Білас І. Г.* Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: *Автореф. дис. ... д-ра іст. наук* / НАН України: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 1994. 34 с.; *Шаповал Ю. І.* Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії (Україна як об'єкт сталінських політичних репресій): *Автореф. дис. ... д-ра іст. наук* / Київський університет ім. Т. Шевченка. К., 1994. 37 с.; *Табачник Д. В.* Феномен тоталітарно-репресивного суспільства в Україні (кінець 20-х – 50-ті роки): Історичний та етнополітичний аспекти: *Автореф. дис. ... д-ра іст. наук* / НАН України: Інститут національних відносин і політології. К., 1995. 103 с. (На жаль, захист дисертації Д. В. Табачника відбувся у формі наукової доповіді, за якою не стояло узагальнюючої монографії із даної проблеми, а лише – сукупність фрагментарних розвідок); *Ярош Б. О.* Тоталітарний режим на західноукраїнських землях в 30–50-х роках ХХ ст. (історико-політологічний аспект): *Автореф. дис. ... д-ра політ. наук* / НАН України: Інститут національних відносин і політології. К., 1995. 43 с.; *Білокінь С. І.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): *Автореф. дис. ... д-ра іст. наук* / НАН України: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. К., 2000. 35 с.; та ін.

⁶ Див., напр.: *Мовчан О. М.* Голод 1921–1923 рр. на Україні // *Укр. іст. журн.* 1990. № 10. С. 38–45; № 12. С. 30–36; *Кульчицький С. В., Мовчан О. М.* Невідомі сторінки голоду 1921–1923 рр. в Україні. К., 1993. 70 с.

⁷ Див., напр.: *Голод 1946–1947 рр. в Україні: причини і наслід-*

ки: Міжнар. наук. конф., Київ, 27 травня 1997 р.: Матеріали / Редкол.: С. Кульчицький (відп. ред.) та ін. К.; Нью-Йорк, 1998. 208 с.

⁸ Див.: *Голод 1921–1923 рр. в Україні: 36. док. і матеріалів* / АН України: Інститут історії України; ЦДАВО України; Упоряд.: О. М. Мовчан, А. П. Огінська, Л. В. Яковлева; Редкол.: С. В. Кульчицький (відп. ред.) та ін. К., 1993. 240 с.; *Колективізація і голод на Україні, 1929–1933: 36. док. і матеріалів* / АН України: Інститут історії України; ЦДАВО України; Упоряд.: Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна; Редкол.: С. В. Кульчицький (відп. ред.) та ін. К., 1992 (2-ге, стереотип., вид. К., 1993). 736 с.; *Упокорення голодом: 36. док. / АН України: Археографічна комісія, Інститут української археографії; Упоряд. М. Ю. Мухіна.* К., 1993. 312 с.; *Голод в Україні 1946–1947: Документи і матеріали* / НАН України: Інститут історії України; Всеукр. асоціація дослідників голодоморів в Україні; ЦДАВО України; ЦДАГО України; та ін.; Упоряд.: О. М. Веселова (голов. упоряд.) та ін.; Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. К.; Нью-Йорк, 1996. 376 с.; *Чорні жнива: Голод 1932–1933 рр. у Валківському та Коломацькому районах Харківщини: Документи, спогади, списки померлих* / Асоціація дослідників голоду-геноциду 1932–1933 рр. в Україні; Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського; НАН України: Інститут східноєвропейських досліджень; Валківський краєзнавчий музей; Упоряд.: Т. В. Поліщук. К.; Харків; Нью-Йорк; Філадельфія, 1997. 368 с.; та ін.

⁹ Див.: *Голод 1932–1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів* / Інститут історії партії при ЦК Компартії України; Упоряд.: Р. Я. Пиріг (керівник) та ін.; Редкол.: Ф. М. Рудич (голова) та ін. К., 1990. 605 с.

Але і тут не обійшлося без перестраховки: оголосивши формально наклад у 25 тис. прим., владні структури дали вказівку надрукувати книгу у кількості не більше 1 тис. прим. Не диво, що на сьогодні вона є бібліографічною рідкістю.

¹⁰ Див., напр.: *Касьянов Г. В.* Академік М. І. Яворський: доля вченого // *Укр. іст. журн.* 1990. № 8. С. 75–86; *Рубльов О. С., Черченко Ю. А.* Західноукраїнська інтелігенція та сталінщина / Інститут історії України АН УРСР. Препринт № 7 (19). К., 1990. 58 с.; *Кравченко В. В. Д. И. Багалей: научная и общественно-политическая деятельность.* Харьков, 1990. С. 95–149; *Касьянов Г. В., Даниленко В. М.* Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-і роки). К., 1991. 96 с.; *Вороненко В. В., Кістерська Л. Д., Матвеева*

Л. В., Усенко І. Б. Микола Прокопович Василенко. К., 1991. С. 166–244; Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції: 20-ті – 40-ві роки ХХ ст. // *Укр. іст. журн.* 1991. № 1. С. 3–12; № 2. С. 10–19; № 3. С. 3–15; № 4. С. 30–43; № 5. С. 17–28; № 6. С. 24–34; № 7. С. 3–15; Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. К.; Едмонтон, 1992. 176 с.; *Репресо-ване «відродження»* / Упоряд. О. І. Сидоренко, Д. В. Табачник. К., 1993. 399 с.; Рубльов О. С. Михайло Козоріс: доля інтелігента // *Укр. археогр. щорічник*. К., 1993. Вип. 2. С. 104–122; *Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.)*: У 3-х кн. / АН України: Інститут історії України; Відп. ред. Ю. О. Курносов. К., 1994. Кн. I. 138 с.; Кн. II. 172 с.; Кн. III. 153 с.; Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки ХХ ст.). К., 1994. 351 с.; Шаповал Ю. І. Людина і система: Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні. К., 1994. 271 с.; Рожченко М. М. Трагедія академіка Володимира Юринця: Штрихи до історії української філософії радянської доби. К., 1996. 192 с.; Рубльов О. С. Маловідомі сторінки біографії українського історика: Михайло Марченко // *Укр. іст. журн.* 1996. № 1. С. 106–118; Михайло Марченко: *Документи* / Публ. О. С. Рубльова // *Укр. іст. журн.* 1996. № 1. С. 119–129; № 2. С. 92–116; № 3. С. 66–77; Рубльов О. С. Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя Михайла Лозинського // *Укр. іст. журн.* 1997. № 4. С. 103–117; Шляхами на Соловки: *радянське десятиріччя Михайла Лозинського* / Публ. О. С. Рубльова // *Укр. іст. журн.* 1997. № 4. С. 118–135; № 5. С. 97–118; № 6. С. 84–102; 1998. № 1. С. 112–121; Верба І. В. Олександр Оглоблин: Життя і праця в Україні. К., 1999. 384 с.; Білокінь С. Доля членів Центральної Ради в СРСР // *Визвольний шлях*. 2000. Січень. Кн. 1 (622). С. 14–26; та ін.

¹¹ Див. докладніше: Винар Л. Грушевськознавство: Генеза й історичний розвиток. К.; Львів; Париж; Нью-Йорк; Торонто, 1998. 215 с.

¹² Див.: Білокінь С. Михайло Грушевський // *Літературна Україна*. 1988. 21 липня.

¹³ Докладніше див.: Пиріг Р. Я. Грушевськознавство: стан та перспективи розвитку // *Укр. іст. журн.* 1996. № 5. С. 71–83.

¹⁴ Див., напр.: *Великий українець*: Матеріали з життя та діяль-

ності М. С. Грушевського / Упоряд., підгот. текстів та фотоматеріалів, комент., приміт. А. П. Демиденка; Вступ. слово Л. М. Кравчука; Післямова Ф. П. Шевченка. К., 1992. 551 с.; іл.; та ін.

¹⁵ Див., напр.: *Листування Михайла Грушевського* / Українське історичне товариство; НАН України: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка; Упоряд. Г. Бурлака; Ред. Л. Винар. К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 1997. 399 с.; *Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.)* / НАН України: Львівське відділення Інституту укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; ЦДІА України у м. Львові; УВАН у США; Упоряд., археогр. передмова Г. Сварник; Вступна стаття Я. Дашкевича. Львів; Нью-Йорк, 1998. XX + 268 с.

¹⁶ Див., напр.: *Михайло Грушевський і українська історична наука*: Матеріали наукових конференцій, присвячених М. Грушевському: Львів, 24–25 жовтня 1994 р.; Харків, 25 серпня 1996 р.; Львів, 29 вересня 1996 р. / Інститут історичних досліджень ЛДУ ім. І. Франка; НАН України: Інститут укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, Львівське відділення; Редкол.: Я. Грицак, Я. Дашкевич. Львів, 1999. VI + 378 с.; та ін.

¹⁷ Див.: Пиріг Р. Я. М. С. Грушевський: між історією і політикою (1924–1934 рр.) // 1991. № 4. С. 54–66; № 5. С. 50–61; № 7. С. 38–48; № 8. С. 54–63; № 9. С. 50–60; № 10. С. 44–51; № 11. С. 3–13; Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). К., 1993. 199 с.; Пиріг Р. Я. Життя і діяльність М. С. Грушевського у контексті ідеологічної боротьби в Україні (1920–1930-ті рр.): *Автореф. дис. ... д-ра іст. наук* / НАН України: Інститут історії України. К., 1994. 37 с.; див. також: *Михайло Грушевський: між історією та політикою (1920–1930-ті роки)*: 36. док. і матеріалів / НАН України: Інститут укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; ЦДАГО України; Упоряд.: Р. Я. Пиріг (керівник) та ін.; Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. К., 1997. 183 с.

¹⁸ Див.: Пристайко В. І., Шаповал Ю. І. Сторінки біографії М. С. Грушевського в світлі таємних документів ДПУ–НКВС // *Укр. іст. журн.* 1996. № 5. С. 83–89; Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД: Трагічне десятиліття: 1924–1934. К., 1996. 335 с.

¹⁹ Див.: Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. К., 1993.

250 с.

²⁰ Див.: Юркова О. В. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930 рр.). К., 1999. 433 с.

²¹ Див.: Рубльов О. С. Михайло Грушевський: перший рік у Радянській Україні (спроба реконструкції) // *Укр. іст. журн.* 1996. № 5. С. 50–71; № 6. С. 3–25.

²² Див., напр.: Боцюрків Б. Проблеми досліджень історії релігії та церкви в Україні у міжвоєнний період: Джерела та їх опрацювання // *Укр. археограф. щорічник*. К., 1992. Вип. 1. С. 285–294.

²³ Див., напр.: Зінченко А. Л. Чи була відокремлена церква від держави у 20-ті роки? // *Укр. іст. журн.* 1992. № 1. С. 104–114; Зінченко А. Л. Благочестя національного духу: Українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст. К., 1993. 256 с.; Зінченко А. Визволитися вірою: Життя і діяння митрополита Василя Липківського. К., 1997. 423 с.; Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні, 1917–1941 рр.: В 2-х ч. К., 1995. Ч. 1: 1917 – середина 20-х років. 278 с.; Ч. 2: Кінець 20-х – 1941 р. 215 с.; Пащенко В. О. Держава і православ'я в Україні: 20–30-ті роки ХХ ст. К., 1993. 188 с.; Пащенко В. «Ніч минула, а день наблизився...»: Держава і православ'я в Україні, 20-ті роки. К., 1994. 169 с.; Пащенко В. Свобода совісті в Україні: Міфи і факти 20–30-х років. К., 1994. 249 с.; Пащенко В. Православ'я в новітній історії України. Полтава, 1997. Ч. I. 354 с.; та ін.

²⁴ Див., напр.: Рубльова Н. Невідома ділянка антирелігійного фронту: Боротьба владних структур УСРР проти Римсько-католицької церкви, 1920-ті роки // *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 1998. № 1/2. С. 228–243; Рубльова Н. Антикостольна кампанія в УСРР: причини, інструментарій, перебіг (кінець 20-х – 30-ті рр.) // *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 1999. № 1/2. С. 388–405; та ін.

²⁵ Див., напр.: Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2-х кн. К., 1994. Кн. 2: [Документи]; Пристайко В., Шаповал Ю. Справа «Спілки Визволення України»: Невідомі документи і факти. К., 1995; Сергійчук В. Десять буремних літ: Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр.: Нові документи і матеріали. К., 1998; та ін.

«Моветонівською» новацією останніх років стало поєднання під однією палітуркою (із винесенням, зрозуміло, на титул пріз-

вищ «авторів» – авторів документів?!) розлогого вступу (передмови? монографії?) та добірки документів, підібраних за невідомими принципами, без археографічної передмови та належного опрацювання, приміток тощо у приблизному співвідношенні від 1 : 3 до 1 : 1 (Див., напр.: Пристайко В., Шаповал Ю. Справа «Спілки Визволення України»: Невідомі документи і факти. К., 1995. 447 с. (Розділ I. *Пролог великого терору в Україні*. С. 10–99; Розділ II. *Справа «СВУ»: документи і матеріали*. С. 102–408); Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. К., 1996. 335 с. (Ч. 1: *Політичних поглядів, як і правопису, не змінює...*. С. 15–127; Ч. 2: *Документи і матеріали*. С. 129–306. Щоправда, один із укладачів цієї книги – В. І. Пристайко – мав безпосереднє відношення до останнього, єдиного із 124-х (!) опублікованих документів – «Постанови про припинення кримінальної справи щодо М. Грушевського», – оскільки підписав її в якості начальника Слідчого відділу КДБ УРСР 5 квітня 1991 р. Але решта документів? Також «авторські»?).

Але й на цьому тлі своєю «нетрадиційністю» вирізняється книга А. М. Русначенка, який випустив *однотомник... у двох томах* (саме томах, а не частинах!) (Див.: Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. К., 1998. 720 с. (Т. I. Національно-визвольний рух і робітничий спротив в Україні. С. 7–308; Т. II. Документи і матеріали. С. 309–719).

²⁶ Див.: *Історія Національної Академії наук України, 1929–1933: Документи і матеріали / НАН України: Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Інститут укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Упоряд.: Т. В. Вересовська, В. Г. Врублевський та ін.; Редкол.: П. С. Сохань (відп. ред.) та ін. К., 1998. С. 20. Порівняй: Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). С. 57.*

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІОГРАФІЯ

Дмитро Данилюк, Степан Віднянський

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ЗАКАРПАТТЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

Геополітичне розташування Закарпаття споконвіку привертало увагу правлячих кіл багатьох держав, які, використовуючи офіційну історіографію, всіляко намагалися обґрунтувати свої «історичні» права на цей край. Найактивнішими були історики Угорщини, яка разом із Закарпаттям входила до складу Габсбурзької монархії. Один із фундаторів угорської історіографії – професор Пештського університету С. Катона протягом 1779 – 1817 рр. видав 42-томну працю латинською мовою «Критична історія королівства Угорщини змішаного походження, створена на основі вітчизняних та зарубіжних істориків»¹. Будучи прихильником політики династії Габсбургів С. Катона висвітлював історію згідно з вимогами офіційної австрійської історіографії і закарпатських русинів представляв як якусь регіональну різновидність серед інших народів Австрії, а не як органічну частку східних слов'ян. Подібну позицію поділяв й інший угорський дослідник А. Дечій і трансільванський єпископ І. Батяні у праці «Канонічні закони Угорського королівства»².

Не стояв осторонь і російський уряд, який зацікавився цим краєм вже з другої половини XVIII ст. Так, секретар Катерини II В. Попов у доповідній записці уряду переконував, що Росія споконвіків володіла Карпатами і потрібно встановити своє панування над цим регіоном. Він стверджував, що русини Закарпаття – «отпадшие чада свои» і про них треба думати як про «давно уже стремящихся в объятия чадолоубивой матери своей – в объятия Руси»³. І вже в 1804 р. в журналі «Северный вестник» була опублікована велика стаття І. Орлая з історії Закарпаття⁴, яку потім широко використав М. Карамзін у відомій «Истории государства Российского»⁵. Правда, були й такі дослідники, які справедливо вказували на генетичну спорідненість закарпатських ру-

синів із русинами за Карпатами. Це, зокрема, словак Матей Бел. Свою тезу він підтверджував фактом поширення на Закарпатті ще у XVII ст. етнонімів "Україна", "українці"⁶.

Природно, що на історичне минуле закарпатських русинів мали висловити свої погляди і українські дослідники. Найновіші перевидання їх наукових студій дають підставу стверджувати, що першим це зробив Д. Бантиш-Каменський у відомій праці "Історія Малої Росії" (М. 1822). Він підкреслював: "Сведующие люди находят нынешнее малороссийское наречие сходным с тем, коим говорят венгерские россияне, известные под именем карпатороссов"⁷.

Проте, ґрунтовне вивчення історії Закарпаття започаткував Я. Ф. Головацький. Щоб мати достовірні матеріали для її написання, він у 1839 р. здійснив подорож по Закарпаттю, під час якої вивчає мову, звичаї, обряди, вірування закарпатських русинів. Багато цікавих відомостей вчений почерпнув у бесідах з відомим істориком Михайлом Лучкаєм, який тоді активно працював над "Історією карпатських русинів"⁸. На основі зібраного матеріалу Я. Головацький у 1841 р. у журналі "Москвитянин" опублікував статтю "Велика Хорватія або Галицько-Карпатська Русь". Вона із значними доповненнями була передрукована у збірнику "Вінок Русинам на обжинки", який видав брат Якова Головацького Іван у Відні в 1847 р. Уже із заголовка видно, що дослідник розглядає Галичину і Закарпаття як суцільний етнічний регіон східнослов'янських земель. Саме цим він показав свій підхід щодо визначення територіальної належності краю. Цей регіон дослідник називав "дуже замечательним в історії", бо в давнину він був тим шляхом, через який пройшло багато народів зі сходу в західну Європу.

У першій половині XIX ст. у розпорядженні вчених ще не було достатньої кількості матеріалів, які б достеменно засвідчували, ким і коли було заселено територію історичного Закарпаття. Я. Головацький, як сумлінний вчений, визнає, що йому це також не відомо, хіба що за винятком письмових відомостей із творів візантійських авторів. Але він безперечно мав рацію, коли писав: "Народ, про прихід і поселення котрого в теперішній його вітчизні немає відомостей, повинен бути древнім, первісним". Важливу тут є

вказівка Я. Головацького про зростання впливу на ці землі Київської Русі, що виявилось у спільному військовому поході на Царьгород (Константинополь) київських русинів і білих хорватів з Карпат у 907 р. Він зауважує: "Олег Віщий був першим із князів руських, котрих в поході своїм проти Візантії вів між дружиною своєю і хорватів, підданих або добровільних товаришів"⁹.

Я. Головацький розповідає про наявність на дотичних із Закарпаття територіях і інших слов'янських державних об'єднань. Одним із них була Велико-Моравська держава, князі якої, на думку вченого, "без сумніву поширювали свої володіння до Карпат, заселених тоді якимись слов'янськими племенами, предками нинішніх угорських Русинів"¹⁰. На початку X ст. Велико-Моравська держава розпалася, а її населення асимілювалося з місцевим слов'янським етносом, підвладним Київській Русі. Народ прийняв від своїх володарів ім'я русинів і "ім'я Русь закріпилося назавжди". Цікаво, що, розповідаючи про наш край, Я. Головацький вперше називає його "закарпатським"¹¹.

Спільність походження русинів по обидва боки Карпат Я. Головацький науково обґрунтував у статтях "Росправа о языци южнорусском и его наречиях" (1850 р.) і "Карпатская Русь" (1878 р.). За джерело доказу він узяв спільність мови. На основі власних спостережень і досліджень відомих славістів, зокрема П. Шафарика, він робить висновок, що "руська" мова поширюється "по обох убоках Карпат" і "охоплює Мукачево, Хуст, по р. Тисі аж над Сигот і Ясиня і далі в Галичину, Дністр, Кубань і до Курської і Орловської губернії"¹². Дослідник стверджує: "всі заселені місця, ріки і гори, струмки і пагорби, джерела і природні урочища, поля і луга, словом, все дихає і звучить чистим слов'янським"¹³. Треба підкреслити, що до подібного висновку, незалежно один від одного, дійшов і закарпатський учений-історик і мовознавець М. Лучкай (1789-1843 рр.). Співзвучним з висновком Я. Головацького є його твердження про те, що мова закарпатських русинів та ж сама, "яка вживається, крім Малоросії, Польщі, ще в Галичині, Волині та на Буковині"¹⁴.

На основі даних про межі поширення "руської" мови Я. Головацький зробив висновок про те, що кордони Польщі,

Угорщини і Русі після падіння Велико-Моравської держави (початок X ст.) “не були на самому хребті Карпат, а на південних схилах Карпатського нагір’я”¹⁵. Другий висновок вченого полягає в тому, що “нинішня Угорська Русь може вважатися надбанням Володимира Святого”¹⁶. Цю думку обстоювали і такі російські вчені, як І.Срезневський, М.Надеждин, і всі закарпатські вчені XIX ст. Стаття Я.Головацького “Карпатська Русь” була опублікована в багатьох виданнях, але щось нового автор не додав.

Я.Головацький порушив і питання культурно-освітнього життя Закарпаття, відмітивши значний його рівень на початку XIX ст. Чимало закарпатців навчалися у Львівському університеті і разом з іншими його випускниками досягли висот у галузі освіти й науки. Високу оцінку їх діяльності Я.Головацький дав у статті “О первом литературно-умственном движении русинов в Галиции со времен Австрийского владения в той земле”. Про них автор писав так: “Мужи те работали с неусыпным трудом прежде для собственного стяжания основной науки, знаний и видений, а потом действовали jako народные атлеты... Они выбороли нам почетное место меж народами, поддержали народность, подготовили новые силы к большим еще борьбам и усилиям – они воспитали отцев наших, новое поколение поборников и защитников нашего имени, нашей чести и славы, нашей веры, народности и нашего языка. Слава и честь им!”¹⁷.

Таким чином, Я.Головацький першим в українській історіографії порушив важливі проблеми давньої історії Закарпаття і зробив важливий поштовх для їх подальшого наукового дослідження. Однак сам Я.Головацький згодом перейшов на позиції москвофільства¹⁸.

У середині XIX ст. окремі питання з історії Закарпаття стають предметом дослідження у працях професійних істориків. Першим це зробив Д.Зубрицький у монографії “История древнего Галичско-Русского княжества” (1852 р.). Про нього писали, що він був “перший історик нашої Русі, муж великої науки і широкої слави у слов’янському світі”¹⁹.

Д.Зубрицький зробив спробу висвітлити давню історію Закарпаття на фоні первісного розселення слов’ян і під-

тримав давньоруського літописця Нестора в тому, що їх прабатьківщиною є басейн р.Дунай. Вчені довго дискутували стосовно часу розселення слов’ян. На думку Д.Зубрицького, це питання вирішив закарпатський вчений-славіст “остроумный критик, проницательный дослідник, собрат наш закарпатський русин Юрий Венелин, передбачаючи, що ця подія повинна була початися за 32 роки до народження Христа”²⁰.

Д.Зубрицький, як і Я.Головацький доводить помилковість поглядів деяких вчених, боїмто слов’яни поселилися на території історичного Закарпаття разом з угорцями наприкінці IX ст. Він стверджував: “південно-карпатські русини, рівномірно як і їх північно-карпатські сусіди є ісконні, корінні жителі земель, які вони займають”, і називає їх “собратями нашими”. Їх нараховується більше 350 тис. і вони “не подчинились соблазну по примеру значительной части Галичских и соблюли в довольной чистоте малорусское наречие – за что да будет им честь и слава”²¹. Правда, його позицію у мовному питанні гостро критикував І.Франко, бо “на галицьке руське наріччя дивиться з погордою”.

Звичайно, сьогодні не з усіма висновками Я.Головацького і Д.Зубрицького можна погодитися, але незаперечним є те, що вони були першими українськими вченими, які у своїх дослідженнях не обминули Закарпаття, вважали його органічною часткою української землі, а закарпатських русинів – кровно спорідненими з русинами на сході від Карпат.

Із другої половини XIX ст. з-під пера українських дослідників виходять спеціальні праці з історії Закарпаття. Автором одної з них був Ю.А.Целевич. У 1868 р. він написав серію статей “Дещо за поселення угорської України Русинами і за унію церкви православної угорських Русинів з Римом”, які були опубліковані на сторінках львівської газети “Правда”²².

Ю.Целевича як історика Закарпаття вперше охарактеризував Б.Барвінський у 1927 р.,²³ а в наш час М.Кравець²⁴. На Закарпатті увагу громадськості до вченого привернула обласна преса,²⁵ а згодом словацький дослідник М.Мушинка передрукував статтю Ю.Целевича в повному обсязі²⁶.

При написанні статті Ю.Целевич використав праці всіх

відомих вчених, які тою чи іншою мірою досліджували історію Закарпаття (А.Сірмаї, П.Шафарика, Г.Бідермана, Й.Фідлера, К.Черніга). Джерела почерпнув із праці засновника закарпатської історіографії І.Базиловича "Короткий нарис фундації Ф.Корятовича". Йому були відомі угорська хроніка Аноніма "Геста Гунгарорум" і твори візантійських авторів. Однак, справедливо зауважує, що "нині не много більше чуємо за Угорську Русь, як за небесне царство хинське".

Ю.Целевич, насамперед, доводить автохтонність закарпатських русинів. З приводу цього він критикує Г.Бідермана за те, що "допускається на стороні блуду, виявляючи, що перші русини на Угорщині осіли аж сучасно з заняттям Паннонії через Угрів при кінці IX віку"²⁷. Дослідник називає закарпатських русинів "братами", які "відлучені мало приступним ділом гір угорсько-семигородських і галицько-угорських від своїх братів наддніпрянських і наддністрянських"²⁸.

Не всі, звичайно, події та явища Ю.Целевич у статті оцінив правильно, зокрема помиляється у датуванні унії, прийнятті християнства, прибуття Ф.Корятовича на Закарпаття та ін. Але Б.Барвінський правильно визначив її цінність, яку вбачав у тому, що це перша історична праця про Закарпатську Україну в живій українській мові. Він вважав, що саме цим вона ще більше привернула увагу вчених України до історії Закарпаття.

У 1874 р. в Києві була видана брошура В.Терлецького "Угорская Русь и возрождение сознания народности". Сам автор деякий час проживав на Закарпатті і на власні очі бачив ті зміни, що сталися у краї, після утворення дуалістичної Австро-Угорської імперії в 1867 р. Насамперед він відмітив погіршення економічного становища краю, який "давно уже впряжений в його крепостного права". Нелегким було і культурно-освітнє життя народу, бо "не имел даже доступа в храм образования". Усі державні посади займали тільки представники панівної угорської нації, а русинам "даже самое низкое чиновничество было недоступно". Однак щодо питання національної приналежності закарпатських русинів учений помилково стверджував, що вони

"ветвь русского народа", хоч і визнавав, що їхня мова все-таки ближча до малоросійської (української)²⁹.

Заслуга В.Терлецького – у змалюванні широкої панорами суспільно-політичного руху на Закарпатті. Найвизначнішим його представником він справедливо вважав А.І.Добрянського, але оцінював тільки з позитивного боку, називаючи його "первым народным русским деятелем этого времени", який "храбро отстаивал интересы славян".

Так само високо оцінено і діяльність О.В.Духновича, якого названо "усердным поборником русской народности". Щоб підтвердити "руській" родовід будителя, автор розповідає про те, як пращур О.Духновича, князь Черкаський, причетний до стрілецького бунту проти Петра I, рятуючись від розправи, втік в Угорщину. Там він був висвячений у священники і назавжди поселився там. Ця розповідь здавалася для дослідників достовірною ще й тому, що і сам О.Духнович про це пише. Тільки у 1935 р. І.Панькевич документально довів, що прабадьківщина О.Духновича – Волинь³⁰. Охарактеризовано В.Терлецьким представників і протилежного напрямку, зокрема мукачівського єпископа С.Панковича, в особі якого угорські власті знайшли "орудие к осуществлению мадьяризации славян" і "обращения в латинство весь народ". С.Панковичу вдалося дезорганізувати роботу "Общества св.Василия Великого" і воно "заснуло летаргическим сном".

Якщо брошура В.Терлецького написана в дусі москвофільства, то наступні дослідження з історії Закарпаття пронизані українською національною ідеєю. Такою є книжка В.Луквича "Угорська Русь, еи розвой і теперішній стан" (1887 р.). Дослідник з жалем відзначав, що українська наукова громадськість ще мало знає про Закарпаття, і справедливо зауважував: "скоріше найдете в нашій літературі описи Сибіру, Китаю, Сіаму, Туркестану, ніж хоч дрібну розправу про Русь Угорську"³¹. Причину цього він вбачав у тому, що "страшний упадок сеї частини Малоруси многих відстрашував дотикатись власних ран". Становище закарпатців охарактеризував коротко, але сповна: "Русинові навіть низький уряд був неприступний, а сільський народ, запряжений в ярмо поміщика, не мав зовсім доступу до освіти"³².

Дослідник гостро викриває денационалізаторську політику

австрійського дому, кредом якого було "devide et impera" ("поділяй і владарюй"), тобто нацькування одних народів на інших, а в підсумку онімечення всіх разом. Однак окремі аспекти реформ Марії Терезії в галузі освіти в другій половині XVIII ст. він справедливо оцінює позитивно. Адже реорганізація роботи навчальних закладів відповідно до зростаючих вимог економічного розвитку об'єктивно сприяла підвищенню якості всієї системи освіти і науки.

Взагалі, В.Лукич більш об'єктивно підійшов й до оцінки праці громадсько-політичних діячів. Відзначивши, наприклад, позитивні риси у діяльності А.Добрянського, зокрема те, що його "чародійні руки зелектризували завмерлу Русь угорську і підвели її до життя", він гостро критикує його позицію щодо мови закарпатських русинів. Він справедливо назвав "вифантазованою теорією" таке твердження А.Добрянського: "Русь Угорська а Московська, то один народ, а тим самим мають і один язик". Відзначаючи безперечні заслуги А.Добрянського у змаганнях за національні права слов'янських народів Австро-Угорської монархії, В.Лукич справедливо критикував його за плутанину у мові. Близькою до істини є така узагальнююча оцінка його діяльності: "енергійний і бистроумний чоловік, котрий однако ж занепастив Угорську Русь, пропагуючи між нею зраду власної народності. Угорська інтелігенція послухала його голосу, пішла за його радами, одцуралась рідної мови, а хопилась смішної "тарабанщини", повірила його нібито "єдино спасительной панрусской" ідеї – і що ж? Доборолась до самого краю"³³. Нагадаємо, що ще гострішу оцінку позиції А.Добрянського у мовному питанні дав І.Франко. У 1906 р. він писав, що А.Добрянський "для угорської Руси гірший від Батия, бо здужав надовго вбити народну душу, відвернути загаль інтелігенції від народної мови та народних інтересів і сим спричинитися до страшенного опізнення всякої цивілізації в тій нещасній країні"³⁴.

Безперечно, що поява в таких умовах тритомної праці закарпатського історика І.Дулішковича "Исторические черты Угро-Русских" у 1874-1875, 1877рр. привернула увагу В.Лукича. Він дав їй таку оцінку: "...се діло серйозне і оперте на жерелах історичних має добру ціль, а іменно оповіданням

повної історії угорсько-руського народу, розбудити у земляков почуття народності"³⁵.

Українська наукова громадськість була тривогу про долю своїх братів-закарпатців, шукала шляхів надання їм допомоги. В.Лукич нагадував: "Галицьким русинам належало б подумати о своїх братах, погибаючих з тамтого боку Карпат. Був час, коли Угорська Русь служила захистом для українців, що втікали від польських панів за Карпатські гори; нині та окраїна нашого народу загибає, інтелігенція мадярищиться, а люд шукає нового пристанища в Америці". Український вчений вірив у щасливу долю закарпатців, бо цей народ "так добрий, так гарний, так здоровий і сильний, що на нім найкращі надії можна би будувати"³⁶.

Із 70-х років XIX ст. мрії В.Лукича починають здійснюватися – вчені і громадсько-політичні діячі України відвідують Закарпаття, щоб безпосередньо ознайомитися з політичним становищем народу, з умовами його життя і праці. Двічі (1875 і 1876 рр.) відвідав Закарпаття М.Драгоманов і досить реалістично описав побачене. Цей край він назвав "пораним братом", який відірваний духовно від Галичини навіть більше, ніж Австралія від Європи. Зустрівшись із А.Крालицьким у Мукачеві, він передав йому низку творів українських поетів, зокрема "Кобзар" Т.Шевченка. Невеселі роздуми охопили цього "першого українця на Закарпатті", як він сам себе називав, за обіднім столом у Чопі: "...пригадав я мадярську і жидівську зневагу народу, темноту народну, тупість, егоїзм і слабодушність інтелігенції руської, - і мені стало гірко, як ніколи не було... Я не бачив, як перед мною поставили вино й страву, і коли отямивсь, то побачив, що в мене з очей капують сльози прямо в тарілку... Я дав собі Ганнібалову присягу: що-небудь зробити для Угорської Русі..."³⁷.

Після М.Драгоманова Закарпаття відвідав І.Петрушевич. У своїх спогадах "Вражіння з Угорської Русі" він назвав цей край "забутою і занедбаною частиною нашої вітчизни", а русинів "нещасними братами". Закарпатську інтелігенцію називає "листям і цвітом", які не можуть зацвісти в умовах національного гноблення, а вся Угорська Русь "нидіє в духовній нікчемності і порожнечі". Однак, зустрічі І.Петрушевича з простим людом переконали його в тому, що "він

може ще більше підупасти матеріально, знидіти морально, але не змідяризуватися і за сто літ³⁸.

Наприкінці XIX ст. українські вчені приступили до надання практичної допомоги у розвитку наукових досліджень безпосередньо на Закарпатті. Загальновідомою є плідотворна діяльність В.Гнатюка по вивченню народної культури українців Закарпаття. Здійснивши упродовж 1895-1903 рр. шість подорожей по краю, він залишив нам багату історичну та етнографічну спадщину – неоціниму частку духовної скарбниці закарпатців³⁹. Своїми рецензіями на закарпатські календарі, праці в історії краю В.Гнатюк накреслював шляхи поліпшення наукових досліджень, висловлював слушні пропозиції щодо активізації діяльності культурно-освітніх товариств. Так, він передбачливо наголошував, що коли товариство св. Василя Великого хоче жити і діяти, виконати свою місію по підвищенню культурно-освітнього рівня народу, то воно “мусить виречитися жаргону..., а взятися за народну мову”⁴⁰. На жаль, цього не сталося і товариство справді завмерло.

На початку XX ст. з’явилися цінні етнодемографічні дослідження С.Томашівського⁴¹. Він скрупульозно проаналізував статистичні дані всіх переписів населення в Угорщині, а також спеціальні дослідження австрійських, російських демографів. На основі цього окреслив територію Угорщини, заселену русинами, станом на 1910 р. Статистичні дані засвідчили, що вони компактно проживали на території семи комітетів. Кількість русинів визначена на кожному населеному пункту окремо, і по комітату в цілому. Дослідник склав і подав етнографічну карту. Подібні дослідження провів і О.Назарів⁴².

Та найвагоміше місце у вивченні історії Закарпаття посідають І.Франко і М.Грушевський. Великий Каменяр провів значну пошукову роботу по виявленню пам’яток закарпатського письменства, опублікував і прокоментував їх, дав об’єктивну оцінку ряду культурно-освітніх діячів і вчених⁴³. А М.Грушевський на значній джерельній базі охарактеризував основні етапи історичного розвитку Закарпаття. Роль І.Франка і М.Грушевського у вивченні історії краю настільки велика, що вона давно вже стала предметом спе-

ціального дослідження. На початку XX ст. історія Закарпаття починає займати чільне місце в науковій спадщині членів Наукового товариства ім. Т.Г.Шевченка⁴⁴.

Отже, найкращі представники української історіографії XIX - початку XXст. постійно приділяли увагу найрізноманітнішим проблемам історії Закарпаття, відносячи його до східнослов’янського ареалу, а закарпатських русинів розглядали як етнічну частину українського народу.

Новий етап у дослідженні історії Закарпаття вченими України настав після 1919 р., коли воно потрапило в якісно нові суспільно-політичні умови розвитку⁴⁵.

¹ Historia critica Regum Hungariae stirpis mixtae ex fide domestico-
rum et exterorum scriptorum concinnata A Stephano Katona. Buda-
e, 1779-1817. Т.1-42.

² Див.: Перфецкий Е. Обзор Угрославской историографии // Из-
вестия отделения русского языка и словесности Академии наук.
СПб., 1914. Т.19. Кн.1. С.297.

³ Из бумаг В.С.Попова. Две политические записки // Русский
Архив. М., 1865. С.239.

⁴ Орлай И.С. История о Карпато-Россах // Северный вестник.
СПб., 1804. Ч.1. С.158-172; 261-276; Ч.3. С.287-293.

⁵ Карамзин Н.М. История Государства Российского. М., 1988.
Кн.1. Т. IV. С.81-85.

⁶ Див.: Попович М. Матей Бел і закарпатські українці // Дукля,
1989. №6. С.61.

⁷ Бантыш-Каменский Д. История Малой России от водворения
славян в сей стране до уничтожения гетманства /Репринтне ви-
дання 1903 р. К., 1993. С.480.

⁸ Про це див.: Данилюк Д. Михайло Лучкай – патріарх закар-
патської історіографії. Ужгород, 1995. 62 с.

⁹ Головацкий Я. Великая Хорватия або Галицко-Карпатская
Русь // Вінок Русинам на обжинки, упів Іван Б. Головацкий. Ві-
день, 1846. Часть первая. С.142.

¹⁰ Там же. С.143.

¹¹ Там же. С.145.

¹² Головацкий Я. Росправа о язици южнорусском и его наречи-
ях // Исторический очерк основания Галицко-Руской Матицы.
Львов. 1850. С.32.

¹³ Карпатская Русь // Народные песни Галицкой и Угорской

- Руси, собранные Я. Головацким. М., 1878. Ч.1. С.617.
- ¹⁴ Лучкай М. Граматика слов'яно-руська / Переклад з латинської П.М.Лизанця та Ю.М.Сака. К., 1989. С.48.
 - ¹⁵ Головацкий Я. Карпатская Русь. С.618.
 - ¹⁶ Там же. С.619.
 - ¹⁷ Головацкий Я. О первом литературно-умственном движении Русинов в Галиции со времен Австрийского владения в той земле // Научный сборник Галицко-Русской Матицы. Львов, 1856. С.89.
 - ¹⁸ Див.: Матысякевич З.М. Исторические взгляды Я.Ф.Головацкого: Автореф.дис....канд. ист. наук. Львов, 1974. 25 с.
 - ¹⁹ Слово. 1862. Ч.2.
 - ²⁰ Зубрицкий Д. История древнего Галицко-Русского княжества. Львов, 1852. Часть первая. С.114.
 - ²¹ Там же. С.123.
 - ²² Улян Ц. Депо за поселення угорської України Русинами и за унію церкви православної угорських Русинів з Римом // Правда. Львів, 1868. № 35-42.
 - ²³ Барвінський Б. Юліан Целевич (23.III.1843-24.XII.1892). Його наукова діяльність на полі української історіографії і етнографії в світлі давніших та новіших дослідів. Львів, 1927. 334 с.
 - ²⁴ Кравець М.М. Ю.А.Целевич // УІЖ. 1968. №3. С.136-137.
 - ²⁵ Данилюк Д. Живий інтерес // Закарпатська правда. 1992, 10 вересня.
 - ²⁶ Карпатський край. 1992, грудень; 1993. № 4-6.
 - ²⁷ Улян Ц. Вказ. праця. Ч.35. С.413.
 - ²⁸ Там само. С.417.
 - ²⁹ Терлецкий В. Угорская Русь и возрождение сознания народности между русскими в Венгрии. К., 1874. С.6.
 - ³⁰ Панькевич І. Походження роду Александра Духновича // Научный сборник т-ва "Просвіта" в Ужгороді за 1935 р. Ужгород, 1935. С.183-184.
 - ³¹ Лукич В. Угорська Русь, си розвой и теперішній стан. Львів, 1887. С.1.
 - ³² Там само. С.11.
 - ³³ Там само. С.15.
 - ³⁴ Франко І. Стара Русь // Наукові записки Товариства ім. Шевченка. Львів, 1906. Т.35. С.43.
 - ³⁵ Лукич В. Вказ. праця. С.22.
 - ³⁶ Там само. С.30.
 - ³⁷ Драгоманов М. (1841-1895): Літературно-публіцистичні праці у двох томах. К., 1970. Т.2. С.279.
 - ³⁸ Петрушевич І. Вразіння з Угорської Русі // Літературно-на-

уковий вісник. Львів, 1899. Т.5. С.55.

- ³⁹ Мушинка М. Володимир Гнатюк – дослідник фольклору Закарпаття // Праці історично-філософської секції. Париж; Мюнхен, 1975. 116 с; Слово колись нашої: Бібліографічний покажчик / Уклад М.Мушинка // Карпатський край. Ужгород, 1991, 30 червня.
- ⁴⁰ Гнатюк В. Угорські календарі // Житє і слово. Львів, 1897. Кн.4. С.330.
- ⁴¹ Томашівський С. Етнографічна карта Угорської Русі // Отдельный оттиск из "Сборника по славяноведению". СПб., 1910. 93 с; Його ж. Угорські русини в світлі мадярської урядової статистики. Б.р. б. м.
- ⁴² Назарів Ол. Етнографічна територія угорських українців-русинів (Етнографічна карта Угорської Русі С.Томашівського) // Наукові записки товариства Шевченка. Львів, 1911. Т.52. С.165-191.
- ⁴³ Див.: Іван Франко і Закарпаття: Методичні поради на допомогу лекторам). Ужгород, 1986. 20 с.
- ⁴⁴ Див.: Мазурок О.С. Роль науково товариства ім. Т.Г. Шевченка у вивченні історії Закарпаття // Карпатіка-Карпатика. Актуальні проблеми історії і культури Закарпаття. Ужгород, 1992. Вип.1.
- ⁴⁵ Данилюк Д. Українська історіографія Закарпаття 1919–1945 рр. // Карпатська Україна і Августин Волошин: Матеріали міжнародної наукової конференції "Карпатська Україна – пролог відродження української держави" (Ужгород, 11–12 березня 1994 р.). Ужгород, 1994. С.97–109.

Анатолій Михненко

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІОГРАФІЇ ІСТОРІЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ДОНБАСУ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

До початку ХХ ст. Донбас фактично перетворився на найважливішу базу важкої промисловості Російської імперії, став становим хребтом капіталістичної індустріалізації і капіталістичної модернізації суспільства в цілому. Донецький регіон виробляв 67% загального обсягу видобутку вугілля по імперії і, разом з Придніпров'ям, – 52% виплавки чавуну. Ці обставини, проблеми розвитку економіки регіону

даного періоду були предметом активного вивчення сучасників. Особливо цінними у цьому плані є праці П.Фоміна¹, передусім його капітальна робота "Гірничі і гірничозаводська промисловість Півдня Росії". У ній автор подає досить глибоку характеристику розвитку гірничої промисловості з моменту її виникнення в регіоні до Першої світової війни, аналізує розвиток транспортної інфраструктури Донбасу і Придніпров'я². У розділі "Донецький басейн і закордон" розглядаються зовнішньоекономічні зв'язки регіону. П.Фомін подає підрахунок іноземних внесків і кількості підприємств, які працювали на їх основі. На жаль, деякі дані автор наводить без посилання на джерела, тому вони потребують ретельної перевірки³. Особливий інтерес викликає джерелознавчий аналіз, зроблений у додатку до даної праці – "Деякі методологічні зауваження про джерела відомостей щодо гірничої промисловості", що свідчить про високу професійну підготовку автора⁴.

Найбільшим захисником ввозу капіталів у країну, як і найяскравішим дослідником наслідків цього явища, виступав Б.Ф.Брандт⁵. Його фундаментальна праця є доказом необхідності притоку капіталів саме у виробничій формі для слабо розвинутих країн взагалі і для Росії зокрема. Висновки книги подають цілісну теорію, що піддавалась критиці тоді і продовжує критикуватись сучасними авторами, зокрема В.В.Крутіковим⁶ за нібито бездоказовість і апіорність. Але справа в тому, що за своїми завданнями праця Б.Ф.Брандта не була критичною. Його головною метою було теоретично обґрунтувати закономірність та необхідність припливу капіталів у Росію, в тому числі, довести позитивний ефект від такого припливу в різних галузях економічного життя на багатьох прикладах. Він описував спроби Н.Поля відкрити в Донбасі гірничі товариства, що стало можливим завдяки залученню французьких капіталів. Такі приклади підтверджували його теорію і були небезпідставними.

Протилежною за своєю спрямованістю є робота В.Зіва «Іноземні капітали в російській гірничозаводській промисловості» та «Іноземні капітали в російських акціонерних підприємствах. Німецькі капітали»⁸. На найбільшу увагу заслуговує перша робота, в якій розглядається вся гірничо-

заводська промисловість, зокрема акціонерні компанії. На жаль, регіон, який досліджується, розглядається схематично. Автор обмежився загальним підрахунком акціонерних гірничодобувних компаній і їх продуктивності, як в цілому по Росії, так і в регіоні. Щодо гірничозаводської промисловості, то деякі наведені відомості сумнівні. Так, для того, щоб показати негативний вплив ввозу капіталів у країну, наводяться як приклад найбільші дивіденди і чистий прибуток. Але механізм їх отримання не пояснюється, що важливо для об'єктивної оцінки діяльності іноземних компаній. Серед робіт присвячених розвитку промисловості слід виділити працю Є.Рагозіна⁹. Щодо іноземних капіталів автор поділяє погляди Б.Брандта. Але якщо Б.Брандт розглядав промисловість Росії в цілому, то Є.Рагозін досліджував окремі підприємства, створені завдяки іноземному інвестуванню (Юзівський металургійний завод). Зокрема, оцінює технічне оснащення, виробничі потужності, стан соціальної сфери на цьому підприємстві на початковому етапі його розвитку.

Певною мірою питання розвитку економіки Донбасу початку ХХ ст. порушував А.Зак, який досліджував проблеми німецьких інвестицій в економіку Імперської Росії¹⁰. Він докладно зупиняється на характеристиці німецьких капіталів в окремих галузях промисловості. Основна увага в його роботі спрямована на відтворення історії металургійних заводів. З огляду на те, що в регіоні перебував тільки один завод Краматорського металургійного товариства, побудований за участі німецьких капіталів, то А.Зак зупиняється на вивченні самого товариства, не акцентуючи увагу безпосередньо на заводі.

В.Нікольський в своєму дослідженні «Франція і Росія»¹¹ розглядає політичне й економічне співробітництво, висвітлюючи період від ХVІІ ст. до початку ХХ ст. Після аналізу взаємовідносин грошових ринків держав, автор дійшов висновку, що без іноземних капіталів російська промисловість була б приречена на повільний розвиток. Тому він аналізує потреби Росії в іноземних вкладах і перспективи їх розвитку на внутрішньому ринку. Але в цілому книга носить описовий характер. Проте, вона все ж розкриває взаємовплив Франції та Росії в економічній

сфері.

Донбас незмінно фігурував у працях дослідників промислового капіталізму в Росії, процесу монополізації промисловості початку XX ст.¹² Для вивчення природних умов регіону цікава інформація міститься у студії гірничого інженера О.Терпигорева «Опис Донецького басейну»¹³. Він викладав у Гірничому училищі й одночасно здійснив величезну роботу по вивченню корисних копалин і природних умов краю. Аналіз цих аспектів свідчить про об'єктивний характер зацікавленості іноземного капіталу в регіоні.

Інформація щодо промисловості на окресленій території міститься також у статтях О.Горлова¹⁴, І.Матвеева¹⁵, К.Пажитнова¹⁶. В них подається цікавий матеріал про початок «вугільної лихоманки» у 80-і роки XIX ст., якій приділяється недостатня увага в інших дослідженнях. Зокрема, наводяться висловлювання осіб, тісно пов'язаних із зазначеними галузями індустрії, що дозволяє оцінити увесь процес через призму їх поглядів, як фахівців. Окрім того, в роботах є деякі відомості про прибуток окремих підприємств, про виявлення та розробку кам'яновугільних шахт регіону, загальні відомості про продуктивність заводів тощо.

У працях І.Озерова¹⁷, Л.Кафенгауза¹⁸ та О.Загорського¹⁹ аналізуються процеси монополізації промисловості. І.Озеров розробляв проблеми концентрації промисловості. Був прихильником контролю над монополіями з боку держави; Л.Кафенгауз детально висвітлює діяльність та еволюцію синдикату «Продамет» на основі матеріалів з Міністерства шляхів сполучення, Міністерства торгівлі і промисловості, приватних осіб. О.Загорський велику увагу приділяв кам'яновугільній промисловості і джерелам, які призвели до формування синдикату в цій галузі. У книгах міститься цікавий матеріал про іноземний вплив на ці монополії.

Робітниче питання посідало чільне місце у студіях учених. Йому присвятили свої праці російські вчені І.Верещинський²⁰, Л.Ліберман²¹ та бельгієць М.Ловік²². На початку сторіччя в Україні і Росії склалася складна внутріш-

ньополітична ситуація. Вона примусила звернути більшу увагу на стан робітників не лише вітчизняних дослідників, а й іноземних підприємців, зокрема бельгійських. Останні були занепокоєні становищем свого рухомого майна. Автори стали більше уваги приділяти вивченню життєвого рівня шахтарів регіону. Особлива цінність цих досліджень полягає в тому, що їх автори були свідками та безпосередніми учасниками процесів, які розглядали. Однак, дослідження проводились в загальноросійському масштабі, а Донецький регіон розглядався епізодично, схематично.

Низка вчених початку XX століття спрямовували свої зусилля на вивчення економічного становища робітничого класу, історії його економічної боротьби і професійної організації. Серед них слід відзначити праці В.Святловського²³, який починав свою трудову і наукову діяльність в Харкові і роботу В.Гриневича²⁴. В них міститься чимало цікавих відомостей про робітників Донбасу, що цілком зрозуміло, адже до початку XX ст. на підприємствах регіону нараховувалося лише 170-175 тис. спадкових робітників. Багато цікавих даних про економіку Донбасу 1900-1907 рр. міститься у довідковій і популярній літературі початку століття²⁵.

Таким чином, вже на початку XX ст. був закладений вагомий науковий фундамент для вивчення історії розвитку Донбасу кінця XIX – початку XX століття. Більшість праць цього періоду характеризуються глибоким вивченням джерел, високим рівнем професіоналізму і усвідомленим прагненням до наукової об'єктивності. Але, цілий ряд важливих галузей економіки Донбасу, передусім: аграрний сектор, торгівля, фінанси залишилися поза науковим аналізом.

Соціальні катаклізми і національні революції 1917-1920 рр., що потрясли і зруйнували Російську імперію, перервали не лише еволюційний хід розвитку суспільства, але і звичний хід історичної думки. Встановлення влади більшовиків і їх прагнення до ідеологічного диктату зробили досить проблематичним використання здобутків тогочасних науковців у дослідженні проблем розвитку Донбасу 1900-1907 рр., які репрезентували дореволюційну на-

укову думку. Однак, і в цю суперечливу епоху продовжує виходити література, присвячена Донбасу²⁶ чи опосередковано пов'язана з проблемами його розвитку²⁷.

Велика кількість цікавих матеріалів публікувалася в журналі "Господарство Донбасу", друкованому органі Донецької губернської економічної ради. Він виходив у Харкові в 20-і роки. Ряд матеріалів знаходимо у регіональних, республіканських економічних, історичних, громадсько-політичних виданнях. Так, І.Колпаков, у розвідці про технічний стан Маріупольського порту, подає загальний огляд торгівельно-судноплавної діяльності довоєнного періоду (1890-1914 рр.)²⁸. М.Соболев наводить дані про участь Донецької губернії у хлібному експорті з Росії і України²⁹. В.Ренке подає цікаву інформацію про склад гірничих робітників Донбасу до 1917 р.³⁰ Б.Черненко наводить численні відомості про збут донецького вугілля в 1900-1914 рр.³¹ В.Белявенцев досліджує травматизм у вугільній промисловості Донбасу початку ХХ ст.³² Цікавий опис розвитку економічних процесів в Донбасі на початку зазначеного століття представлений у статистичних працях початку 20-х років³³.

Відзначимо, що у 20-і роки виходять перші узагальнюючі праці економістів та істориків радянської України і Росії, в яких досліджуються промислові і соціальні процеси. В них чимало сторінок присвячено історії Донбасу кінця ХІХ – початку ХХ століть³⁴. Ці праці становлять значний інтерес, з огляду на те, що дослідники того часу, особливо в Україні, використовували доволі часто "немарксистську" методологію. До того ж вони були вченими з високим рівнем фахової кваліфікації і широкою науковою орієнтацією і користувалися джерелами, що тепер недоступні через їх знищення в добу воєнного лихоліття.

Гострота проблем, з якими зіткнулися більшовики в 20-і роки змушувала їх бути достатньо відвертими. Так, П.Рубін відзначав, що вартість продукції металургії України (порівняно з 1918 р.) в 1923 р. була приблизно в 4-6 разів дорожчою³⁵. В.Ренке – зазначав, що в 1911-1914 р.р. підлітки і неповнолітні робітники складали 7,6% усіх зайнятих на шахтах, а дорослі жінки – 1,6% шахтарів, тоді як в

1921 р. ці показники зросли відповідно до 12,4% і 11% від загальної кількості шахтарів³⁶.

Однак, поступово така відвертість і об'єктивність у працях істориків згасла. В кінці 20-х років ХХ ст. у представників владних структур з'явилися нові більш важливі завдання, ніж об'єктивне дослідження історії розвитку Донецького регіону. Зокрема, пошук "ворогів і саботажників", що заважали поступальному просуванню Донбасу до соціалізму³⁷. Пануючим принципом тогочасної історичної науки був постулат партійності, що зводився до інтерпретації історичного досвіду у відповідності з генеральною лінією партії³⁸.

Зацікавленість проблемами історії розвитку Донбасу в 30-40-і роки значно зменшилася. Автори згадували про Донбас кінця ХІХ – початку ХХ ст. тільки для ілюстрації "грандіозних успіхів соціалістичної реконструкції". Слід констатувати, що наукової цінності праці того періоду не мають³⁹.

Після закінчення Другої світової війни історико-економічні дослідження проблем кінця ХІХ – початку ХХ ст. поступово повертаються до кола актуальних проблем. Виходить низка монографій з історії народного господарства СРСР і України. В цьому плані післявоєнне десятиріччя було вельми плідним⁴⁰. Так, праці Г.Бакулева, Д.Шполянського, М.Гефтера, П.Цукерника будувалися, в основному, на реконструкції історії економічного розвитку Донбасу, а С.Струмилін відводив Донбасу і Придніпров'ю вагоме місце.

Значна увага цьому регіону приділяється у капітальній праці П.Ляценка. Автор передусім розглядає концентрацію промисловості в Російській імперії на початку ХХ ст., а також подає огляд розвитку народного господарства національних областей її європейської частини 1900-1917 рр.⁴¹

Незважаючи на те, що марксистсько-ленінська догматика наклала помітний відбиток на усі вказані твори, але історична наука другої половини 40-х – першої половини 50-х років досягла певного поступу у вивченні історії Донбасу. Проте, ці праці поступалися кращим зразкам історіографії 1900-1920 рр., але спектр порушених проблем був

більш широкий. З початку 50-х років в українській радянській історіографії спостерігаємо поширення зацікавленості історією соціально-економічного розвитку України кінця XIX – початку XX ст., у т.ч. окремих регіонів, серед яких і Донбас⁴². Саме у цей період виходять праці таких істориків, як О.Нестеренко, Ф.Лось, П.Шморгун⁴³. У кожній з них наводяться окремі факти з історії Донбасу початку XX ст. Проте предметом спеціального дослідження історія економічного розвитку Донбасу у зазначений період не стала. Так, у популярному нарисі М.Михайлова є спеціальний розділ про Донбас, а в Донецьку і Луганську вийшла низка праць, присвячених 50-річчю революції 1905 р., де порушені окремі проблеми історії регіону⁴⁴.

З другої половини 50-х років починається новий період розвитку історіографії Донбасу, який продовжувався до середини 80-х років, коли перебудова в СРСР і політика гласності призвели до кардинальних зрушень в історичній свідомості суспільства. У вказані три десятиліття розвиток історіографії історії Донбасу відбувався шляхом поступового нагромадження фактичного матеріалу. Порівняно з попередніми працями радянських авторів, статті і монографії, що з'явилися у цей період, містили менше гіпотетичних побудов і спиралися на солідний документальний матеріал.

В ці роки виходять монографії з історії промисловості і сільського господарства України та з історії окремих галузей промисловості, соціальних прошарків населення тощо⁴⁵. Окрім того, з'являються перші фундаментальні історичні дослідження, що безпосередньо розглядали розвиток Донбасу кінця XIX – початку XX ст.⁴⁶ Зокрема, відзначимо студії І.Масевського, В.Бовикіна, Л.Ананьїна, Е.Крузе та інших російських авторів, в яких проблеми історії Донбасу розглядалися у межах основної проблематики⁴⁷. Змістовні праці вийшли й з-під пера українських вчених. Але коло їх досліджень було дещо обмежене проблемами історії робітничого класу. Це передусім було пов'язано з жорсткими ідеологічними і політичними обмеженнями в неросійських регіонах СРСР⁴⁸.

Розглядаючи праці донецьких істориків 1960-1980 рр., слід зазначити, що вони розробляли більше проблематику історії регіону радянської епохи. Тільки деякі з них (О.Максимов, О.Прийменко) займалися питаннями історії Донбасу кінця XIX – початку XX століть⁴⁹.

Нарешті, аналізуючи проблеми висвітлення історії економічного розвитку Донбасу 1900-1917 рр. в краєзнавчій літературі популярного характеру, слід зазначити, що якість її з наукової точки зору невисока, а зміст і стиль викладу здебільшого мають шаблонний характер⁵⁰.

Політика перебудови, розпочата в СРСР в середині 1980-х років досить швидко призвела до загального усвідомлення того факту, що власну історію ми знаємо досить вибірково. Штучне поєднання інтерпретації історії з більшовицькими догматами, що ревно оберігалися до кінця 80-х років перестало, задовільняти суспільство. Проте, очевидно, така ситуація пояснюється не лише ідеологічним тиском, під яким перебувала історична наука в СРСР, але й рівнем індивідуальної і громадської свідомості, способом і стилем мислення, світоглядом. Тим не менше, глибокий, науковий, позбавлений від демагогії і апологетики аналіз минулого був конче необхідний для вирішення численних соціально-економічних проблем, що постали перед Донбасом і Україною в цілому. Перші спроби такого аналізу були зроблені донецькими істориками ще у кінці 80-х років. Предметом тогочасних досліджень стали явища, події, що раніше залишалися “за кадром”⁵¹.

Крах у 1991 р. тоталітарно-комуністичної системи, розбудова незалежної держави та громадянського суспільства висунули багато нових завдань у дослідженні розвитку Донбасу кінця XIX – початку XX ст. 90-і роки позначені виходом цікавих праць як в Україні, так і за її межами, які так чи інакше висвітлюють різноманітні аспекти історії Донбасу кінця XIX – початку XX століть. До них слід віднести праці О.Субтельного і Ч.Вінна, а також праці В.Сарбея, І.Самарцева, І.С.Коропецького, О.Щербиніної, Б.Кравченка і багатьох інших⁵².

Таким чином, можемо дійти висновку, що в умовах свободи наукової творчості розкриваються широкі перспективи для розвитку історичної науки. На нашу думку, найбільш

перспективними напрямками дослідження історії Донбасу кінця XIX – початку XX ст. є перегляд історії економічного розвитку регіону цього періоду. Важливим є вивчення соціальних прошарків промислових, торговельних, фінансових і аграрних підприємців Донбасу, їх соціального, етнічного і професійного складу. Чекають на дослідника і чимало інших питань: вивчення організації місцевої влади і міського самоврядування; дослідження етнічних спільнот в Донбасі та їх взаємовідносин; історія селянства Донбасу тощо. Нового осмислення потребують й такі проблеми як історія пролетаріату, робітничого та революційного руху у Донбасі, що тривалий час були пріоритетними напрямками досліджень в радянській історіографії.

¹ Фомин П.И. Краткий очерк истории съездов горнопромышленников Юга России.-Харьков, 1908; Его же. Горная и горнозаводская промышленность Юга России: В 2 т. Харьков, 1915-1924. Т.1-2.

² Фомин П.И. Горная и горнозаводская промышленность Юга России. Харьков, 1915. Т.1. С.20-36, 37-57.

³ Там же. С.58-92.

⁴ Там же. С.197-202.

⁵ Брандт Б.Ф. Иностранные капиталы и их влияние на экономическое развитие страны. СПб., 1889. Т.2.

⁶ Крутіков В.В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформний період. Дніпропетровськ, 1992.

⁷ Зив В.С. Иностранные капиталы в русской горнозаводской промышленности. Пг., 1917.

⁸ Зив В.С. Иностранные капиталы в русских акционерных предприятиях. Германские капиталы. СПб., 1915.

⁹ Рагозин Е.И. Железо и уголь на Юге России. Екатеринослав, 1895.

¹⁰ Зак А.Н. Немцы и немецкие капиталы в русской промышленности СПб., 1914.

¹¹ Никольский В. Франция и Россия. Очередные вопросы финансовой и экономической политики. Пг., 1917.

¹² Зак А.Н. Промышленный капитализм в России. М., 1908;

Гливиц И. Железная промышленность России. СПб., 1911; Гливиц И.П. Синдикаты в русской железной промышленности. СПб., 1911; Гольдштейн И. Современное положение вопроса о синдикатах в России и за границей // Народное хозяйство. 1910. №4. С.101-120.

¹³ Терпигорев А.М. Описание Донецкого бассейна. (Разработка месторождений). Екатеринослав, 1914-1915 Т. 2. Вып. 1-2.; Його ж. Описание Донецкого бассейна. Харьков, 1918-1922. Т. 6. Вып. 1-2.

¹⁴ Горлов А.Н. История горнозаводского дела на территории Донецкого края и вблизи Керчи //Горнозаводское дело. 1915. №27. С. 13-19.

¹⁵ Матвеев И. Очерки Южно-русской горной промышленности // Весник финансов. 1898. №3. С. 194-198.

¹⁶ Пажитнов К.А. Развитие каменноугольной и металлургической промышленности на Юге России //Народное хозяйство. 1905. № 3. С. 196-244.

¹⁷ Озеров И.Х. Основы финансов. М., 1917.

¹⁸ Кафенгауз Л.Б. Синдикаты в русской железной промышленности. М., 1910.

¹⁹ Загорский О. Синдикаты и тресты. Пг., 1914.

²⁰ Верещинский И.И. Рабочий шахтер в Донецком бассейне. М., 1892.

²¹ Либерман Л.В. Условия труда горнорабочих в Донецком бассейне //Вестник фабричного законодательства. 1905. № 1.

²² Lauwick M.L. L'industrie dans la Russie Meridionale: Sa Situation, son Avenir. 1907.

²³ Святловский В.В. Харьковский фабричный круг: Отчёт за 1885 г. СПб., 1886.

²⁴ Гриневич В. Профессиональное движение рабочих в России. Организация союзов. Одесса, б.г.

²⁵ Див.: Адресно-промышленная книга горнопромышленников Юга России на 1900-1901 гг. СПб., 1902; Адресный список горнопромышленных предприятий Юга России. Харьков, 1916; Вся Екатеринославская губерния. 1913. Екатеринослав. 1913; Железнодорожные заводы в Константиновке: Устав. Харьков, 1897; Приложение к Всеподданнейшему отчёту Екатеринославского губернатора за 1911 г. Екатеринослав, 1912; Путеводитель по Екатеринославской губернии и Донецкому бассейну на 1914 г. Екатеринослав, 1914; Список фабрик и заводов Российской империи. / Под

ред. В.Е. Варзара. СПб., 1912; Торгово-промышленная справочная книга. Екатеринослав, 1908.

²⁶ Арский Р. Донецкий бассейн. М., 1919; Фомин П.И. Донецкий бассейн. Харьков, 1920.

²⁷ Див.: Народное хозяйство в 1915 г. Петроград, 1918.

²⁸ Колпаков И. Техническое состояние Мариупольского торгового порта // Хозяйство Донбасса. 1923.-№34/35. С.52-54.

²⁹ Соболев М.Н. Экспорт хлеба из России // Хозяйство Донбасса. 1923. №34/35. С.40-45.

³⁰ Ренке В. Характеристика рабочего состава промышленных предприятий Донугля // Хозяйство Донбасса. 1924. №11/12. С.6-23.

³¹ Черненко Б.Г. К вопросу о развитии сбыта донецкого топлива // Хозяйство Донбасса. 1925. №11/12. С.6-23.

³² Белявцев В.О. О безопасности горных работ: (Итоги горловского съезда) // Хозяйство Донбасса. 1925. №11/12. С.116-123.

³³ Див.: Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии (январь-февраль 1923 г.). Х., б.г. Т. 1: Промышленность Донбасса.

³⁴ Див.: Яворський М. Україна в епоху капіталізму: У 3 т.-Харків; Полтава, 1924-1925. Т.1-3; Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст.: У 3 т. Одеса, 1925-1929; Оглоблин А.П. Очерки истории украинской фабрики. К., 1925; Пажитнов К.А. Очерки по истории рабочего класса на Украине. Харьков, 1926; Балабанов М.С. Очерки истории рабочего класса в России: В 3 ч. М., 1923-1926; Гессен Ю.И. История горнорабочих СССР: В 2 т. М., 1926-1929; Ельницкий Е. Рабочее движение в России. М., 1925.

³⁵ Див.: Рубин П. Целесообразное техническое и экономическое использование металлургических заводов Юга России: (Доклад, сделанный проф. Рубиным в Укргосплане) // Хозяйство Донбасса. 1923. №34/35. С.22-23.

³⁶ Див.: Ренке В. Характеристика рабочего состава каменноугольных предприятий Донугля // Хозяйство Донбасса. 1924. №7/8. С.92-95.

³⁷ Див.: Экономическая контрреволюция в Донбассе: Итоги Шахтинского дела (1928 г.). Статьи и документы / Под ред. Н.В. Крыленко. М., 1928.

³⁸ Див.: Фрейдлин Б. Проблемы истории рабочего движения // История пролетариата СССР. 1932. №9. С.9-10.

³⁹ Див. наприклад: Кривицкий А.П. Донбасс за 10 лет (1920-1930 гг.) / С предисл. И.И. Шварца. Харьков, 1930; Советская Украина за 20 лет. К., 1938.

⁴⁰ Енциклопедія Українознавства / Під ред. В.Кубійовича, З.Кузелі.Мюнхен; Нью-Йорк, 1949. С.1036, 1083-1087; Хромов П.А. Экономическое развитие России в XIX-XX вв. М., 1950; Шполянский Д.И. Монополии угольно-металлургической промышленности Юга России начала XX в. М., 1953; Гефтер М.Я. Царизм и монополистический капитализм в металлургии Юга России до I мировой войны // Исторические записки. 1953. №43. С.78-96; Струмилин С.Г. История чёрной металлургии в СССР. М., 1954. Т.1; Цукерник П.А. Синдикат «Продамет»: Историко-экономический очерк. М., 1954; Бакулев Г.Д. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна. М., 1955.

⁴¹ Лященко П.И. История народного хозяйства СССР. Капитализм. М., 1948. Т.2. С.294-324, 479-489.

⁴² Нестеренко А.А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX – начале XX в. М., 1954.

⁴³ Лось Ф.Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX – начале XX вв. К., 1955; Шморгун П.М. Большевистские организации Украины в годы первой русской революции. М., 1955.

⁴⁴ Див.: Михайлов Н.Н. Над картой Родины. Политико-экономический очерк. М., 1954. С.38-39, 185-193, 406-414; Гончаренко Н.Г. Донецкий пролетариат накануне и в годы первой русской революции. Ворошиловград, 1955; 1905 год в Донбассе: Из воспоминаний участников первой русской революции. Сталино, 1955; Максимов А.М. Революционная борьба пролетариата Донбасса в 1905 г. Сталино, 1956.

⁴⁵ Див.: Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. К., 1962. Ч.2: Економічна підготовка Великої Жовтневої соціалістичної революції. Фабрично-заводське виробництво; Розенфельд Я.С., Клименко К.И. История машиностроения СССР. М., 1961; Історія робітничого класу Української РСР: У 2 т. К., 1967. Т.1; Історія селянства Української РСР: У 2 т. К., 1967. Т.1; История Украинской ССР: В 10 т. / Гл. ред. Ю.Ю. Кондуфор. К., 1983. Т.5: Украина в период империализма.

⁴⁶ Історія міст і сіл Української РСР: У 26 т. Донецька область.

К., 1970; История рабочих Донбасса: К., 1981. Т.1: Рабочие Донбасса в эпоху капитализма и в переходный период от капитализма к социализму.

⁴⁷ Маевский И.В. Экономика русской промышленности в годы первой мировой войны. М., 1957; Бовыкин В.И. Зарождение финансового капитализма в России. М., 1967; Ананьин Л.И. Россия и международный капитал. Л., 1970; Крузе Э.Э. Условия и быт рабочего класса России в 1900 – 1914 гг. Л., 1981.

⁴⁸ Стадник М.И., Прохоренко М.Ф. Профсоюзы Украины до Великой Октябрьской социалистической революции. М., 1959; Лавров П.А. Рабочее движение на Украине в годы нового революционного подъема (1910–1914 гг.). К., 1966; Болянский І.А. Робітничий рух у Катеринославській губернії в 1910 – 1914 рр. Харків, 1963; Орловський Б.М. Залізрудна промисловість України наприкінці XIX ст. // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Респ. міжвідом. зб. К., 1971. Вип. 6. С.30-38.; Корнійчук Л.Я. Питання мит на з'їздах гірничопромисловців Півдня Росії // Там само. С. 80-88.

⁴⁹ Див.: Максимов А.М. Революционное движение в Донбассе в 1905 – 1907 гг. // Тр. Донецк. индустр. ин-та. Донецк, 1958. Т.30. Вып.1. С.5-32; Его же. Положение пролетариата Донбасса и его революционная борьба в 1900 – 1903 гг. // Там же. Донецк, 1959. Т.153. Вып.3. С.5-26; Его же. На баррикадах. Донецк, 1973; Прийменко О. Роль більшовиків в організації профспілок Придніпров'я і Донбасу (1905 – 1909 рр.) // УІЖ. 1965. №4. С.86-95; Его же. Особенности формирования рабочего класса горнопромышленного Юга России в конце XIX – нач. XX в. // Тез. док. и сообщ науч. конф. ДонГУ. Донецк, 1967. С.55-57; Его же. Легальные организации рабочих Юга России в период империализма (1895 – февраль 1917 гг.). К.; Донецк, 1977; Його ж. Культурно-освітні заклади робітників Півдня Росії в 1905 – 1907 рр. // Питання історії СРСР. Харків, 1978. Вип.23. С.89-90; Его же. Борьба рабочих горнопромышленного Юга России за культурно-просветительские организации в 1907 – 1910 гг. // Вопросы истории СССР. Харьков, 1986. Вып. 31. С.99-106. та ін.

⁵⁰ Див.: Левицкий Ю. Донецкий бассейн за 40 лет Советской власти. Сталино, 1957; Замковой Б.П. Донбасс индустриальный. Сталино, 1958; Догентмян Р.Э. Индустриальное развитие Ворошиловградской области за 40 лет Советской власти // Учен. зап. Ворошиловград. гос. пед. ин-т. Ворошиловград, 1957; Запоро-

жец М.Я. Истоки великих свершений. Донецк, 1972; Книга о Донбассе: Природа. Люди. Дела / Сост. С.П. Булкин, М.Е. Миронов. Донецк, 1972; Книга о Донбассе. Изд. 2-е, перераб. Донецк, 1977.

⁵¹ Бурнос В., Никольский В. От рождения к возрождению. К 100-летию кооперации Донбасса // Вечерний Донецк. 1988. 28 июня; Прийменко А., Бурнос В. В начале пути: К 100-летию Донецкой кооперации // Донбас. 1989. №1. С.82-86; Прийменко А.И. Внешкольное просвещение в Донбассе в 1900–1917 гг. // Народное образование Донецкой области: История и современность (К 200-летию образования первой школы в Донбассе): Тез. док. и выст. Донецк, 1990. С.9-11.

⁵² Див.: Новые страницы истории Донбасса. Донецк, 1992. Кн. 1, 2; Сарбей В.Г. Традиції шахтарського Донбасу в історичному процесі демократизації // Уіж. 1992. №6. С.40-46; Донбасс: прошлое, настоящее, будущее: Формирование и развитие трудовых традиций. Краматорск, 1993; Донбасс и Приазовье: Тез. докл. междунар. конфер. Мариуполь, 1993; Самарцев І.Г. Євреї в Україні на початку XX ст. // УІЖ. 1994. №4. С. 19-29; Летопись Донбасса: Краеведч. сб. Донецк, 1994. Вып.2; Новые страницы истории Донбасса. Донецк, 1994. Кн. 3; Коропецький І.С. Дещо про минуле, недавнє минуле та сучасне української економіки. К., 1995. С. 97, 220; Щербинина Е.В. Франко-бельгийские капиталы и их место в угольной промышленности Донбасса в конце XIX – начале XX вв. // Изучение истории Украины в учебных заведениях. Донецк, 1995. С. 86-87; Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. К., 1997. С. 63–67.

НАУКОВІ ТОВАРИСТВА, ІНСТИТУЦІ ТА ЧАСОПИСИ

Марина Палієнко

МІСЦЕ ЖУРНАЛУ "КИЕВСКАЯ СТАРИНА" В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Одним з помітних явищ культурного і наукового життя України кінця XIX - початку XX ст. стало видання журналу "Киевская старина" (1882-1906), який об'єднав навколо себе видатних представників української інтелігенції і упродовж чверті століття репрезентував на своїх сторінках дослідження в галузі історії, археології, етнографії, фольклористики, літературознавства. Цей часопис зробив вагомий внесок не лише у розвиток історичної науки, сприявши розширенню її джерельної бази, але й відбив у своїй діяльності основні віхи культурно-просвітницького руху української інтелігенції, її прагнення до національного відродження.

Матеріали "Киевской старины" привернули увагу наукової громадськості ще в період видання часопису. Перші відгуки на них з'явилися в тогочасній пресі у вигляді рецензій на окремі числа журналу, найгрунтовніші з яких належали перу М.І.Костомарова¹ та оглядачам "Записок НТШ"². Короткі замітки-анотації стосовно "Киевской старины" спорадично з'являлися також в деяких російських та українських часописах³.

Велику увагу матеріалам журналу надавав І.Я.Франко у своїх критичних виступах на сторінках "Зорі", "Літературно-наукового вісника", "ЗНТШ". У рецензії на "Киевскую старину" 1886 р. він високо оцінив етнографічні дослідження П.Кузьмичевського (М.Драгоманова), публікації О.Потебні, М.Сумцова, відзначивши, що їх цінність полягає в тому, "що в спосіб новий і строго науковий вони дотикають дуже важних питань духовного життя і творчості нашого народу"⁴. Крім того, І.Франко дав позитивну оцінку журналу в своїх працях "З останніх десятиліть XIX в.", "Українці", "Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.", "Южнорусская литература".

У 1911 р. заходами співробітників Полтавської вченої архівної комісії було видано систематичний покажчик журна-

лу "Киевская старина" за 1882-1906 рр., який включав також розпис публікацій часопису "Україна" за 1907 р.⁵ Оцінюючи в цілому позитивно цю бібліографічну працю, якою упродовж наступних десятиліть користувалося кілька поколінь дослідників історії України, слід відзначити, що вона мала й суттєві вади. Окрім численних орфографічних і смислових помилок, показчик містив в окремих випадках неточні дані про рік та пагінацію певної журнальної публікації. Водночас не були вказані томи та відділи журналу, що ускладнювало пошук та атрибуцію матеріалів; залишилися нерозкритими численні криптоніми та псевдоніми авторів часопису. На недоліки показчика вказував у своїй рецензії відомий український бібліограф В.Дорошенко⁶.

До висвітлення історії часопису першими звернулися його співробітники - О.М.Лазаревський, Г.П.Житецький та В.В.Данилов⁷. Але їх статті про участь у виданні Ф.Г.Лебединцева, М.І.Костомарова, П.О.Куліша містили переважно епістолярії або уривки зі спогадів. Водночас саме В.Даниловим у статті "Литературные поминки" вперше була здійснена спроба визначення місця "Киевской старины" в українській культурі. В загальних рисах охарактеризувавши програму та 25-річну історію часопису, він справедливо відзначив, що "Киевская старина" - "це багата скарбниця, яка ще довго не буде вичерпаною, це широка програма, яка визнає для майбутніх дослідників України шляхи і цілі"⁸.

Визнанням наукового та загальнокультурного значення "Киевской старины" стало включення спеціального розділу "Историография 1880-1890 гг. Лазаревский и кружок "Киевской старины" до фундаментальної праці "Украинский народ в его прошлом и настоящем"⁹, в якому М.С.Грушевський в загальних рисах охарактеризував науковий доробок журналу та визначив його місце у вітчизняній історіографії. В цілому високо оцінивши науковий потенціал журналу, М.Грушевський надав першорядне значення в його діяльності особі О.М.Лазаревського, дещо применшивши, на наш погляд, роль діячів Старої громади у створенні та організаційно-видавничій історії "Киевской старины".

Наступним кроком на шляху до реконструкції історії журналу стала стаття В.Данилова "Киевская старина" по

цензурным документам"¹⁰. Проте ця праця, незважаючи на її ґрунтовність і насиченість фактологічним матеріалом, лише висувала проблему стосунків "Киевской старины" з цензурою. Її автором не були виявлені і залучені до аналізу документи київських цензурних органів, які безпосередньо здійснювали перегляд матеріалів журналу, і, що найважливіше, - не було зроблено узагальнень і висновків щодо цензурної політики російського уряду по відношенню до українського часопису, не були визначені напрямки цензурного втручання у підготовку та добір матеріалів до друку.

У 1920-х рр. на сторінках редагованих М.Грушевським часопису "Україна" та збірника "За сто літ" було надруковано кілька важливих джерел з історії видання журналу, зокрема, листування його першого редактора Ф.Лебединцева з В.Антоновичем, М.Петровим та М.Костомаровим¹¹, а також уривки зі спогадів останнього редактора-видавця "Киевской старины" В.Науменка¹². Отже, упродовж перших двох десятиліть ХХ ст. історія журналу та його матеріали не були позбавлені уваги з боку української історіографії.

Однак нові тенденції у розвитку суспільства, пов'язані із зміцненням тоталітарного комуністичного режиму, із нищенням незалежної наукової думки, призвели у 1930-х рр. майже до повного виключення журналу з орбіти історіографічних досліджень. До "Киевской старины", як і в цілому до української історичної науки ХІХ - початку ХХ ст., почали застосовуватися заідеологізовані оцінки. І якщо матеріали журналу продовжували частково використовуватися дослідниками української минувшини, то його історія, наукова й культурно-просвітницька діяльність зовсім не вивчалися. Фактично єдиним винятком у ці роки стала публікація спогадів Г.О.Лазаревського про журнал та його найближчих співробітників¹³.

На статтях та згадках про журнал в радянських енциклопедичних виданнях та узагальнюючих працях з історії України позначився класовий підхід до "Киевской старины" як до "буржуазного" чи "буржуазно-націоналістичного" видання¹⁴. У цих публікаціях тільки в загальних рисах характеризувався напрямок і специфіка журналу, наводились хронологічні рамки його видання та коло його співробітників

(причому в деяких випадках серед імен авторів часопису навіть не згадувалися його фундатори - В.Антонович та О. Лазаревський)¹⁵.

Проте "Киевская старина" не залишилася поза увагою українських істориків, які перебували в еміграції. Д.Дорошенко, Н.Полонська-Василенко високо оцінили її спадщину в своїх загальних курсах української історії¹⁶. Серед досліджень української діаспори, що торкаються "Киевской старины", принципове значення має "Огляд української історіографії" Д.Дорошенка, в якому виділено окремий розділ - "Киевская старина" та її ближчі співробітники: О.Лазаревський, П.Єфименко, О.Левицький, І.Каманін та інші¹⁷. Д.Дорошенко, проаналізувавши науковий потенціал та творчу спадщину найближчих співробітників "Киевской старины", зробив висновок про "епохальне" значення журналу в розвитку українознавства. Висока оцінка часопису присутня також в такому фундаментальному виданні зарубіжної україніки, як "Енциклопедія Українознавства"¹⁸. Таку увагу до журналу з боку зарубіжної української історіографії можна пояснити тим, що історики, які були позбавлені в еміграції можливості використовувати архівні першоджерела, отримували зі сторінок "Киевской старины" необхідну фактологічну інформацію для своїх досліджень.

Слід відзначити, що історики діаспори крім використання матеріалів журналу зверталися до висвітлення окремих моментів у його історії. Зокрема, в журналі "Український історик" - друкованому органі Українського історичного товариства у Нью-Йорку, було видруковано статтю М.Антоновича, присвячену 100-літньому ювілею "Киевской старины"¹⁹, та біографічний нарис про О.Лашкевича - редактора-видавця журналу упродовж 1888-1889 рр.²⁰ Окремий розділ в "Історії української преси" присвятив "Киевской старине" А.Животко²¹. В ньому автор, коротко зупинившись на організації видання, його програмі, діяльності видавців і співробітників, охарактеризував журнал як "невичерпану ще й досі криницю - першу українську широку енциклопедію", без матеріалів якої "тяжко обійтися в науковій праці з тієї чи іншої галузі українського життя"²².

В Україні перші проблемно-тематичні дослідження пуб-

лікацій "Киевской старины" з'явилися у 60-70-х рр. Це були статті М.Бутича²³ та Г.Швидько²⁴, які торкалися питань висвітлення журналом соціально-економічної та політичної історії міст і сіл України періоду середньовіччя. Фольклористичний доробок "Киевской старины" став предметом дисертаційного дослідження та низки статей А.Іоаніді²⁵. В них автор на підставі аналізу фольклорно-етнографічних розвідок та публікацій пам'яток народної творчості в журналі дійшов висновку, що фольклористичний доробок "Киевской старины" дає надзвичайно різноманітний і цінний фактичний й теоретичний матеріал з історії фольклорного процесу в Україні кінця XIX - початку XX ст.

Посиленню інтересу української громадськості до історії журналу та його матеріалів сприяло відродження у 1972 р. "Київської старовини" у вигляді щорічного альманаху. Цього ж року на сторінках "Українського історичного журналу" була видрукована стаття Ю.Короткого, присвячена 90-й річниці першого числа "Киевской старины"²⁶. Проте ця "відлига" тривала недовго. Другий випуск щорічника був заброньований, бо чиновники від ідеології визнали його спадкоємцем "буржуазно-ліберальних" та "націоналістичних" традицій дореволюційного часопису. 2 березня 1973 р. було прийнято постанову Президії Академії Наук УРСР "Про серйозні методологічні хиби і теоретичні помилки в матеріалах щорічника Інституту археології АН УРСР", в якій, зокрема, відзначалося, що "виданий щорічник має ряд хибних положень, серйозних методологічних і теоретичних помилок. Назва щорічника не відповідає характеру радянського видання, повторює назву дореволюційного журналу буржуазно-ліберального напрямку "Киевская старина". Майже у всіх статтях та повідомленнях відсутні теоретичні висновки, узагальнення, не висвітлюється зв'язок київських матеріалів з пам'ятками Північної та Північно-Східної Русі"²⁷. Було прийняте рішення зобов'язати Інститут археології АН УРСР "зняти з щорічника назву "Київська старовина", яка відтворює назву дореволюційного буржуазно-ліберального журналу; глибоко вивчити всі рукописи, що подані Інститутом до видавництва, з точки зору їх ідейного і наукового рівня і вжити рішучих заходів до неповторення подібних методологічних збочень"²⁸.

Отже, в період "застою" дослідження "Киевской старины" майже не велися, і тільки глобальні зрушення, які відбулися у суспільно-політичному житті України на рубежі 1980-1990-х рр., відкрили можливість для об'єктивного вивчення історії журналу та його внеску у розвиток української історичної науки.

Дослідженню місця і ролі журналу в літературному процесі кінця XIX - початку XX ст. присвятив свою дисертацію М.В.Кучинський²⁹, який дійшов висновку, що "Киевская старина" у своїй діяльності стверджувала повну закономірність і необхідність національної літератури в Україні, була активним фактором формування та консолідації українських письменників.

Значний внесок у розробку питань, пов'язаних з проблемно-тематичним дослідженням матеріалів "Киевской старины", було зроблено В.М.Матях. У дисертації "Проблеми історії України XVI-XVIII ст. у висвітленні журналу "Киевская старина" та низці статей³⁰ вона розглянула історіографічне значення публікацій часопису з соціально-економічної та суспільно-політичної історії України доби середньовіччя. В.Матях детально зупинилася на характеристиці публікацій "Киевской старины" з історії поземельних відносин, промислового виробництва та торгівлі в Україні XVII-XVIII ст.; соціальної і політичної структури українського суспільства періоду Гетьманщини; з історії народних рухів та політичних взаємин України з Річчю Посполитою і Росією. На підставі аналізу цього матеріалу В.Матях зробила висновок, що публікації часопису, при певному критичному ставленні до них, становлять суттєву наукову базу для постановки та розробки пріоритетних проблем як українознавства загалом, так і сучасної медієвістики.

Дослідженню ролі журналу в громадському та науковому житті України кінця XIX - початку XX ст. була присвячена дисертація автора цієї статті³¹. В ній на підставі аналізу широкого кола джерел було досліджено історію створення журналу, висвітлено основні етапи і напрями його наукової і громадської діяльності, проведено комплексний історико-джерелознавчий аналіз його матеріалів. Результатом дослідження став висновок про те, що "Киевская старина" була не тільки науко-

вим центром українознавства, який справив суттєвий вплив на розвиток історичної науки і зробив значний внесок у розширення її джерельної бази, але й культурно-просвітньою установою, яка сприяла консолідації інтелектуальних сил нації і зростанню національної самосвідомості. Крім того, окремі аспекти організаційно-видавничої діяльності "Киевской старины" та тематична спрямованість її матеріалів знайшли відображення у низці публікацій автора³².

Значною подією в науковому та культурному житті України стало відновлення у 1992 р. видання журналу "Київська старовина", редакція якого задекларувала свою вірність науковим традиціям історико-літературного часопису кінця XIX - початку XX ст.

Оцінити повною мірою місце "Киевской старины" в українській історіографії неможливо без аналізу основних напрямів історичних досліджень на сторінках журналу та науково-інформаційного потенціалу його публікацій. "Киевская старина" упродовж чверті століття, до заснування у 1907 р. Українського наукового товариства у Києві, виконувала завдання науково-дослідного осередку українознавчих студій. Часопис згуртував навколо себе провідні сили української наукової інтелігенції, що значною мірою визначило його провідне місце в системі наукових інституцій України кінця XIX - початку XX ст.

У виданні "Киевской старины" брали участь понад 450 авторів та кореспондентів, серед яких були відомі вчені в галузі історії і філології - випускники Університету св.Володимира В.Антонович, М.Владимирський-Буданов, М.Андрієвський, О.Андрієвський, В.Беренштам, Д.Багалій, О.Левницький, І.Лучицький, К.Михальчук, Ф.Мищенко, Ф.Вовк, Л.Білогіриць-Котляревський, П.Голубовський, М.Грушевський, В.Данилевич, М.Дашкевич, Б.Познанський, В.Іконников, О.Кістяківський, М.Довнар-Запольський, В.Доманицький, П.Дорошенко, М.Драгоманов, І.Линниченко, І.Житецький, С.Єфремов, Харківського університету - М.Костомаров, М.Бакай, В.Гнилоширов, М.Комаров, В.Милорадович, Д.Міллер, Новоросійського університету - М.Біляшівський, О.Маркевич, Д.Маркович, Ф.Лашков, Дерптського університету - М.Василенко, Київської духовної академії - І.Малишевський, С.Голубев, М.Петров, П.Лебе-

динцев, П.Житецький, В.Завітневич, М.Оглоблин, В.Біднов, В.Липківський, О.Лотоцький, Ю.Крижанівський, Ф.Матушевський, Петербурзького університету - О.Лазаревський, О.Міллер, В.Мякотін, В.Перетц, Є.Петухов, А.Прахов, Московського університету - А.Кримський, О.Веселовський, О.Востоков, В.Корнилович, В.Леонтович тощо.

Значна частина матеріалів журналу підписувалась не прізвищами, а псевдонімами та криптонімами їх авторів, зокрема: В.А. (В.Антонович), А.Л. (О.Лазаревський), И.Л.; Л-ій, И. (І.Лучицький), Н.П. (М.Петров), А.Р. (О.Русов). Автори окремих журнальних публікацій взагалі не були відомі широкому читацькому загалу - Кузьмичевський, П.; К-ій, П.; П.К.; Р.Л.Н.; Т-в, М.; Т-ов, М. (усі - М.Драгоманов), Миронець, В. (В.Дурдруківський), Кошовик, К.; К-к, К. (К.Ксендзюк), Левенко, В. (В.Леонтович), Оленин, М. (Д.Маркович), Михайлогорський (С.Пономарьов), Черепин, В. (В.Прокопович) та ін.³³

Отже, у виданні журналу упродовж 25-ти років брали участь представники різних наукових шкіл, однак переважна більшість авторів сформували своє наукове кредо у стінах Київського університету. Закінчили Київський університет три з чотирьох редакторів "Киевской старины" - О.Лашкевич, В.Науменко та Є.Кивлицький (Ф.Лебединцев був вихованцем Київської духовної академії).

Значна частина істориків, які друкувалися у журналі, були учнями професора В.Антоновича (Д.Багалій, М.Грушевський, П.Голубовський, В.Данилевич, М.Довнар-Запольський, В.Доманицький, О.Левицький, І.Линниченко, В.Ляскоронський, Н.Молчановський, Ф.Николайчик). Позитивістська концепція історичного пізнання В.Антоновича, яка визнавала можливість відтворення історичного процесу на підставі вивчення джерельної спадщини минулих поколінь, позитивно вплинула на формування наукових засад історичного дослідження.

Отже, без аналізу наукової спадщини "Киевской старины" неможливо об'єктивно висвітлити не тільки численні факти і події української історії, але й відтворити еволюцію ідей та наукових концепцій, які набули поширення серед істориків кінця XIX ст. Завдяки вивченню матеріалів часопису

можна підійти до реконструкції "образу історичної науки", що становить важливу проблему сучасних джерелознавчих досліджень³⁴. У цьому аспекті слід підкреслити, що важливим наслідком діяльності "Киевской старины" стало формування національної наукової спільності, що в майбутньому сприяло її консолідації в УНТ, а згодом у Всеукраїнській Академії наук. М.Грушевський писав у 1930 р., що "заходи коло заснування на місці закритого в 1876 р. Відділу Географічного товариства якогось товариства з більш широкою програмою і менш офіційним характером, ніж тодішнє Наукове товариство Нестора-літописця, не знаходили спочуття в урядових колах, і гурткові "Киевской старины" волею-неволею доводилося виконувати завдання української наукової установи"³⁵.

Автори "Киевской старины" підкреслювали у своїй програмній заяві, що основою часопису є "самостійні дослідження з історії Південної Росії і різноманітні матеріали до неї", які складають "належність і характерну особливість народного побуту, або є проявом народної творчості й світосприйняття"³⁶. Виходячи з цього, у журналі набули висвітлення проблеми історичного розвитку українського народу, а також суміжних з історією галузей - етнографії, фольклористики, археології.

Пріоритетне місце в журналі посідали історичні матеріали, які являли собою дослідницьку літературу та джерельні публікації. Історичні дослідження друкувалися в "Киевской старине" у вигляді тематичних та історіографічних статей, наукових біографій, заміток і повідомлень, критичних оглядів і рецензій. Дослідницькі матеріали "Киевской старины", відбиваючи безпосередньо наукові концепції їх авторів, типові для епохи їх створення тенденції, відіграють роль важливого джерела для вивчення історичної думки, ідей і поглядів української громадськості кінця XIX - початку XX ст.

Характеризуючи в загальних рисах історичні публікації журналу, слід відзначити, що вони торкаються надзвичайно широкого кола проблем і висвітлюють історію українського народу від стародавніх часів до початку XX ст. Проте далеко не кожний історичний період знайшов відповідне відображення на сторінках часопису. Д.Дорошенко в "Огляді української історіографії" відзначав, що найбільша частина

надрукованих в "Киевской старине" розвідок та матеріалів "стосується як раз історії Гетьманщини XVII-XVIII вв., або взагалі історії Лівобережжя" ³⁷. М.Грушевський вважав, що першорядна увага в журналі надавалася суспільній та культурній історії України XVIII-XIX ст. ³⁸ Дійсно, незважаючи на те, що публікації "Киевской старины" з археології торкаються періоду перших століть нашої ери, а окремі матеріали відображають події IX-XV ст., тільки починаючи з XVI ст. історія українських земель набуває належного висвітлення на сторінках часопису.

На наш погляд, таку увагу авторів "Киевской старины" до проблем української історії XVI-XIX ст. можна пояснити кількома причинами. По-перше, як історики-документалісти, вони головним чином базували свої дослідження на архівному матеріалі, який в своїй більшості торкався подій останніх століть. По-друге, зосереджуючи свою увагу на вивченні суспільно-політичної та соціально-економічної історії періоду існування Запорізької Січі та Гетьманщини, вони намагалися науково обґрунтувати концепцію самобутнього розвитку українського народу. Д.Багалій писав у 1891 р.: "Ніколи ще інтерес до архівних документів не був настільки великим, як у теперішній час; і це тому, що центральне значення набули тепер середній і новий періоди нашої історії - XVI-XVIII ст. Сучасні дослідники не обмежуються зовнішньою, політичною історією, а зосереджують свою увагу на внутрішній, культурній - на побуті економічному, юридичному і т.ін." ³⁹ Підкреслюючи важливість наукової розробки української історії, автори часопису відзначали, що "будування наукової і закінченої схеми української історії окрім значення наукового[...] має ще й велике значення національне", маючи на увазі пробудження національної самосвідомості ⁴⁰.

Таким чином, основний масив публікацій "Киевской старины" хронологічно торкався історії XVI-XIX ст. Проте, в свою чергу треба відзначити, що в журналі набули відображення окремі аспекти ранньослов'янської історії, перш за все, в археологічних студіях В.Антоновича та М.Біляшівського. З ініціативи М.Біляшівського у журналі було організовано відділ "Археологическая летопись Южной России"

(1899-1901), який згодом перетворився на окремий науковий часопис. Археологічну проблематику розробляли також Д.Багалій, В.Ляскоронський, Л.Падалка, Д.Яворницький ⁴¹.

Історії скифів та грецьких колоній у Північному Причорномор'ї торкалися статті професорів Київського університету Ф.Мищенко та Ф.Успенського ⁴². Доба Київської Русі не знайшла належного висвітлення на сторінках журналу (відсутні публікації з проблем формування давньослов'янської держави, з історії окремих земель-князівств). Тільки поодинокі публікації порушували питання походження княгині Ольги, процесу християнізації Русі, або зосереджували увагу на аналізі "Слова о полку Ігоревім" ⁴³. Історія Галицько-Волинської Русі княжої доби знайшла відображення в ґрунтовній праці М.Грушевського "Волинский вопрос 1097-1102 гг." ⁴⁴, предметом якої були взаємовідносини руських князів кінця XI - початку XII ст., їхня боротьба за володіння Волинню (а саме: причини і наслідки Любецького з'їзду, боротьба за волинський стіл, Ветичівський з'їзд князів). Поза увагою авторів журналу залишився період монголо-татарського панування на слов'янських землях.

Основними проблемами, що набули детального висвітлення у часописі, були: національно-визвольні рухи українського народу проти польського панства та католицизму (з центральною подією того періоду - Визвольною війною під проводом Богдана Хмельницького), історія Запорізької Січі, політична та соціально-економічна історія Гетьманщини (1654-1764) у складі Російської імперії, ліквідація автономного устрою українських земель та наслідки цього для подальшої долі українського народу, процес формування національно свідомої інтелігенції та її наукова й культурно-просвітницька діяльність у XIX ст. Редакція часопису ставила собі за мету "сприяти в міру сил і можливостей постановці питань", яких тогочасні періодичні видання торкалися лише побіжно ⁴⁵.

Принципове значення для виявлення концептуальних підходів авторського колективу "Киевской старины" до "схеми" української історії має праця В.Антоновича "Киев, его судьба и значение с XIV по XVI ст." (1362-1569) ⁴⁶, яка за оцінкою М.Костомарова "за своїми якостями являла справжній внесок у науку" ⁴⁷. В ній Антонович на підставі

аналізу літописного матеріалу спростував теорію про повне запусіння та занепад київських земель після погрому Києва військами хана Батия у 1240 р., яка мала поширення в тогочасній російській історіографії. Вчений показав, що Київ, втративши провідну роль у політичному житті східнослов'янського світу, продовжував функціонувати і розвиватися як значний економічний, торговельний, культурний і релігійний осередок слов'янства. Таким чином, на сторінках часопису з першого його числа проголошувалася теза про безперервність київської історії, з передових для того часу позицій вирішувалося питання про генетичний зв'язок історичного процесу в Україні в добу пізнього середньовіччя з історією Київської Русі. М.Грушевський у нарисі "З соціально-національних концепцій Антоновича" високо оцінив це дослідження вченого, в якому докладно було переглянуто "процес наверстання на останках старого устрою Київської землі великокняжої доби нових явищ, витворених новими умовами життя" ⁴⁸.

Історики так званого "гуртка" "Киевской старины", концентруючи свою увагу на дослідженні форм політичної, правової та соціально-економічної організації українського суспільства доби Запорізької Січі та Гетьманщини, ставили собі за мету наукове обґрунтування концепції самобутнього розвитку українського народу. Вони намагались "наблизити старовину до інтересів і світосприймання сучасного читача і з'ясувати сучасність за допомогою історичного висвітлення минулого України" ⁴⁹. У своїх публікаціях автори часопису, услід за В.Антоновичем, орієнтувалися не тільки на наукові, але й на загальнонаціональні цілі, усвідомлюючи необхідність впливу історичних студій на формування національної самосвідомості. Вони багато в чому наслідували історичну концепцію М.Максимовича, який вбачав в історії "дитя народу" і закликав до того, щоби вона була засобом освіти, виховання громадських і патріотичних почуттів ⁵⁰. Отже, публікаціям часопису була притаманна соціальна спрямованість трактування проблем і завдань історії як науки. В.Антонович відзначав на сторінках "Киевской старины", що "справжній історик знає, що історія - це народне самопізнання, і чим більше вноситься до нього світу, правди і

науки, тим вище, моральніше, а, отже, і могутніше стає даний народ; духовні сили розвиваються не від створення фантастичних тенденційних образів, а від тверезого і, перш за все, правдивого розуміння свого минулого" ⁵¹. Це стисле визначення певною мірою характеризує позитивістсько-прагматичний підхід В.Антоновича до цілей і завдань історичної науки, головними аспектами якого були "тверезе", "правдиве розуміння минулого" (тобто відтворення історичного процесу на підставі конкретики і фактологізму) та "усвідомлення історичного шляху" свого народу, тобто виховання патріотизму і формування національної самосвідомості. Подібний підхід до визначення історичної науки був у цілому характерний для вчених-позитивістів кінця XIX ст. Німецький історик Е.Бернгейм відзначав, що "історична наука навчає людину самопізнання і самосвідомості, вона дає можливість усвідомлювати сучасні події і умови на підставі минулих подій і умов, пояснюючи, як і чому вони такі, а також вказуючи, що приблизно можна очікувати у майбутньому" ⁵². У свою чергу професор Ніжинського історико-філологічного інституту М.Бережков у своїй вступній лекції до курсу історії у 1882 р. проголошував, що "історичне самопізнання є моральний акт і моральне завдання для суспільства" ⁵³.

Трактування В.Антоновичем та його учнями історії як народного самопізнання відповідало загальній тенденції розвитку історичної науки в досліджуваний період. Ідеалізуючи суспільно-політичний устрій Гетьманщини, козацьку старшину і старшинську адміністрацію, вони намагались обґрунтувати історичне право українців на національну автономію в межах Російської імперії. І хоча в журналі відкрито не критикувалися дії царського уряду в XVIII ст., спрямовані на ліквідацію української автономії, але негативна їх оцінка виявилася в публікації численних документів щодо українського питання. Серед них - один з найвизначніших політичних трактатів другої половини XVIII ст. "Разговор Великороссии с Малороссией", вперше видрукований саме в "Киевской старине" ⁵⁴. Він увесь просякнутий ідеєю політичної автономії України, прославленням її героїчного минулого. Пильна увага співробітників "Киевской старины" до історії XVIII ст. пояснювалась тим, що саме в цей період

відбувалися кардинальні зміни в усіх сферах життя українського суспільства, які призвели до нівелювання його національних особливостей. "Вісімнадцате століття в історії Малоросії - перехідна епоха, що закінчує собою історію вільної України і розпочинає життя малоросійського народу в його теперішніх умовах", - відзначалося в статті "К вопросу о народных реакциях в Украине в XVIII веке"⁵⁵. Варто підкреслити, що в публікаціях журналу соціально-політична та економічна ситуація висвітлювалася не схематично, а робився аналіз витоків, змісту та наслідків політичних реформ, системи судочинства, формування станів феодального суспільства, еволюції форм власності, характеризувалися колонізаційні процеси, ставилися питання про форми соціального протесту та національно-визвольної боротьби⁵⁶. В них простежується прогресивна тенденція, спрямована на критику кріпацького ладу феодальної Росії, в якій, за висловом О.Левицького, "мільйони рабів знесилювалися у невилній праці заради добробуту нікчемної купки експлуататорів"⁵⁷.

Важливою проблемою, яка ставилася історіографією другої половини XIX ст., була історія землеволодіння, що було тісно пов'язано з актуальністю земельного питання в пореформеній Російській імперії. Історія землеволодіння розглядалася в тісному зв'язку з проблемою общини, яка вперше була порушена на науковому рівні працями І.В.Луцицького в 80-х рр. XIX ст.⁵⁸

"Киевская старина" виступила з рецензією Д.Багалія на праці І.Луцицького⁵⁹, а також надрукувала дослідження Багалія "Займанщина в Левобережній Україні в XVII і XVIII ст."⁶⁰, яка була замислена автором як відповідь Луцицькому. Ця праця Багалія започаткувала полеміку про общину в Україні, в якій взяли участь О.Єфименко, М.Ковалевський та ін. Вчений об'єктивно висвітлював процеси перетворення общинного землекористування в приватне землеволодіння, концентрації земель у руках великих феодалів і зубожіння основної маси населення. В.Кравченко в своїй монографії про наукову діяльність Д.Багалія вказав на те, що Багалій, відносячи виникнення общини до пізніших часів, помилково вважав, що община мала можливість розвиватися з гро-

мадської займанщини⁶¹. В сучасній історіографії ця проблема залишається невирішеною, і тому які-небудь категоричні висновки передчасні. Сучасні дослідники, визнаючи існування общини на Лівобережжі у XVII-XVIII ст., одночасно відзначають її швидкий занепад і розклад общинного землекористування⁶².

Д.Багалій, дослідивши на сторінках "Киевской старины" розвиток кріпацьких відносин в Україні в тісному зв'язку з економічними процесами, зокрема зростанням великого поміщицько-старшинського землеволодіння, вказав на те, що велике землеволодіння козацької старшини "загарбує козацькі і селянські землі"⁶³, що саме на економічному ґрунті з'являється станова ворожнеча⁶⁴. Наведені Багалієм у праці "Займанщина в Левобережній Україні XVII і XVIII ст." факти в значній мірі доповнювали картину, раніше подану в працях О.Лазаревського, і підтверджували головний висновок останнього, що задовго до царського указу від 1783 р. про введення кріпацтва на Лівобережній Україні, поволі йшов інтенсивний процес покріпачення селянства. Слід підкреслити, що Д.Багалій зробив крок уперед у порівнянні з О.Лазаревським в оцінці царської політики в Україні: на відміну від останнього він негативно оцінив діяльність президента Малоросійської колегії П.Рум'янцева і царської адміністрації, які всіляко сприяли покріпаченню селян і козаків шляхом заборони "исков о козачестве", обмеження права переходу і т.ін.⁶⁵

Джерелознавчі аспекти наукової діяльності "Киевской старины" виявилися у розробці її авторами матеріалів так званого "Рум'янцевського опису Малоросії" - одного з найважливіших джерел з соціально-економічної історії України XVIII ст., що являв собою перепис майнового складу населення, проведеного російським урядом у 1765-1769 рр. з метою запровадження загальноросійського законодавства та державного оподаткування на території колишньої Гетьманщини⁶⁶. Вперше до наукового обігу документи опису ввів О.Лазаревський, який розшукав у 60-х роках XIX ст. частину опису, що стосувалася ревізії Чернігівщини. У 1883 р. Д.Багалій надрукував в "Киевской старине" статтю "Генеральная опись Малороссии. Эпизод из деятельности перво-

го правителя Малороссии графа П.А.Румянцева-Задунайского", метою якої було звернення уваги наукової громадськості до вивчення цього джерела та доведення необхідності його видання⁶⁷.

О.Лазаревський і Д.Багалій своїми публікаціями в "Киевской старине" поклали підвалини наукового опрацювання Рум'янцевського опису, чим значною мірою сприяли розробці проблем соціально-економічної історії України XVIII ст. Документи Рум'янцевського опису - копії з купчих записів, гетьманські універсали, полковничі накази, грамоти російських царів та польських королів - були широко використані та проаналізовані на сторінках журналу в праці І.Луцицького "Киев в 1766 году"⁶⁸.

Одним з пріоритетних напрямів історичних досліджень у журналі була розробка проблем, пов'язаних з історією законодавства і судочинства в Україні часів Гетьманщини (статті О.Лазаревського, І.Теличенка, О.Кістяківського, Г.Милорадовича, О.Єфименко, Д.Міллера)⁶⁹. У 1898 р. О.Лазаревським була надрукована праця "Суды в старой Малороссии"⁷⁰, яка являла критичний розгляд монографії Д.П.Міллера "Суды земские, городские и подкоморские в XVIII веке". Якщо предметом дослідження Д.Міллера була судова реформа 1763 р., в результаті якої на території Лівобережної України запроваджувалися статутні суди - земські, городські й підкоморські, то О.Лазаревський розглянув еволюцію судочинства в Гетьманщині, починаючи з 1648 р. Відмітивши позитивні сторони праці Д.Міллера - насиченість актовим матеріалом і рукописними джерелами, він піддав критиці однобічне висвітлення судової системи Гетьманщини (Міллер торкнувся лише кримінальних процесів і залишив поза увагою цивільне право). Лазаревський вказав також на відсутність у праці Міллера наукового аналізу судової реформи, через що не простежено органічний зв'язок судочинства з політичним і адміністративним устроєм Гетьманщини. Ця критична праця Лазаревського, на нашу думку, є прикладом глибокої наукової оцінки історичної монографії: рецензент не тільки відзначив недоліки дослідження, але на підставі нових фактів і джерел (які він видрукував у додатках до статті) сформулював свій погляд на проблему.

Родинне право та судочинство в Україні XVII-XVIII ст. досліджував один з провідних співробітників часопису, учень В.Антоновича - О.Левицький. У 1901 р. в "Киевской старине" була надрукована його ґрунтовна праця "Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII в.", яка була побудована на аналізі актових книг (переважно Полтавського полкового суду). Позитивною рисою публікацій О.Левицького була їх насиченість архівним матеріалом. Водночас історик, за виразом Д.Дорошенка, володів надзвичайним талантом "схоплювати характерні, типові риси якоїсь доби та її діячів і давати яскравий образ, часами немов драматизовану хроніку"⁷¹. Д.Багалій в свою чергу підкреслював, що О.Левицький на підставі "розкиданих у документах побутових даних, узагальнюючи їх, малював історичні типові постаті з такими типовими рисами, де одбивалася доба"⁷². Матеріали "Киевской старины" з історії законодавства і судочинства в Україні розширили проблематику й джерельну базу досліджень з внутрішньої історії Гетьманщини.

Досліджуючи історію XVII-XVIII ст., автори "Киевской старины" концентрували свою увагу на різноманітних аспектах політичної і соціально-економічної організації українського суспільства. Публікації часопису з козакознавчої проблематики, з історії національно-визвольних рухів (гайдамаччини, коліїщини та ін.) були просякнуті ідеєю історичної закономірності "самобутності", "незалежності малоросійського суспільного устрою"⁷³. Боротьба Запоріжжя за незалежність оцінювалася на сторінках "Киевской старины" як "боротьба особистої свободи проти ганебного поневолення, [...] вільного розвитку народної праці проти експлуатації його класами привілейованими"⁷⁴.

"Киевская старина" виступила з засудженням дій російської адміністрації часів Катерини II, які "культивували ідеї насильницького національного нівелювання"⁷⁵. В публікаціях часопису підкреслювалося, що, незважаючи на вживання радикальних "обрусительних" заходів, "національна ідея в народі не вмерла"⁷⁶, і її подальший розвиток автори журналу пов'язували з піднесенням національного руху кінця XIX - початку XX ст., з так званою "ерою національного відродження"⁷⁷.

Високий науковий рівень "Киевской старины" підкреслювали як українські, так і російські вчені. М.Сумцов відзначав, що "співробітники з людей науки завжди складали головну силу "Киевской старины", і з цього боку журнал завжди знаходив найсуттєвішу підтримку" ⁷⁸. "Знайомство з "Киевской стариной", - писав у 1886 р. Ф.Лебединцеву М.Оглоблин, - давно вже переконало мене, що Ви видаєте її не тільки для "любителів" історичного читання, але й для людей науки" ⁷⁹. П.Полевий у рецензії на часопис в "Историческом вестнике" підкреслював, що навколо "Киевской старины" об'єдналися "кращі сили української інтелігенції", і від неї "віє якимось добрим, здоровим духом, стороннім усяких партій та далеким етнографічної ворожнечі" ⁸⁰. Науковий характер публікацій давав можливість редакції аналізувати надзвичайно широке коло політичних, соціально-економічних, релігійних питань, не торкаючись національних та релігійних почуттів читацької аудиторії.

Дослідження з історії церкви і міжконфесійних відносин ⁸¹, які мали поширення на сторінках "Киевской старины", особливо за часів редагування Ф.Лебединцева - історика церкви за фахом, були побудовані на значному фактичному матеріалі. Це були публікації переважно професорів Київської духовної академії та церковних діячів (П.Лебединцева, С.Голубева, архімандрита Арсенія, В.Липківського, І.Гордієвського, П.Орловського), в яких знайшли відображення окремі аспекти з історії церкви та міжконфесійних відносин.

Пріоритетне місце у журналі посідали також дослідження з історії освіти, книгодрукування, архітектури, театру (статті та нариси В.Горленка, Г.Милорадовича, І.Франка, О.Лазаревського, Ф.Кудринського, В.Науменка, О.Мердера, М.Шугурова, О.Левицького). В "Киевской старине" набули висвітлення невідомі сторінки з історії Києво-Могилянської академії, Харківського і Київського університетів, братських і церковно-приходських шкіл, гімназій і реальних училищ ⁸².

Характеризуючи історіографічну та джерельну цінність публікацій "Киевской старины" з проблем історії української культури, слід відзначити, що вони високо оцінюють-

ся сучасною історіографією і широко використовуються в новітніх дослідженнях. Так, Я.Д.Ісаєвич у монографії "Джерела з історії української культури доби феодалізму" звернувся до аналізу 18 документальних публікацій "Киевской старины" з проблем історії освіти, книгодрукування та просвітницької діяльності братств та оцінив їх як важливе джерело з історії української культури ⁸³.

"Киевской стариной" було зроблено вагомий внесок у становлення вітчизняного краєзнавства. Автори часопису - О.Андрієвський, І.Павловський, О.Лазаревський, І.Каманін, Ф.Кудринський, О.Стороженко, М.Стороженко - на підставі документів міських (магістратських), церковних архівів, приватних колекцій (В.Тарновського, К.Скаржинської, М.Судієнка) друкували замітки та повідомлення з історії населених пунктів Київщини, Полтавщини, Чернігівщини. Найширше у журналі була висвітлена історія Києва (понад 100 публікацій) ⁸⁴. Використання сучасними краєзнавцями матеріалів "Киевской старины" з історії міст і містечок Наддніпрянської і Слобідської України (зокрема - Переяслова, Харкова, Стародуба, Гадяча, Глухова, Чернігова) набуває особливого значення через те, що значна частина оригіналів цих документів не збереглася до нашого часу.

Важливе місце в "Киевской старине" посідали також історико-статистичні дослідження, серед яких науковим підходом до аналізу даних офіційної статистики вирізнялися праці Л.Лічкова (крипт.: Л.С.Л.) ⁸⁵. Звернення авторів часопису до демографічної проблематики було одним з проявів нових тенденцій у розвитку історичної науки початку ХХ ст.

"Киевская старина" в своїх публікаціях торкалась також проблем джерелознавства, архівознавства та спеціальних історичних дисциплін. Питання джерелознавчого аналізу писемних пам'яток ставилися, зокрема, в працях В.Антоновича, М.Оглоблина, М.Василєнка. У 1887 р. в журналі було видруковано дослідження В.Антоновича "Летопись Яна Юзефовича как источник для истории Южной Руси" ⁸⁶, в якому він проаналізував походження, авторство, репрезентативність та достовірність цього документа. Оцінюючи значення літопису Я.Юзефовича як джерела з української історії, В.Антонович звернув увагу дослідників на те, що його інформативна насиченість виходить за межі церковної

історії і яскраво ілюструє тогочасне політичне й суспільне життя Західної України, подає відомості про козацькі повстання, війни з турками і татарами, історію Львівської міської общини. Це дослідження Антоновича відповідає кращим зразкам джерелознавчих праць кінця XIX ст.

Серед джерелознавчих студій "Киевской старины" слід відзначити також праці М.Василенка та М.Оглоблина⁸⁷, в яких проаналізовано значення актових джерел для відтворення політичної історії України XVII ст.

Звернення провідних співробітників "Киевской старины" до джерелознавчого аналізу матеріалів з історії України є свідченням якісно нового підходу до вирішення завдань історичної науки. В протиположності до описового методу, що передбачав фіксацію тільки фактів і констатацію подій, почав завоювати пріоритетні позиції критичний підхід до аналізу джерел, який, в свою чергу, передбачав критику текстів і критику фактів⁸⁸. Співробітники "Киевской старины", розробляючи історію України за архівними матеріалами, усвідомлювали важливість наукової організації архівної справи в країні. І.Каманін, Д.Багалій, Д.Яворницький стояли у витоків українського архівознавства, беручи активну участь у формуванні його теоретичних засад і практичній їх реалізації. На сторінках "Киевской старины" неодноразово ставилися питання про необхідність збереження національної документальної спадщини. О.Лазаревський, О.Левицький, Д.Багалій, П.Єфименко, М.Василенко, Л.Падалка, І.Лінниченко, І.Каманін своїми публікаціями привертати увагу істориків до державних архівних зібрань, приватних колекцій і родинних архівів⁸⁹, церковних та монастирських архівів та бібліотек⁹⁰. Вчені вимагали поліпшення умов зберігання документів, доводили необхідність державних субсидій та поважного ставлення громадськості до архівної справи. Досліджуючи архіви, вони повсякчасно спостерігали руйнацію найважливіших документальних комплексів і намагались привернути до цієї проблеми увагу широких кіл. Так, І.Теличенко виступив у журналі з інформацією про жалюгідний стан архіву Малоросійської колегії - скарбниці української історії XVIII ст.: "Три невеличкі, покурні і холодні кімнати, - відзначав вчений, - які відведені в

приміщенні Харківського університету, являють зараз злиденне сховище залишеного нам минулими часами дорогоцінного багатства документів з внутрішньої та побутової історії Малоросії XVIII ст."⁹¹

"Киевская старина" інформувала громадськість про загибель провінційних архівів⁹² і розробляла заходи, необхідні для їх збереження⁹³. У статті "Несколько слов о малороссийских архивах"⁹⁴ підносилися питання про врятування церковних і монастирських архівів, про необхідність систематизації архівних матеріалів, відбору найцінніших з них, укладення описів і утворення "центрального малоросійського архіву". Автори "Киевской старины" розробляли питання організації архівної справи, принципи відбору матеріалів на зберігання, комплектації архівів та архівних фондів⁹⁵. Крім того, досить численними були наукові огляди архівних зібрань, які мали на меті привернути увагу дослідників до вивчення джерел з конкретних проблем історії України⁹⁶. Серед цих статей варто виділити публікацію І.Лінниченка "Архивы в Галиции"⁹⁷. У ній була дана характеристика документів і матеріалів з української історії, які зберігаються у Бернардинському архіві у Львові, Львівському міському архіві, бібліотеці Оссолінських, бібліотеці Львівського університету, архіві Львівського Ставропігійного інституту, архіві Перемиського греко-католицького єпископства, рукописному зібранні бібліотеки Ягеллонського університету в Кракові. Стаття містила відомості про історію створення архівних закладів у Галичині, особливості їхнього комплектування і функціонування, знайомила з правилами використання документів і науково-довідковим апаратом архівів. Особливе місце автор приділив цитуванню найцінніших, на його думку, документів, ставлячи за мету привернути увагу дослідників до вивчення і використання галицьких архівів.

У журналі також розроблялися питання, пов'язані з формуванням комплексу спеціальних історичних дисциплін - геральдики, генеалогії, сфрагістики, нумізматики, вексиллогії, топографії, історичної географії, топоніміки, антропоніміки, іконографії тощо. Публікації "Киевской старины" сприяли накопиченню та систематизації важливого фактичного матеріалу з історії українських родів, гербів, топонімів і т.ін. Найбільшу увагу автори приділяли генеалогії, дослід-

жуючи походження відомих українських родів і осіб (публікації О.Лазаревського, В.Модзалевського, Г.Милорадовича, В.Горленка, О.Дабіжі, М.Стороженка, О.Марковича). О.Лазаревський у "Киевской старине" опублікував цілу низку праць, в яких було проаналізовано походження багатьох шляхетсько-козацьких (Лизогубів, Милорадовичів, Миклашевських, Ломиковських, Трошчінських, Полетик, Берлів, Ханенок, Сулим, Галаганів) та міщанських (Ходик, Балик) родів Лівобережної України; піддано критиці фальсифікації деяких представників козацької старшини, які намагалися зарахувати себе до дворянства⁹⁸.

На сторінках "Киевской старины" були також надруковані генеалогічні дослідження "Родословная дворян и князей Кочубеев" Г.Милорадовича, "Марковичи" Я.Маркевича, "Генеральный судья Иван Черныш и его род" та "К родословной гетмана Даниила Апостола" В.Модзалевського, "Старая Брацлавщина и ее люди" Ц.Неймана та ін. Проблемам геральдики, сфрагістики, нумізматики, метрології були присвячені праці О.Дабіжі, А.Барсукова, М.Петрова, А.Лобка⁹⁹.

Більш детального висвітлення набули в "Киевской старине" питання історичної географії і топографії окремих регіонів України (дослідження П.Голубовського, Д.Яворницького, М.Петрова). Серед них спеціальний інтерес становлять топографічні дослідження Запоріжжя Д.Яворницького¹⁰⁰, в яких він подав відомості про природу та населення Запоріжжя, розглянув його історичні кордони та їх зміну на конкретних етапах існування Запорізької Січі, зупинився на природних особливостях та історії заселення острова Хортиці. Окреме місце серед проблем історичної географії в журналі посідали топографічні дослідження Києва ("К истории топографии Печерска и Клова" М.Петрова, "К древней топографии Киева" О.Маркевича та ін.). Серед публікацій з історичної картографії заслуговує на увагу "Описание атласа XVIII ст., подаренного черниговской гимназии князем Н.П.Голицыным"¹⁰¹. Вона являє собою опис "Книги собранных карт и разных малороссийских городов планов, сочиненной генваря 1778 года", тобто атласа України з картами і планами міст, який був укладений за наказом

П.О.Рум'янцева. Історико-географічні, топографічні та картографічні дослідження "Киевской старины" зробили внесок у формування відповідних галузей історичної науки, сприяли вивченню політичних і адміністративних кордонів, локалізації населених пунктів.

На сторінках "Киевской старины" також порушувалися проблеми ономастики, яка в той час формувалася як наукова дисципліна на базі лінгвістики та історії. М.Сумцов у працях "Малорусская географическая номенклатура", "Местные названия в украинской словесности", "Малорусские фамильные прозвания", звернувшись до вивчення семантики та етимології українських топонімів та антропонімів, довів, що в них знайшли відбиток особливості побуту, культури, господарського життя українського народу упродовж тривалого часу.

Пріоритетне місце у журналі посідали також персоналогічні студії, які за видовою ознакою поділялися на біографічні нариси та некрологи. Більшість з цих публікацій можна охарактеризувати як "матеріал" для біографій видатних політичних і культурних діячів України, оскільки вони містять важливі фактичні відомості, але не дають загального уявлення про життєвий та творчий шлях особистості, її світогляд. Науковим підходом до висвітлення ролі особистості в політичному, культурному та науковому житті України вирізняються біографічні нариси М.Василенка про О.Бодяньського, Л.Білогриць-Котляревського про О.Кістяківського, С.Єфремова про І.Франка¹⁰², в яких здійснена спроба проаналізувати їх діяльність крізь призму світогляду та життєвих позицій.

В "Киевской старине" широко було репрезентовано критико-бібліографічні огляди періодичної преси та рецензії на історичні монографії (понад 1300 публікацій). Значна їх кількість належала перу В.Антоновича, якого М.Костомаров вважав "єдиною на Русі людиною, яка має певну можливість і підготовку бути суддею історичних творів, що торкаються Південної Русі"¹⁰³. Серед них були ґрунтовні рецензії на окремі випуски "Актів, относящихся к истории Южной и Западной России", на "Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства в XVI-XVIII ст." Д.Багалія, монографії "Богдан

Хмельницький" М.Костомарова, "Литовские евреи. История их юридического и общественного положения в Литве от Витовта до Люблинской унии (1388-1569)" С.Бершадського, "Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южнорусских степей IX-XIII вв." П.Голубовського.

Особливу увагу науковців та читацької аудиторії привернув відгук В.Антоновича на відомий твір польського письменника Г.Сенкевича "Вогнем і мечем". У статті "Польско-русские соотношения XVII в. в современной польской призьме"¹⁰⁴ В.Антонович показав абсолютну безпідставність погляду на Польщу XVII ст. як взірця цивілізації, й на Україну - як на край дикості. Подібні штрихи роману, на думку вченого, ґрунтувалися не на фактах, а на довільних характеристиках і суб'єктивних міркуваннях самого автора повісті. Статтю Антоновича дуже високо оцінив академік О.Піпін у листі до П.Житецького¹⁰⁵; а М.Сумцов писав з цього приводу Ф.Лебединцеву весною 1885 р.: "З великим задоволенням у Харкові була прочитана стаття Антоновича про польсько-російські відносини в XVII ст. у романі Сенкевича. І скупий на похвали Потебня дуже розхвалював цю статтю"¹⁰⁶. Цей полемічний виступ Антоновича й на сьогодні вважається одним з кращих зразків української критичної думки в галузі історичного літературознавства¹⁰⁷.

Критико-бібліографічні публікації "Киевской старины" звернули увагу наукової громадськості на перші праці М.Грушевського. П.Голубовський у рецензії на розвідку М.Грушевського "Южнорусские господарские замки в половине XVI в." відзначав: "Праця п.Грушевського читається з великим інтересом і легкістю, а за ретельністю обробки матеріалу та повнотою, з якою автор вичерпує питання, являє собою цікаве явище в російській історичній літературі"¹⁰⁸. У рецензії на монографію М.Грушевського "Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XVI ст." наголошувалось на високому рівні опанування автором історичним матеріалом та чіткості композиції твору¹⁰⁹. В "Киевской старине" було також надруковано Н.Молчановським критичний аналіз магістерської дисертації М.Грушевського "Барское старство"¹¹⁰. Ці рецензії певною мірою започаткували наукове вивчення творчості вченого в

українській історіографії і ще сьогодні привертають увагу її дослідників¹¹¹. Науковий рівень та цінність матеріалів бібліографічного відділу "Киевской старины" були підкреслені академіком О.Піпіним у рецензії на сторінках "Вестника Европы"¹¹².

Аналізуючи еволюцію видання, слід відзначити, що у 1890-х рр. воно все більше перетворювалося на періодичний орган Київської Старої громади¹¹³. У цей період на його сторінках порушувалися питання про необхідність вільного розвитку української мови і культури, автори часопису виступали за надання вченим права писати і друкувати свої дослідження українською мовою, проголошувати їх на засіданнях наукових товариств та археологічних з'їздів¹¹⁴.

У зв'язку з цим викликає здивування оцінка І.Гиричем журналу "Киевская старина" у статті "Київська старина" у журналі "Українська справа", в якій він, зокрема, відзначив: "Найвизначнішим журналом українофілів стала, безперечно, "Киевская старина", особливо вагома її роль на першому етапі існування, за редагування Ф.Лебединцева, коли ідеологічну концепцію визначав В.Антонович, і переважали позитивна візія майбутнього України, європейський напрям думки. Від початку 90-х років, коли журнал очолювали Є.Ківлицький, В.Науменко, О.Лазаревський, відбувалася деградація у бік "малоросійства", антикварності"¹¹⁵. Погоджуючись з І.Гиричем у тому, що "Киевская старина" була органом українофілів (тобто Старої громади) і велику роль у формуванні концепції на першому етапі видання відіграв В.Антонович, слід заперечити тезу автора про "деградацію" журналу в бік "малоросійства" та "антикварності".

В організаційно-видавничій історії "Киевской старины" простежується кілька періодів, пов'язаних із змінами у складі її редакторів-видавців та співробітників. На виданні журналу великою мірою позначився і розвиток національно-визвольного руху та зрушення у суспільно-політичній ситуації в Україні наприкінці XIX - на початку XX ст. Виходячи з того, що "Киевская старина" тривалий час була єдиним на теренах Російської імперії журналом, присвяченим українській проблематиці, вона, на думку редакції, повинна була відігравати роль не тільки осередку українознавчих досліджень, але й центру культурно-просвітницького руху україн-

ської інтелігенції. Тому редакція журналу, особливо в період редагування В.Науменка (1893-1906 рр.), поставила за мету боротьбу з цензурними утисками українського слова, формування національної ідеї (нехай і в "малоросійській" її оболонці). В останні роки видання журналу значно розширилось коло його авторів за рахунок молодих науковців та літераторів, які згодом відіграли важливу роль у політичному та культурному житті України (В.Винниченко, С.Єфремов, О.Лотоцький, В.Біднов, І.Стешенко, С.Петлюра, Д.Дорошенко, В.Прокопович, П.Стебницький, В.Липківський та ін.). І хоча ліберальна платформа "Киевской старины" на початку ХХ ст. вже не задовольняла більш радикальних представників нової генерації української інтелігенції, журнал все ж таки відіграв вагомий роль у формуванні їх історичних поглядів та національної самосвідомості. М.Грушевський, який досить критично оцінював громадську діяльність співробітників журналу і відзначав, що "Киевская старина" була "противницею українства як політичної програми" та не виходила за межі "благодійності", відводив журналу почесне місце в українській історії кінця ХІХ - початку ХХ ст. За визначенням М.Грушевського, "упродовж майже цілої чверті століття журнал зберігав за собою центральне значення в українознавстві, деякою мірою навіть - в українському інтелігентському житті Росії. За тогочасних умов, при неможливості мати українські товариства, українську пресу, "Киевская старина" була органом українофільства, виступала від імені української інтелігенції, і водночас її гурток був свого роду науковою українською корпорацією, науковою установою, єдиною в своєму роді" ¹¹⁶.

Нові політичні умови, що склалися внаслідок революційних подій 1905 р., розкрили перед істориками можливість використання та введення до наукового обігу матеріалів, раніше заборонених цензурою. Услід за працями М.Драгоманова на сторінках "Киевской старины" з'явилися історичні нариси, які торкалися діяльності Кирило-Мефодіївського товариства, соціальних та економічних реформ 60-70-х рр. ХІХ ст. Серед них вирізняється дослідження М.Стороженка "Кирилло-Мефодиевские заговорщики. Николай Иванович Гулак" ¹¹⁷, написане на основі документів архіву Департа-

мента поліції. Ця публікація мала не тільки джерельну цінність, але й громадський резонанс. Саме на сторінках "Киевской старины" вперше були підкреслені "високі моральні цілі", які проповідували члени Кирило-Мефодіївського товариства, за визначенням М.Стороженка - "українсько-слов'янські лицарі" ¹¹⁸. І.Франко з цього приводу писав, що стаття в "Киевской старине" "побільшує нашу симпатію до кирило-мефодіївців" ¹¹⁹.

Українофільська спрямованість журналу виявилася також у популяризації на його сторінках творів української художньої літератури. Якщо у 1880-1890-х рр. ці матеріали не перебільшували 1/4 загального обсягу журналу, то на початку ХХ ст. вони вже становили приблизно половину його обсягу. У часописі були видрукувані такі фундаментальні дослідження з філології, як "Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII в." та "Энеида" І.П.Котляревського і древнейший список ее" П.Житецького, "Филология и погодинская гипотеза" А.Кримського, підручник української мови для народних шкіл О.Потебні, який було заборонено у 1860-х роках російською цензурою ¹²⁰.

У часописі вперше побачили світло численні твори Т.Шевченка, а також І.Нечуя-Левицького ("Старосвітські батюшки та матушки"), І.Карпенка-Карого ("Сава Чалый", "Понад Дніпром"), М.Коцюбинського ("Фата Морганна", "Дорогою ціною"), В.Винниченка ("Сила і краса"), І.Франка ("Чума", "Полуйка"), М.Смотрицького ("Богдан Хмельницький", "Маруся Богуславка"), повість Панаса Мирного та Івана Білика "Пропаща сила", поезії Лесі Українки, оповідання Б.Познанського, Г.Барвінок, Б.Грінченка. "Киевская старина" стала великим осередком шевченкознавства, популяризуючи на своїх сторінках твори Кобзаря і друкуючи джерела до його біографії (понад 160 публікацій).

Таким чином, загальна класифікація матеріалів журналу свідчить про наявність у ньому комплексів публікацій з української історії, етнографії, фольклористики, літературознавства. Аналіз основних напрямів історичних досліджень "Киевской старины" дає нам підстави для висновку, що у журналі набули найширшого висвітлення питання політичної, соціально-економічної та культурної історії України ХVІІ-ХІХ ст. Періоди ранньослов'янської історії, Київської

Русі та литовсько-польської доби відбиті на сторінках журналу досить схематично. За регіональним розподілом надалася перевага вивченню історії Лівобережної України та Слобожанщини. Цікавили дослідників також окремі аспекти історії Правобережної України та Новоросії. Проте регіони Галичини та Буковини через цензурні перешкоди були майже повністю виключені з орбіти наукових інтересів авторів часопису. Характерною особливістю публікацій "Киевской старины" була їх українофільська спрямованість. Як слушно стверджував М.Сумцов: "Киевская старина" й повинна бути українофільською. Хто ж буде писати про Україну, не кохаючи її?"¹²¹ Незважаючи на те, що в умовах жорстокої русифікаційної політики "Киевская старина" друкувалася російською мовою, національні симпатії та переконання її авторів були очевидними. Дивлячись на "Киевскую старину" при відсутності української преси як на "прапор життєздатності українських національних інтересів"¹²², автори часопису вважали своїм першочерговим завданням створити дійсно наукову картину історичного минулого українського народу, і вже на її підставі адекватно оцінити його сучасний стан, накреслити можливі перспективи його подальшого поступу до самоусвідомлення та самовизначення. "Якщо столітня народна боротьба в нашому краї і закінчена у точному значенні цього слова, - проголошував В.Антонович, - то вона далеко ще не припинена у відношенні моральному й громадянському - кожен освічений представник української народності в Південноросійському краї довго ще буде повинен продовжувати шляхом мирної, громадянської діяльності ту боротьбу, яку раніше розпочали зі зброєю в руках"¹²³.

Таким чином, прогресивні українські діячі кінця XIX ст. усвідомлювали, що на них лежить відповідальність за продовження та втілення у життя національної справи українців минулих поколінь. Співробітники часопису, в більшості своїй колеги, учні та послідовники В.Антоновича, керувалися в своїх дослідях виробленою ним позитивістсько-історичною доктриною наукового пізнання, яка мала цілу низку незаперечних переваг перед іншими тогочасними методологічними схемами, і була по суті першою спробою всебічно

висвітлити хід історичного процесу в Україні крізь призму конкретики і фактологізму, без зайвих прикрас і пафосу. Внаслідок цього вони вважали за потрібне глибоко вивчати та відображати на сторінках журналу не тільки історію суспільства, але й такі витвори суспільного поступу, як фольклор, етнографію, релігію, літературу, право, національну та соціальну психологію.

Основними засадами, на яких повинно було вестися дослідження, автори "Киевской старины" вважали об'єктивність і фактологізм. В.Антонович проголошував, що першорядним завданням історика повинно бути ретельне вивчення фактів, неупереджене застосування до історії даного народу загальних законів розвитку людського суспільства і добросовісне висвітлення тих умов народного життя, в яких діяли і розвивалися загальні закони¹²⁴. В.Ульяновський та В.Короткий у монографії "Володимир Антонович: образ на тлі епохи" відзначали, що "фактично Антонович-позитивіст протистояв домінуючій на той час державницькій школі російській історіографії (Кавелін, Чичерін, Соловйов), яка виділяла "історичні" та "неісторичні" народи. Антонович же висував на перший кін не політичні, а соціально-природничі чинники. Позитивістська теорія "факторів", яку він послідовно проводив, передбачала всебічне висвітлення ходу історичного процесу, всіх сторін і проявів життя різних соціальних верств. Антонович сприйняв також теорію Г.Спенсера про еволюційний прогресизм та історичний органіцизм, тому завжди вважав, що будь-яке порушення закономірностей еволюційного прогресу нації призводить до розладу й революцій"¹²⁵.

Автори "Киевской старины", перебуваючи на позиціях позитивізму, у цілому підтримували та розвивали у своїх публікаціях історичну концепцію В.Антоновича, виступаючи за створення "раціональної", "позитивної" історії, побудованої на точному знанні. О.Гермайзе, оцінюючи роль В.Антоновича в українській історіографії, відзначав, що "з Антоновичевих часів закріплюється в нашій історіографії нова традиція документалізму, [...] яку підтримує О.Лазаревський"¹²⁶. В.Антонович і О.Лазаревський - найвизначніші постаті в історії видання "Киевской старины" - надали журналу рис наукового органу українознавства і поклали в

основу його діяльності наукові принципи пізнання минулого. Видруковані в "Киевской старине" історичні дослідження набувають сьогодні значення важливого джерела для характеристики рівня розвитку історичної науки в досліджуваний період.

У журналі конкретно-історичні дослідження мали перевагу над працями синтетичного, узагальнюючого характеру. Це було наслідком як нерозробленості методики історичних досліджень, так і бурхливого процесу нагромадження фактичного матеріалу, що вимагав систематизації та класифікації. У публікаціях "Киевской старины" проводилась реконструкція конкретних об'єктів соціально-історичного минулого українського народу з широким використанням фактичного матеріалу, з простеженням закономірностей розвитку явищ та подій, але їм у більшості випадків бракувало оригінальних авторських висновків та узагальнень, певних рекомендацій на перспективу. Замітки і повідомлення переважали в журналі над статтями. Фрагментарні "матеріали" до біографічних нарисів мали перевагу над синтетичними науковими біографіями. Домінуючим у журнальних публікаціях був описовий метод. Зокрема М.Грушевський, оцінюючи наукову спадщину О.Лазаревського, відзначав, що за ним закріпилася репутація "твердокам'яного документаліста та об'єктивника", який не любив узагальнень та не хотів брати на себе відповідальності інтерпретаторства¹²⁷. В свою чергу М.Василенко, констатуючи, що праці Лазаревського за змістом та використаними джерелами мають першорядне значення в українській історіографії, водночас вказував на їх описовий характер: "Лазаревський скупчує, систематизує і переказує матеріал, роблячи примітки та пояснення, і лише іноді висуваючи власні гіпотези"¹²⁸.

Проте, незважаючи на окремі недоліки в науковій діяльності редакції та авторського колективу "Киевской старины", журнал відіграв визначну роль у виробленні наукових засад українознавства. Позитивістські погляди діячів "Киевской старины" на історію як на науку, визнання можливості причинного пояснення історичних фактів об'єктивно сприяли розвитку історичної думки в Україні. Матеріали журналу вплинули на формування кількох поколінь істори-

ків і створили фундамент для написання синтетичних праць з історії України.

¹ Костомаров Н. "Киевская старина" // Новое время. СПб., 1882. № 2212, 2442, 2449; Его же. "Киевская старина" ежемесячный исторический журнал 1882 года // Правительственный вестник. 1882. № 276.

² Д.К., І.М. Огляд часописей за рік 1895: "Киевская старина" // ЗНТШ. 1896. Т.12. С.126; О.Ц. Огляд часописей за 1898 рік: "Киевская старина" // Там само. 1899. Т.29. С.116 та ін.

³ Исторический вестник. 1883. № 1. С.263; Русская мысль. 1900. № 8. С.321-323; 1905. № 8. С.237-241; Киевлянин. 1884. № 3; 1888. № 66; 1889. №118; Харьковские ведомости. 1888. № 28; Одесский вестник. 1888. № 154; 1889. № 51 та ін.

⁴ Франко І. "Киевская старина" // Франко І. Зібр.творів: У 50 т. К., 1980. Т.27. С.9.

⁵ Систематический указатель журнала "Киевская старина" (1882-1906 гг.) / Сост. И.Ф.Павловский, В.А.Щепотьев, А.А.Явойский, Б.Д.Чигринцев. Полтава, 1911. 219 с.

⁶ Дорошенко В. "Киевская старина" і її "Покажчик" // ЗНТШ. 1912. Т.109. Наукова хроніка. С.166-177.

⁷ А.Л. [Лазаревский А.] Как основалась "Киевская старина" // КС. 1897. Т.56. № 3. Отд.2. С.63-64; Данилов В. Материалы для биографии Н.И.Костомарова // Україна. 1907. № 11/12. С.225-274; его же. П.А.Кулиш и "Киевская старина" под редакцией Ф.Г.Лебединцева // Там само. № 7/9. С.202-211.

⁸ Данилов В. Литературные поминки // Исторический вестник. 1907. Т.109. С.212.

⁹ Грушевский М.С. Историография 1880-1890 гг. Лазаревский и кружок "Киевской старины" // Украинский народ в его прошлом и настоящем. СПб., 1914. Т.1. С.29-31.

¹⁰ Данилов В. "Киевская старина" по цензурным документам // Библиологичні вісті. 1925. № 1/2. С.59-71.

¹¹ Житецький Іг. Перші роки "Киевской старины" та М.І.Костомаров // Україна. 1926. Кн.4. С.97-120; Савченко Ф. В.Б.Антонович і перша редакція "Київської старины": Листи В.Б.Антоновича до Ф.Г.Лебединцева, Ф.Г.Лебединцева до М.І.Петрова // Україна. 1928. Кн.6. С.83-96.

¹² Житецький Іг. "Киевская старина" сорок років тому: Істо-

ричні нариси та спомини // За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття. К., 1928. Кн.3. С.125-146.

¹³ Лазаревський Г. "Київська старовина": Спогади // Українська література. 1943. № 7-12; 1944. № 1-11.

¹⁴ Див.: Радянська енциклопедія історії України. К., 1970. Т.2. С.378; Советская историческая энциклопедия. М., 1965. Т.7. С.228-229; Історія Української РСР. К., 1978. Т.3. С.534-535; Історія Києва. К., 1986. Т.2. С.254 та ін.

¹⁵ "Киевская старина" // Киев. Энциклопедический справочник. К., 1982. С.241.

¹⁶ Дорошенко Д. Нарис історії України. Варшава, 1933. Т.2. С.331; Полонська-Василенко. Історія України. Мюнхен, 1976. Т.2. С.320.

¹⁷ Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Прага, 1923. С.140-147.

¹⁸ О.О. [Оглоблин О.] "Киевская старина" // Энциклопедія Українознавства: Словникова частина. Париж; Нью-Йорк, 1959. Т.3. С.1000.

¹⁹ Антонович М. "Киевская старина": З приводу ювілеїв // Український історик. 1983. № 2/4. С.25-36.

²⁰ Оглоблин Д. Олександр Степанович Лашкевич (1842-1889), редактор-видавець "Киевской старины" // Там само. 1974. № 1/3. С.155-168; № 4. С.47-73.

²¹ Животко А. Історія української преси. Мюнхен, 1989-1990. С.72-84.

²² Там само. С.81.

²³ Бутич М. Висвітлення історії міст і сіл України в "Киевской старине" // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. 1963. № 6. С.64-66.

²⁴ Швидько А.К. Вопросы истории феодальных городов Украины в журнале "Киевская старина" // Некоторые вопросы социально-экономической и политической истории Украинской ССР: Сб. науч.ст. Днепропетровск, 1973. Вып.4. С.135-146.

²⁵ Йоаниди А.Л. Журнал "Киевская старина" и вопросы фольклористики на Украине в конце XIX - начале XX вв.: Автореф. дис... канд. филол. наук. К., 1969. 20 с.; його ж. Великий науковий доробок (Дослідження та публікації фольклору на сторінках "Киевской старины") // Народна творчість та етнографія. 1968. № 3. С.32-39; його ж. Питання міжслов'янських фольклористичних зв'язків на сторінках "Киевской старины" // Слов'янське літературознавство і фольклористика. К., 1968. Вип.4. С.152-167 та ін.

²⁶ Короткий Ю.А. З історії створення першого історичного журналу на Україні // Український історичний журнал. 1972. № 1. С.125-127.

²⁷ Цит. за: Брайчевський М. Як Президія Академії Наук розправлялася з непокірливим істориком // Український історик. 1997. № 1/4. С.219.

²⁸ Там само. С.221.

²⁹ Кучинський Н.В. Журнал "Киевская старина" и украинский литературный процесс конца XIX - начала XX ст.: Автореф. дис...канд. филол. наук. К., 1990.

³⁰ Матях В.М. Проблеми історії України XVI-XVIII ст. у висвітленні журналу "Киевская старина": Автореф. дис...канд. іст. наук. К., 1993. 17 с.; її ж. Історія українського козацтва в публікаціях журналу "Киевская старина" // Український історичний журнал. 1992. № 9. С.26-36; її ж. Біла витоки "Киевской старины": До 110-річчя виходу першого номера журналу // Там само. 1992. № 1. 142-150 та ін.

³¹ Палієнко М.Г. Журнал "Киевская старина" в громадському та науковому житті України (кінець XIX - початок XX ст.): Автореф. дис...канд. іст. наук. К., 1994. 20 с.

³² Замлинський В.О., Палієнко М.Г. Журнал "Киевская старина" під царською цензурою // УІЖ. 1993. № 10. С.62-76; Палієнко М.Г. "Киевская старина" в боротьбі за українську мову як мову науки та літератури // Дослідження з філології: Зб. наук. праць. К., 1994. Вип.3. С.94-106; її ж. Писемні історичні джерела на сторінках журналу "Киевская старина" // Питання гуманітарних наук: Зб. наук. праць. Миколаїв, 1994. Вип.2. С.28-35; її ж. "Киевская старина" // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина - доповнення / За ред. В.Кубійовича. Т.11. Париж; Нью-Йорк, 1995. С.310; її ж. Журнал "Киевская старина" в оцінці істориків України // Питання соціальних та гуманітарних наук: Зб. наук. праць. Миколаїв, 1996. С.59-63; її ж. Проблеми іконографії на сторінках журналу "Киевская старина" // Спеціальні історичні дисципліни: Зб. наук. праць. К., 1997. С.203-213; її ж. Журнал "Киевская старина": організаційно-видавничу діяльність у контексті епохи (кінець XIX - початок XX ст.) // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. Вип.3/4. Львів, 1996-1997. С.100-116; її ж. Діяльність редакції "Киевской старины" в оцінці жан-

дармського агента (1900 р.) // Київська старовина. 1997. № 1/2. С.74-85; Ї ж. Повернення із забуття: Портрет вченого, журналіста, видавця Володимира Науменка. К., 1998. 41 с. та ін.

33 Автором цієї публікації підготовано до друку новий покажчик "Киевской старины" з біобібліографічним словником авторів журналу, в якому розкрито значну кількість їх псевдонімів та криптонімів.

34 Див.: Коновец О.Ф. Периодическая печать как источник историко-научных исследований (К проблеме реконструкции "образа науки") // Науковедение и информатика. К., 1992. Вып.37. С.19-27.

35 Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського (далі - ІР НБУВ. Ф.Х. Од.зб.14854. Арк.7.

36 Центральний державний історичний архів України у м.Києві. Ф.295. Оп.1. Спр.16. Арк.2.

37 Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Прага, 1923. С.143.

38 Грушевський М.С. Историография 1880-1890 гг. Лазаревский и кружок "Киевской старины" // Украинский народ в его прошлом и настоящем. СПб., 1914. Т.1. С.31.

39 Багалей Д. Коллекция рукописей покойного профессора А.Ф.Кистяковского // КС. 1891. Т.32. № 3. С.494.

40 Черепин В. [Прокопович В.] Родная история (Проф. М.Грушевский. Очерк истории украинского народа. СПб., 1904) // КС. 1905. Т.89. № 5. Отд.1. С.232-233.

41 Антонович В. Раскопки у Трехсвятительской церкви в г.Киеве // КС. 1885. Т.12. № 5. С.163-167; Багалей Д. Сведения об археологических раскопках в Харьковской губернии // КС. 1901. Т.75. № 10. Отд.2. С.53-56 та ін.

42 Мищенко Ф. К вопросу о царских скифах // КС. 1884. Т.9. № 5. С.55-76; Успенский Ф. Византийские владения на северном берегу Черного моря в IX-X вв. // КС. 1889. Т.25. № 5/6. С.253-294.

43 Малышевский И. Происхождение русской великой княгини Ольги Св. // КС. 1889. Т.26. № 7. С.1-27; № 8. С.325-353; П.Л. [Лебединцев П.] Когда и где свершилось крещение киевлян при св.Владимире // КС. 1887. Т.19. № 9. С.175-185; Науменко В. Слово о полку Игореве, как памятник дружинной поэзии древней Руси // КС. 1895. Т.51. № 12. Отд.1. С.259-270.

44 Грушевський М. Волинський вопрос 1097-1102 гг. // КС.

1891. Т.33. № 4. С.32-55; № 5. С.259-272.

45 От редакции // КС. 1888. Т.20. № 1.

46 Антонович В. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI ст. (1362-1569) // КС. 1882. Т.1. № 1. С.1-48.

47 Костомаров Н. "Киевская старина" // Новое время. 1882. № 2212.

48 Грушевський М. З соціально-національних концепцій Антоновича // Україна. 1928. Кн.5. С.13.

49 От редакции // КС. 1888. Т.20. № 1.

50 ІР НБУВ, ф.П, од.зб.3891, арк.8.

51 Антонович В. Н.И.Костомаров как историк // КС. 1885. Т.12. № 5. С.XXXII.

52 Бернгейм Э. Введение в историческую науку. СПб., 1908. С.20.

53 Бережков М. Об истории как народном самопознании. Нежин, 1882. С.1.

54 Петров Н. Разговор Великолоссии с Малороссией (Литературный памятник второй половины XVIII века) // КС. 1882. Т.1. № 2. С.313-365.

55 П-ко Вл. К вопросу о народных реакциях в Украине в XVIII веке // КС. 1905. Т.90. № 7/8. Отд.1. С.108.

56 Василенко Н. К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя // КС. 1894. Т.47. № 11. С.242-270; № 12. С.402-424; Стороженко Н. Реформы в Малороссии при графе Румянцеве // КС. 1891. Т.32. № 3. С.478-493; Т.34. № 9. С.455-465.

57 Левицкий О. О положении крестьян Юго-Западного края во второй четверти XIX столетия // КС. 1906. Т.93. № 7/8. Отд.1. С.239.

58 Лучицкий И. Следы общинного землевладения в Левобережной Украине в XVIII веке // Отечественные записки. 1882. № 11; его же. Сборник материалов для истории общины и общественных земель в Левобережной Украине XVIII в. К., 1884.

59 Багалей Д. Рец. на: Лучицкий И. Следы общинного землевладения в Левобережной Украине в XVIII веке // КС. 1883. Т.5. № 2. С.409-415.

60 Багалей Д. Займанщина в Левобережной Украине XVII и XVIII ст. // КС. 1883. Т.7. № 12. С.560-592.

61 Кравченко В.В. Д.И.Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. Харьков, 1990. С.53.

- 62 Див.напр.: Борисенко В.І. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. К., 1986. С.88-93; Гуржий А.І. Еволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII ст. К., 1986. С.51-54.
- 63 Багалеј Д. Займанщина в Левобережной Украине XVII и XVIII ст. // КС. 1883. Т.7. № 12. С.582.
- 64 Багалеј Д. Рец. на: Лучицкий И. Следы общинного землевладения в Левобережной Украине в XVIII веке // КС. 1883. Т.5. № 2. С.413.
- 65 Багалеј Д. Генеральная опись Малороссии: Эпизод из деятельности первого правителя Малороссии графа П.А.Румянцева-Задунайского // КС. 1883. № 11. С.424, 428-430.
- 66 Ткаченко М. Наукове розроблення Рум'янцевської ревізії // Україна. 1924. Кн.3. С.39-52.
- 67 Багалеј Д. Генеральная опись Малороссии... С.432.
- 68 Лучицкий И. Киев в 1766 году // КС. 1888. Т.20. № 1. С.1-74.
- 69 Теличенко И. Очерк кодификации малороссийского права до введения Свода законов // КС. 1888. Т.22. № 9. Отд.1. С.415-466; Т.23. № 10. Отд.1. С.22-68; Александра Е. [Ефименко А.] Копные суды в Левобережной Украине // КС. 1885. Т.13. № 10. С.189-203; Милорадович Г. К истории Литовского статута, как действующего законодательства в Малороссии // КС. 1896. Т.52. № 1. Отд.2. С.11-16 та ін.
- 70 Лазаревский А. Суды в Старой Малороссии // КС. 1898. Т.62. № 8. Отд.1. С.75-115.
- 71 Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Прага, 1923. С.147.
- 72 Багалій Д. Нарис української історіографії за доби капіталістичної // ІР НБУВ. Ф.1. Од.зб.11049. Арк.285.
- 73 Василенко Н. К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя // КС. 1894. Т.47. № 11. С.246.
- 74 Шиманов А. Предсмертная поземельная борьба Запорожья // КС. 1883. Т.7. № 12. С.636.
- 75 Ярошевич А. Малороссы по переписи 1897 г. // КС. 1905. Т.89. № 6. Отд.1. С.411.
- 76 П-ко Вл. Конец старой Малороссии (1733-1788 годы в истории Левобережной Украины) // КС. 1905. Т.91. № 11/12. Отд.1. С.349.

- 77 Ярошевич А. Малороссы по переписи 1897 г. // КС. 1905. Т.89. № 6. Отд.1. С.411.
- 78 Сумцов Н. Памяти Ф.Г.Лебединцева // КС. 1889. Т.24. № 3. С.III.
- 79 ІР НБУВ. Ф.III. Од.зб.6567. Арк.1.
- 80 П.П. [Полевой П.] "Киевская старина". Ежемесячный исторический журнал. Пятый год издания // Исторический вестник. 1887. № 1. С.213.
- 81 Голубев С. Западнорусская церковь при Петре Могила (1633-1646 гг.) // КС. 1898. Т.60-61. №№ 1-6; Левицкий О. Основные черты внутреннего строя западнорусской церкви в XVI и XVII вв. // КС. 1884. Т.9. № 8. С.627-654; его же Южнорусские архиереи в XVI-XVII вв. // КС. 1882. Т.1. № 1. С.49-100 та ін.
- 82 Див.: Голубев С. Древние и новые сказания о начале Киевской Академии // КС. 1885. Т.11. № 1. С.85-116; П-ко В. Из истории образования на Украине // КС. 1905. Т.90. № 9. Отд.1. С.235-247; Е.К. Харьковский университет в первые годы его существования // КС. 1899. Т.65-66. № 5, 7, 10.
- 83 Ісаєвич Я.Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI-XVIII ст. К., 1972. С.19-143.
- 84 Див. напр.: Антонович В. Паны Ходьки, воротилы городского самоуправления в Киеве в XVI-XVII ст. // КС. 1882. Т.1. № 2. С.233-261; Горленко В. Киев в 1799 г. // КС. 1885. Т.11. № 3. С.581-592 та ін.
- 85 Личков Л. К вопросу о реформе официальной статистики, преимущественно по данным Юго-Западного края // КС. 1902. Т.76. № 1-3; его же. Юго-Западный край по данным переписи 1897 г. // КС. 1905. Т.90. № 9. Отд.1. С.317-366 та ін.
- 86 Антонович В. Летопись Яна Юзефовича как источник для истории Южной Руси // КС. 1887. Т.19. № 11. С.529-536.
- 87 Василенко Н. Протоколы Верховного тайного совета как материал для истории Малороссии XVIII в. // КС. 1900. Т.70. № 9. Отд.2. С.101-121; Оглоблин Н. Воеводские "вестовые отписки" XVII в., как материал для истории Малороссии // КС. 1885. Т.12. № 7. С.365-416.
- 88 Бернгейм Э. Введение в историческую науку. СПб., 1908. С.6; Иконников В. Опыт русской историографии. К., 1891. Т.1. Кн.1. С.38.
- 89 Ефименко П. Архив Малороссийской коллегии при Харь-

ковском университете // КС. 1882. Т.1. № 1. С.193-198; Багалей Д. Коллекция рукописей покойного проф. А.Ф.Кистяковского // КС. 1891. Т.32. № 3. С.494-503; Лазаревский А. Сулимовский фамильный архив // КС. 1882. Т.4. № 11. С.292-327; Галагановский фамильный архив // КС. 1883. Т.7. № 11. С.452-469.

⁹⁰ Н.В. [Василенко Н.] К истории церковных и монастырских архивов // КС. 1891. Т.34. № 7. С.148-151; Храевич В. Волыньское церковно-археологическое древнехранилище // КС. 1893. Т.42. № 6. С.66-73; Подольское епархиальное церковное древнехранилище // КС. 1890. Т.29. № 6. С.551-552.

⁹¹ Теличенко И. Скорбный лист архива Малороссийской коллегии // КС. 1889. Т.24. № 2. С.445-458.

⁹² К сведениям о гибели провинциальных архивов // КС. 1891. Т.33. № 4. С.167-168; Ковалевский А. К истории малороссийских официальных архивов // КС. 1894. Т.44. № 3. С.557-558.

⁹³ Программа для собирания сведений об архивах // КС. 1898. Т.62. № 7/8. Отд.2. С.25-28.

⁹⁴ П-ко Вл. Несколько слов о малороссийских архивах // КС. 1905. № 2. С.136-138.

⁹⁵ Н.В. [Василенко Н.] К вопросу о децентрализации наших исторических архивов. Судьба Румянцевской "Описи Малороссии" // КС. 1892. Т.39. № 12. С.453-461; Багалей Д. Несколько замечаний по поводу статьи г.Н.В. о децентрализации наших исторических архивов // КС. 1893. Т.40. № 2. С.346-355; О.Л. [Левинский О.] К истории учреждения Киевского и других центральных архивов // КС. 1902. Т.77. № 5. Отд.2. С.81-86.

⁹⁶ Бумаги государственного архива в Стокгольме по делам Малороссии // КС. 1896. Т.56. № 5. Отд.2. С.53-54; Мякотин В. Архив генерального войскового суда // КС. 1898. Т.63. № 11. Отд.1. С.137-149; Романович-Славатинский А. Воспоминания об Архиве государственного совета // КС. 1888. Т.21. № 6. Отд.1. С.409-458; Падалка Л. Исторические материалы архива Полтавской казенной палаты // КС. 1885. Т.13. № 10. С.333-338.

⁹⁷ Линниченко И. Архивы в Галиции // КС. 1888. Т.22. № 8. Отд.1. С.349-380; Т.23. № 10. Отд.1. С.193-214.

⁹⁸ Лазаревский А. Люди старой Малороссии // КС. 1882. Т.1. № 1, 3; Т.3. № 8; 1884. Т.8. № 1; 1885. Т.12. № 5; 1886. Т.14. № 1; Т.15. № 7; 1887. № 68; 1888. Т.23. № 11; его же. Из семейной хроники Берлов (1672-1805) // КС. 1899. Т.64. № 1. Отд.1. С.101-133.

312

⁹⁹ Дабижа А. Мазепа-князь и его шляхетский и княжеский гербы // КС. 1885. Т.13. № 12. С.715-718; Барсуков А. Правительственные печати в Малороссии от времен Стефана Батория до Екатерины II (Историческая справка по материалам архива герольдии) // КС. 1887. Т.19. № 9. С.90-92; Петров Н. О некоторых монетах, приписываемых Ярославу Мудрому // КС. 1890. Т.31. № 12. С.507-510; Лобко А. Попытка к уравниванию мер и веса в Малороссии XVIII в. // КС. 1889. Т.26. № 7. С.232-239.

¹⁰⁰ Яворницкий Д. Топографический очерк Запорожья // КС. 1884. Т.9. № 5. С.33-54; № 6. С.177-200; № 7. С.392-422; его же. Остров Хортица на реке Днепре // КС. 1886. Т.14. № 1. С.41-90.

¹⁰¹ КС. 1890. Т.29. № 4. С.131-147.

¹⁰² Василенко Н. Иосиф Максимович Бодянский и его заслуги для изучения Малороссии // КС. 1903. Т.80. № 1-3; Т.81. № 5; Т.83. № 10-12; Белогриц-Котляревский Л. Очерк научной деятельности А.Ф.Кистяковского // КС. 1885. Т.12. № 6. С.238-254; Ефремов С. Певец борьбы и контрастов [И.Франко] // КС. 1903. Т.83. № 11. Отд.1. С.284-332; № 12. Отд.1. С.625-698.

¹⁰³ ІР НБУВ. Ф.ІІІ. Од.зб.66941. Арк.1.

¹⁰⁴ Антонович В. Польско-русские соотношения XVII в. в современной польской призме (По поводу повести Г.Сенкевича "Огнем и мечем") // КС. 1885. Т.12. № 5. С.44-78.

¹⁰⁵ О.М.Пипін та кївські українці (Листування Пипіна і Житецького) // Україна. 1928. № 6. С.29.

¹⁰⁶ ІР НБУВ. Ф.ІІІ. Од.зб.7058. Арк.1.

¹⁰⁷ Киян О.І. Життєвий та творчий шлях В.Б.Антоновича // Український історичний журнал. 1991. № 2. С.67.

¹⁰⁸ КС. 1890. Т.30. № 8. С.333-334.

¹⁰⁹ КС. 1892. Т.38. № 9. С.431-438.

¹¹⁰ КС. 1895. Т.48. № 3. Отд.2. С.103-112.

¹¹¹ Винар Л. Ранні історичні праці Михайла Грушевського і кївська історична школа В.Антоновича // Український історик. 1966. № 3/4. С.26-28.

¹¹² Пыпин А. "Киевская старина" // Вестник Европы. 1883. № 1. С.445-448.

¹¹³ Про це див. докладніше: Палієнко М. Кївська Стара громада у суспільному та науковому житті України (Друга половина XIX - початок XX ст.) // Кївська старовина. 1998. № 2. С.73-76.

¹¹⁴ Про це див. докладніше: Палієнко М. Національна інтелі-

генція в боротьбі за українське слово (кінець XIX - початок XX ст.) // Українські проблеми. 1997. № 2. С.133-139.

115 Гирич І. Київська ідея і українська справа // Пам'ять століть. 1998. № 3. С.16.

116 Украинский народ в его прошлом и настоящем. СПб., 1914. Т.1. С.30.

117 Стороженко Н. Кирилло-Мефодиевские заговорщики. Николай Иванович Гулак // КС. 1906. Т.92. № 2. Отд.1. С.135-152.

118 Там же. С.140.

119 Франко І. Рец. на: Н.І.Стороженко. "Кирилло-Мефодиевские заговорщики" // ЗНТШ. 1906. Т.70. Кн.2. С.231.

120 Руководство к обучению грамоте, составленное для малорусских воскресных школ А.А. Потебней // КС. Приложение. 1899. Т.66. № 8. С.1-12.

121 ІР НБУВ. Ф.ІІ. Од.зб.7014. Арк.1.

122 Там само. Ф.53. Од.зб.14. Арк.319.

123 Цит. за: Киян О. Кафедральне "вірую" Володимира Антоновича // Київська старовина. 1992. № 3. С.67.

124 Там само. С.66.

125 Ульяновський В., Короткий В. Володимир Антонович: образ на тлі епохи. К., 1997. С.83-84.

126 Гермайзе О. В.Б.Антонович в українській історіографії // Україна. 1928. Кн.5. С.30.

127 Грушевський М. В двадцять п'яті роковини смерті О.М.Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження // Україна. 1927. № 4. С.4.

128 Василенко М. Олександр Матвійович Лазаревський (1834-1902). Матеріали до його біографії // Україна. 1927. № 4. С.73.

Оксана Юркова

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ІНСТИТУТ: ПРОЕКТ М.С.ГРУШЕВСЬКОГО 1928 РОКУ

Як відомо, Інститут історії України в системі Академії наук УСРР був створений у липні 1936 року після відповідних рішень ЦК КП(б)У та Президії АН УСРР на основі ліквідованого Інституту історії Всеукраїнської асоціації марксо-ленінських науково-дослідних інститутів. Структурна

організація Інституту історії України (а структура опосередковано відображає мету, цілі та завдання науково-дослідної одиниці) не відзначалася оригінальністю: панівна тоді "єдино правильна" теорія суспільно-економічних формацій логічно привела до утворення трьох відділів – історії феодалізму, історії капіталізму та історії радянського періоду. На жаль, подібна спрощена структура Інституту, що ґрунтується здебільшого на хронологічному формаційному принципі вивчення історії України (до того ж відокремлено від світової історії), існує й донині. Правда, за майже 65-річну історію установи мали місце численні перетворення, в тому числі й організація кількох проблемних (чи, скоріше, тематичних) відділів, однак в цілому ці зміни не носили кардинального характеру.

Звертаючи на це увагу, ми аж ніяк не відкидаємо хронологічного принципу при організації установ такого профілю – зрештою, його й неможливо відкинути при вивченні історичного процесу будь-де. Однак, застосовуючи хронологічний принцип, необхідно зважати (і активно використовувати) ще й проблемний та регіональний (!) принципи, а разом з тим вивчати історію України не як "річ у собі", а в контексті світової історії.

Не треба вважати ці зауваги "рефлексіями занадто розумного автора". Мова про те, що проект організації Українського Історичного Інституту, в якому віднайшло відображення вищенаведене і ще багато іншого, існував. Його у далекому 1928 році розробив визначний український історик і організатор наукового життя академік М.С.Грушевський. На жаль, детально пророблений план так і залишився на папері.

Спочатку кілька слів про те, що ж передувало виникненню цього проекту. Повернувшись у березні 1924 року в радянську Україну, М.С.Грушевський розгорнув досі не бачену тут активну науково-організаційну діяльність. Передусім він мріяв перенести на український ґрунт заснований в еміграції Український Соціологічний Інститут (УСІ). Однак, незважаючи на неодноразові звертання і обґрунтування необхідності в Україні інституції даного профілю, влада не дозволила його організацію. Та це не спинило М.С.Грушевського, який вирішив розв'язувати фактично ті ж самі зав-

дання, що стояли перед УСІ, за допомогою іншої наукової установи. Нею стала Науково-дослідна кафедра історії України в Києві при Всеукраїнській академії наук (НДКІУ), утворена 31 березня 1924 року. Проте малий штат та незначне фінансування не дозволяли М.С.Грушевському поставити на належний рівень дослідження тих завдань, які він вважав за потрібне розв'язувати. Тому вже з літа 1924 року при академічній кафедрі історії українського народу (не плутати з НДКІУ!), яку він займав, починають утворюватись численні комісії, зокрема історії Києва і Правобережжя, історії Лівобережної України, історії Південної України, історії Західної України, історичної пісенності, культурно-історична та інші. Одночасно зростає кількість науковців, які працюють в НДКІУ, та удосконалюється її структура.

Так, якщо наприкінці 1924 р. НДКІУ складалася з трьох секцій – методології і соціологічного обґрунтування історії, соціально-економічної історії України та історії культури – і мала в своєму складі 15 дійсних членів, наукових співробітників, аспірантів та кандидатів на аспірантів, то вже на початку 1928 р. вона мала два великі відділи. Відділ історії України складався із секцій історії та соціологічного обґрунтування історії, соціальної, економічної і політичної історії, історії культури (останній мав дві підсекції – історії матеріальної та інтелектуальної культури). Відділ примітивної культури та народної творчості мав Кабінет примітивної культури та її пережитків в побуті й фольклорі України. Всього в кафедрі нараховувалось 35 дослідників (в тому числі й аспірантів). Такі організаційно-структурні зміни мали привести до повної реорганізації НДКІУ – власне, до перетворення кафедри на два самостійні інститути.

Вже у червні 1926 р. в п'ятирічний план організації наукових інституцій, що розроблявся НКО УСРР, було внесено утворення Інституту примітивної культури. Та цього не сталося: якщо спочатку зазначений план передбачав створення Інституту у 1926/27 році¹, то згодом термін був змінений на 1927/28 р.², а насамкінець у п'ятирічному плані розгортання науково-дослідних установ в Україні заснування Інституту примітивної культури було перенесено аж на 1928/29 р.³.

Державні структури ніяк не реагували на неодноразові

запити М.С.Грушевського. Нарешті, 27 липня 1928 р. він звернувся до Президії Укрнауки з листом, в якому підкреслював, що справа створення Інституту “в першій половині року пішла було дуже надійно і була зовсім близька реалізації”, проте “знову попала в стан анабіозу”. Між тим, підкреслював визначний організатор науки, “справа цілком дозріла”, і Інститут може бути відкритий негайно⁴.

Це, здається, було останнє звернення акад. М.С.Грушевського до Укрнауки, в якому ставилося питання фундації Інституту примітивної культури. Багаторічні звертання не досягали успіху, і вчений зосередився власне на розгортанні праці Відділу примітивної культури і народної творчості НДКІУ.

Іншим бажаним, а з червня 1926 р. і принциповим організаційним завданням стало створення на базі НДКІУ другої інституції – Українського Історичного інституту. Організація 3 секцій кафедри була прямо зорієнтована на цю ціль⁵. Більше того, їх структура постійно вдосконалювалась, зокрема було організовано підсекцію “допоміжних наук історії”, визначено й аспірантів, що згодились працювати в ній⁶. (Організаційно ця новостворена підсекція увійшла до секції методології і соціологічного обґрунтування історії).

У 1926 р. в план організації наукових інституцій в Україні також було внесено створення Історичного Інституту⁷. Але до 1928 р., здається, М.С.Грушевський, зайнятий організацією Інституту примітивної культури, не розробляв плану організації Історичного інституту, натомість поділ НДКІУ на два відділи – Відділ історії та Відділ примітивної культури у лютому 1928 р. впритул наблизив вченого до необхідності визначитися із планами та структурою майбутньої інституції.

В історіографії це питання майже не вивчено, в спеціальній літературі лише згадується про запланований М.С.Грушевським новий інститут⁸. І тільки проф. Р.Я.Піріг обґрунтовує причини, що, на його думку, спонукали М.С.Грушевського прагнути створити таку установу, і які полягали начебто у тому, що “рамки академічної кафедри, не зв'язаної з вузами, суттєво обмежували можливості розвитку історичних досліджень”⁹.

Думаємо, що це твердження не зовсім відповідає дій-

сності. Адже, по-перше, зв'язок із вузами у НДКІУ був, і до того ж безпосередній, бо ледь не всі співробітники і аспіранти кафедри працювали у вузах, крім того, одним із завдань науково-дослідної установи була якраз підготовка викладачів високих шкіл. А, по-друге, можливості розвитку історичних досліджень обмежували передусім малі штати і кошти, які виділялися Наркомпросом на НДКІУ. Залучення ж науковців до нештатної праці не дозволяло вимагати від них систематичної роботи і перетворювало кафедру у щось на зразок наукового товариства. Статус же Інституту був на щабель вищий, ніж статус науково-дослідної кафедри, знову ж таки і фінансування, і кількість штатних посад у Інституті були більшими, ніж у науково-дослідної кафедри.

Нещодавно віднайдений нами проект створення Історичного інституту, складений М.С.Грушевським десь літом - осінню 1928 р., дозволяє розставити всі крапки над "і". Імовірно, цей проект був поданий на розгляд Укрнауки, але загубився у лабіринтах ланок бюрократичного апарату. Зважаючи на те, що з літа 1928 р. М.С.Грушевський вже не піднімав питання про організацію Інституту примітивної культури, гадаємо, що і про заснування Історичного інституту більше мова не йшла. Тож розшуканий документ уявляється унікальним і дозволяє зрозуміти чинники, які перетворювали справу створення Історичного інституту на нагальну, а також - через структуру проекрованої установи - зрозуміти пропонувану М.С.Грушевським схему вивчення історії України.

Кілька слів про сам документ. Копія "Проекту Українського Історичного Інституту", як позначено у заголовку, чудом збереглася в архіві НДКІУ, що переховується в Науковому архіві Інституту історії України НАНУ. Це три аркуші машинопису, без підпису та дати. Однак специфічний стиль та зміст документу безсумнівно промовляють про М.С.Грушевського як про його автора. Так само зміст дає можливість приблизно датувати його.

Передусім відзначимо, що М.С.Грушевський прагнув заснувати таку установу, де б систематично студіювалася історія України і як "цілості", і з точки зору взаємовідносин "з історичними процесами - середземноморським, західноєвропейським, євразійським"¹⁰. Вказуючи, що можливості для цьо-

го принесла з собою революція (це, думаємо, був "реверанс" історика перед відповідними органами), вчений відзначав, що досі таких інституцій не створено, бо "науково-дослідні кафедри, сей продукт соціалістичного будівництва, тільки підводили до сього завдання", а праця НДКІУ протягом 1924-1928 рр., "не вважаючи на велику організаційну енергію, виявлену в ній, ясно показала недостатність сих установ для зазначеної мети"¹¹. Між тим, підкреслював М.С.Грушевський, "робітники і селяни України повинні мати повно, солідно і всебічно розроблену історію своєї країни, українського народу та тих нацменшостей, що разом з ним заселяють сю країну... [і яка] була б здатна витримати хоч би яку сувору наукову критику... Явища українського життя повинні бути приведені в зв'язок з явищами світового історичного процесу"¹².

Для виконання завдання такого масштабу, підсумовував визначний історик, необхідно створити Історичний інститут, тим більше, що кадри для нього були достатньо підготовлені в Відділі історії НДКІУ¹³. Однак формальна зміна назви, просте перейменування Відділу історії НДКІУ на Історичний інститут, хай би при цьому і були виділені додаткові кошти, як нам здається, було неприпустимо для вченого, що поставив перед собою такі великі накреслення. (Припускаємо, що Інститут, розгорнувши широкомасштабні планові дослідження з історії України, з часом заступив би всі ті численні Комісії Історичних установ, які створив у ВУАН М.С.Грушевський після свого повернення в Україну).

За планом академіка існуючі 3 секції Відділу історії НДКІУ мали бути перетворені на 5 відділів Інституту. Отже, структура Історичного інституту уявлялась М.С.Грушевському такою: "1. Відділ методології і соціального обґрунтування історії. 2. Відділ порівняної історії господарства в двох секціях: господарства міського і господарства сільського. 3. Відділ історії культури, з окремою секцією Західної України. 4. Відділ старшої соціальної і політичної історії України в складі секцій старої, литовсько-польської і козацької доби, з додатковими секціями: порівняної історії західноєвропейської й азійської (в дальшій плані вони можуть бути відділені в окремий відділ, з поділом на секції європейську й азійську) і двома секціями допоміжних наук (що в дальшій теж можуть бути відділені в окремих відділ): а) історичної географії; б) джерелоз-

навства і дотичних наук. 5. Відділ нової соціальної й політичної історії України, з окремою секцією Західної України”¹⁴.

Втім, цей чудово складений і обґрунтований план так і залишився планом, про який, на жаль, потім не згадували ані сам М.С.Грушевський, ані урядовці з Наркомпросу. У наступні роки існування кафедри – 1929-1930, коли, за визначенням В.Заруби, відбувався організаційно-структурний злам у процесі погрому і нищення Історичних установ М.С.Грушевського¹⁵, жодних запланованих перетворень не відбулося, та й, зрештою, мова про будь-які структурні зміни на краще вже не йшла.

Зауважимо, що план утворення Інституту української історії в складі Академії Наук СРСР, з яким виступив акад. М.С.Грушевський у квітні 1929 р., не мав нічого спільного із розглянутим вище проектом. Так, невідкладними завданнями Інституту української історії при АН СРСР Михайло Сергійович вважав, по-перше, інформування російських істориків про досягнення української історіографії і, навпаки, української наукової публіки – про здобутки великоруської історіографії, по-друге, складання бібліографії української історії (із російських видань), по-третє, видання історичних джерел, однаково цінних для України і Росії і, нарешті, реєстрацію “актового, історично-літературного, картографічного та художнього матеріалу, істотно важливого для української історіографії, що зберігається в архівосховищах, бібліотеках та музеях РСФРР”¹⁶. Зрештою, і цей проект залишився лише на папері й, незважаючи на те, що Відділ гуманітарних наук союзної Академії признав організацію такого інституту бажаною, остаточне рішення відкладалося (хоча установа і не потребувала залучення великих коштів – М.С.Грушевський просив для Інституту лише 2 штатні посади¹⁷). Кінець-кінцем, замість Інституту було створено Комісію по вивченню української історії при АН СРСР, яку незабаром приєднали до Інституту слов’янознавства. Але існування комісії було формальним, і вона нічого не встигла зробити¹⁸.

Проект Українського Історичного Інституту, складений М.С.Грушевським 1928 р., уявляється нам сьогодні, коли ми впритул наблизилися до реорганізації Інституту історії України НАНУ, як ніколи актуальним. Можливо, слід звернути ува-

гу (я не пропоную сліпо копіювати!) на принципи організації історичних досліджень, викладені акад. М.С.Грушевським?

Зважаючи на те, що цей важливий документ досі не друкувався, подаємо його повністю. Стиль автора збережений, орфографія та пунктуація приведені до сучасних вимог.

ПРОЕКТ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ІНСТИТУТУ

При укладанні Укрнаукою в червні 1926 р. п’ятилітнього плану піднесено було мною потребу заснування Українського Історичного Інституту. Властиво – перетворення в такий науково-дослідний Інститут Науково-досл[ідну] Кафедру історії України в Києві. Укрнаука сю гадку прийняла і включила сей Інститут у свій п’ятилітній план. Тепер, коли з того п’ятиліття зістається ще тільки два роки, я вважаю своїм обов’язком умотивувати цей план для його реалізації.

До революції історія України в собі й її ув’язка з загальним історичним процесом майже не студіювалася систематично, а тільки похапцем та чи інша сторона історичного життя. Так, напр[иклад], під час інтенсивного розроблення старої історії “Российского Государства” сформовано і стару історію України. Офіційальна боротьба з польськими претензіями на Зах[ідну] Україну і Білорусію по дорозі освітлювала соціальну історію литовсько-польської доби і т[ак]е под[ібне]. Не було самостійних установ для систематичного висвітлення української історії як в цілості, так й взаємовідносин з історичними процесами – середземноморським, західноєвропейським, євразійським. А приватна ініціатива і ті імпульси, які від часу давала боротьба за національне визначення, не могли зробити того, на що були потрібні сильні добре забезпечені і налагоджені на десятиліття постійної систематичної дослідної праці обраховані установи. Такі можливості принесла з собою революція – але досі таких установ ми не маємо. Науково-дослідні Кафедри, сей продукт соціалістичного будівництва, тільки підводили до сього завдання. Праця, ведена протягом п’ятилітнього існування Науково-дослідної Кафедри Історії України в Києві, не вважаючи на велику організаційну енергію, виявлену в ній, ясно показала недостатність сих установ для зазначеної мети. З одної сторони – науково-педагогічні завдання забирали енергію керівників. З другої сторони, директива

України, аби головна увага Кафедри була звернена на "епоху капіталізму й імперіалізму", продиктована цілком правильним розумінням потреб радянського будівництва, в сім масштабі без останку вичерпувала всю дослідну енергію керуючого осередку, яка лишалася поза чисто педагогічними завданнями. Щоб зміцнити дослідну роботу, кафедра протягом останніх двох років старалася розширити круг дійсних членів і наукових співробітників свого Історичного відділу: поруч переводу до категорії наукових співробітників тих аспірантів, які задокументували свої дослідні здібності, вона притягала дослідників, які б могли допомогти виконанню дослідних завдань в тій чи іншій галузі історичного знання. Але тут на шляху цих планів Кафедра стрічалася з фінансовими перешкодами: Укрнаука рішучо відмовляла ставок дійсним членам і науковим співробітникам, що фактично поза науково-педагогічною роботою, яку ведуть керівники секцій з аспірантами, перетворює кафедру в рід Наукового Товариства, що має об'єднувати людей, які поза всіма службовими заняттями інтересуються наукою і по змозі відвідують засідання Кафедри і беруть участь в дискусії. Про систематичну роботу, про якінебудь науково-дослідні доручення таким нештатними дійсним членам і співробітниками, очевидно, не може бути й мови.

Тим часом, річ ясна, що робітники і селяни України повинні мати повно, солідно і всебічно розроблену історію своєї країни, українського народу та тих нацменшостей, що разом з ним заселяють сю країну. Всякого роду популяризації для масового вжитку повинні мати під собою базу пророблену строго науково, таку, щоб відповідала вимогам наукового методу і була б здатна витримати хоч би яку сувору наукову критику. Те, що було зроблено на сім полі, повинно бути перевірено на підставі нового джерелового матеріалу і досягнень революційної доби. Те, чого бракувало досі, повинно бути заповнене систематичним науковим дослідом. Явища українського життя повинні бути приведені в зв'язок з явищами світового історичного процесу.

Для сього необхідно перетворити Історичний Відділ Науково-Дослідної Кафедри Історії України в Український Історичний Інститут, такої структури, як се передбачає нормаль-

ний статут інститутів, розроблений Укрнаукою. Теперішні Секції : методології і соціального обґрунтування історії і культурної історії України повинні бути перетворені в відділи Інституту; в відділі культурної історії потрібна окрема секція Західної України.

Секція соціально-економічної і політичної історії повинна бути розділена на 3 відділи:

Порівняльної історії господарства;

Старої історії України;

Нової історії України.

В двох останніх відділах повинні бути окремі секції Західної України. В відділі Старшої історії України окрім секцій основних: старої історії, литовсько-польської й козацької доби дві секції допоміжних історичних наук: одна для історичної географії, друга для джерелознавства, архівознавства, дипломатики і т. ін.

Таким чином, структура Інституту представляється так:

1. Відділ методології і соціального обґрунтування історії.
2. Відділ порівняної історії господарства в двох секціях: господарства міського і господарства сільського.
3. Відділ історії культури з окремою секцією Західної України.
4. Відділ старшої соціальної і політичної історії України, в складі секцій старої, литовсько-польської і козацької доби, з додатковими секціями: порівняної історії західноєвропейської й азійської (в дальшій плані вони можуть бути відділені в окремий відділ, з поділом на секції європейську і азійську) і двома секціями допоміжних наук: (що в дальшій теж можуть бути відділені в окремий відділ): а) історичної географії, б) джерелознавства і дотичних наук.

5. Відділ нової соціальної й політичної історії України, з окремою секцією Зах[ідної] України.

Сі загальні риси – котрі можуть бути конкретизовані і деталізовані як тісніші – сі загальні основи будуть ухвалені Укрнаукою. До сього вважаю потрібним в сій хвилі додати тільки, що теперішній склад Історичного Відділу Кафедри: 3 керівники¹⁹, 5 дійсних членів²⁰, 8 наукових співробітників²¹ і 13 аспірантів²² 3 року, з котрих декотрі по всякій правдоподібності перейдуть в категорію наукових співробітників сеї осені, становлять уже вповні достаточну базу для перетворен-

ня цього відділу в Історичний Інститут.

Науковий архів Інституту історії України НАН України. Оп.3. Спр.170. № 2. Арк.1-2. Машинописна копія.

Для унаочнення передбачуваної структури Українського Історичного Інституту подаємо складену нами на основі цього документу схему:

* Ці дві секції допоміжних історичних наук також мали у майбутньому утворити окремий відділ.

** У майбутньому секція мала перетворитися на окремий відділ із секціями європейською та азійською.

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО України). Ф.166. Оп.6. Спр.605. Арк.66, 148.

² Там само. Арк.54-зв.

³ Там само. Арк.175.

⁴ Див.: Лист М.С.Грушевського до Президії Укрнауки НКО УСРР 27 липня 1928 р. // Репресоване краєзнавство (20-30-і роки). К., 1991. С.428-429; Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. К., 1993. С.259.

⁵ Див.: Науково-дослідча кафедра історії України в Києві // Студії з історії України Науково-дослідчої кафедри історії України в Києві. К., 1926. Т.І. С.ІІ.

⁶ НА ІУ НАНУ. Оп.3. Спр.170. № 11. Арк.33.

⁷ ЦДАВО України. Ф.166. Оп.6. Спр.600. Арк.77.

⁸ Див.: Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. С.106; Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924-1934). К., 1993. С.98; Дивний І. Український історик Пилип Клименко (1887-1955). Документальний біографічний нарис // Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. Зб. праць молодих вчених та аспірантів. К., 1996. Т.І. С.368.

⁹ Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924-1934). С.98.

¹⁰ [Грушевський М.С.] Проект Українського Історичного Інституту // НА ІУ НАНУ. Оп.3. Спр.170. № 2. Арк.1.

¹¹ Там само.

¹² Там само. Арк.1-зв.

¹³ Там само. Арк.2.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Див.: Заруба В. Розгром і знищення київської школи істориків Михайла Грушевського // Український історик. 1991/1992. № 3-4, 1-4. С.168.

¹⁶ Див.: Грушевський М.С. Про потребу утворення Інституту Української Історії в складі Академії Наук СРСР // Україна. 1929. Травень - червень. С.171-172.

¹⁷ Припускаємо, що на Історичний інститут у Москві мала перетворитися відраджена від Історичних установ Археографічна експедиція, яка на той час складалася із двох постійних співробітників, і функції якої, по суті, співпадали із завданнями майбутнього Інституту.

¹⁸ Див.: Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М.

М.С.Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність). С.144-145; Ульяновський В., Кіржаєв С. Михайло Грушевський і Academia (Ідея, змагання, діяльність) // Михайло Грушевський: 36. наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. Львів, 1994. С.399.

¹⁹ Мова йде про О.Ю.Гермайзе, О.С.Грушевського, В.І.Щербину.

²⁰ Маються на увазі В.І.Герасимчук, В.Ю.Данилевич, П.В.Клименко, І.П.Крип'якевич, М.М.Марковський.

²¹ Йдеться про О.І.Барановича, С.Ю.Гасвського, С.В.Глушка, М.Н.Петровського, О.М.Степанишину, М.М.Ткаченка, П.К.Федоренка, С.В.Шамрая.

²² Тут М.С.Грушевський помилково каже "аспіранти 3-го року". Насправді ж мова йде про всіх аспірантів кафедри по відділу Історії України: К.Є.Антиповича, П.А.Діхтяра, В.С.Євфимовського, В.Я.Камінського, М.Ф.Карачківського, В.М.Косташука, Д.О.Кравцова, І.І.Кравченка, Л.В.Мілоvidoва, П.І.Нечипоренка, Л.О.Окиншевича, О.Я.Павлика, В.Д.Юркевича.

Михайло Колесник

СТАНОВЛЕННЯ НАУКОВО-ІСТОРИЧНИХ ТОВАРИСТВ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (70 - ті рр. XIX ст. - 30-ті рр. XX ст.)

Друга половина XIX ст. в Україні була ознаменована суттєвими зрушеннями в економічній, політичній та соціальній сферах, що сприяли значному піднесенню національної науки та культури. Саме в цей час дістали визнання й поширення науково-історичні товариства (далі - НІТ), які відіграли помітну роль у розвитку та популяризації вітчизняної історичної науки. На відміну від академічних установ та навчальних закладів НІТ менше підлягали контролю з боку офіційної влади, що позитивно впливало на розвиток творчої ініціативи дослідників та формування передової наукової та суспільної думки. Наукова та громадська діяльність цих товариств сприяла не лише розробці багатьох важливих проблем з історії України та всесвітньої історії, а також становленню національної свідомості та культури. Се-

ред них помітно виділялися: Історичне товариство Нестора-літописця (далі - ІТНЛ) та Ніжинське Історико-філологічне товариство при Інституті князя Безбородька (далі - НІФО), які діяли на Лівобережній Україні.

Головною формою діяльності ІТНЛ та НІФО була організація й проведення засідань (читань), де заслуховувались та обговорювались спеціальні дослідження членів товариств. Останні друкувались головним чином на сторінках "Чтений в Историческом обществе Нестора-летописца" (далі - ЧИОНЛ) та "Сборника Историко-филологического общества при Институте князя Безбородко в Нежине" (далі - СИФО). Всього ІТНЛ провело більш ніж 700 засідань, на яких було проголошено понад 1400 наукових доповідей. В НІФО відбулося понад 150 засідань з приблизно 250 доповідями. До того ж багато досліджень готувались спеціально для ІТНЛ та НІФО або вперше заслуховувались та обговорювались на їхніх засіданнях. Крім того вони організували читання публічних лекцій та проводили благодійні вечори відповідно для громадськості Києва та Ніжина, а також приймали дійову участь у роботі Всеросійських та міжнародних з'їздів істориків.

Вся діяльність ІТНЛ та НІФО регламентувалась їхніми статутами, яких за час існування ІТНЛ було три: перший статут було прийнято під час заснування Товариства у 1872 р.¹, другий - у 1893 р.², третій діяв у радянські часи³. НІФО мало тільки один статут, прийнятий під час його створення у 1894 р.⁴, але до нього постійно вносились доповнення та уточнення. Виходячи з цього, а також враховуючи особливості історії вітчизняної історіографії, діяльність ІТНЛ (1872-1931рр.) на протязі майже 60 років можна умовно поділити на три етапи. 25-річну історію НІФО (1894-1919 рр.) поділяти не доцільно.

Перший або початковий етап (1872-1893 рр.) - це період формування та становлення ІТНЛ. Цей процес був ускладнений організаційними проблемами, а також важким фінансовим становищем, що перешкоджало розгортанню організації наукової і видавничої діяльності Товариства. Основна увага на початковому етапі його діяльності зосереджувалася виключно на проведенні засідань, що відбувалися 1-2 рази на місяць, крім літніх вакацій. На них заслуховувались й

обговорювалися 1-4 доповіді, звіти про здійснену роботу, вирішувалися організаційні питання тощо. Доповіді, представлені на засіданнях ІТНЛ, торкалися широкого кола проблем вітчизняної та зарубіжної історії й філології. В цей час помітно зростає чисельність членів Товариства: з 5 почесних та 11 дійсних у 1872 р. до 24 почесних та 108 дійсних у 1893 р.⁵ Подібна тенденція зберігається і в подальшій діяльності Товариства. Його найбільш активними членами були відомі вітчизняні вчені В.Б.Антонович, В.С.Іконников, О.О.Котляревський, О.М.Лазаревський, І.В.Луцицький, М.П.Дашкевич та інші. Слід зауважити, що в ІТНЛ домінувала "київська" ("історична") школа на чолі з Антоновичем, хоча й інші наукові школи мали досить представницькі позиції, зокрема, "лівобережна" історична школа з її фундатором Лазаревським. На засідання ІТНЛ часто приходили й так звані - "сторонні відвідувачі". Наприклад, на загальному засіданні Товариства, що відбулося 27 жовтня 1874 р. їх кількість складала 65 осіб⁶. Пізніше серед них були помітні "постійні відвідувачі", які не пропускали жодного засідання. За свідченням М.П.Дашкевича - багаторічного секретаря, а потім голови ІТНЛ, студенти Київського університету з 1880 р. і до 1885 р. допускалися на всі збори Товариства, за винятком тих, що присвячувалися лише справам Ради, яка регулярно збиралась у голови.

Другий етап (1894 - 1917 рр.) характеризується подальшою активізацією діяльності Товариства та зростанням його авторитету у Києві та за його межами. Про це, зокрема, свідчить лист від завідуючого російським відділом бібліотеки Конгресу США з проханням надати короткі відомості про ІТНЛ для включення їх до "Довідкової книги вчених товариств та установ"⁷. Форми й методи роботи ІТНЛ визначалися його II статутом, у складанні якого взяли діяльну участь М.П.Дашкевич та М.Ф.Володимирський-Буданов. Новий статут, порівняно з попереднім, надавав Товариству більш широкі права й можливості, що були передбачені ще М.О.Максимовичем - ініціатором створення ІТНЛ. На другому етапі діяльності Товариства, крім влаштування засідань, активно проводилася видавнича робота. Було видано 17 книг "Чтения в Историческом Обществе Нестора-лето-

писца". Новою формою роботи ІТНЛ було читання публічних лекцій для громадськості Києва. Чисельність членів ІТНЛ продовжувала зростати. З 1894 р. по 1915 р. вона збільшилася з 132 (24 почесних та 108 дійсних) до 178 (23 почесних, 150 дійсних та 5 членів-кореспондентів)⁸. Серед них своєю активною діяльністю виділялись відомі українські вчені М.П. Василенко, М.С.Грушевський, І.М.Каманін, Ю.А.Кулаковський, А.М.Лобода, А.І. Степович, А.М.Ясинський та інші.

Третій етап (1917-1931 рр.) припадає на буремну добу громадянської війни та роки радянської влади. У Товаристві відбулися різного роду зміни як організаційного, так і наукового характеру. В зв'язку з реорганізацією Київського університету наприкінці 1921 року ІТНЛ приєдналося до Всеукраїнської Академії наук на правах повної автономії у внутрішній науковій діяльності⁹. Робота ІТНЛ при ВУАН регламентувалася III статутом Товариства, на який наклав певний відбиток його попередній статут, а також статут Педагогічного товариства при ВУАН. Члени ІТНЛ в основному займалися вітчизняною історією, головним чином феодальної доби. Питання всесвітньої історії були відображені лише в окремих дослідженнях. Як і раніше основною формою діяльності Товариства було влаштування засідань. Всі засідання були публічними. Так, наприклад, на черговому засіданні у жовтні 1922 р. були присутні 14 відвідувачів, а протягом 1926 р. засідання збирали від 25 до 150 слухачів, крім членів Товариства¹⁰. На відміну від попередніх етапів, у цей період Товариство через брак коштів припинило видання книг "Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца". Окремі дослідження його членів друкувались у наукових збірниках та часописах. Крім того, починає зменшуватися чисельність членів Товариства з 212 чоловік у 1921 р. до 178 у 1928 р.¹¹ Особливо прикро, що радянська влада піддала репресіям значну кількість членів ІТНЛ. Серед них були М.П.Василенко, Н.Д.Полонська-Василенко, В.М.Базилевич, М.С.Грушевський, О.С.Грушевський, К.М.Мельник-Антонович, П.П.Смирнов, В.О.Пархоменко та інші¹².

Історія створення науково-історичного товариства в Києві охоплює значний період часу. Ще на початку XIX ст. у се-

редовищі київських краєзнавців виникає думка про необхідність спільного дослідження вітчизняної історії. Про це, зокрема, свідчить багаторічне листування першого дослідника археології та історії Києва М.Ф.Берлінського (1776-1848) із знавцем старовини, канцлером М.П.Рум'янцевим (1754-1826), який у 20-ті роки XIX ст. об'єднав групу вчених у так званий Рум'янцевський гурток. Комплексне та всебічне вивчення старожитностей міста було не під силу одній людині і вимагало спільної праці колективу істориків.

Значно пошавилася ця робота після відкриття в 1834 р. у Києві університета. Першим ректором університета став відомий вчений з енциклопедичними знаннями М.О.Максимович (1804-1873 рр.). Він був видатним історіографом свого часу, одним з перших дослідників історії України та організаторів вітчизняної науки. Випереджаючи час, М.О.Максимович мріяв про спільну дослідницьку працю вітчизняних вчених у галузі історії у масштабах всієї країни. Він виступив ініціатором створення у 1835 р. Тимчасового комітету розшуку старожитностей, який діяв на протязі 10 років. В ньому вперше об'єдналися наукові сили місцевих краєзнавців та вчених університету.

Тимчасовий комітет розшуку старожитностей за своїм характером діяльності та метою не мав майже нічого спільного з науково-історичним товариством. Він тільки ще більше загострив питання про створення такого товариства. За свідченням Максимовича на початку 1841 р. було вирішено, що "пора бы и в Киеве быть историческому обществу, когда есть оно не только в Москве, но и в Одессе... Вот когда задумано и предпринято было учреждение в Киеве исторического общества" ¹³.

Написання записки про товариство та його статут, який являв собою "сколок с уставов исторических обществ, существовавших уже в Москве и Одессе" ¹⁴, було виконане М.О.Максимовичем. За допомогою київських краєзнавців йому вдалося отримати підтримку проекту товариства з боку місцевої влади. Однак царський уряд відхилив клопотання про утворення у Києві вченого товариства істориків. У травні 1843 р. надійшло "Высочайшее повеление" про створення при Київському генерал-губернаторі Тим-

часової комісії для розбору давніх актів. Її ініціатор київський генерал-губернатор Д.Г.Бібіков вважав, що наукова розробка історії України повинна бути доручена "не ученому обществу, а ученому правительственному учреждению, всецело подчиненному представителю высшей власти в крае" ¹⁵. Царська влада побоювалася того, що незалежний, громадський осередок української науки може діяти всупереч офіційній політиці.

У 1870 р. М.О.Максимович знову повернувся до думки про створення НІТ у Києві. Пізніше він склав проект статуту Київського товариства історії, старожитностей і літератури при Київському університеті (далі - КТІСЛ). При його складанні Михайло Олександрович врахував приклад вчених товариств, що перебували при Московському університеті ¹⁶. Проте реалізувати цей намір знову не вдалося, оскільки на перешкоді знаходилася царська влада, яка з недовірою ставилася до передового вченого.

Зовсім інакше царський уряд віднісся до іншого проекту, що представили доцент Київського університету І.П.Хрущов і професор Київської духовної академії І.Г.Малишевський, котрі дуже добре знали про плани М.О.Максимовича. Вони представили проект статуту Історичного товариства Нестора-літописця, який було затверджено міністром народної освіти А.Д.Толстим 9 грудня 1872 р. "на основании Высочайше утвержденного в 24 день ноября 1872 г. положения Комитета г.г. министров" ¹⁷. Пізніше на всіх офіційних паперах ІТНЛ відмічалася, що датою його заснування є 24 листопада 1872 р.

На засіданнях ради ІТНЛ 27 грудня 1872 р. та 3 січня 1873 р., до якої входили члени-засновники були вирішені організаційні питання. Урочисте відкриття ІТНЛ відбулося 14 січня 1873 р. на першому загальному засіданні. Голова Товариства М.А.Тулов оголосив про офіційне затвердження ІТНЛ та його статут. Після чого секретар І.П.Хрущов прочитав звіт про вибори, які відбулися на засіданнях ради ІТНЛ, а також статут та записку про виникнення, мету та завдання Товариства. Потім він оголосив програму читань, обіцяних членами ІТНЛ, яка торкалась різноманітних сторін вітчизняної історичної науки ¹⁸.

Ідеалом для ІТНЛ, відмічалася у записці І.П.Хрущова,

було товариство старожитностей у Цюриху засноване у 1841 р. Діяльність останнього на відміну від інших наукових товариств зосереджувалась не на публікації спеціальних праць та історичних пам'яток, а на засіданнях вчених та аматорів історико-філологічних і природничих наук. На них заслуговувались та обговорювались дослідження з історії війн, державного устрою, юридичних звичаїв, нумізматики, археології та історико-літературні огляди пам'яток¹⁹. Цей аспект діяльності цюрихського товариства мав неабиякий вплив на подальшу роботу ІТНЛ. Однак, на наш погляд, справжня історія Товариства розпочалася з початку 1874 р., коли затверджене ІТНЛ та відхилене царським урядом КТІСЛ злилися в єдине Історичне товариство Нестора-літописця при Київському університеті св.Володимира²⁰. Здійснилась давня мрія київських краєзнавців про створення в "матері міст руських" наукового товариства істориків. На жаль, один з його головних ініціаторів - М.О.Максимович не дожив до цього часу. Перед смертю, коли питання про злиття двох історичних товариств, можливо, вже обговорювалось у середовищі київських істориків, він надіслав листа на ім'я голови ІТНЛ М.А.Тулова. М.О.Максимович подякував за обрання його першим почесним членом ІТНЛ. Він писав: "С признательностью и удовольствием принимаю на себя звание сие, - если Бог пошлет мне выздоровление не примину принимать по-сильное участие в трудах Общества"²¹.

Незважаючи на те, що М.О.Максимовичу не вдалось приймати участь у роботі ІТНЛ, вплив його ідей на діяльність об'єднаного Товариства був дуже значним. Після створення об'єднаного ІТНЛ у ньому відбулись значні зміни, у тому числі і в його складі. Деякі члени ІТНЛ вийшли з нього, а на зміну їм прийшли нові наукові сили. Дані з цього питання, наведені М.П.Дашкевичем та І.П.Хрущовим дещо відрізняються. Однак безперечно, що значно збільшилося представництво викладачів Київського університету св.Володимира і разом з цим збільшилась їхня роль у роботі ІТНЛ, де вони стали домінуючою силою. Цьому сприяло обрання на посаду голови об'єднаного ІТНЛ 20 травня 1874 р. професора університету В.С.Іконникова, який змі-

нив М.А.Тулова, котрий відмовився від головування ще у грудні 1873 р.²²

Історія організації НІФТ у порівнянні з ІТНЛ менш складна та заплутана. Перша спроба створити науково-історичне товариство при щойно заснованій Ніжинській гімназії вищих наук припадає на 1822 р.²³ Ініціатором цієї ідеї виступив граф Олександр Григорович Кушельов-Безбородько (1800-1855 рр.), який був почесним попечителем гімназії і зробив для неї чимало корисного. Він вважав за необхідне "учредить при гимназии сей ученое общество, которое в собственности занималось бы историческими исследованиями, до того края относящимся... по примеру существования такового же общества при Ярославском Демидовском высших наук училище, которого привилегии всемирно-вейше распространены и на означенную гимназию"²⁴. На жаль, конференція гімназії, до якої входили її директор, інспектор та професори дала негативну відповідь. На думку членів конференції заснуванню товариства перешкоджали незначна кількість професорів та вчителів та їхня невідповідність до вивчення джерел з історії краю. Крім того вони вважали, що "не в праве употреблять и время, и свои усилия на оное, не поставивши на твердую степень своего главного и существенного"²⁵ (тобто гімназії - авт.). До речі, директор цього закладу відомий своїми передовими поглядами вчений-енциклопедист І.С.Орлай (1770-1829 рр.) до офіційного рішення додав свою власну думку. Вона досить цікава: підтримавши своїх колег, у той же час І.С.Орлай, як патріот України доводить нагальну необхідність вченого товариства для вивчення її історії. Однак вчений колектив Гімназії вищих наук поки що не був готовий до появи наукового товариства. Слід підкреслити також і позицію офіційної влади, яка не була зацікавлена у появі громадського осередка науки у Ніжині і ставилась до цього із значною мірою недовіри. Зокрема, міністр народної освіти вважав, що "пример подобного общества при Демидовском училище не весьма одобрителен... ибо учрежденное при оном общество не оказало никакого успеха и вообще не сделала ничего"²⁶.

Певним кроком на шляху створення НІТ у Ніжинській вищій школі можна вважати появу у 40-х рр. XIX ст. гуртка передової інтелігенції Ніжина на чолі з професором Мико-

лою Християновичем Бунге (1823-1895 рр.), в майбутньому ректор Київського університета св. Володимира та один із засновників та почесних членів ІТНЛ. До цього гуртка входили професор М.А.Тулов (до речі перший голова ІТНЛ), учитель словесності Ніжинської гімназії М.Т.Симонов, юрист В.С.Коперницький та інші. За свідченням сучасників "дружные, энергичные усилия кружка, вторившего направлению Белинского и Грановского, имели благотворное цивилизующее влияние не только на учащуюся в Нежине молодежь, но и на окружающую педагогическую и общественную среду" ²⁷. Все це створювало сприятливі умови для створення товариства.

Лише весною 1893 р. ніжинські краєзнавці повернулися до цього задуму, який нарешті вдалося реалізувати. З ініціативи провідних викладачів Історико-філологічного інституту князя Безбородька та інститутської гімназії: М.М.Бережкова, І.Г.Турцевича, А.В.Добіаша, П.І.Люперсольського, Є.В.Петухова, С.М.Жданова, А.П.Кадлубовського та інших було порушене питання про утворення при інституті Товариства. Вони, за твердженням багаторічного секретаря НІФТ А.П.Кадлубовського, "видели в учреждении Общества средство для установления живого обмена мыслей по научным вопросам, возбуждения и усиления интереса к ним, а вместе с тем, благодаря участию в деятельности Общества и посторонних лиц, средство и для посильного содействия распространению знаний и интереса к ним и за стенами учебного заведения" ²⁸. Засновники громадського осередку науки хотіли, щоб діяльність Товариства не обмежувалась тільки якоюсь вузькою галуззю науки, а відносились до широкого кола проблем історико-філологічних наук. Слід підкреслити, що саме в цей час в Історико-філологічному інституті князя Безбородька формується ніжинська історична школа й чималу роль у цьому процесі відіграло НІФТ.

Під час літніх ваканцій 1893 р. члени-засновники Товариства підготували проект статуту та запропонували його для обговорення на конференції інституту, яка на початку навчального року після внесення незначних змін схвалила його. У грудні 1893 р. проект статуту було надіслано до Мі-

ністерства народної освіти, де він на підставі §49 статуту Історико-філологічного інституту князя Безбородька у Ніжині був затверджений 12 березня 1894 р. міністром графом Деляновим ²⁹.

3 квітня 1894 р. директор інституту Ф.Ф.Гельбке запросив зацікавлених осіб на перше засідання Товариства, яке вирішено було вважати попереднім або підготовчим. Таких засідань, де обговорювались організаційні питання відбулося чотири: 3 та 24 квітня, 12 червня та 9 вересня 1894 р. Офіційно НІФТ відкрилося лише 14 вересня 1894 р. На першому з попередніх засідань кількості (21 особи) вступили до НІФТ і заслухали повідомлення попечителя київської навчальної округи від 28 березня 1894 р. про затвердження Товариства та його статут ³⁰. За пропозицією директора інституту відповідно до §9 статуту також відбулись вибори посадових осіб НІФТ. Так на посаду голови було обрано Ф.Ф.Гельбке, його заступника - Є.В.Петухова, секретаря - А.П.Кадлубовського, товариша секретаря - І.О.Сребницького, скарбничого - І.М.Михайловського, бібліотекаря - Є.І.Кашпровського. Таку ж саму структуру посадових осіб мало ІТНЛ.

Головна мета створеного Товариства визначалась у §1 статуту, у якому підкреслювалося: "Общество имеет своей целью содействовать разработке и распространению историко-филологических знаний и взаимному обмену мыслей по вопросам из области этих знаний" ³¹. Крім того, враховуючи характер навчального закладу, який мав педагогічне спрямування у §2 статуту НІФТ наголошувалося, що "особый отдел его занятий составляют вопросы педагогические" ³². Пізніше до §2 було зроблено доповнення, у якому, зокрема, говорилося про важливість удосконалення розробки питань з педагогіки та про створення Товариством постійної педагогічної секції, яка "ставит себе целью как разработку вопросов педагогики и дидактики, так и содействие лицам, посвящающим себя педагогической деятельности" ³³. Цей аспект діяльності НІФТ помітно відрізняв його від інших НІТ у тому числі і від ІТНЛ.

До сфери діяльності Товариства входили всі предмети, які відносяться до галузі історико-філологічних знань, а також розробка педагогічних питань. Для досягнення цієї ме-

ти НІФТ мало право влаштовувати засідання із читанням та обговоренням рефератів та повідомлень з відповідних наукових та педагогічних питань. На протязі всієї історії НІФТ саме проведення засідань було головною формою його діяльності. Крім того воно мало право видавати свої праці, набувати книги, рукописи і т. п. речі, вступати у відношення з іншими науковими та громадськими установами.

Так само, як ІТНЛ і НІФТ мало свій друкований часопис. Він називався "Сборник Историко-филологического общества при Институте князя Безбородко в Нежине" (т. I - X, 1896 - 1916), який з ряду причин не став періодичним виданням. Перший том побачив світ лише через 2 роки після заснування Товариства, другий вийшов після 3-х річної перерви, а шостий навіть після 5-ти річної паузи і тільки декілька томів вдалося видати щорічно. На сторінках "Сборника..." друкувалися протоколи засідань Товариства, його наукові праці, документальні джерела, пам'ятки української народної творчості, замітки та повідомлення тощо. Слід зауважити, що питання про друкування тієї чи іншої наукової праці вирішувалось на засіданнях НІФТ шляхом голосування його членів, для чого було потрібно отримати більшість голосів присутніх.

Поряд з дослідницькою та видавничою діяльністю НІФТ відповідно свого статуту займався також культурно-просвітницькою роботою та благодійністю. Це, насамперед, стосується організації та читання публічних платних лекцій для громадськості Ніжина з 25% відрахуванням коштів на благодійність, а також проведенні благодійних вечорів. Так, 25 листопада 1912 р., в актовому залі Інституту князя Безбородька відбувся Слов'янський благодійний вечір на користь поранених болгарських, сербських, чорногорських та грецьких воїнів, на якому, відповідно вхідних квитків, були присутні 413 чоловік. Отримані кошти у розмірі 300 карбованців були рівномірно розподілені між 4 балканськими союзницькими державами та надіслані відповідним офіційним особам³⁴. Напередодні, 4 листопада, жвавий інтерес у громадськості Ніжина викликала також публічна лекція секретаря НІФТ П.О.Заболотського "Современное состояние, заветы прошлого и задачи будущего Славянских Балкан-

ских государств", яка зібрала 431 присутнього³⁵.

Значну увагу НІТ Лівобережної України приділяли Всеросійським та міжнародним з'їздам істориків, а також розвитку стосунків, у тому числі й міжнародних, з різними НІТ та науковими установами. Формально Всеросійські з'їзди називалися археологічними, але за змістом вони були історичними. На думку багаторічного секретаря ІТНЛ М.М.Ясинського Всеросійські археологічні з'їзди слід перейменувати в історичні тому, що вони не обмежуються тільки однією археологією, а сприяють дослідженню багатьох проблем історичної науки взагалі³⁶. Зокрема у 1903 р. ІТНЛ приймало участь у роботі міжнародного XIII конгресу орієталістів (східнознавців), що проходив у німецькому місті Гамбург. В його засіданнях, за повідомленням дійсного члена ІТНЛ проф. Ф.І.Кнауера, взяли участь 766 дослідників майже з усіх європейських країн, а також Азії та Америки³⁷. До Гамбурга прибули також 53 урядових делегата та 124 депутата від вчених установ, що свідчить про високий авторитет конгресу. Доповіді представлені на ньому були присвячені у цілому проблемам Сходу та взаємодії Сходу та Заходу. Пізніше Ф.І.Кнауер поінформував членів Товариства про наступні конгреси східнознавців: XIV алжирський (1905 р.), XV копенгагенський (1908 р.) та афінський (1912 р.). На цих з'їздах обговорювалися проблеми, які торкалися не лише тільки Сходу, але й інших регіонів світу. Про це свідчить, зокрема, програма афінського конгресу, до якої були включені питання з європейської та американської історії, літератури, мовознавства та археології³⁸.

Ще на початку XIX ст. київські та ніжинські історики та краєзнавці виступили з ініціативою створення НІТ, але їхня перша спроба виявилася невдалою. Лише у другій половині XIX ст. після тривалої підготовчої роботи вдалося здійснити задумане. Спочатку було засноване ІТНЛ у 1872 р., а пізніше НІФТ у 1894 р. Між ними існували досить тісні зв'язки, що сприяло досить плідній співпраці. Науково-історичні товариства Лівобережної України: ІТНЛ та НІФТ у 70-х рр. XIX - 30-х рр. XX ст. зуміли успішно організувати дослідження з багатьох важливих проблем історичної науки. Наукова спадщина цих товариств, яка є вагомим внеском

у розвиток вітчизняної історичної науки потребує ретельного вивчення та подальших студій.

- 1 Київ. міськ. держ. арх. Ф.16. Оп.311. Спр.178.
- 2 Устав Исторического общества Нестора-летописца, состоящего при императорском университете св.Владимира // ЧИОНЛ. - 1894. Кн.8. Отд.1. С.19-28.
- 3 Інститут рукопису Національної бібліотеки ім.В.І.Вернадського НАН України (далі - ІР НБУВ) Ф.40. Спр.272. Арк.1-4.
- 4 Відділ Державного архіву Чернігівської області у м.Ніжині (далі - НВ ДАЧО). Ф.1334. Оп.1. Спр.2. Арк.8-11.
- 5 Дашкевич Н.П. 25-летие Исторического общества Нестора-летописца. К., 1899. С.28-29; ЧИОНЛ.К., 1894. Кн.8. Отд.1. С.17.
- 6 Протоколы заседаний Исторического общества Летописца Нестора // Киев. Унив. Изв. 1875. №9. Науч. Хроника. С.1.
- 7 ІР НБУВ. Ф.8. Спр.1334. Арк.1-2.
- 8 Извлечение из отчета о состоянии и деятельности Общества Нестора-летописца с 27 октября 1893 г. по 27 октября 1894 г. // ЧИОНЛ. 1895. Кн.9. Отд.1. С.46-47; Список членов Общества Нестора-летописца к 1 января 1915г. // ЧИОНЛ. 1914. Кн.24. Вып.2. Приложение. С.1-8.
- 9 Базилевич В. Историческое Общество Нестора Летописца (1919-1921) // Рус. ист. журн. Пг., 1922. Кн.8. С.327.
- 10 ІР НБУВ. Ф.179. Спр.287-310. Додавання. Ф.40. Спр.273. Арк.1.
- 11 Базилевич В.Н. Историческое общество Нестора Летописца (1919-1921). С.329; Звідомлення І-го істор.-філолог. відділу ВУАН за 1928 р.: історичне товариство Нестора Летописця // Вісті Всеукраїнської Академії наук. 1929. №3-4. С.16.
- 12 Полонська-Василенко Н.Д. Історична Наука в Україні за советської доби та доля істориків // Записки НТШ. (Париж; Чикаго). 1962. Т.173. Додаток Ч.1. С.63-69.
- 13 Максимович М.А. Нечто об учреждении в Киеве Исторического общества // Киевлянин. 1872, 14 дек.
- 14 Нестроев А.И. Историческое общество летописца Нестора в Киеве (1873-1890) // Ист. обозрение. Сб. ист. об-ва при С.-Петербургском университете. СПб., 1891. Т.2. С.114.
- 15 Очерки истории исторической науки в СССР. М.: Изд-во АН СССР, 1955. Т.1. С.559.
- 16 Протоколы заседаний Совета 15 дек.1872 г. // Киев. Унив. Изв. 1873. №2. Отд.1. С.1-6.
- 17 Центральний державний історичний архів України (далі -

ЦДІА України). Ф.442. Оп.50. Спр.347. Арк.1-3.

- 18 Хрущов И.П. Историческое общество Нестора летописца в Киеве // Журн. министерства народного просвещения. 1873. Март. С.32-36.
- 19 Там же. С.33-34.
- 20 Протоколы заседаний Совета 18 янв., 26 апр.1874 г. // Киев. Унив. Изв. 1874. №3. С.11-12; №6. С.11-12.
- 21 Дашкевич Н.П. Указ. соч. С.32.
- 22 Там же. С.32.
- 23 Лавровский Н.А. Гимназия высших наук кн. Безбородко в Нежине (1820-1832) // Известия Историко-филологического Института князя Безбородко в Нежине. К., 1879. Т.III. С.191-192.
- 24 Там же. С.192.
- 25 Там же. С.192.
- 26 Там же. С.193.
- 27 Сребницкий И.А. Очерки из истории Лицея Князя Безбородко (1832-1875) // Известия Историко-филологического Института князя Безбородко в Нежине. Нежин, 1895. Т.15. С.21.
- 28 Кадлубовский А.П. Отчет об основании Общества и о состоянии и деятельности его за время от 3 апреля 1894 г. по 14 сентября 1895 г. // СИФО. К., 1896. Т.1. Отд.1. С.43.
- 29 НВ ДАЧО. Ф.1334. Оп.1. Спр.2. Арк.8.
- 30 Извлечение из протоколов с 3 апреля 1894 по 22 марта 1895 г. // СИФО. К., 1896. Т.1. Отд.1. С.11-13.
- 31 НВ ДАЧО. Ф.1334. Оп.1. Спр.2. Арк.8.
- 32 Там же.
- 33 Протоколы заседаний Ист.-Филол. Общества за 1908/9 акад. год // СИФО. Нежин, 1910-1911. Т.7. Отд.1. С.8.
- 34 Протоколы (№№9-14) публичных лекций И.-Ф. Общества за 1912 г. // СИФО. Нежин, 1912-1913. Т.8. С.79-80.
- 35 Там же. С. 78.
- 36 Ясинский М.Н. Об археологическом съезде в Риге // ЧИОНЛ. 1896. Кн.11. Отд.1. С.35.
- 37 Кнауэр Ф.И. Международный XIII конгресс ориенталистов в Гамбурге // ЧИОНЛ. 1904. Кн.18. Вып.2. Отд.1. С.61-63.
- 38 Кнауэр Ф.И. Доклад об Афинском международном съезде востоковедов в 1912 г. // ЧИОНЛ. 1914. Кн.24. Вып.1. Отд.4. С.2-12.

ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

Олександр Коваленко, Андрій Острянко

РОЗГРОМ НІЖИНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ ШКОЛИ

Активізація досліджень з історії історичної науки, що спостерігається останнім часом, закономірно спричинила посилену увагу до діяльності наукових шкіл. Існування Київської історичної школи В.Антоновича, Київської та Львівської шкіл М.Грушевського, Лівобережної школи О.Лазаревського та Харківської школи Д.Багалія загалом не викликає сумнівів, проте більш ретельне заглиблення у наявний історіографічний матеріал дає підстави для виокремлення нових наукових осередків, які мають підстави вважатись науковими школами. Це стосується, зокрема, Ніжинської історичної школи останньої чверті XIX – першої третини XX ст.

Сформована у стінах Ніжинської вищої школи на зламі XIX – XX ст., Ніжинська історична школа пройшла складний шлях становлення та розвитку. Викладачі Історико-філологічного інституту князя О.Безбородька у Ніжині (1875-1920 рр.) започаткували наукове студювання історії України. Консолідація наукових сил відбувалась навколо кафедри історії та Історико-філологічного товариства при інституті (1894-1917 рр.). Результати наукових пошуків оприлюднювались передусім у “Известиях Историко-филологического института кн. Безбородко в Нежине” (видавались у 1877-1920 рр.) та “Сборнике Историко-филологического Общества при Институте кн. Безбородко в Нежине” (видавався у 1896-1916 рр.). Незважаючи на докорінні зміни в соціально-політичному житті й реформування Ніжинської вищої школи у 1918-1921 рр., молоді викладачі та науковці успадкували досвід своїх вчителів і продовжили дослідження минулщини України. У 1922 р. при Ніжинському інституті народної освіти було створено Науково-дослідну кафедру історії культури та мови (далі – НДК). Представники школи згуртувались навколо секції історії цієї кафедри. Впродовж 20-х рр. зміцнилась організаційна інфраструктура школи: посилились зв'язки з архівними установами, було утворено історико-архівний гурток, історико-краєзнавче товариство, активізувалась музейна робота, урізноманітнилися контакти з

науковими установами Києва, Харкова, Чернігова. Результати наукових студій друкувались у "Записках Ніжинського інституту народної освіти" (видавались у 1925-1932 рр.) та фахових виданнях Всеукраїнської Академії наук.

Зацікавлення подіями вітчизняної історії у контексті викладання та вивчення історії Росії на хвилі піднесення українознавчих досліджень на початку ХХ ст., переросло у її ґрунтовне наукове студіювання. Викладачі Історико-філологічного інституту М.Аристов, М.Бережков, В.Ляскоронський, Г.Максимович, М.Лілеєв, котрі стояли біля витоків Ніжинської історичної школи, перетворили історію України в окремий напрямок історичних досліджень. Їхній досвід та наукові уподобання вплинули на вибір наступної генерації вчених цієї школи — А.Єршова, В.Дубровського, В.Євфимовського, М.Петровського, В.Фесенка, для яких історія України стала провідним напрямком наукових студій. Представники Ніжинської історичної школи залишили значну друковану та рукописну спадщину, яка заслуговує на спеціальне вивчення.

На нашу думку, Ніжинську історичну школу слід розглядати передусім як школу "комунікативного" типу, в якій декілька вчених, завдяки спільності поглядів, напрацьовують єдині предметно-логічні засади своєї наукової творчості, методології, методики та проблематики досліджень¹. За ступенем новизни наукових досліджень Ніжинська історична школа має бути віднесена до "автаркійного" типу шкіл, які працюють у руслі загальновизнаної концепції, розвиваючи її у різних напрямках, і задовольняються своїм упривілейованим становищем у певному регіоні². Водночас школа ніжинських істориків була "класичною" за способом утворення й існування, як така, що сформувалась на базі вищого навчального закладу³.

Складні й суперечливі процеси у суспільно-політичному і науковому житті України безпосередньо відбивались на діяльності Ніжинської НДК — форпосту Ніжинської історичної школи. Так, у середині липня 1923 р. Укрголовпрофос здійснив перевірку науково-дослідних кафедр України, в ході якої з'ясувалось, буцімто Ніжинська НДК займається розробкою неактуальних проблем. Зважаючи

на "малоактуальность проблем поставленных на разрешение кафедры", кафедра була тимчасово знята з державного забезпечення⁴. Формальним приводом для такого рішення стала дослідницька робота аспіранта К.Штеппи "Віра у демонів в античному суспільстві II ст. християнської ери", яку перевірка визнала абсолютно непотрібною для пролетарської держави⁵.

Зняття з фінансування тяжко вдарило по кафедрі, і його поновлення стало нелегкою справою. До президії Укрголовпрофосу було адресовано листа, в якому повідомлялось про те, що члени ніжинської кафедри докладають зусиль для того, щоб наукова робота сприяла уточненню, обґрунтуванню і закріпленню сучасних поглядів, наукових методів, тенденцій і напрямлень у галузі історії, культури та мови⁶. Незабаром до Харкова було відряджено керівника Ніжинської НДК В.Резанова, який отримав вказівку готувати на кафедрі "червоних професорів"⁷. Державне фінансування кафедри вдалося відновити, але в силі залишилось попередження про те, що лише дослідження, "имеющие наиболее ударное значение по условиям настоящего времени", можуть розраховувати на підтримку⁸. Цей перший крок в напрямі уніфікації системи історичних досліджень не вплинув істотно на зміст роботи кафедри, але був серйозним попередженням науковцям.

Неухильне посилення контролю за тематикою історичних студій спостерігалось і надалі. Чергова перевірка роботи науково-дослідних кафедр України наприкінці 1924 р. фактично перетворилась на чистку їхнього особового складу. Особлива увага приділялась роботі "старої" професури та аспірантів. У бланку звітності про виконану Ніжинською НДК роботу ще наприкінці 1923 р. з'явилась графа "Какие научные вопросы, разрабатываемые кафедрой, являются основными, особенно актуальными"⁹, що стала своєрідним лакмусовим папірцем для визначення актуальності наукових студій членів кафедри. У звіті НДК зазначалось, що вони досліджують "а) социально-экономическую историю Украины XVIII в., которою занимаются проф. Г.Максимович и руководимые им аспиранты, и б) историю Черниговщины, которую разрабатывает проф. М.Бережков"¹⁰. Г.Максимович підкреслив, що "ударною" роботою він вважав написан-

ня підручника з історії України для вузів, який відповідав би “современным научным требованиям и современному материалистически-экономическому направлению нашей исторической науки”¹¹. М.Бережков, у свою чергу, зазначив, що проблема авторства “Записки до Малой России принадлежащей” “заслуживает внимательного рассмотрения и оценки”¹². Плани аспірантів, що працювали при кафедрі з 1922 р. – А.Єршова, В.Євфимовського, В.Дубровського – коригувались у процесі роботи: в них з’являлась марксистська фразеологія, звіти про опрацьовану марксистську літературу при підготовці до складання “соціально-економічного мінімуму”. Такі відписки допіру задовольняли перевіряючих. Втім у грудні 1923 р. аспірантів В.Дубровського та В.Євфимовського було відраховано з аспірантури через те, що вони не склали вчасно соціально-економічного мінімуму¹³.

Перевірка не обмежилась з’ясуванням тематики історичних студій науковців та аспірантів. Зокрема, А.Єршов вимушений виправдовуватись, що світогляд його “обумовлений вивченням бази економіки”, і це “привело до марксистського погляду на процес розвитку історії”¹⁴. Під час цієї перевірки ледь не був позбавлений роботи М.Бережков, якого ректор Ніжинського ІНО М.Куїс звинуватив в ідеалізмі¹⁵. М.Бережкова усе ж залишили на посаді, хоча з протоколу було викреслено рішення про визнання його робіт цінними¹⁶.

Водночас молоді науковці В.Дубровський, В.Євфимовський та В.Фесенко брали безпосередню участь у створенні архівних установ на терені Північного Лівобережжя. Помітну роль у цій важливій справі відіграв історико-архівний гурток при Ніжинському ІНО, створений 1924 р. з ініціативи В.Дубровського¹⁷. На жаль, гурток, роботою якого керував А.Єршов, наприкінці 1925 р. припинив свою діяльність. Гурток значною мірою сприяв упорядкуванню архівосховищ Ніжина і став “школою підвищення кваліфікації” для студентів та молодих дослідників. Завдяки зусиллям представника молодішої генерації ніжинських науковців І.Спаського, у майбутньому відомого нумізмата, при інституті було створено краєзнавчий музей, експозиція якого складалася з

дев’яти відділів: Гоголівського, художнього, нумізматичного, революційного, етнографічного, відділу М.Заньковецької, церковної старовини, історичного (“Старий Ніжин”) та природничого¹⁸.

Регіональні історичні студії координувало Ніжинське наукове товариство краєзнавства, створене 1925 р.¹⁹, головним завданням якого було всебічне вивчення минулого краю та його сьогодення. У 1927 р. воно складалось з чотирьох секцій: історичної, статистично-економічної, етнографічної та природничої²⁰. Історичну секцію очолював М.Петровський, а до її складу входили професор М.Бережков, наукові співробітники А.Єршов, В.Кукаркін, В.Фесенко. А.Єршов та М.Петровський, як представники Товариства, співпрацювали з установами ВУАН у підготовці збірника “Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали”²¹. Поєднуючи наукові та громадські цілі у своїй діяльності, Ніжинське наукове товариство краєзнавства стало спадкоємцем і правонаступником Історико-філологічного товариства при Історико-філологічному інституті князя Безбородько як однієї з центральних складових інфраструктури Ніжинської історичної школи. До його складу увійшли представники як “старої”, так і “нової” генерації школи, відтак проблематика регіональних студій була не тільки збережена, але й розвинута з урахуванням досягнень історичної науки.

У 20-х рр. було збережено і видавничу традицію – “Записки Ніжинського Інституту народної освіти”, видання яких було розпочато 1925 р., стали друкованим органом не тільки Ніжинського ІНО, але й історичної школи, перебравши своєрідну естафету від “Известий Историко-филологического Института кн. Безбородко в Нежине”. Чимало наукових студій представників Ніжинської історичної школи доби її розквіту було оприлюднено на шпальтах цього часопису.

Тим часом ситуація довкола Ніжинської історичної школи дедалі ускладнювалась. У вересні 1927 р., у зв’язку з нагальною потребою посилити “марксистський ґрунт” наукової роботи НДК, було прийнято рішення зарахувати науковими співробітниками кафедри комуністів ректора Інституту М.Куїса та В.Кукаркіна²², які стали провідниками офіційних поглядів і нормативної методології. 1928 р. саме М.Куїс виступив із закликом вивчення пролетарської культури²³.

Він підкреслював, що “життя вимагає від кафедри ведення масової роботи, ознайомлення мас з висновками науки... Через це треба поставити на чергу дня вивчення нової літератури, мистецтва науки, питань нового побуту”²⁴. Наступним кроком на цьому шляху стало примусове залучення усіх і вся до вивчення історії класової боротьби. Лекційний курс з історії України був перетворений на курс історії класової боротьби в Україні. Значна увага приділялась науковій розробці питань історії класової боротьби, до якої були залучені усі історики, незалежно від їхніх особистих наукових уподобань²⁵.

У зв'язку зі зміною світоглядних орієнтирів в науці зазнала коректив і система підготовки аспірантів. У навчальному плані, що був складений у момент відкриття аспірантури при Ніжинській НДК у 1922 р., жодного слова немає про марксизм та його вивчення аспірантами, натомість у плані 1929 р. підкреслювалось, що аспірант повинен “виконати роботу по засвоєнню марксизму-ленінізму”, а також “повинен щороку зробити не менше двох доповідей по питанням марксизму”²⁶.

Протягом 1928-1929 рр. було остаточно сформульовано стратегію подальшої боротьби на фронті історичної науки. У доповіді на I-й всесоюзній конференції істориків-марксистів (28 грудня 1928 р. – 4 січня 1929 р.) речник “нової” історичної науки М.Покровський, зокрема, зауважив: “Супроти течій буржуазної історичної науки марксистська наука повинна вести завзяту боротьбу, опанувавши науково-технічним апаратом дослідження, що ним володіє буржуазна наука”²⁷. У вересні 1929 р. на Всеукраїнській партійній нараді був зроблений висновок про те, що праці та концепції академіків М.Грушевського, М.Слабченка, М.Яворського, М.Василенка просякнуті “буржуазним націоналізмом”.

Недобрі передчуття не давали спокою керівництву інституту і НДК. 6 вересня ректор інституту С.Порада та В.Резанов надіслали до Укрнауки запит, якому просили внести ясність у “чутки про розформування науково-дослідних кафедр... бо цілком невідомо, як же саме пройде реформа: яка буде доля ніжинських аспірантів”²⁸. Усі сумніви розвіялись, коли у вересні 1930 р. надійшло повідомлення про те, що

“згідно з резолюцією РНК... Ніжинська н/д к-ра історії української культури ліквідується”²⁹. Аспіранти мали бути переведені до наукових установ Києва або Харкова за власним бажанням, а ті з них, хто закінчив навчання в аспірантурі, направлялись на педагогічну роботу³⁰. Згідно цього рішення співробітники кафедри залишались на викладацькій роботі в інституті, й прикріплювались “для наукової роботи до відповідних н/д інститутів і працюють на місці під їх керівництвом”³¹. На місці науково-дослідної кафедри постали кафедра історії України та кафедра історії народів СРСР, які мали зосередитись на навчальній, а не науковій роботі.

Водночас занепали й інші інфраструктурні підрозділи школи. Зокрема, Ніжинське наукове товариство краєзнавства внаслідок браку коштів на зламі 20-30-х рр. фактично припинило свою діяльність. 1931 р. було зроблено спробу відродити його на базі окружного музею, однак реалізувати цей задум не поталанило³².

Як відомо, у липні-серпні 1930 р. тривала перевірка установ ВУАН бригадами і комісіями Робітниче-селянської інспекції, що призвела до згорання академічних установ М.Грушевського. Оскільки ще з 1924 р. ДПУ було відомо, що “в різних містах, особливо в академічних центрах, у Грушевського з'являються “свої люди”, в тому чи іншому відношенні від нього залежні... в Ніжині: Петровський, Єршов, Штеппа – молоді науковці, які подавали певні надії, ... в Чернігові: Федоренко, Єфимовський, Миловидов”³³, то ніжинський осередок недовго чекав своєї участі.

На зламі 20-30-х рр. відчули на собі дію репресивної машини й провідні представники ніжинської історичної школи. 17 березня 1931 р. “припинив роботу... в зв'язку з заарештуванням” А.Єршов³⁴. Напевне, арешт мав профілактичний характер і був не тривалим, оскільки того ж таки року А.Єршов влаштувався на посаду наукового співробітника Інституту історії української культури, створеного у Харкові під проводом академіка Д.Багалія. Однак навздогін йому від колишніх колег пролунали абсолютно необґрунтовані звинувачення в націоналістичних збоченнях³⁵. Невдовзі А.Єршова було заарештовано і страчено.

У свою чергу керівництво Ніжинської вищої школи розгорнуло роботу по “очищенню” викладацького складу. Як

негативний момент у роботі кафедр було відзначено “нерозуміння окремими їх членами ленінського етапу в науках та неухвалене ставлення до озброєння марксистсько-ленінською методологією”³⁶. Задля того, щоб уникнути переслідувань, змушений був публічно зректися учителів, колег, власних поглядів і переконань М.Петровський. Так, 11 лютого 1932 р. на засіданні кафедри історії він виступив з доповіддю “Лист т. Сталіна й завдання історичної науки. Критика минулої продукції кафедри”³⁷. Від глобальних завдань, що стоять перед кафедрою, М.Петровський перейшов до критики власного наукового доробку: “1) теми по більшості не відповідали сучасності; 2) не були відповідно розроблені; мали досить відзнак аполітизму; 4) документалізму; 5) випячування осіб; 6) зацікавленості фактичною історією; 7) коли подавалась критика ... висновків Грушевського, Липинського, Яворського, Слабченка, Багалія, Гермайзе й інших – не зазначалось чітко чіє класове замовлення виконували ці автори”³⁸.

28 травня 1932 р. М.Петровському знову довелося “каятись” на засіданні Археографічної комісії ВУАН, де він виступав з доповіддю “Використання джерел в IX томі Історії України-Русі ак. М.Грушевським”³⁹. М.Петровський кваліфікує XI том “Історії України-Русі” як роботу, написану “українським націоналістичним політиком-істориком, ідеологом української буржуазії”, але водночас підкреслює той факт, що “робота заслуговує особливої уваги”⁴⁰.

18 травня 1933 р. у чернігівській газеті “Більшовик” було вміщено статтю, в якій М.Петровського було звинувачено у нескритичному використанні нотаток “наївного монархіста” М.Бережкова. У XII книзі “Записок Ніжинського інституту соціального виховання” (далі – “Записки НІСВ”) М.Петровський оприлюднив вибрані місця з “Щоденника” свого учителя професора М.Бережкова, присвячені подіям 1905 р. у Ніжині⁴¹. Однак той факт, що “статтю отъявленного монархіста Бережкова націоналіст Петровский “обрабатывает” ... и помещает в XII книге “Записок”, став приводом для розгортання чергової кампанії, спрямованої на подолання буржуазно-націоналістичних ухилів у ніжинській вищій школі”⁴².

3 липня 1933 р. пленум Ніжинського РКП(б)У вказав на

прояви “гнилого лібералізму” у XII книзі “Записок НІСВ”, що виходили під редакцією М.Петровського. Слідом за цим Чернігівське обласне бюро КП(б)У 13 серпня 1933 р. прийняло постанову про науково-видавничу діяльність Ніжинського педінституту, у якій було засуджено діяльність керівництва інституту за те, що воно не зробило “більшовицьких висновків з листа т. Сталіна до редакції журналу “Пролетарская революция”, а також з постанови ЦК і ЦКК ВКП(б) “Про потребу підсилення революційної пильності і непримирності”⁴³. Ця постанова зобов’язувала дирекцію, партосередок і профорганізацію інституту “глибоко перевірити всю свою роботу й рішуче перебудуватися в світ постанов Червеного пленуму ЦК КП(б)У і промови т. Постишева”⁴⁴.

22 серпня усним розпорядженням директора Інституту С.Поради М.Петровського було звільнено з посади редактора “Записок НІСВ”, а на позачерговому засіданні кафедри 25 серпня, на якому попередня критика М.Петровським власної наукової роботи була визнана недостатньою, а помилки “невипадковими”. У наказі № 219 від 6 вересня 1933 р. “Про перебудову науково-видавничої роботи інституту” М.Петровського було затавровано як “класово-ворожий елемент”, що за “ура-марксистською фразеологією” маскував націоналістичні концепції. Його публікації визнані “яскравим виявом націоналізму”, “еклектичної мішанини різних націоналістичних поглядів”. За цим же наказом М.Петровський вважався тимчасово працюючим на педагогічній роботі⁴⁵. Фактично загнаний у глухий кут, історик силувався знайти вихід з цієї скрути. Саме в цей час на роботу до Ніжинського інституту соціального виховання приїхав відомий історик Л.Окіншевич. Разом з цим з’являлась примарна надія на повернення до масштабних досліджень української історії у ніжинському науковому осередку, а з часом і на відродження тамтешньої історичної школи. На жаль, під тиском партійних органів у грудні 1933 р. М.Петровського та Л.Окіншевича було звільнено з роботи, що остаточно знекровило Ніжинську історичну школу.

Втім переслідування тривали. Чергова “чистка рядів партії” восени 1934 р. перегорнула нову сторінку у цій справі. Науковий осередок у Ніжинській вищій школі було названо “гніздом націоналістів в Нежинском пединституте”⁴⁶.

З'ясувалось, що "в институте на протяжении долгих лет, особенно когда директором был Порада (1930-1933 гг. – Авт.), имела приют и развернула контрреволюционную, националистическую работу большая группа националистов-профессоров"⁴⁷. Серед членів цієї групи знаходимо "націоналістів" А.Єршова, Л.Окіншевича, М.Петровського⁴⁸, які "преподносили и преподавали курс истории за Яворским, Грушевским, пропагандировали гетманскую державность, проводили теории бесклассовости исторического процесса на Украине, идеализировали козацкую старшину. В своём преподавании пропагандировали отрыв Советской Украины от Советского Союза. ... для проработки в учёбе рекомендовали литературу СВУ, идеализировали Шевченка, ни слова не говорили про Ленина и Сталина"⁴⁹.

В цілому боротьба проти української історичної науки у 20-х рр. була здійснена за цілком логічною схемою: ідеологічна обробка її лідерів, їх повна дискредитація і "нейтралізація" – на початку 30-х рр. було здійснено її організаційно-структурний демонтаж і, врешті-решт, було морально зламано і "знешкоджено" решту її представників⁵⁰. Розгром Ніжинської історичної школи став одним з епізодів наступу на українську історичну науку на зламі 20-30-х рр. ХХ ст. Руйнівний удар по школі мав відчутні наслідки: традиція наукового студіювання вітчизняної історії, сформована впродовж багатьох десятиліть, була надовго перервана. Лише наприкінці 60-х рр., у зв'язку з відновленням історичного факультету Ніжинському державному педагогічному інституті ім. М.В.Гоголя⁵¹, почалося поступове повернення до фундаментальних історичних досліджень, що дозволяє сподіватися на відродження Ніжинської історичної школи.

¹ Мягков Г.П. "Русская историческая школа". Методологические и идейно-политические позиции. Казань, 1988. С. 175.

² Гасилов В.Б. Научная школа – феномен и исследовательская программа науковедения // Школы в науке. М., 1977. С. 134.

³ Ланге К.А. "Классические" и современные научные школы и научно-исследовательские объединения // Школы в науке. М.,

1977. С.269-270.

⁴ НВ ДАЧО. Ф. Р 6121. Оп. 1. Спр. 291. Арк. 7.

⁵ Там само. Спр. 281. Арк. 220.

⁶ Там само. Спр. 291. Арк. 7.

⁷ Там само. Оп. 2. Спр. 189. Арк. 64 зв.

⁸ Там само. Оп. 1. Спр. 281. Арк. 63.

⁹ Там само. Спр. 310. Арк. 24 зв.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само. Спр. 281. Арк. 69-69 зв.

¹² Там само. Арк. 70-70 зв.

¹³ Там само. Спр. 310. Арк. 1.

¹⁴ Там само. Спр. 320. Арк. 11 зв.

¹⁵ Там само. Арк. 12.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само. Ф. Р- 5301. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 3.

¹⁸ Там само. Ф. Р-391. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 11.

¹⁹ Там само. Ф. Р-6108. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 10.

²⁰ Там само. Арк. 68-68 зв.

²¹ Там само. Арк. 58 зв.

²² Там само. Ф. Р-6121. Оп. 1. Спр. 106. Арк. 15-16.

²³ Бойко О. Нарис історії Ніжинської науково-дослідної кафедри історії, культури та мови (20-30-ті рр.) // Сіверянський літопис. 1998. № 5. С. 124.

²⁴ НВ ДАЧО. Ф. Р-6121. Оп. 1. Спр. 106. Арк. 33 зв., 40 зв.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само.

²⁷ Гермайзе О. 1-ша всесоюзна конференція істориків-марксистів у Москві // Україна. 1929. Березень-квітень. С. 173.

²⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (м. Київ). Ф. 166. Оп. 6. Спр. 4647. Арк. 188.

²⁹ Там само. Арк. 187.

³⁰ Там само.

³¹ Там само.

³² НВ ДАЧО. Ф. Р-6093. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 16-17.

³³ Цит. за: Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924-1934. К., 1996. С. 34-35.

³⁴ НВ ДАЧО. Ф. Р-6121. Оп. 2. Спр. 3242. Арк. 137.

³⁵ Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Єршов Анатолій Григорович. Український історик, активний учасник краєзнавчого руху 20-х рр. // Репресоване краєзнавство (20-30-і роки). К., 1991. С.

341.

³⁶ Порада С. Ніжинські інститути на XV роковини Жовтня // Записки Ніжинського інституту соціального виховання (далі – Записки НІСВ). Ніжин, 1932. Кн. XII. С. VIII.

³⁷ НВ ДАЧО. Ф. Р-6121. Оп. 1. Спр. 497. Арк. 21-22.

³⁸ Там само. Арк. 22.

³⁹ Інститут рукопису національної бібліотеки України імені В.Вернадського НАН України. Ф. XXIX. Спр. 1825. Арк. 2.

⁴⁰ Там само. Арк. 1.

⁴¹ Петровський М. З матеріалів до історії м. Ніжина // Записки НІСВ. Ніжин, 1932. Кн. XII. С. 75-109.

⁴² Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. П-1665. Оп. 1. Спр. 285. Арк. 5.

⁴³ Постанова Чернігівського облбюро КП(б)У від 13 серпня 1933 р. “Про XII книжку “Записок Ніжинського інституту” // Більшовик (Чернігів). 1933. 24 серпня. № 189.

⁴⁴ ДАЧО. Ф. П-1669. Оп. 1. Спр. 329. Арк. 1.

⁴⁵ Цит. за: Дмитрієнко С. Невідомі сторінки біографії Миколи Петровського // Україна на порозі XXI століття: актуальні питання історії: Збірник наукових праць. К., 1990. С. 177.

⁴⁶ ДАЧО. Ф. П-1665. Оп. 1. Спр. 285. Арк. 1.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Там само. Арк. 2, 9.

⁵⁰ Заруба В. Знищення київської школи істориків Михайла Грушевського (За матеріалами архіву ВУАН) // Сучасність. 1996. № 5. С. 115.

⁵¹ Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинський державний педагогічний університет імені Миколи Гоголя. Ніжин, 1999. С. 160.

Олексій Ясь

УКРАЇНСЬКА ЗАРУБІЖНА ІСТОРІОГРАФІЯ 1945-1991 РР.: ПРОБЛЕМА ПОКОЛІНЬ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ДОСЛІДНИЦЬКОЇ ПРАЦІ

З кінця XVIII ст. помітним явищем нової історії стала

руйнація вертикальної соціальної структури європейських суспільств. Вона зумовила переміщення та еміграцію великих мас людей з різних соціальних спільнот за кордони держав, в яких відбувалися руйнівні революції та громадянські війни XVIII-XIX ст. Серед них було чимало вчених та взагалі освічених людей, які в суспільному середовищі іншої країни виступали як організатори самобутнього, альтернативного варіанту національної культури та науки. В XX ст. вчені вже складали окрему соціальну групу населення, як в своїх країнах, так і на еміграції. До того ж технологічний поступ надав доволі великі можливості для поширення широкого спектра ідей та цінностей. В цей час склався своєрідний феномен наукової еміграції. Її пріоритетне завдання полягало у виробництві наукової продукції та поширенні національних культурних і освітніх традицій на еміграції, які дискримінувалися або були взагалі заборонені на Батьківщині. В українській історичній та суспільно-політичній думці на еміграції альтернативний варіант опозиційної науки реалізувався під знаком національно-державницьких ідей, які в Радянській Україні в 20-і роки XX ст. побутували в завуальованій формі, а з 30-х років стали взагалі забороненими.

Доля наукової еміграції складалася по-різному і залежала від багатьох чинників: поповнення свіжими кадрами, швидкості етнонаціональної асиміляції, рівня адаптації до соціокультурного середовища та інтелектуальної атмосфери в країні проживання тощо. Як правило тривалість існування наукової еміграції не перевищувала відрізка часу необхідного для відтворення людського покоління (20-25 років). У випадку з українською та російською науковою еміграцією, які одержали два могутніх приливи вигнанців і втікачів у XX ст. (міжвоєнна хвиля 20-30-х років та повоєнна еміграція після 1945 р.), термін її побутування майже подвоївся і склав 40-50 років. Тотальна заборона та величезна за своїми масштабами руйнація національних цінностей і традицій Радянською владою на протязі понад 70 років призвели до ситуації, коли вони зберігалися та певним чином відтворювалися безпосередньо в середовищі наукової еміграції. Відсутність власної національної держави виявилася могутнім джерелом, яке підживлювало націо-

нально-державницькі ідеї і одночасно сприяло актуалізації державницької історіографічної спадщини з огляду на ідеологічні лещата, в яких перебувала українська наука в СРСР. Проте, тривалий час побутування на еміграції, зміна генерацій, соціокультурних умов, інтелектуальні новації та впливи західного світу, врешті-решт зміна самої історичної реальності зумовили еволюцію "державницьких підходів" до історії України, які репрезентували історики на еміграції. Останнє стає зрозумілим, коли взяти до уваги, різний рівень інтеграції кількох поколінь українських учених до інонаціонального суспільства, серед яких дослідники найстаршої генерації вважали себе представниками української науки за кордоном, а репрезентанти наймолодшої - здебільшого ідентифікували себе з західною історіографією.

Однією з найважливіших проблем будь-якої еміграції є проблема збереження власної самобутності в іноетнічному соціокультурному середовищі, зокрема культурних, наукових зв'язків з батьківщиною, національних традицій. Для наукової еміграції означені проблеми мають певну специфіку, обумовлену як практично-утилітарними потребами організації виробництва наукової продукції, так і необхідність фіксації свого зв'язку з національною наукою, або принаймні з певною частиною її інтелектуальної спадщини. Вони виступають як необхідна передумова функціонування еміграційної науки та збереження її національного змісту впродовж кількох генерацій. Тому проблема традицій не тільки посідає чільне місце в українській історіографії на еміграції та в діаспорі, а й обіймає доволі широкий спектр: від ідейної спадкоємності концептуальних побудов і засад реконструкції національного історичного процесу до спадкоємності наукових інституцій та зв'язку різних генерацій українських істориків. З спадкоємністю наукових традицій української історіографії та новими теренами їх побутування пов'язане й походження термінів, які використовуються для вирізнення історичної науки на еміграції та в діаспорі.

Терміни "українська зарубіжна історіографія", "українська зарубіжна історична наука", "зарубіжне українознав-

ство" увійшли до наукового обігу на зламі 80-90-х років, коли процес руйнації ідеологічних догматів набув значних масштабів, зокрема щодо критики "буржуазно-націоналістичних фальсифікаторів історії"¹. Його звичайно використовують для позначення української історіографії поза межами України у тривалому хронологічному діапазоні 20-80-х років. Поряд з ним у сучасній українській історіографії побутують й інші дефініції: "еміграційна історіографія", "історична наука у діаспорі", "діаспорна історіографія", "українська західна історіографія", "українська історіографія в західному світі" тощо. Походження терміна "українська зарубіжна історіографія" очевидно пов'язано з пошуками нейтрального, вільного від ідеологічного забарвлення заміни². Нині цей термін вживають як для позначення міжвоєнного періоду 20-30-х років³, так і щодо повоєнної історіографії на еміграції в 40-80-і роки⁴. Натомість українські дослідники в діаспорі використовують де-що іншу термінологію: українська еміграційна історіографія (20-30-і роки) та "українська вільна (незалежна, незалежницька) історична наука" стосовно періоду, який розпочався після 1945 р. Останній походить від розміщення українських наукових установ та осередків поза межами "залізної завіси" в країнах "Вільного світу". Він використовувався для протиставлення українській радянській ("підсоветській") історіографії, зокрема для позначення підпорядкованості та залежності останньої від офіційної ідеології в СРСР, і ввійшов до наукового обігу у повоєнний час⁵. Його поява мабуть пов'язана з політичними реаліями біполярного світу. Вона була невинуватою, про що свідчить процес конституювання наукових інституцій на еміграції. За версією М. Антоновича назву нової інституції - Українська вільна академія наук, яка мала об'єднати всіх українських учених на еміграції, запропонував у 1945 р. історик і літературознавець В.В. Міяковський та підтримав археолог П.П. Курінний. Обидва - колишні члени ВУАН⁶.

Подібні прецеденти щодо назв деяких установ мали місце й раніше, згадаємо хоча б назву вищого навчального закладу заснованого науковою еміграцією в січні 1921 р. у Відні - Український вільний університет. Однак, поширенню терміна "українська вільна наука" сприяла не тільки

назва нової інституції, яка мала відобразити традиції спадкоємності з ВУАН та конфронтацію з радянською наукою, а й поступове наповнення її новим змістом відповідно до новітніх соціокультурних умов та засад організації дослідницької праці. Щодо хронологічних меж застосування цього терміна існують різні погляди. На думку проф. Л.Винара, цілком правомірно його використання з 1952 р., після завершення переїзду більшості наукових установ та вчених із Західної Німеччини та інших західноєвропейських країн до США і Канади, тобто стосовно доби, в яку витворилися відносно сталі умови та засади організації наукової праці на еміграції та у діаспорі. Відтак 50-70-ті роки Л.Винар поділяє ще на два періоди, виходячи головними чином з критеріїв організаційного оформлення історичної науки: переходовий (1952-1964 рр.) та третій - з 1965 р., коли постало "Українське історичне товариство" (УІТ) і часопис "Український історик"⁷. Ряд науковців поширює використання терміна "українська вільна наука" на період 1945-1952 рр.⁸ У науковому обігу побутує й спеціальний термін для позначення періоду 1945-1952 рр. - "DP Period"⁹ або "таборовий період"⁹. Питання щодо періодизації розвитку української історичної науки поза межами УРСР в 50-80-і роки й досі лишається дискусійним. Її пов'язують або з загальним станом та організаційним оформленням окремих установ та інституцій, або з певною генерацією науковців.

Після закінчення війни радянські війська встановили контроль над територією ряду країн Східної Європи, в яких у передвоєнні та воєнні роки осіла і розгорнула національно-культурницьку і наукову роботу українська еміграція. Нові обставини примусили емігрантів шукати порятунку у західних зонах окупації у Німеччині та Австрії. На західнонімецьких землях у таборах для переміщених осіб у відносно сприятливих умовах зібралися науковці з колишніх східно- та центральноєвропейських центрів (Варшави, Праги, Подебрад, Берліна, Відня) та емігранти з Західної України та Наддніпрянщини. Наприкінці 40-х років ХХ ст.

* Примітка. Скорочення від англ. Displaced Persons - переміщені особи, тобто період переміщених осіб.

з Німеччини і частково з інших країн розпочалося масове розселення до Америки, Канади, Австралії, Латинської Америки та інших держав світу¹⁰. Як і перша, міжвоєнна еміграція (20-30-і роки), друга хвиля еміграції мала масовий характер, обумовлений воєнною добою та рядом політичних чинників. Відзначимо, що дехто з науковців іменує повоєнну еміграцію 40-х років третьою хвилею, а довоєнну (до 1914 р.) та міжвоєнну еміграцію - відповідно першою та другою¹¹. На думку українського соціолога та психолога О.Кульчицького, який спирається на студії французьких дослідників, зокрема на праці Г.Гурвіча, обидві еміграції (міжвоєнну і повоєнну) доцільно розглядати як відмінний тип стосовно відомих еміграційних хвиль. Вони, стверджує дослідник, повстали під впливом "колективних страхів і терпіння, - доволі потужних, щоб зрушити маси". Для означення такого типу еміграції він пропонує термін "дифузної або розливної еміграції", який, на відміну від побутуючих тогочасних дефініцій воєнна або політична еміграція, краще відображає її соціальну та психологічну мотивацію, загальну структуру потреб та цінностей¹². Очевидно, що за такого характеру першої та другої еміграції поза межами України опинилися представники найрізноманітніших соціальних верств, прошарків та груп, серед яких було чимало науковців. Тому термін побутування наукової еміграції 20-х років, що традиційно визначається в 20-25 років¹³, завдяки приливу нової, повоєнної хвилі вчених-емігрантів, продовжився майже удвічі.

За даними українських наукових товариств та інституцій на території Західної Німеччини опинилося 277 науковців, у т.ч. 119 професорів університетів та вузів¹⁴. Наслідком такої концентрації наукової еміграції стало швидке відновлення довоєнних та створення нових дослідницьких товариств, інституцій та вищих навчальних закладів. Відбулася й своєрідна "зустріч" кількох генерацій українських емігрантів: старої міжвоєнної еміграції, нової хвилі з Радянської України та вигнанців з Волині та Галичини. "На еміграції настала своєрідна духова, культурна соборність українська", - згадував Б.Крупницький¹⁵. Серед емігрантів було й чимало науковців, які раніше працювали в академічних установах УРСР. Оцінюючи появу нової

хвилі еміграції, проф. О.Оглоблин зазначав: "Стався великий вилом у тому китайському мурі, що протягом понад двох десятиріч років відгороджував українську історичну науку"¹⁶. Проте, взаємовідносини між представниками різних хвиль еміграції склалися не просто, спричиняючи конфліктні ситуації у політизованому середовищі емігрантського життя. Зокрема, Л.Биковський розглядаючи розвиток української політичної думки вказував, що повоєнна доба стала часом поширення "всеукраїнського великодержавницького світогляду"¹⁷. Його впровадження не сприяло встановленню толерантних відносин у таборах для переміщених осіб, які утворювали строкату палітру політичних поглядів, інтелектуальних та культурних уподобань. Характеризуючи ситуацію, яка склалася в "таборовий період" В.Маруняк відзначав: "Зустріч двох українських ментальностей людини з центральних етнографічних земель і з західних областей що формувалися у відмінних політичних і культурних умовах, зустріч в еміграційних обставинах двох українських світів з відмінними світоглядом-психологічними наставленнями, викликала глибокі внутрішні потрясіння"¹⁸.

Напружену психологічну атмосферу ускладнювали постійні розшуки радянських представників та чутки про можливість репатріацію до СРСР¹⁹, що сприяли надмірній підозрілості, від якої не залишились осторонь і наукові кола. Щоправда такі побоювання були далеко небезпідставними, як свідчить історія з таємничим зникненням в 1949 р. відомого історика літератури, етнографа В.П.Петрова. Тривалий час на еміграції вважали, що його викрали радянські агенти²⁰. Виникали й конфліктні ситуації. У жовтні 1947 р. на сторінках часопису "Українські вісті" з'явився відкритий лист, в якому на підставі праць 1938-1940 рр. звинувачувався у москвофільстві та антипатріотизмі один з найвідоміших представників нової хвилі наукової еміграції проф. О.П.Оглоблин. На його захист виступили ряд відомих українських істориків, зокрема Б.Крупницький та С.Підгайний, які в категоричній формі відкинули висловлені звинувачення²¹. Деякі конфлікти виникали здавалося б на ґрунті елементарних непорозумінь, яких можна б було

уникнути за нормальних умов наукової діяльності. Так, програмна стаття започаткованого 1946 р. фахового часопису з геральдики, генеалогії та інших спеціальних історичних дисциплін, в якій пропонувалося відновити довоєнне "родовідне товариство"²², викликала ряд звинувачень у спробі впровадити становий поділ та шляхетство на еміграції. Останні набули такого розголосу, що співробітники часопису були вимушені подати докладні роз'яснення щодо програми діяльності майбутньої інституції та відповідати на зауваження опонентів²³. Подібні конфлікти спалахували й пізніше, після переїзду значної частини вчених до Північної Америки, який спричинився до розпорошення наукової еміграції. Проте, вони мали дещо інше підґрунтя. В цей час виявилися й об'єктивні чинники, які впливали на взаємовідносини між різними генераціями істориків-емігрантів: фахова підготовка, необхідність адаптації до інтелектуальної атмосфери західного наукового світу, поступова зміна дослідницьких пріоритетів тощо. Ряд науковців, особливо після заокеанської переселенської хвилі кінця 40-х-початку 50-х років, працювали в західних советознавчих та славістичних центрах у межах спеціальних програм по вивченню СРСР та країн східного блоку, що суттєво позначилося на зміні проблематики досліджень, зокрема у напрямку домінування студій з історії нового та новітнього часу, досліджень з політичної історії та міжнародних відносин, історіографічних і бібліографічних оглядів радянських праць. Наприклад, в 1950-1959 рр. ряд українських істориків у ФРН працювало в американському Інституті для вивчення СРСР²⁴, що спричинило певну метаморфозу їхньої традиційної, профільної проблематики. Зокрема, Б.Крупницький та В.Дубровський, відомі здебільшого як дослідники української історії XVIII ст., у виданнях Інституту для вивчення СРСР подали історіографічні огляди розвитку української історичної науки в Радянській Україні²⁵. Один з найвідоміших істориків українського права Л.Окіншевич, працюючи в Бібліотеці Конгресу США у Вашингтоні (1954-1969), опрацьовував бібліографію радянських видань присвячених Латинській Америці та повоєнній історії Сполучених Штатів²⁶. Дехто з науковців працював взагалі не за фахом. Зокрема, самотній і та-

лановитий вчений І.Лисяк-Рудницький протягом 1954-1955 рр. працював контролером в міському транспорті Філадельфії²⁷. Не дивно, що за таких обставин та умов еміграційного життя ряд дослідників змушені були на десятки років покинути систематичну дослідницьку працю, випускаючи здебільшого популяризаторські студії, які за виразом О.Пріцака творили "ілюзію наукової праці". На його думку, такі метаморфози в українській науці на еміграції спричинилися до виникнення проблеми "декласованого вченого", відірваного від наукового середовища²⁸. Натомість його опоненти звинувачували дослідника в надмірній генералізації понять, зокрема щодо проблеми "декласованості", та гіперболізації окремих явищ²⁹.

З плином часу пішли з життя більшість українських істориків, які спеціалізувалися у студіях з обсягу українського середньовіччя (М.Андрусак, І.Борщак, М.Ждан, Б.Крупницький, В.Мацяк, Л.Окіншевич, Я.Пастернак, Н.Полонська-Василенко, М.Чубатий, А.Яковлів та ін.). Дехто з науковців молодшої генерації, приховував свою участь у Другій світовій війні на боці вермахту, побоюючись переслідувань місцевої влади. Серед них був передчасно померлий, талановитий дослідник історії Галицько-Волинської Русі, учень польського історика Оскара Галецького Павло Грицак (1925-1958), який під час війни служив в українській стрілецькій дивізії СС "Галичина"³⁰. Якщо наприкінці 40-х в Історичній секції УВАН за визнанням Б.Крупницького було найбільше фахівців XVIII ст. та ряд дослідників, які працювали над княжою добою (X-XI ст.)³¹, то на початку 70-х років М.Чубатий сформулював ситуацію з дослідження історії Старої України як вкрай критичну³², а Л.Винар наприкінці 70-х відзначав, що "молодшого доросту української медієвістики немає..."³³.

Впродовж 70-80-х років в українській зарубіжній історіографії з'явилася нова, здебільшого англомова генерація дослідників, більшість представників якої одержали освіту поза межами України. Вони зазнали не тільки впливу західної думки, а й частки російської еміграційної історіографії, яка була широко репрезентована в університетських центрах США й тривалий час домінувала серед

науковців, що працювали в галузі східноєвропейської історії³⁴. Зокрема, Л.Шанковський перераховував ряд російських істориків, вихідців з України, які, на його думку, стали апологетами великодержавницької схеми російської історіографії³⁵. М.Чировський, історик української економіки, в полемічному запалі відзначав: "...страшно стає, до чого докотилася західна історична наука про минуле Східної Європи. Вона, загально беручи, готова прийняти кожний російський фальсифікат за історичний факт, а українську точку зору - за тенденційну, що з наукою нічого спільного немає"³⁶. Такий стан речей, вважав І.Лисяк-Рудницький, пояснювався тим, що "...погляди й інтерпретації, що їх традиційно захищає російська наука, стали загальнопоширені, і їм довіряють, не перевіряючи їх засновків"³⁷. Наслідком таких впливів, на думку, одного з відомих представників найстарішого покоління, історика права, проф. М.Чубатого стало поширення комплексу "меншовартості", що позначився на творчості деяких дослідників молодшої генерації, які вважали "...що невеличка живуча ще кількість українських істориків старої школи позбавлена історичної об'єктивності, коли вони шукають початків українського народу в такій незвичній для них давнині (VI ст. - Авт.)"³⁸. Водночас подібні погляди ряду представників нового покоління певною мірою слід розглядати як своєрідну реакцію на впровадження стереотипів "патріотичного висвітлення історії", які побутували у наукових колах діаспори. "Як у наукових і освічених кругах інших народів, так і в нас виводиться спеціальна порода так званої "патріотичної науки", ближчої до дилетантизму, ніж популяризаторства (здібні популяризатори також потрібні!). Представники цього напрямку виписують "на славу неськи України" різні патріотичні й тенденційні речі макулатурної вартості...", - зазначав О.Домбровський³⁹. Відтак констатував І.Лисяк-Рудницький: "...не є тайною, що теж українська інтелігентна молодь у США й Канаді бунтується проти "обрядового патріотизму", дух якого панує всевладно в наших установах, пресі, культурних влаштуваннях і т.д."⁴⁰. Таким чином, ряд чинників наукового розвитку, як-то зміна соціокультурного середовища та інтелектуальної атмосфери дослідницької праці, адаптація до но-

вих умов, а згодом поступова інтеграція до західного наукового світу вчених-емігрантів, зокрема участь у дослідницьких програмах советознавчих, славистичних інституцій та інших спеціальних центрів, наявність кількох генерацій істориків з різною фаховою підготовкою та життєвим досвідом, еволюція дослідницьких пріоритетів у хронологічному та проблемному відношенні, відірваність від основної частини національної архівної спадщини, високий рівень політизації еміграційного життя об'єктивно сприяли звороту дослідників до опрацювання проблеми генерацій в українській зарубіжній історіографії. Більше того у добу біполярного поділу світу (1945-1991) вона стала центральною проблемою наукового розвитку української історичної науки на еміграції та в діаспорі.

Своєрідний родовід генерацій українських істориків на еміграції стосовно національної історіографії уклав О.Оглоблин⁴¹. Реконструкція Оглоблина 1957 р. побудована на засадах особистого зв'язку між істориками різних генерацій за принципом "вчитель - учень" з виключною увагою до місця фахової підготовки та початку наукової кар'єри кожного вченого. Родовід істориків на еміграції вчений розпочинає з В.Липинського, Д.Дорошенка та ряду інших дослідників (В.Біднов, Р.Лашенко, О.Лотоцький, В.Прокопович, С.Шелухін, А.Яковлів та ін.), які "посіли своє місце в українській історіографії до 1917 р."⁴². Представники другої генерації (І.Борщак, В.Заїкин, Б.Крупницький, С.Наріжний, Д.Оляничин та ін.), за схемою автора, одержали історичну освіту та започаткували свої наукові студії здебільшого за кордоном. Деякі з них були студентами Д.Дорошенка, В.Липинського та інших істориків першої генерації. Третя генерація дослідників (Михайло Антонович, І.Лодький та ін.) з'явилася в українській історіографії 30-х років. Її представники належали до числа наймолодших студентів вчених першої генерації. Майже всі вони закінчили УВУ, УНІ-Б чи Варшавський університет. Нарешті четверта генерація українських істориків-емігрантів з'явилася на науковій авансцені після Другої світової війни. Окрім особистого зв'язку між істориками, місця фахової підготовки та початку вченої кар'єри, проф. Ог-

лоблин розглядає характерні риси наукових студій кожної генерації, зокрема їх спрямованість, пріоритетні напрями досліджень, джерельну базу, ставлення до європейської науки тощо. На думку Оглоблина, перша генерація відзначалася, насамперед, в частині написання синтетичних студій з української історії та історіографії, популяризаторських праць і досліджень у галузі політичної історії XVI-I-XVIII ст., історії права та церкви, які сприяли "формуванню державницької концепції українського історичного процесу"⁴³. Натомість історики-емігранти другої генерації спиралися в своїх студіях з української історії на західноєвропейські джерела. "Специфічною ознакою цієї генерації вчених був безпосередній зв'язок з західноєвропейською історичною наукою та інтенсивне використання західноєвропейських документальних джерел у студіях з української історії, які заклали важливу основу для подальшого розвитку української історіографії", - зазначав історик⁴⁴. Аналізуючи науковий доробок третьої генерації, Оглоблин, відзначав з одного боку схильність до "історичного синтезу", з іншого - виразний вплив західноєвропейських політичних ідей 20-30-х років. Щодо їхніх узагальнюючих студій, то вони, на його думку, "були можливо передчасними та почасти схильними до публіцистики"⁴⁵. Серед них доцільно згадати розвідку Мирона Кордуби, в котрій висунута теза про литовську добу як "найважливіший момент в історії України"⁴⁶, відому формулу Михайла Антоновича про "колонізацію як найбільше міжнародне історичне досягнення України" в його синтетичному курсі з української історії⁴⁷ та інші. Четверта генерація істориків за схемою Оглоблина складалася з науковців, які не завершили власні студії через війну та молодих дослідників, що одержали освіту впродовж 40-х років⁴⁸. Вони опрацьовували княжу і козацьку добу, історію права, церкви та новітню історію. Принагідно відзначимо, що традиційний проміжок часу (10-15 років), які дослідник відводить в своїй реконструкції для істориків першої-третьої генерацій, для четвертої збільшується до 20 років. Слід підкреслити, що принцип особистого зв'язку "вчитель - учень - учні учнів" використано і Н.Полонською-Василенко, в її таблиці "Школа істориків України В.Антоновича"⁴⁹. Остання в 70-і ро-

ки стала навіть формальним приводом для жвавої наукової дискусії стосовно спадкоємності наукових традицій в діаспорі⁵⁰. Щодо реконструкції Оглоблина, то хоча принцип особистого зв'язку використовується як провідний, але не абсолютизується стосовно інших. Натомість він пов'язаний з низкою інших чинників (фахова підготовка, характер студій, основна проблематика, умови дослідницької праці), сукупність яких утворює основні засади реконструкції.

Проблему генетичної реконструкції наукового процесу (генерацій істориків) в українській історіографії порушували й інші вчені⁵¹. Еміграційна історіографія в цих реконструкціях розглядалася як частина загальнонаціонального наукового процесу. Так, М.Чубатий, який уклав свою схему цього процесу, виділивши п'ять генерацій науковців, розпочав її з сучасника Т.Шевченка, М.Костомарова та його "ідеологічного маніфесту" - "Книги буття українського народу"⁵². Другу генерацію складали українські історики, які заявили про себе в останню чверть XIX ст. (В.Антонович, М.Драгоманов, О.Левицький, О.Лазаревський та ін.), третю - М.Грушевський та його сучасники, четверту - учні Грушевського, які "майже всі стали істориками державниками"⁵³. П'яту і останню в схемі Чубатого генерацію українських істориків складали дослідники, які одержали фахову підготовку в 30-і роки і пізніше в Західній Україні, на еміграції та в Радянській Україні до 1930 р. Цю генерацію вчений поділяє на дві частини: старшу, яка "мала ще якусь змогу набирати вчення від українських професорів, в Україні чи на еміграції, які ще належали до четвертої генерації" та молодшу, яка таких можливостей вже не мала⁵⁴. В цьому розриві особистого зв'язку між істориками четвертого та п'ятого покоління проф. М.Чубатий вбачав головну загрозу для розвитку української зарубіжної історіографії. У повоєнний час (після 1945 р.) цей зв'язок існував не в останню чергу за рахунок міжвоєнної еміграції та вчених-емігрантів з Радянської України. Н.Полонська-Василенко в своїй студії присвяченій репресованим науковцям нарахує принаймні 11 істориків та дослідників суміжних дисциплін, які в 20-30-і роки працювали в системі

ВУАН: В.Т.Гришко, В.В.Дубровський, В.С.Козловська, Н.Л.Кордиш, П.П.Курінний, В.В.Міяковський, О.П.Оглоблин, Л.О.Окінішев, С.О.Підгайний, Н.Д.Полонська-Василенко, К.Т.Штепа⁵⁵. Окрім того, слід згадати ряд учених, які одержали фахову освіту та розпочали наукову діяльність в Радянській Україні (С.Килимник, П.В.Одарченко, В.П.Петров, В.А.Шугаєвський, Ю.В.Шевелєв та О.В.Юрченко). Наприкінці 50-х років розглядаючи кількісний склад українських істориків у діаспорі та їх розподіл за генераціями Л.Винар констатував: "...під сучасну пору маємо три генерації істориків. Це передусім старше покоління з поважним науковим стажем, середнє покоління 1930-их та 1940-их років і наймолодші історики, що проявили себе в 1950-их роках. За нашими підрахунками у вільному світі активно працює коло 40 професійних істориків"⁵⁶. Відзначимо, що зі своїх обрахунків дослідник вилучив науковців, які працювали в галузі сучасної історії. Впродовж 70-х років до української історіографії ввійшла нова генерація науковців (С.Величенко, Г.Грабович, З.Когут, Б.Кравченко, Т.Приймак, О.Субтельний, І.П.Химка, сестра С.Сеник та ін.)⁵⁷, характерними рисами якої стала англomовність та орієнтація на потреби західного наукового та культурного загалу. Ряд українських науковців працювали в галузі славістики та советології. В біографічному довіднику з обсягу советології, виданому 1990 р. в СРСР, подано відомості про 5 українських дослідників: В.Дмитришина, С.Горака, Т.Гунчака, К.Савчука та Р.Шпорлюка⁵⁸. Проте, реальна кількість українських науковців, які працювали у цих галузях в 70-80-і роки була значно більшою. "Найновіше покоління українських істориків, - відзначав Л.Винар, - яке вийшло з американських і канадських високих шкіл, за малими винятками, ще себе задовільно не проявило. На увазі маємо їхні друковані наукові праці присвячені українській історичній тематиці. Також треба підкреслити, що значна частина українських дослідників присвячує свою увагу советознавчій проблематиці, яка у великій мірі є доменною дослідів політичних наук..."⁵⁹. На появу молодшої генерації істориків і зміну дослідницьких пріоритетів вказували й інші вчені, зокрема О.Пріцак. Останній дещо інакше оцінював нову ситуацію, що склала-

ся в українській зарубіжній історіографії в 70-і роки: "...в міжчасі підросла нова генерація вчених, вихованих уже в американських і канадських університетах, які займають там нараз керівні позиції. Мабуть, це не був випадок, що появилось біля 20 талановитих істориків, з яких майже всі займаються або часами боротьби за створення Української Держави 1917-1920 рр., або новітніми часами поневолення підсовєтською Україною... У порівнянні до них історики, що займаються іншими добами (напр. ХІХ стол., козацькою), працюють звичайно поза системою департаментів історії; крім того серед них ще й досі не виявилось помітніших талантів..."⁶⁰. Відтак наприкінці 70-х років Л.Винар констатував, що "тепер діють представники трьох історичних генерацій - історики, які одержали свою освіту в Україні і там зачали свою наукову діяльність; дослідники, які народилися в Україні і студіювали в європейських або американських університетах, і вкінці, історики українського походження, які народилися в Америці або Канаді і студіювали в країнах їхнього народження"⁶¹. Принагідно відзначимо, що в українській зарубіжній історіографії у 50-60-і роки практично повністю зійшла з авансцени генерація істориків, які розпочали наукові студії в дореволюційну добу (І.Ф.Власовський, В.В.Дорошенко, Д.І.Дорошенко, П.І.Зайцев, З.Ф.Кузеля, М.О.Міллер, В.В.Міяковський, І.І.Огієнко, В.Ю.Січинський, І.Токаржевський-Карашевич, М.Д.Чубатий, В.М.Щербаківський, В.А.Шугаєвський, А.І.Яковлів) та міжвоєнний період (І.Борщак, Б.Крупницький та інші)⁶². Спробуємо стисло розглянути зазначені генерації вчених, які можемо вирізнити за кількома ознаками (період народження, початок наукової діяльності). Хронологічно термін появи нової генерації здебільшого окреслюється в 20-25 років. Він може бути дещо продовжений або зменшений в залежності від переломних подій історії, що зумовили значні метаморфози наукового процесу. На нашу думку, аналіз біобібліографічних матеріалів 193 вчених, які працювали в 1945-1991 рр. в ді-

* Див.: Ясь О.В. Державницька традиція в українській зарубіжній історичній науці 1945-1991: Дис... канд. іст. наук: 07.00.06.К., 2000. Додатки В, Д, Е, Ж. С.287-296.

аспорі, дозволяє вирізнити чотири генерації за часом їх народження, що певним чином обумовили час входження останніх в історичну науку: І генерація до 1890 р., II - 1890-1916 рр., III - 1917-1938, IV - після 1938 р. Такий підхід є доволі умовним, зокрема щодо вчених, які народилися на межі означених періодів, але в цілому відображає загальні тенденції стосовно вказаних груп дослідників. І генерація з запропонованої вибірки складається з 25 дослідників, більшість з яких народилася в Наддніпрянській Україні (15) та інших регіонах Російської імперії (3) і тільки 6 репрезентувало західноукраїнські землі. Вищу освіту представники цієї генерації здобули переважно в Російській імперії (16), в європейських університетах (5) та Галичині (5). Північноамериканські вищі школи відсутні взагалі. Свої наукові дослідження вони здебільшого розпочали ще до Першої світової війни. Дехто з них, як В.Дорошенко, Д.Дорошенко, здобули визнання ще до 1917 р. Натомість серед представників II генерації (88 з 193 дослідників за нашим поділом) вже переважають галичани та вихідці з Західної України (46). Наддніпрянці (30) та народжені в інших регіонах Російської імперії (3) поступаються за своєю кількістю. В освітньому плані домінують європейські університети (31), навчальні заклади Галичини (24), Російської імперії (15) та СРСР (14). Проте, з'являється ряд учених, що здобули вищу освіту в Українських вищих навчальних закладах (9) в Європі (УВУ та інші) та вищих школах США і Канади (11). Восьмеро осіб мало вищу церковну, як правило греко-католицьку освіту. Свій шлях у науці представники цієї генерації розпочали переважно після Першої світової війни на теренах НТШ, на еміграції в Чехо-Словаччині, Польщі та Німеччині, а також в Радянській Україні у системі ВУАН або в Інститутах народної освіти (колишніх університетах). Останні опинилися на еміграції під час Другої світової війни. Третю генерацію (60 з 193) складали майже виключно вихідці з західноукраїнських земель (41) та науковці, що народилися поза межами України в Польщі, Австрії, США та Канаді (9), і тільки четверо репрезентують інші українські регіони. Представники цієї генерації навчалися здебільшого в північноамериканських (37) та європейських університетах (32), українських високих

школах в Європі (10), незначна частина у вузах Галичини (6) та СРСР (2) тощо. В українську науку вони ввійшли після Другої світової війни. Нарешті, четверту генерацію науковців, яку часто іменують англомовною (в нашій вибірці 20 з 193), складають особи, що народилися здебільшого поза межами батьківщини (12). В Україні народилися тільки п'ятеро, які емігрували на Захід з батьками в ранньому віці. Вищу освіту представники цієї генерації здобували в США, Канаді (16), Європі (7), причому в престижних університетах (Гарвард, Йель, Принстон), де часто захищали свої докторські дисертації. На науковій авансцені вони з'явилися на початку 70-х років. На жаль ми не маємо достатньо репрезентативних відомостей для порівняння окреслених груп дослідників щодо соціального походження: встановлено 79 з 193. Тому відзначимо тільки основні соціальні групи, з яких походили історики діаспори всіх генерацій: інтелігенція - 28, особи духовного звання - 23, селяни - 9, дворяни - 8, державні службовці - 5. Ще 6 осіб репрезентували інші соціальні групи. Таким чином, можна дійти висновку, що протягом 1945-1991 рр. українська зарубіжна історіографія складалася з чотирьох генерацій істориків, які працювали за різних соціокультурних умов, одержали відмінну фахову підготовку і мали свої специфічні риси наукової творчості.

Іншою важливою проблемою української історіографії на еміграції та у діаспорі була проблема адаптації до соціо- та етнокультурних умов західного світу при одночасному збереженні національної самобутності. Вона побутувала ще в середовищі міжвоєнної наукової еміграції 20-30-х років, яка здебільшого переймалася власне українськими студіями, хоча й приділяла чималу увагу популяризації здобутків національної науки для західноєвропейських дослідників⁶³. Показовою в цьому плані є наукова діяльність Д.Дорошенка, зокрема його цикл праць присвячених українсько-німецьким взаєминам у майже 900-річній хронологічній ретроспективі⁶⁴. Відтак взаємовідносини міжвоєнної еміграції та західного наукового світу можна охарактеризувати як ознайомлення зі здобутками один одного. За нових обставин ця проблема постала в

період "соборних таборів" (1945-1951 рр.)⁶⁵.

Друга половина 40-х років відзначалася піднесенням наукового руху, який ряд учених охрестили добою еміграційного або другого ренесансу⁶⁶. Тоді здавалося, що зазначена проблема дещо втратила свою гостроту. В Австрії та Західній Німеччині в 1946 р. існувало 5 українських освітніх інституцій зі статусом вищих навчальних закладів, 29 українських гімназій, 80 народних шкіл, 300 фахових курсів. Тільки в Мюнхені та на його околицях, де розміщувався ряд таборів для переміщених осіб виходило 74 українські газети та журнали, хоча тираж більшості з цих видань не перевищував 100 примірників. На теренах УВАН протягом 1946 - першої половини 1948 рр. відбулося 39 наукових конференцій⁶⁷. Однак, німецька грошова реформа 1948 р. та початок масового переїзду емігрантів до Північної Америки обумовили поступове зменшення масштабів організації громадського, культурного і наукового життя, яке стало згасати. То ж наприкінці 40-х - початку 50-х років в усіх еміграційних виданнях йшлося вже про "культурну кризу та розпорошення наукових сил"⁶⁸.

В 50-і роки ця проблема набула значної гостроти й жваво обговорювалася з перспективи загальних завдань української, зокрема наукової еміграції на північноамериканському континенті. "...воєнні події спонукали нас виїти з рідного краю в широкий світ і більше або менше включитися в наукову діяльність західного світу, серед якого ми зобов'язані ширити наукову правду про Україну, чого не можна робити у вузьких рамках українського наукового гетта. Найкраще й найуспішніше можна подавати західному світу ту українську правду в такій формі, яка йому найбільш сприйнятлива. Звідси й постулат - зв'язувати українську наукову тематику з проблематикою історії й культури народів, серед яких ми живемо, тобто нав'язувати до їхнього світу ідей", - зазначав О.Домбровський⁶⁹. Ще категоричніше формулював проблему Б.Крупницький: через паралельні історичні студії включити Україну до "загального русла європейського історичного розвитку"⁷⁰. Водночас інтеграція до західного наукового світу потребувала подолання ряду ідеологічних стереотипів на еміг-

рації. Так, І.Лисяк-Рудницький, розглядаючи функціональне призначення еміграції, з гіркотою відзначає: "Багато органів, здається взагалі неспроможні речево реферувати про події в УРСР, але неодмінно підливають мізерні окрушки фактичної інформації, якої нам найбільш не достає, соусом "патріотичних" тирад та лайкою (найчастіше під адресою власних земляків, що перебувають у полоні системи); учений чужинець скваліфікує це не інакше як типово імпотентне емігрантське ненавистництво"⁷¹. Тому покликання еміграції вчений вбачав "не так у тому, що механічно віддзеркалювати Край, але радше щоб його доповнювати"⁷².

Після заокеанського переселення українська еміграція опинилася не тільки у нових соціокультурних умовах, а й в суспільстві з відмінними від тогочасних європейських країн етнокультурними засадами розвитку. В 30-50-х роках у Сполучених Штатах та Канаді концепція "плавильного котла" етносів поступилася місцем теорії етнокультурного плюралізму, засновником якої був американський філософ Г.Каллен. Вона передбачала надання рівних можливостей та прав для розвитку всіх національних культур, елементи яких в інтенсивній взаємодії один з одним утворюють "надкультурну спільноту Америки"⁷³. Протягом другої половини ХХ ст. в Сполучених Штатах та Канаді постали мільйони діаспорні громади з доволі складною та розгалуженою структурою інституцій та організацій, які добре інтегрувалися у північноамериканське культурне середовище⁷⁴. За таких умов проблема адаптації українських емігрантів трансформувалася в проблему інтеграції до західного наукового світу, яку дехто з дослідників пропонував розв'язати через синкретичне поєднання привезеної та загальноамериканської культури. Зокрема, Л.Винар так охарактеризував взаємодію еміграції з північноамериканським культурним середовищем: "Як відомо, емігранти не лише користають і присвоюють собі певні складові часті американської культури, але заразом американське життя користує і стоїть під значним впливом "привезеної культури" емігрантів. Отже, мова йде про взаємний вплив і співжиття різних культур. Цей процес у соціологічній літературі

має назву "синкретизм" - під яким розуміють обопільні впливи й перехрещення різних культур у неоднорідному суспільстві Америки..."⁷⁵. Водночас залишалося питання щодо межі цієї інтеграції для різних генерацій українських істориків, яка обумовлювалася впливом ряду чинників. "...середнє покоління світу вільної української науки, яке пам'ятає Рідний Край, а тепер живе в умовах нового поселення і є пов'язане співпрацею у даному випадку з американською наукою, знаходиться у психологічному аспекті на грані двох світів - старого й нового, тобто давньої батьківщини й нового місця поселення та його умовин. З огляду на вище сказане те середнє покоління є змушене силою обставин виконувати вимоги двох інтелектуальних атмосфер. Інакше справа мається зі старшим поколінням, яке живе давнім минулим, тобто, находячись фізично на бруківках Нью-Йорку, блукає духом по Хрещатику", - зазначав І.Лисяк-Рудницький⁷⁶. Наслідком означених вище метаморфоз стало те, що ряд провідних українських науковців у процесі адаптації до нових умов були змушені змінити свої дослідницькі пріоритети, а в деяких випадках - навіть фах відповідно до вимог тамтешнього ринку праці. Відтепер їхні дослідницькі зацікавлення з одного боку мусили відповідати науковим потребам Нового Світу в умовах конфронтації з Радянським Союзом, а з іншого - принаймні зберігати певний зв'язок з їхньою колишньою проблематикою.

Показовим щодо цих процесів слід вважати проблему мови для наукової продукції українських науковців. Навіть в "Українському історичному", в науковому журналі, де традиційно друкувалися україномовні матеріали, редколегія в 1969 р. (на 6-му році його існування) ухвалила рішення про публікацію статей основними світовими мовами, що відкривало шлях для англійських праць⁷⁷. Про рівень інтеграції молодшої генерації до англійського світу свідчить доволі цікавий відгук М.Антоновича, який в 1980 р. розглядав як позитив успіхи наукової молоді у вивченні української мови⁷⁸.

Відмінними були погляди істориків різних генерацій й стосовно оцінки процесів в СРСР, зокрема в частині наукових та культурних контактів. Представники старшого поко-

ління та емігранти з Радянської України (Б.Мартос, В.Дубровський, О.Юрченко та ін.) здебільшого скептично-негативно оцінювали будь-які зміни радянської дійсності, зокрема хрущовську відлигу⁷⁹. Натомість науковці, які посіли своє місце в українській історіографії по Другій світовій війні та деякі представники міжвоєнної еміграції вважали, що боротьба з радянською історіографією відіграє в еміграційній науці непомірно велику роль. Дехто з них (В.Голубничий, І.-С.Коропецький, М.Лабунька, І.Лисяк-Рудницький та ін.) домагалися навіть встановлення контактів між українською науковою громадськістю в УРСР та діаспорі, що знайшло своє відображення в заяві 35-ти американських професорів українського походження 1967 р.⁸⁰ Цю акцію різко засудила Управа НТШ в Америці, Український конгресовий комітет Америки та інші емігрантські політичні організації. Відзначимо, що й на міжнародних форумах, полемічні дискусії українських істориків з колегами з СРСР, часто відзначалися гострою, непримиримою конфронтацією. Під знаком цієї конфронтації, відбувся XI Стокгольмський Міжнародний конгрес історичних наук (21-28 серпня 1960 р.), в якому взяли участь сім українських істориків з діаспори (Ю.Борис, Б.Галайчук, Б.Кентржинський, І.Лисяк-Рудницький, Т.Мацьків, Я.Пеленський, П.Феденко)⁸¹. Оцінюючи означені явища з перспективи часу, О.Субтельний в розвідці 1993 р., відзначав, що історики діаспори витратили занадто багато сил на конфронтацію з "російськоцентричною советологією на Заході та комуністичною інтерпретацією українського історичного процесу в СРСР", яка стала на заваді плідному науковому розвитку⁸².

Повоєнний процес організації наукового життя розгорнувся у двох напрямках: 1/ відновлення традиційних товариств передвоєнної доби та 2/ створення нових інституцій під егідою УВАН, які мали об'єднати всіх українських науковців, що опинилися на еміграції⁸³. Наприкінці 1945 р. у Мюнхені, на основі злиття викладацько-професорського складу празького УВУ та берлінського Українського наукового інституту відновив свою діяльність Український вільний університет. Колишні співробітники ВУАН, здебільшо-

го наддніпрянці та частина дійсних членів НТШ у Львові, які прагнули ширшого об'єднання науковців, зорганізувалися у межах створеної того ж року УВАН. Її історично-філософська секція складалася з 40 членів⁸⁴. 30 березня 1947 р. в Мюнхені на загальних зборах була поновлена діяльність НТШ⁸⁵. Серед її членів переважали галичани. Ця інституція, за висловом О.Оглоблина "продовжила генеалогію організаційного розвитку української науки"⁸⁶.

В 1947 р. між НТШ та УВАН розпочався тривалий конфлікт "за першість", який надовго став руйнівним, деструктивним чинником в українському науковому процесі на еміграції. Формальним приводом цієї конфронтації стало намагання об'єднати НТШ та УВАН під егідою однієї академії, в якому кожна з інституцій вбачала зазіхання супротивної сторони на свої традиції та структуру. Відтак між двома науковими осередками точилася нищівна боротьба за титул "першої Академії"⁸⁷.

З воєнної доби продовжували свою діяльність Український суходільний інститут, Український морський та океанічний інститути, які виникли в 1940 р. у Варшаві⁸⁸. Проте, останні були радше асоціаціями вільних дослідників з певними науковими зацікавленнями з обсягу історії та з виразними нахилом до геополітичних студій, ніж дослідницькими інституціями. Члени зазначених інститутів, одним із засновників яких був Л.Биковський, власним коштом, невеликим накладом видавали власні студії з напівекзотичними концепціями чорноморської геополітики. В 1945-1951 рр. повстало ще кілька дослідницьких інституцій історичного профілю. 13 серпня 1946 поновила свою діяльність Церковна-археографічна комісія при Апостольській Візитатурі українців-католиків, яка була заснована у березні 1944 р. у Львові. Того ж року за ініціативи Ліги українських політичних в'язнів засновано Науково-дослідний інститут української мартирології. Однак, вони проіснували короткий час і припинили своє існування наприкінці 40-х років⁸⁹.

Після повоєнної трансатлантичної хвилі еміграції в Європі залишилися УВУ та НТШ. Більшість професорів-істориків УВУ були членами (Д.Дорошенко, Н.Полонська-Василенко) або принаймні прихильниками гетьманського

руху (Б.Крупницький, О.Оглоблин), що певною мірою позначилося як на їхній науковій творчості, так і на загальній інтелектуальній атмосфері цього вищого навчального закладу⁹⁰. В 1952 р. НТШ перебрався до невеликого французького містечка Сарсель, поблизу Парижа. Діяльність НТШ зосередилася головним чином на опрацюванні матеріалів для ЕУ-I, ЕУ-II та АЕУ-I. Ще один український науковий осередок відновили в Римі в 1949 р. ченці католицького Чину Св. Василя Великого⁹¹. В 1963 р. після звільнення з радянських таборів львівського архієпископа, кардинала Йосипа Сліпого заходами василіан у Римі на засадах колишньої Львівської духовної академії та Українського богословського товариства (1923-1939 рр.) створено Український католицький університет. Таким чином, в 50-70-і роки на європейському континенті науково-дослідна діяльність переважно зосередилася в трьох центрах: НТШ в Сарселі, УВУ в Мюнхені та УКУ і василіани в Римі.

Але центр організаційного процесу української еміграції відтоді перемістився до Північної Америки. У зв'язку з переїздом більшої частини наукової еміграції до США, Канади та інших країн змінилася й структура УВАН та НТШ. В 1955 р. Загальні збори НТШ, ухвалили рішення про перетворення відділів товариства в Європі, США, Канаді та Австралії на "окремі, самостійні товариства". НТШ перетворилося на своєрідну федерацію наукових організацій розкиданих по всьому світу. Роль координаційного органу виконувала Головна рада наукових товариств НТШ⁹². Подібні метаморфози відбувалися і в УВАН, яку очолювала Світова президія УВАН. Однак, через конфлікт з місцевими організаціями НТШ Головна рада втратила своє значення, а Світова президія УВАН взагалі припинила своє існування. Відтак проблема організації науково-дослідної діяльності постала знову, але за нових соціокультурних умов та інтелектуальної атмосфери. Вона загострилася в 60-70-і роки, коли представники старої еміграції поступово відходили від активної діяльності, а науковці наймолодшої генерації дедалі глибше інтегрувалися в американське суспільство. Оцінюючи ситуацію, що склалася

в діаспорі наприкінці 60-х років О.Пріцак відзначав: "Майже всі громадські, політичні, економічні, культурні, наукові, а то й спортові організації старого краю були відгалужені в новому світі. Частина книжкової продукції тих років була перевидана... Життя показало, що того, що було у 1920-1930-их роках в Україні, не можна було копіювати у 1950-60-их рр. в Америці, у цілком відмінному середовищі, при чому без цілковитого знання отого іншого середовища, критеріїв його вартостей, життєвого стилю. А при тому - всі копії залишаються копіями далекими до сили оригіналу..."⁹³. Виявилися й відмінні підходи щодо ролі українських наукових установ у представників різних генерацій, які відображали конфронтацію між традиційними засадами наукового розвитку та вимогами західного інтелектуального середовища. Зокрема, стосовно визначення конкретної ролі УВАН повстала дилема, яка відображала позиції різних генерацій: представницька установа, яка репрезентує українську науку в національному масштабі чи українсько-американська інституція на еміграції. "Представники молодшої генерації дивляться на ті проблеми інакше від науковців старшої генерації. - зазначав О.Пріцак на ювілейному засіданні з нагоди 20-річчя заснування УВАН. - Вони заангажовані в американському науковому світі й стараються знайти в своїй життєвій практиці певне *modus vivendi** між тими ідеями й чинниками, які походять від старої батьківщини їхніх батьків, а з другої сторони новим виявом життя на американському ґрунті, в даному випадку на відтинку їхньої наукової діяльності..."⁹⁴. Його погляди поділяли й інші науковці, зокрема В.Голубничий, І.Лисяк-Рудницький. Останній, зазначив, що "УВАН не може бути установою пенсіонерів так, як це приміром є на терені НТШ". Натомість один з фундаторів УВАН В.Міяковський висловив жаль, що після двадцятирічного функціонування академії, доцільність її існування ставиться під сумнів⁹⁵.

Подібні зауваження висловлювалися й на адресу крайових організацій НТШ, зокрема її американського осередку, які за виразом О.Пріцака "перемінили наукові стандарти на

* Примітка. Спосіб життя (лат.)

громадські", що спричинилося до "включення НТШ до еміграційних політичних розрахунків"⁹⁶. Ситуація ускладнювалася й через напружені взаємини УВАН та НТШ. Якщо перша, за визнанням Ю.Луцького, об'єднувала здебільшого "східняків-наддніпрянців", то друга "західників-галичан"⁹⁷, які до того ж мали відмінні погляди на організацію наукового життя на еміграції. То ж соціокультурні суперечності, зумовлені специфікою історичного розвитку на теренах різних регіонів України були перенесені в середовище української еміграції. З новою силою відновилися й руйнівні змагання УВАН та НТШ "за першість". Вони загострилися під час перебування на чолі НТШ в США Р.С.Смаль-Стоцького (1893-1969), який вважав що репрезентує "головне й найстарше наукове товариство і рекомендував додати до назви НТШ - "Українська Академія Наук"⁹⁸. Принагідно відзначимо, що його батько - С.Смаль-Стоцький (1859-1939) був першим президентом УММАН, заснованої декретом екзильного уряду УНР в травні 1938 р. Цю академію було відновлено декретом уряду УНР в екзилі від 12 серпня 1978 р. Її президентом став відомий мовознавець Я.-Б.Рудницький. Проте, нова інституція так і не спромоглася стати репрезентативною науковою установою діаспори і припинила своє існування в 1992 р.⁹⁹ Проекти відновлення УММАН, врешті-решт її поява тільки загострювали суперечності між УВАН та НТШ, які вбачали в новій інституції імовірного конкурента. То ж в 60-70-і роки ідея об'єднання українських вчених на еміграції під егідою УММАН виявилася деструктивним чинником у науково-організаційному процесі на теренах діаспори.

Слід вказати, й на відмінне ставлення представників різних українських дослідницьких інституцій до західного наукового світу. Якщо частина членів УВАН, зокрема її Історична секція все-таки прагнула встановити активні контакти з американським науковим світом, про що, зокрема свідчать англомовні випуски "Анналів", то галичани переймалися студіями виключно з української проблематики, які призначалися здебільшого для потреб власне еміграційного середовища. Відтак діяльність обох українських інституцій видавалася завузькою, а частково й

просто архаїчною для представників середньої та молодшої генерацій, що зумовило створення новітніх інституцій та товариств.

На початку 60-х років виникли Українсько-американська асоціація університетських професорів, Товариство українських бібліотекарів Америки та Українське генеалогічне та геральдичне товариство. Ще раніше постали невеликі дослідницькі групи для вивчення регіональної історії: Волинь, Буковина, Полісся. У Філадельфії було створено Східноєвропейський інститут ім. В.К.Липинського, який спеціалізувався на вивченні наукової спадщини цього вченого. В цей час загострилася й проблема координації наукової діяльності українських істориків у діаспорі, яку О.Домбровський назвав "ахіллесовою п'ятою української вільної науки"¹⁰⁰. Тому ряд науковців вкотре звернулися до ідеї створення наукової інституції історичного профілю або відновлення міжвоєнного Українського історично-філологічного товариства в Празі¹⁰¹. На еміграції перебувало й ряд членів колишнього товариства, зокрема О.Оглоблин, заступник останнього голови товариства, В.Щербаківського. Проте, ця ідея була реалізована дещо в іншій формі. В 1963-1964 рр. на основі історичної комісії "Зарево", що об'єднувала молодих істориків-членів та прихильників ОУН-М (М.Антонович, А.Жуковський, брати Б. та Л.Винари, П.Стерчо та ін.), та групи професорів УВУ (О.Оглоблин, Н.Полонська-Василенко, Я.Пастернак), утворилася ініціативна група УІТ. В 1965 р. вона шляхом референдуму об'єднала 45 дослідників, незважаючи на скептично-негативне ставлення з боку УВАН та НТШ, які вбачали в новому товаристві імовірного конкурента¹⁰². В УІТ співпрацювали не тільки члени УВАН та НТШ, а й практично всі генерації українських науковців, у тому числі вчені з американських та канадських університетів. До вагомих позитивів діяльності цієї інституції слід віднести й систематичне видання українознавчого наукового часопису "Український історик". Чималі труднощі доводилося долати й засновникам інших наукових товариств гуманітарного профілю, зокрема ТУБА, незважаючи на наявність значної кількості фахових бібліотекарів та бібліографів українського походження в Північній Америці. В липні 1974 р. на 7-х Звичайних Зборах ТУБА реорганізувалося в "Українське біблі-

отечне товариство Америки" (УБТА), діяльність якого майже повністю припинилася в середині 80-х років¹⁰³. Тому численні дослідницькі плани з обсягу історичної бібліографії здебільшого не були реалізовані¹⁰⁴ і залишалися в інтересах власне істориків¹⁰⁵. Водночас зазначені товариства та інституції об'єднували дослідників з певними фаховими інтересами з обсягу української тематики. Вони були організовані по типу численних наукових товариств-асоціацій вільних дослідників у США, хоча й продовжували залишатися власне українськими установами.

Наприкінці 60-х - початку 70-х років за ініціативи студентської молоді та ряду громадських організацій були засновані українознавчі кафедри з трьох основних дисциплін (мова, література, історія), а згодом - науковий інститут у Гарвардському університеті¹⁰⁶. Їх фінансову базу склали благодійні пожертви української діаспори в США. Український інститут в Гарварді був організований на кшталт інших іноземних кафедр (єврейської, вірменської, японської) та інституцій в структурі американських університетів. Розрахований на потреби західного наукового світу він фактично являв собою американсько-українську установу, в якій ключові проблеми історії України розглядалися в контексті північноамериканської концептуалізації. Останню доволі добре охарактеризував Г.Грабович, оформивши її в трьох положеннях: 1/ розуміння України як "комплексного явища - історичного, культурного і геополітичного (або в ширшому розумінні територіального)"; 2/ світовий контекст українистики щодо історичного процесу та історично-культурного досвіду; 3/ "посилена зацікавленість теоретичною і синтезуючою думкою в гуманітарних науках"¹⁰⁷.

На подібних засадах в 1975-1976 рр. при Альбертському університеті в Едмонтоні засновано й Канадський інститут українських студій, який на відміну від українського осередку в Гарварді, спирався на фінансування уряду Канади¹⁰⁸. Велику роль у становленні цих інституцій відіграли: в Гарвардському О.Пріцак, в Альбертському університеті - І.Лисяк-Рудницький. У 80-і роки в Торонтському університеті кафедру українознавчих студій очолив американсько-український історик, фахівець з історії За-

карпаття Пол Магочий, що сприяло поширенню викладів з української історії та суміжних дисциплін в інших університетах Канади¹⁰⁹. Проте, навіть представники наймолодшої генерації підкреслювали спадкоємність національних наукових традицій в нових інституціях¹¹⁰ та необхідність наповнення дослідницького та педагогічного процесу українським змістом. Водночас у 70-і-80-і роки все більше давалися взнаки впливи англомовного соціокультурного середовища та західного наукового світу. В цей час склалося й специфічне ставлення наукової молоді до еміграційних установ, зокрема до УВАН та НТШ. "Об'єктивно треба ствердити, що часами чуємо від представників молодшої генерації українських науковців, які працюють в американських і канадських університетах, - відзначав Л.Винар, - що українські наукові установи для них не мають притягальної сили, що їх не допускають до керма в цих установах, а також чуємо подібні закиди про їхній науковий рівень"¹¹¹. То ж науковці наймолодшої генерації здебільшого працювали в системі українських інститутів та кафедр при американських та канадських університетах. Таким чином, на зламі 70-80-х років у діаспорі сформувалися дослідницькі осередки та інституції різних типів, які охоплювали всі генерації українських істориків та віддзеркалювали специфіку та особливості наукового розвитку.

Висвітлення основних тенденцій та передумов розвитку української зарубіжної історіографії дозволяє дійти кількох висновків:

1. На основі вивчення наукової літератури та огляду головних підходів щодо цієї проблематики можемо визначити декілька основних періодів розвитку української зарубіжної історіографії: а/ концентрація наукових сил в таборовий період (1945-1951 рр.); б/ розсіяння наукової еміграції під час її переїзду до Північної Америки та інших країн світу, адаптація до західного наукового світу (початок 50-х - кінець 60-х років ХХ ст.); в/ інтеграція до наукового світу та дослідницьких осередків країн проживання та входження англомовної генерації дослідників в українську зарубіжну історіографію (70-80-і роки).

2. Переміна умов дослідницької праці та інтелектуального оточення сприяли еволюції провідної фахової пробле-

матики наукових студій українських дослідників від доби середньовіччя до історії XIX-XX ст. Водночас вони були чинниками, які ускладнювали спадкоємність особистого зв'язку між ученими (вчитель - учень - учні учнів) між другою та третьою, і особливо четвертою генерацією вчених, який простежується тільки частково.

3. Наявність різних генерацій істориків обумовила виникнення кількох типів дослідницьких інституцій: а/ спрямованих здебільшого на забезпечення потреб еміграційного середовища та певне поширення, популяризацію досягнень і здобутків української науки за кордоном (УВАН, НТШ, УВУ), які мали давні науково-організаційні традиції; б/ орієнтованих на найтіснішу інтеграцію до англomовного, західного наукового світу (КІУС, УНІГУ), які розглядали себе як американсько-українські інституції; в/ наукові товариства, які об'єднували практично науковців усіх генерацій на засадах спільних фахових інтересів і зацікавлень (УІТ, ТУБА); г/ інституції, об'єднанні регіональною (Інститут дослідів Волині) або іншою проблематикою (Східноєвропейський інститут ім. В.К.Липинського).

¹ Майборода О.М. Національна політика як суцільне явище: сумні підсумки "критики" західних концепцій. К., 1990. 33 с.

² Гарань А.В. О зарубежном украиноведении без предубеждения // Философская и социологическая мысль. 1989. № 10. С.81-84.

³ Потульницький В.А. Історія української політології: (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці). К., 1992. 232 с.

⁴ Цибульський В. Переяславська угода 1654 року в зарубіжній історіографії (1945-1990). Рівне, 1993. 104 с.

⁵ Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію. Нью-Йорк, 1963. С.80; Янів В. Українська наука у вільному світі (резолуції) // Другий світовий конгрес вільних українців: Матеріали. Торонто; Нью-Йорк; Лондон, 1986. С.258-261.

⁶ Антонович М. 50-річчя Української Вільної Академії Наук // Укр.історик. 1995. № 1/4. С.73.

⁷ Винар Л. "Український історик" і сучасний стан української історичної науки. Нью-Йорк; Мюнхен, 1980. С.11; Його ж. "Український історик": журнал історіографії і наукового українознавства: Короткий історичний нарис // "Український історик": Журнал Українського Історичного Товариства: Показчик змісту, 1963-1992 / Упоряд. М.Гавур та В.Шандра; ред. і вступ. ст. Л.Винара. Нью-Йорк; К.; Мюнхен, 1993. С.9.

⁸ Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні: У 2 т. Мюнхен, 1985. Т.1: Роки 1945-1951. С.175.

⁹ Wynar L. Ukrainian Scholarship in Exile: The DP Period, 1945-1952 // Ethnic Forum (Kent). 1988. Vol.8, № 1. P.40-41; Wynar L. Ukrainian Scholarship in Postwar Germany, 1945-52 // The Refugee Experience: Ukrainian Displaced Persons after World War II / Ed. by W.Isajiw, Yu.Boshyk, R.Senkus. Edmonton, 1992. P.311-337.

¹⁰ Волинець С. Українці третьої імміграції на тлі двох перших імміграцій // Ювілейний Альманах для відмічення 50-ліття праці "Українського Голосу", 1910-1960. Вінніпег, 1960. С.118-120; Бойко М. Друга еміграція - центром розселення від 1950 // Бойко М. Українська бібліографія Материка і діаспори: Матеріали. Блумінгтон, 1989. С.108.

¹¹ Зубалій О.Д., Лановик Б.Д., Траф'як М.В. Історія української діаспори: Навч. посібник. К., 1998. С.61.

¹² Кульчицький О. Проблематика "оперативної схеми" у вивченні української еміграції // 36. на пошану З.Кузелі / За ред. В.Янева. Париж; Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто; Сідней, 1962. С.376.

¹³ З династії славетних Антоновичів: Інтерв'ю М.Антоновича для "Старожитностей" (записав І.Гирич) // Старожитності. 1993. № 19/24. С.27.

¹⁴ Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні: У 2 т. Мюнхен, 1985. Т.1: Роки 1945-1951. С.175.

¹⁵ Крупницький Б. Українська історіографія XX ст.: III. Українська історична наука на еміграції: (Таборовий Період 1945-1949) в світлі культурної кризи // Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України: 36. статей / На правах рукопису. Мюнхен, 1959. С.124.

¹⁶ [Оглоблин О.П.] Мезько О. Українська історична наука на советській Україні між двома світовими війнами // Визвольний шлях (Лондон). 1951. № 8. С.12.

¹⁷ Биковський Л. Україна над океаном. Франкфурт, 1946.

- С.5-6.
18 Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні: У 2 т. Мюнхен, 1985. Т.1: Роки 1945-1951. С.189-190.
19 Земсков В.Н. Рождение "Второй эмиграции" (1944-1952) // Социологические исследования. 1991. № 4. С.19.
20 Крупницький Б. Мої спогади про В.Петрова // Україна (Париж). 1953. № 9. С.730-737; Мечник С. Афера советського агента В.П.Петрова // Визвольний шлях (Лондон). 1985. № 8. С.935-938.
21 Винар Л. Олександр Петрович Оглоблин (1889-1992): Короткий біографічний нарис // Укр.історик. 1993. № 1/4. С.41.
22 На новому шляху // Рід та Знамено (Франкфурт). 1947. № 1. С.2.
23 Родовідна справа // Рід та Знамено (Франкфурт). 1947. № 2. С.4.
24 Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні: У 2 т. К., 1998. Т.2: Роки 1952-1975. С.18.
25 Дубровський В. Найновіша советська концепція історії України // Укр.збірник. Мюнхен, 1956. Кн.6. С.71-108; Крупницький Б. Українська історична наука під Советами (1920-1950) / На правах рукопису; вступ. слово Н.Полонської-Василенко. Мюнхен, 1957. XLVI, 120 с. Див. також огляди розвитку української радянської історіографії в студіях: Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію. - Нью-Йорк, 1963. - 88 с; Pelenski J. Soviet Ukrainian Historiography after World War II // Jahrbucher fuer Geschichte Osteuropas. 1964. Bd.12, H.3. P.375-418; Horak S. Ukrainian Historiography 1953-1963 // Slavic Review. 1965. Vol.24, № 2. P.258-272; Полонська-Василенко Н. Наукова вартість сучасної підсоветської історіографії України // Визвольний шлях (Лондон). 1972. № 4. С.451-462; Маркусь В. Стан суспільно-політичних наук та дослідів над новітньою історією в УРСР в 1954-64 рр. // Укр.історик. 1975. № 1/2. С.82-90; № 3/4. С.28-42; Wynar L. The Present State of Ukrainian Historiography in Soviet Ukraine: A Brief Overview // Nationalities Papers (Charleston). 1979. Vol.7, № 1. P.1-23; Mackiw T. Ukrainian Historiography Past and Present // Ukrainian Quarterly (New York). 1984. Vol.40, № 3. P.269-288; Мигул І. Українська радянська історіографія про українську революцію та 1920 роки // Сучасність (Мюнхен). 1984. № 9. С.67-74; Velychenko S. The Official Soviet View of Ukrainian Historiography // Journal of Ukrainian Studies (Toronto). 1985.

Vol.10, № 2. P.81-91; Mackiw T. The Development of Ukrainian Historiography // The Ukrainian review (London). 1986. Vol.34, № 2. P.30-40; № 3. P.63-68; № 4. P.54-59.

26 Падох Я. Лев Окіншевич видатний історик державного права України-Гетьманщини XVII-XVIII ст. Нью-Йорк; Мюнхен, 1985. С.26-28; Його ж. Лев Окіншевич - видатний історик державного права козацької України // Окіншевич Л. Моя академічна праця в Україні / Ред. О.Романів, передм.Я.Падох. Львів, 1996. С.23-24.

27 Грицак Я. Іван Лисяк-Рудницький: (нарис інтелектуальної біографії) // Сучасність. 1994. № 11. С.83.

28 Прицак О. Організація і завдання української науки у США // Прицак О. Чому катедри українознавства в Гарварді? Вибір статей на теми нашої культурної політики (1967-1973). Кембридж; Нью-Йорк, 1973. С.5-6.

29 Домбровський О. Рец. на кн.: Прицак О. Чому катедри українознавства в Гарварді? Вибір статей на теми нашої культурної політики (1967-1973). Кембридж; Нью-Йорк: ФКУ, 1973. XXXVI, 188 с. // Укр.історик. 1975. № 1/2. С.144-147.

30 Городиський О. Вступне слово // Грицак П. Вежі й кулеми: (Спогади). Мюнхен, 1959. С.7-9; Ветухів М. Пам'яті Павла Грицака (Історик-співробітник УВАН у ЗДА) // Свобода (Джерзі-Сіті). 1958, 8 квіт. № 66. С.3.

31 Крупницький Б. Українська історіографія XX ст.: III. Українська історична наука на еміграції: (Таборовий Період 1945-1949) в світлі культурної кризи // Крупницький Б. Історичні проблеми історії України: 36. статей / На правах рукопису. Мюнхен, 1959. С.134.

32 "Витворюється ситуація прямо грізна для майбутнього української історичної науки, зокрема минулого старої України, бо майже ніхто її не студіює в Україні, а так само майже ніхто поза Україною. Ми справді стаємо неісторичною нацією..." (Чубатий М. Українська історична наука: її розвиток і досягнення. Філадельфія, 1971. С.20).

33 Винар Л. "Український історик" і сучасний стан української історичної науки. Нью-Йорк; Мюнхен, 1980. С.25.

34 Wynar L. Ukrainian-Russian Confrontation in Historiography. Michael Hrushevsky versus the Traditional Scheme of "Russian" History // Ukrainian Quarterly. 1974. Vol.30, № 1. P.24-25.

35 [Шанковський Л.] Шан-ський Л. Про земляків, що пишуть історію: (Замість рецензії) // Київ (Філадельфія). 1954. № 5. С.232-235.

36 Чировський М. Думки про сучасну українську

історіографію // Свобода (Джерсі-Сіті). 1963, 7 трав. № 85. С.2.

³⁷ Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. / Відп. ред. Ф.Сисин; упоряд. Я.Грицак. К., 1994. Т.1. С.166.

³⁸ Чубатий М. Українська історична наука: її розвиток і досягнення. Філадельфія, 1971. С.7.

³⁹ Домбровський О. За правильний шлях української науки // Київ (Філадельфія). 1958. № 1. С.36.

⁴⁰ Лисяк-Рудницький І. Проблеми в навчанні української історії // Укр.історик. 1975. № 1/2. С.119.

⁴¹ Ohloblyn O. Ukrainian Historiography 1917-1956: Translated by R.Olesnytsky // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. New York, 1957. Vol.5/6, № 4(18), 1/2(19/20). P.402-403, 412, 415-416, 424-430.

⁴² Ohloblyn O. Op cit. P.402.

⁴³ Ohloblyn O. Op cit. P.403.

⁴⁴ Ohloblyn O. Op cit. P.415; Як зазначає Я.Дашкевич до цієї генерації істориків-емігрантів належали дослідники, які "лише на початку 30-х років визначили своє місце в історичній науці". (Дашкевич Я. Ілько Борщак і його вклад в історіографію України // Вісник Київ.університету: Історичні науки. 1990. Вип.32. С.47.)

⁴⁵ Ohloblyn O. Ukrainian Historiography 1917-1956: Translated by R.Olesnytsky // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. New York, 1957. Vol.5/6, № 4(18), 1/2(19/20). P.424.

⁴⁶ Кордуба М. Найважливіший момент в історії України // Літературно-науковий вісник (Львів). 1930. № 6. С.439-546.

⁴⁷ "Основною проблемою в історії України являється її відношення до величезних незаселених обширів на південь і схід від первісно занятого українським народом простору... В цім припливі та відпливі, в цім постійним чергуванні перемог і поразок, криється історія України." (Антонович М.[Михайло] Історія України: У 4 т. 2-е вид. Вінніпег, 1966. Т.1: Княжа доба. С.9.) Борис Крупницький оцінюючи "колонізаційну формулу" М.Антоновича вважав її надто однобічною для української історії з "перехресними цивілізаційними впливами". Водночас він підкреслював її західноєвропейське походження, зокрема впливи історичних студій француза Бенвіля та англійця Тревільяна. Див.: Крупницький Б. Основні проблеми історії України / На правах рукопису. Мюнхен, 1955. С.1-3.

⁴⁸ Ohloblyn O. Ukrainian Historiography 1917-1956: Translated by R.Olesnytsky // The Annals of the Ukrainian Academy

of Arts and Sciences in the U.S. New York, 1957. Vol.5/6, № 4(18), 1/2(19/20). P.430.

⁴⁹ Полонська-Василенко Н. Нарис історіографії України // Історія України: У 2 т. / Вступн. ст. В.Ульяновського. 4-е вид., репринт. К., 1995. Т.1. С.32-34.

⁵⁰ Прицак О. Гарвардський Центр українських студій і Школа Грушевського // Прицак О. Чому катедри українознавства в Гарварді? Вибір статей на теми нашої культурної політики (1967-1973). Кембридж; Нью-Йорк, 1973. С.91-101; Винар Л. Історична школа Михайла Грушевського і НТШ // Свобода (Джерсі-Сіті). 1974, 11 січ. № 7. С.2-3; Домбровський О. До питання української школи в діаспорі // Домбровський О. Студії з ранньої історії України: 36. пр. Львів; Нью-Йорк, 1998. С.473-484.

⁵¹ Горак С. Вклад НТШ в українську історіографію: (нарис і коментарі) // ЗНТШ: Доповіді ювіл. нац. конгресу для відзначення сторіччя НТШ: Секція історії України і Іст.-філ.секція. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1976. С.8-9.

⁵² Чубатий М. Українська історична наука: її розвиток і досягнення. Філадельфія, 1971. С.14-20.

⁵³ Чубатий М. Вказ.праця. С.18.

⁵⁴ Чубатий М. Вказ.праця. С.19-20.

⁵⁵ Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків: Додаток Ч.1: Список репресованих істориків, істориків права, етнографів, археологів, мистецтвознавців, економістів; Додаток Ч.2: Бібліографія репресованих істориків, археологів, мистецтвознавців, етнографів, істориків права, економістів // 36. на пошану укр.учених знищених більшовицькою Москвою / Ред. М.Овчаренко. Париж; Чикаго, 1962. С.62-105.

⁵⁶ Винар Л. Криза організації історичних дослідів // Свобода (Джерсі-Сіті). 1958, 16 серп. № 157. С.3.

⁵⁷ Пеленський Я. "Соціальні зміни і національна свідомість в Україні у ХХ сторіччі" Б.Кравченка // Віднова (Філадельфія). 1987. № 6/7. С.372.

⁵⁸ Американские советологи: Справочник / Сост. Я.А.Блинкин. М., 1990. С.57-58, 124-125, 152-153, 154-155, 158-159.

⁵⁹ Винар Л. Перший загальний з'їзд українських істориків: зауваження до програми з'їзду // Укр.історик. 1977. № 1/2. С.103.

⁶⁰ Прицак О. Теперешній стан українських студій // Прицак О. Чому катедри українознавства в Гарварді? Вибір статей на теми нашої культурної політики (1967-1973). Кембридж; Нью-Йорк,

1973. С.118.

⁶¹ Винар Л. "Український історик" і сучасний стан української історичної науки. Нью-Йорк; Мюнхен, 1980. С.23.

⁶² Pelenski J. Elie Borschak: (obituary) // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States. New York, 1960. Vol.8, № 1/2. P.227-228; Микитка С. Володимир Дорошенко: 3 нагоди 75-річчя визначного вченого й громадянина / 3 передм. О.Оглоблина. Філадельфія, 1955. С.10-15; Борщак І. Дві втрати: П. Дмитро Дорошенко (1882-1951) // Україна (Париж). 1951. № 5. С.374-377; Вінтоняк О. Борис Дмитрович Крупницький, 1894-1956 // Укр.історик. 1987. № 1/4. С.115-118; Ясь О.В. Український історик Борис Крупницький // Київська старовина. 1995. № 6. С.36-39; Пастернак Я. Михайло Олександрович Міллер (у його 80-ліття) // Наук.записки УВУ: Філософ. ф-т. Мюнхен, 1963. № 7. С.60-65; Kostyuk H., Pritsak O. Wolodymyr Mijakowskyj (1888-1972) // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States. New York, 1969/1972. Vol.12, № 1/2. P.286-288; Тіменик З. Іван Огієнко:(Митрополит Ларіон), 1882-1972: Життєписно-бібліографічний нарис. Львів, 1997. 228 с; Ярослав Пастернак (некролог) // Вісті із Сарселю: Неперіодичний бюлетень Акції-С (Париж). 1969. № 11. С.6-7; Мушинка М. Місце Володимира Січинського в історії української науки і культури // Володимир Січинський та Україна: Матеріали міжнародн. конф. / Упор. В.Коломієць. К., 1996. С.27-45; Ждан М. Микола Чубатий // Укр.історик. 1969. № 4. С.47-62; Lencyk W. Prof.Nicholas Chubaty Ukrainian Historian and Scholar // Ukrainian Quarterly (New York). 1975. Vol.31, № 3. P.284-293; Курінний П. Вадим Щербаківський: (3 нагоди 70 років життя) / 2-е вид., доп.; підготовка до друку О.Б.Супруненко. Полтава, 1995. 24 с; Andriy Yakovliv: (obituary) // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States. New York, 1955. Vol.4, № 3. P.1043-1044; Помер професор Андрій Іванович Яковлев // Свобода (Джерсі-Сіті). 1955, 17 трав. № 93. С.1.

⁶³ Ohloblyn O. Ukrainian Historiography 1917-1956: Translated by R.Olesnytsky // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. New York, 1957. Vol.5/6, № 4(18).1/2(19/20). P.403.

⁶⁴ Doroschenko D. Die Ukraine und Deutschland. Neun Jahrhunderte Deutsch-Ukrainischer Beziehungen. Munchen, 1994. 299 s.

⁶⁵ Чубатий М. Українська історична наука: Її розвиток і досягнення. Філадельфія, 1971. С.19.

⁶⁶ Полонська-Василенко Н. Професор д-р Борис Дмитрович Крупницький, його життя і наукова праця (1894-1956) // Крупницький Б. Українська історична наука під Советами. Мюнхен, 1957. С. VI; Крупницький Б. Українська історіографія ХХ ст.: III. Українська історична наука на еміграції: (Таборовий Період 1945-1949) в світлі культурної кризи // Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України: 36. статей / На правах рукопису. Мюнхен, 1959. С.123.

⁶⁷ Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні: У 2 т. Мюнхен, 1985. Т.1. С.166, 179; Прицак О. Теперешній стан українських студій // Прицак О. Чому катедри українознавства в Гарварді? Вибір статей на теми нашої культурної політики (1967-1973). Кембридж; Нью-Йорк, 1973. С.114-115; Wynar L. Ukrainian Scholarship in Exile: The DP Period, 1945-1952 // Ethnic Forum (Kent). 1988. Vol.8, № 1. P.56.

⁶⁸ Крупницький Б. Українська історіографія ХХ ст.: III. Українська історична наука на еміграції: (Таборовий Період 1945-1949) в світлі культурної кризи // Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України: 36. статей / На правах рукопису. Мюнхен, 1959. С.134-136.

⁶⁹ Домбровський О. За правильний шлях української науки // Київ (Філадельфія). 1958. № 1. С.34.

⁷⁰ Крупницький Б. Українська історіографія ХХ ст.: II. На порозі нової еміграції (після 1945 р.) // Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України: 36. статей / На правах рукопису. Мюнхен, 1959. С.122.

⁷¹ Лисяк-Рудницький І. Помилки еміграції // Листи до приятелів (Нью-Йорк;Торонто). 1956. № 6. С.10-11.

⁷² Його ж. Функція еміграції // Листи до приятелів (Нью-Йорк;Торонто). 1956. № 5. С.3.

⁷³ Винар Л. "Український історик" і сучасний стан української історичної науки. Нью-Йорк; Мюнхен, 1980. С.11; Евтух В.Б. Концепції етносоціального розвитку США і Канади: типологія, традиції, еволюція. К., 1991. С.52-54.

⁷⁴ Маркус В. Українська західна діаспора на порозі ХХІ століття // Укр. діаспора (К.; Чикаго). 1993. № 3. С.21-24.

⁷⁵ Винар Л. Історичний обов'язок української еміграції // Свобода (Джерсі-Сіті). 1959, 18 груд. № 244. С.2.

⁷⁶ Домбровський О. До історії Української Вільної Академії Наук у США (Протокол зі засідання управи академії в США, що відбувся 17 грудня 1966 року в Нью-Йорку) // Домбровський О. Студії з ранньої історії України: 36.пр. Львів; Нью-Йорк, 1998.

С.354. Вперше опубліковано: Укр.історик. 1986. № 3/4. С.90-96.

⁷⁷ [Винар Л.] "Український історик" на новому етапі свого розвитку // Укр.історик. 1969. № 1/3. С.174.

⁷⁸ Антонович М. До 15-ти річчя "Українського Історичного Товариства": (Декілька міркувань) // Укр.історик. 1980. № 1/4. С.106. Щодо мовної проблеми в середовищі української наукової молоді, то Л.Винар в 1988 р. констатував: "Представники наймолодшої генерації науковців через незадовільне опанування української мови й історичної термінології, рідко надсилали свої праці до УІ, а також були випадки, що вони просили перекладати їхні дослідження з англійської мови на українську." (Винар Л. На службі історичної науки: "Український історик", 1963-1988 // Укр.історик. 1988. № 1/4. С.26.)

⁷⁹ VIII конференція Інститута по изучению СССР (Мюнхен, 23-24 июля 1956 г.): XX съезд КПСС и советская действительность: Доклады и дискуссии. Мюнхен, 1956. С.5-6, 52-55, 193-194.

⁸⁰ Грицак Я. "...Холодну війну розхолодити.": до спроби налагодження зв'язків між українськими інтелектуалами Заходу та УРСР // *Mapra Mundi*: 36. наук. пр. на пошану Я.Дашкевича з нагоди його 70-річчя / Ред. колегія І.Грич, Я.Грицак та ін. Львів; К.; Нью-Йорк, 1996. С.875-903.

⁸¹ Лисяк-Рудницький І.П. Дискусійні виступи на міжнародному конгресі істориків // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. / Відп. ред. Ф.Сисин; упоряд. Я.Грицак. К., 1994. Т.2. С.409-410; [Кентржинський Б.] Б.К. Україна на міжнародному конгресі істориків // Свобода (Джерсі-Сіті). 1960, 10, 13 верес. № 174. С.3; № 175. С.3; Пеленський Я. XI Міжнародний конгрес історичних наук // Свобода (Джерсі-Сіті). 1960, 14 верес. № 176. С.2.

⁸² Subtelny O. The Current State of Ukrainian Historiography // *Journal of Ukrainian Studies* (Toronto). 1993. Vol.18, № 1/2. P.36-38.

⁸³ Антонович М. 50-річчя Української Вільної Академії Наук // Укр.історик. 1995. № 1/4. С.73.

⁸⁴ Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні: У 2 т. Мюнхен, 1985. Т.1: Роки 1945-1951. С.176-177.

⁸⁵ Стецюк В. У сторіччя Наукового Товариства ім.Шевченка Студій // Альманах Укр.народного союзу на рік 1973. Джерсі-Сіті; Нью-Йорк, 1973. С.51; Кубійович В. До доповіді проф.Омельяна Прицака [Роля наукового товариства ім.Шевченка

(НТШ) в історії України] // Вісті із Сарселю: Неперіодичний бюлетень Акції-С (Париж; Мюнхен). 1983/1984. № 25. С.13-14; Його ж. Нарис історії Наукового товариства ім. Шевченка (1873-1949) / Передм. О.Романіва. / 2-е вид. Львів, 1991. С.49.

⁸⁶ Оглоблин О. Наукове Товариство ім.Т.Шевченка в історії України // Укр.історик. 1977. № 3/4. С.12-13.

⁸⁷ Винар Л. Двадцятиліття "Українського історика"(1963-1983) і завдання українських істориків // Укр.історик. 1983. № 2/4. С.12 (примітка 11); Його ж. На шляху координації наукової діяльності: Наукова Рада при С.К.В.У. // Укр.історик. 1987. № 1/4. С.8-9 (примітка 9).

⁸⁸ Биковський Л. Шостилітня діяльність Українського Суходолового, Морського та Океанічного інститутів // Чорноморський збірник (Женева; Майнц-Кастель). 1946. № 9. С.28-30.

⁸⁹ Оглоблин О. Інститут Української Мартирологів (НДІУМ) // Сьогодні й минуле (Мюнхен). 1948. № 1. С.69-70; Ленчик В. Церковно-Археологічна Комісія при Ап. Візитатурі українських католиків у Німеччині // Там само. 1948. № 1. С.70-72.

⁹⁰ Винар Л. Грушевськознавство: генеза й історичний розвиток. К.; Львів; Париж; Нью-Йорк; Торонто, 1998. С.80.

⁹¹ Назарко І., о. Український історичний осередок в Римі // Укр.історик (Денвер). 1964. № 4. С.18-20.

⁹² Вертипорох Є. Нова структура НТШ (Доповідь виголошена на II науковій Сесії Кан.НТШ в Монреалі, 24 квітня 1955 р.) // Свобода (Джерсі-Сіті). 1955, 17-19 черв. № 115. С.3; № 116. С.3; № 117. С.3. Стецюк В. У сторіччя Наукового Товариства ім. Шевченка Студій // Альманах Укр. народного союзу на рік 1973. Джерсі Сіті; Нью-Йорк, 1973. С.53-54.

⁹³ Прицак О. Чи Гарвардська катедра українознавчих студій котраверсійна? // Прицак О. Чому катедри українознавства в Гарварді? Вибір статей на теми нашої культурної політики (1967-1973). Кембридж; Нью-Йорк, 1973. С.26.

⁹⁴ Домбровський О. До історії Української Вільної Академії Наук у США: (Протокол зі засідання управи академії в США, що відбувся 17 грудня 1966 року в Нью-Йорку) // Домбровський О. Студії з ранньої історії України: 36.пр. Львів; Нью-Йорк, 1998. С.353.

⁹⁵ Домбровський О. Вказ.праця. С.353.

⁹⁶ Прицак О. Роля наукового товариства ім.Шевченка (НТШ) в історії України (Доповідь виголошена на пленарній сесії НТШ в Нью-Йорку, 5.11.1983) // Вісті із Сарселю: Неперіодичний бюлетень Акції-С (Париж; Мюнхен). 1983/1984. № 25. С.9.

97 Луцький Ю. *Аннали УВАН* // *Укр.історик*. 1995. Т.32, № 1/4. С.85-86.

98 Винар Л. На шляху координації наукової діяльності: Наукова Рада при С.К.В.У. // *Укр.історик*. 1987. № 1/4. С.10-11 (примітка 12).

99 Гирич І. До історії УММАН: Коментар // *Пам'ятки України: історія та культура*. 1999. № 1. С.139-140.

100 Домбровський О. Актуальні постулати на відтинку української історичної науки // *Укр.історик* (Денвер). 1964. № 4. С.44-45.

101 Винар Л. До питання організації історичних дослідів // *Свобода* (Джерсі-Сіті). 1956, 21 лют. № 33. С.2.

102 Винар Л. "Український історик": журнал історіографії і наукового українознавства: Короткий історичний нарис // "Український історик": Журнал Українського Історичного Товариства: Показчик змісту, 1963-1992 / Упоряд. М.Гавур та В.Шандра; ред. і вступ. ст. Л.Винара. Нью-Йорк; К.; Мюнхен, 1993. С.18-21; Його ж. Ініціативна група Українського Історичного Товариства: (До історії розвитку української історичної науки) // *Матра Мунді*: 36. наук. пр. на пошану Я.Дашкевича з нагоди його 70-річчя / Ред. колегія І.Гирич, Я.Грицак та ін. Львів; К.; Нью-Йорк, 1996. С.823-829; Домбровський О. Любомир Винар - будівничий української історіографії в діаспорі // *Осягнення історії*: 36. наук. пр. на пошану професора М.П.Ковальського з нагоди 70-річчя. Острог; Нью-Йорк, 1999. С.245-251.

103 Верес Р., Штогрин Д. Від ТУБА до УБТА: Історичний нарис діяльності Товариства Українських Бібліотекарів Америки // *Укр.книга* (Філадельфія). 1974. № 3. С.74-81; № 4. С.111-114; 1975. № 1/2. С.7-10.

104 Винар Л. Українська історична бібліографія // *Америка* (Філадельфія). 1970, 13 черв. № 105. С.2, 4; Бойко М. Національна бібліографія // *Свобода* (Джерсі-Сіті). 1980, 26 черв. № 143. С.2.

105 Ясь О.В. Персональна бібліографія істориків діаспори // *Бібліотечний вісник*. 1996. № 2. С.10-16.

106 Падох Я. Правні основи Гарвардського Центру Українських Студій // *Альманах Укр. народного союзу на рік 1973*. - Джерсі-Сіті; Нью-Йорк, 1973. С.171-174; Прицак О. Перещеплювання і вирощування // Прицак О. Чому катедри українознавства в Гарварді? Вибір статей на теми нашої культурної політики (1967-1973). Кембридж; Нью-Йорк, 1973. С.147.

107 Грабович Г. Гарвардські українознавчі студії, 1977-1991 // *Гарвардські українознавчі студії: Показчик до томів I-XV (1977-1991)* / Уклали К.Тейлор, З.Борисюк. К.; Cambridge, 1991. С.10-11.

108 Канадський Інститут Українських Студій: Святкування 20-річчя. Едмонтон, 1996. 36 с.

109 Приймак Т. Викладання історії України в університетах Канади // *Київська старовина*. 1995. № 1. С.90-97.

110 Магочий П. Національні культури і університетські кафедри: Інавгураційна лекція, 22 жовтня 1980. Торонто, [1980]. С.17-18.

111 Винар Л. На шляху координації наукової діяльності: Наукова Рада при С.К.В.У. // *Укр.історик*. 1987. № 1/4. С.32-33.

МЕТОДОЛОГІЯ І ТЕОРІЯ

Анатолій Болебрух

ІСТОРІЯ СУСПІЛЬНОЇ ДУМКИ: ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ

Історія суспільної думки - галузь знань, до якої виявляють велику зацікавленість вчені різних спеціальностей: історики і філософи, політологи і соціологи, економісти і філологи. Увага до неї помітно зросла в наші дні, коли відбувається важкий, а то й драматичний процес зміни методологічних віх, коли докладаються зусилля до того, щоб, як пише Н.Яковенко, "звести історію з п'єдесталу науки про суспільство до рангу науки про людину в суспільстві"¹. Одночасно - у зв'язку із тим, що було зняте табу з багатьох фактів минулого, а конкретно-історичні сюжети стали поза конкуренцією - майже випали з поля зору теоретико-методологічні питання історії суспільної думки, які розроблялись в попередні десятиліття. Між тим у цих питаннях ще далеко не все з'ясовано належним чином. Сказане стосується насамперед місця історії суспільної думки в структурі гуманітарних наук, її предмета, завдань, мети дослідження, джерельної бази і т.д.

Зародки історії суспільної думки помітні в літературі XVIII ст., а в другій половині XIX-початку XX ст. вона почала активно й цілеспрямовано розроблятися. В Україні нею плідно займалися М.Костомаров, В.Антонович, П.Куліш, М.Драгоманов, М.Зібер, І.Франко, М.Павлик, С.Подолінський, Ф.Вовк та ін.; в Росії - О.Герцен, М.Чернишевський, В.Семевський, С.Соловйов, К.Кавелін, Б.Чичерін, О.Лаппо-Данилевський та ін. Історія суспільної думки потрапила до навчальних планів низки університетів. Початок XX ст. позначений трагічними подіями: перша світова війна, революції, громадянські війни, соціальні та національні рухи, в які були втягнуті мільйони людей світу, передусім в Європі. Цілком природно, що вчені, публіцисти, громадські діячі змушені були розширити коло своїх наукових розвідок за рахунок тем, пов'язаних із запитом й очікуваннями народних мас. До тих тем зверталися М.Грушевський, Д.Дорошенко, В.Винниченко, П.Чубинський, В.Модзалевський,

В.Іконников, Б.Кістяківський, М.Василенко і т.д. Те ж саме спостерігаємо в Росії, де історія суспільної думки привернула увагу, мабуть, більшості вчених соціально-гуманітарного профілю; назвемо лише найвідоміших: Г.Плеханов, О.Кизеветтер, О.Корнилов, П.Мілюков, М.Бердяєв, Р.Іванов-Розумник, В.Мякотин, П.Струве, С.Булгаков, П.Новгородцев. В результаті утворився гідний здивування літературний комплекс, який охоплював історію суспільної думки від Київської Русі до перших десятиліть ХХ ст. Автори належали до різних політичних течій від радикально націоналістичних (Д.Донцов, М.Міхновський) до ліберально-демократичних (М.Грушевський, В.Винниченко, М.Бердяєв) та марксистських (Г.Плеханов, М.Покровський, М.Зібер), дотримувались різних методологічних принципів (позитивізм, неопозитивізм, багатфакторність, історичний матеріалізм тощо). Звертаючись до історії суспільної думки вчені прагнули перш за все віднайти в минулому пояснення катаклізмам сучасності.

Закономірно, що в тих надзвичайних умовах була порушена і проблема специфіки історичного розвитку; глибокі міркування щодо України знаходимо у М.Грушевського і Д.Дорошенка, щодо Росії - у Г.Плеханова і М.Бердяєва. Проте їх починання не одержали належного розвитку в подальшій історіографії (крім, звичайно, діаспорної; досить згадати змістовні праці І.Лисяка-Рудницького, О.Оглоблина). Зараз відновлюється ця важлива проблематика, для прикладу наведено тільки три праці².

В радянські часи ідейно-політичний та теоретико-методологічний плюралізм поступово було ліквідовано, натомість утвердився все більш догматично тлумачений марксизм-ленінізм. Це негативно позначилося на дослідженні історії суспільної думки; фактично були викреслені з наукових занять релігійна, консервативна, ліберальна, буржуазно-демократична думка, пріоритет віддавався марксистським мислителям або тим діячам, кого зараховували (іноді вдаючись до перекручень і домислів) до попередників марксистської ідеології. Класова боротьба, народні повстання, соціальний антагонізм, революційні виступи посіли чільне місце на сторінках наукової періодики, книг, дисертацій. Водночас засуджувалися ідеї соціальної гармонії, порозу-

міння, компромісу, співпраці правлячих кіл і суспільства. Такі антиісторичні підходи застосовувалися і до оцінки пам'яток суспільної думки XI-XII ст., наприклад "Ізборника" Святослава та "Повчання" Володимира Мономаха. Ідеї соціального миру, що надихали авторів названих творів, інтерпретувалися як намір одурити народні маси і змусити їх покійно працювати на феодалів. Так, І.Будовниц писав, що "ідеї суспільного примирення" відігравали "найреакційнішу роль"³. Аналогічним було ставлення і до пропагованих давньоруським письменством норм християнської етики.

Проте жорсткі догматичні стереотипи більше торкалися новітньої історії, аніж середньовічної, а тому в царину останньої спрямувала свої зусилля значна частина талановитих дослідників і їх праці не втратили наукової цінності до наших днів (К.Левицький, Ю.Охримович, С.Єфремов, Д.Багалій, Д.Заславський, В.Міяковський, І.Гуржій, Д.Лихачов, І.Єрьомін та ін.), а їх внесок до вивчення історії суспільної думки не можна не визнати справді вагомим.

Однак, тільки в 1960-1970-х роках почалося жваве обговорення теоретико-методологічних проблем історії суспільної думки, а серед них було, і, на жаль, залишається дискусійним питання про предмет цієї галузі наукового знання.

Одні вчені зводили завдання історії суспільної думки до "вивчення духовної діяльності людей як цілісного феномена", що увібрав у себе комплекс природничонаукових, соціальних, філософських і т.д. знань про світ і людину⁴. Відповідно до іншого підходу (Б.Чагін, В.Горський, О.Смирнов, Л.Коган та ін.), суспільна думка є різновидом ідеології, але не стільки в політичному, скільки у філософському розумінні: "Просування суспільства в усвідомленні світоглядних проблем соціального буття - така суть історії суспільної думки"⁵. Як стверджував Б.Чагін, історія суспільної думки - це історія зміни ідеологічних вчень та історично зумовлених форм сприйняття суспільного життя; це "історія світоглядів певних соціальних сил, груп. Світогляд розглядається тут в широкому плані, який включає соціально-політичний, філософсько-соціологічний та етичний боки"⁶. Прибічники такого тлумачення історії суспільної думки вважають, що її об'єктом є соціальне життя конкретної доби, а предметом - "система поглядів, що відбиває інтереси певного класу (со-

ціальної групи), його ставлення до існуючих порядків, економічного та політичного ладу. Ця система поглядів, як правило, має теоретичне обґрунтування" ⁷.

На симпозіумі з методологічних питань історії філософії та суспільної думки (1974 р.) був зроблений ще один крок вперед. Багато доповідачів підкреслювали таку особливість історії суспільної думки, як відбиття "найбільш значущих для даного народу в ту або іншу добу ідейних проблем, пов'язаних з визначенням подальших шляхів історичного розвитку. Тому в поняття "суспільна думка" слід включати не взагалі філософію, політичну економію тощо, але кожен з цих наук, взятих в її зв'язку із суспільно значущою проблематикою. Більше того, до неї необхідно віднести й донаукові погляди, що склалися стихійно, а також ідеї, які відбилися в художній формі" ⁸. Злободенність проблематики, дійсно, окреслює предметну специфіку суспільної думки, однак важко пояснити, яким чином в межах однієї дисципліни можна більш-менш обґрунтовано поєднати вилучені частини інших наук, доповнені до того ж і "донауковими" уявленнями. Якщо мова йде про тимчасове цільове поєднання, викликане дослідницькими проблемами, то це зрозуміло. Але якщо мати на увазі історію суспільної думки як самостійну наукову дисципліну (як стверджували, принагідно, деякі учасники вищезгаданого симпозіуму), то підтримати таку позицію навряд чи можливо.

Одну з останніх спроб, досить вдалу, здійснив Л.Пушкар'єв; він узагальнив дослідницьку практику, втілену в роботах Ю.Лотмана, М.Нечкіної, А.Предтеченського, С.Дмитрієва, М.Белявського, Л.Дербова, В.Смоля, В.Сарбея, Ю.Пінчука, О.Скакун та ін.

Л.Пушкар'єв переніс акцент з філософських основ зародження та функціонування ідей, з "філософських основ соціального буття" (Б.Чагін) на відображення в суспільній думці актуальних проблем конкретної історичної епохи, на практичну взаємодію думки і дійсності, розглядаючи її як фактор історичного розвитку. На відміну від філософа, писав Л.Пушкар'єв, історик недостатньо зазначити, як це зробили В.Горський та О.Смирнов, що суспільна думка є динамічною системою поглядів певного класу. Історик

прагне натомість встановити безумовну залежність думки від життя, реальних стосунків, ту обставину, що думка - породження історичної дійсності. "Тому, - підкреслював він, - вірніше визначити суспільну думку як усвідомлене й соціально значуще відображення реально існуючої та минулої дійсності (тобто соціального життя) у вигляді історично зумовленої динамічної системи ідей та поглядів даного суспільства (класу, соціальної групи і т.д.) в даний час" ⁹.

Які ж проблеми переважно цікавлять суспільну думку? Л.Пушкар'єв навів приблизний, доволі узагальнений перелік тем, що звичайно хвилюють людей; це взаємозв'язок людини і природи, людини і суспільства, форм державного управління, умов праці, національне і загальнолюдське, соціальний ідеал і шляхи його реалізації тощо.

Зазначений перелік актуальних проблем свідчить, що й Л.Пушкар'єв не уник спокуси зблизити суспільну думку з ідеологією як її "вищим теоретичним ступенем", оскільки обидві зайняті вивченням результатів осмислення соціальної дійсності. Він також вважає, що історик суспільної думки використовує дані інших наук, які досліджують окремі явища життя суспільства, зокрема філософії. Більш того, Л.Пушкар'єв закликав всіх вчених-суспільствознавців "об'єднати свої зусилля для комплексного підходу до вивчення суспільної думки як своєрідного концентрата громадської свідомості, який справляє вплив на теоретичну й практичну діяльність людського суспільства" ¹⁰. Можна, таким чином, припустити, що Л.Пушкар'єву якоюсь мірою близькі висновки учасників симпозіуму 1974 р.

Незважаючи на вагомі здобутки у визначенні історії суспільної думки, вона ще не отримала належного визнання як самостійна наукова дисципліна. Одним з доказів може бути нещодавно виданий "Словарь исторических терминов" ¹¹, де вміщені статті "общественное мнение", "идеология", але не згадується суспільна думка. Головною причиною такого стану є, можливо, та обставина, що чітко не окреслено межі предмета історії суспільної думки (її предмет та предмети філософії, соціології, історії та інших дисциплін в окремих частинах просто співпадають), не показана його специфіка відносно предметів інших наукових дисциплін.

Вододілом в цьому відношенні, як нам здається, є форма

осмислення дійсності: існують теоретичний і прагматичний способи досягнення соціального буття. Теоретичний спосіб - керівний метод багатьох самостійних наук, що вивчають окремі галузі реального життя; для прагматичного - важливий не аналіз (або не стільки аналіз), а оцінка подій та явищ з точки зору життєвих інтересів людини. Візьмемо для прикладу сферу економіки. Історик економічної думки зайнятий процесом розвитку теоретичних пошуків в цій галузі, іншими словами - економічними вченнями, для яких основне завдання полягає в тому, щоб віднайти загальні закономірності й механізми функціонування економічних явищ чи процесів. Так, в 1997 р. нобелівськими лауреатами стали американські вчені Р.Мертон і М.Шолс, які винайшли формулу, що допомагає передбачити поведінку цін акцій на фінансових біржах. Формула відкрила природу обігу акцій, а не ставлення людей до коливання їх цін.

Отже, для економіста чи політолога предметом служать наукові теорії, вчення та концепції. Що ж стосується історика суспільної думки, то він має досліджувати матеріал, якого не торкаються інші вчені або залучають виключно з ілюстративною метою. Матеріал цей - оцінка людьми обставин та умов власного існування або, як писав Л.Коган, "роздуми суспільства про самого себе"¹². Для історика суспільної думки реальна дійсність являє собою складну єдність, ядром якої є людина та її матеріальні й духовні потреби. Саме в такому ракурсі оцінюються економічні, політичні, юридичні, соціальні та інші факти. Важлива, таким чином, не наукова їх природа, не закономірності їх генези і трансформації, а вплив на соціальне самопочуття людей. Судження людей про соціальну дійсність теоретично не оформлені, вони - не результат наукових розвідок, а тому і не становлять упорядкованої "системи ідей" (Л.Пушкар'єв). Системою ці судження (оцінки, відгуки) стають внаслідок дослідницьких зусиль історика суспільної думки.

Таким чином, історія суспільної думки, на наш погляд, - самостійна наукова дисципліна, яка вивчає ставлення людей до актуальних проблем соціального життя та їх уявлення про бажані зміни в ньому. Це ставлення залежало від низки чинників: характеру й гостроти проблем певного часу; рів-

ня освіченості суспільства; набутого соціального досвіду; публічності та гласності громадського життя; традицій громадянської активності та відповідальності тощо. Як бачимо, це взаємозалежний процес - розвинута суспільна думка ефективно сприяє соціальному прогресу, а природний хід останнього визначає зрілість першої. Отже, стан суспільної думки, як за змістовною, так і за формальною характеристикою, багато що може сказати про ступінь цивілізованості суспільства.

А тепер сформулюємо питання дещо інакше: чи потрібна нова наукова дисципліна: може, вистачить існуючих? І все ж, коли ми проаналізуємо змістовні характеристики предметів філософії чи історії, політології чи соціології, то переконаємось, що жодна з цих наук спеціально не ставить своїм завданням дослідження комплексу думок пересічних членів суспільства про своє життя. Найближче до цього комплексу фактів підходить соціологія, але при ретельному розгляді виявляється, що її предмет і завдання значно ширші, бо вона є наукою про суспільство як цілісну систему з соціальними інститутами, процесами, суспільними відносинами. Виникла соціологія у другій половині XIX - початку XX ст. і покликана була вивчати загальні закономірності людського суспільства, залишаючи за дужками конкретні особливості окремого соціуму. Оскільки громадська думка є важливою складовою суспільного життя, то соціологи займаються і нею, проте за досить своєрідною методикою, розглядаючи громадську думку як "спосіб формування і вияву масової свідомості, що виражає ставлення людей до суспільно значимих подій і фактів, до діяльності соціальних спільнот, груп і окремих осіб"; соціологи спеціально зазначають, що "об'єкт соціологічного пізнання не збігається і не може збігатися з певним конкретним явищем суспільного життя..."¹³. Історія ж суспільної думки повинна зосередитися саме на конкретних (навіть - індивідуальних) проявах суспільної свідомості, тому що істина, яка потенційно має неабияке соціальне значення, не завжди, м'яко кажучи, оволодіває широкими масами, тобто "масовою свідомістю". Іншими словами, соціологів в суспільній думці цікавить складний механізм виникнення тих чи інших тенденцій в оцінці соціально-політичних явищ, істориків суспільної

думки - її конкретно-історичний зміст та співвідношення із фактами реальної дійсності.

В науці склалася дивна ситуація: у філософа, соціолога, історика, економіста - у кожного з них є "своя" історія суспільної думки, і разом з тим такої дисципліни начебто й немає.

Для того, щоб наочніше показати різницю між історією суспільної думки та іншими науками, наведемо лише деякі сукупності історичних джерел, що належать до специфічних носіїв інформації саме історії суспільної думки. Маємо на увазі чолобитні, листи, щоденники, скарги, зафіксовані поліцією приватні розмови, рукописні записки з роздумами про необхідні реформи, листівки, прокламації, публіцистика, матеріали дискусій на актуальні соціально-політичні теми тощо. Уривками беруть цей матеріал багато науковців, та тільки історик суспільної думки, на наш погляд, має вичерпно та всебічно його вивчати, ставлячи це своєю спеціальною метою.

Які ж завдання історії суспільної думки, для чого вона вивчає ставлення людей до обставин свого життя?

По-перше, матеріал історії суспільної думки дає можливість з'ясувати коло найважливіших проблем, які турбували людей певної історичної доби; по-друге, вона здійснює систематизацію оцінок і суджень щодо обставин реальної дійсності; по-третє, історик суспільної думки покликаний співставити виявлені оцінки зі спрямованістю внутрішньої та зовнішньої політики держави, основними параметрами суспільного ладу; по-четверте, потрібно провести аналіз пропозицій, що містяться в джерелах, про очікувані реформи та зміни; і, нарешті, по-п'яте, визначити специфіку відносин між владою і суспільством певного періоду, між індивідом та суспільством, між соціальними верствами.

Головна ж мета, що стоїть перед істориком суспільної думки, полягає в тому, щоб показати, так би мовити, "із середини", як і чим живе суспільство і окрема особа в ньому, наскільки вони адекватно усвідомлюють справжній стан справ в країні, а також показати реальні можливості думки впливати на зміни до кращого в майбутньому.

Безперечно, історія суспільної думки повинна встановити ступінь відповідності висловлювань окремих осіб дійсним потребам конкретної соціальної групи. Ось тут не обійтись без

допомоги економістів, політологів, соціологів, істориків права тощо, висновки яких свідчать про дійсне становище певних прошарків та про процеси в різних сферах суспільного життя. З іншого боку, висновки історії суспільної думки спроможні збагатити розробки інших галузей соціального пізнання.

Додамо, що ми розглядаємо суспільство не як метафізичну категорію, а як об'єднання особистостей, справи в якому залежать від інтегрованої суми суперечливих, часто - діаметрально протилежних за спрямуванням дій і вчинків його членів. З хитросплетіння людських прагнень, обумовлених багатьма факторами (від характеру соціального ладу до світоглядних особливостей), постає та дійсність, яку ортодоксальна марксистська методологія радянського взірця жорстко виводила з формаційних ознак базису. Безумовно, соціальні, економічні, політичні, правові відносини, превалюючі в певну історичну добу, справляють значний вплив на суспільну поведінку людей, втім, з іншого боку, уявлення та поведінка людей не в меншій (якщо не в більшій) мірі визначають специфіку соціального ладу. Звідси витікає, що найближчі витoki історичних закономірностей слід шукати в людській свідомості та психології, зумовлених не тільки матеріальними засадами буття. Слід застерегти, однак, від нехтування соціально-економічною історією; як писав нещодавно А.Я.Гуревич, завдання дослідників полягає в тому, щоб "побачити взаємодію й суттєву єдність соціального й ментального"¹⁴. Цілком зрозуміло, що за такого зваженого підходу наші усталені погляди на історичні закономірності зазнають відчутних змін. У цій статті ми ставили метою звернути увагу наукової громадськості України на одну з невирішених проблем, на доцільність проведення спеціальної конференції або дискусії, щоб зблизити позиції дослідників історії суспільної думки, точніше визначити її предмет і завдання. Це, переконаний, збагатить історичну науку і наші знання про минуле і сучасне.

¹ Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. К., 1997. С.5.

² Забужко О. Філософія української ідеї та європейський кон-

текст. К., 1994; Милов Л.В. Великорусский пахарь и особенности российского исторического процесса. М., 1998; Попович М.В. Нарис історії культури України. К., 1999.

³ Будовниц И.У. Общественно-политическая мысль Древней Руси: XI-XIV вв. М., 1960. С.148.

⁴ Суворов Л.Н. Некоторые методологические проблемы истории общественной мысли // История общественной мысли: Современные проблемы. М., 1972. С.235.

⁵ Горский В.С., Смирнов А.Ф. Предмет, критерии периодизации и источники изучения общественной мысли // Марксистско-ленинская мысль в СССР: Исторический путь и проблемы исследования. К., 1978. С.240.

⁶ Чагин Б.А. Некоторые методологические проблемы истории советской общественной мысли // Методологические проблемы истории философии и общественной мысли. М., 1977. С.28-30.

⁷ Горский В.С., Смирнов А.Ф. Указ. соч. С.252.

⁸ Андреев А.Л. Методологические проблемы истории философии и общественной мысли // Вестник АН СССР. 1975. №7.

Попович М. В. Нарис історії культури України. К., 1999. С.126.

⁹ Пушкарев Л.Н. Содержание и границы понятия "общественная мысль" // Отечественная история. 1992. №3. С.74-75; Його ж. Методологічні проблеми вивчення історії суспільної думки // УДЖ. 1984. №3.

¹⁰ Пушкарьов Л.М. Методологічні проблеми... С.73, 79.

¹¹ Словарь исторических терминов. Спб., 1999.

¹² Коган Л.А. К вопросу о предмете истории общественной мысли // Вопросы философии. 1977. №5. С.137.

¹³ Соціологія/ За ред. проф. В.Г.Городяненка. К., 1999; Попович М. В. Нарис історії культури України. К., 1999. С.126.

¹⁴ Гуревич А.Я. Человеческое достоинство и социальная структура // Одиссей: Человек в истории. 1997. М., 1998. С.5.

Ярослав Калакура

УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ В СТРУКТУРІ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

Однією з характерних рис сучасного розвитку історичної науки є дедалі більший інтерес до її самопізнання, аналізу власної історії, структури, опрацювання теоретико-методологічних засад історичного дослідження. Серед актуальних

проблем наукового пошуку на чільне місце висувається з'ясування місця і ролі у структурі історичної науки її спеціальних галузей – історіографії та джерелознавства. Частково ці питання вже дістали висвітлення в ряді публікацій¹, однак все, що пов'язане з українською історіографією, досліджено далеко неповністю. До того ж у радянські часи на саме поняття "українська історіографія" було накладено ідеологічне табу і термін цей майже не вживався.

Пропонована стаття має за мету подати деякі підходи до сучасного розуміння поняття "українська історіографія", його співвідношення з терміном "історіографія історії України", визначити місце української історіографії в структурі історичної науки, викласти авторське бачення предмету та об'єктів української історіографії, її періодизації.

Історична наука – унікальний феномен у структурі гуманітарних знань. Вона є складною і комплексною системою, що включає ряд підсистем, розділів, спеціальних галузей і спеціальних дисциплін. У ній виділяють два основних розділи: а). знання про історію виникнення і розвитку об'єктів природи і людського суспільства; б). знання про історію пізнання людиною цих об'єктів, про розвиток самих історичних знань². Знання про розвиток історичної науки формують її спеціальні галузі, серед яких одне з провідних місць займає історіографія.

Історіографія – спеціальна галузь історичної науки, що вивчає закономірності зародження, становлення і розвиток історичних знань, їх трансформацію в науку, внесок провідних істориків, історичних шкіл, наукових і видавничих центрів у збагачення історичної думки, формування і утвердження нових наукових концепцій історичного процесу, аналізує повноту і достовірність дослідження тих чи інших проблем і періодів всесвітньої або вітчизняної історії. З такого обширного визначення історіографії випливає трактування її як самодостатньої підсистеми історичної науки, що має свою власну структуру. В історіографії виділяють загальну, регіональну, галузеву, проблемно-тематичну та інші підрозділи. Загальна історіографія вивчає історію світової історичної думки, її періодизацію, структуру, найважливіші віхи та етапи розвитку знань, теоретико-методологічні та історіософські засади історичного пізнання, діяльність

наукових шкіл і центрів історичної науки. Найближчою до загальної є регіональна історіографія, що досліджує розвиток історичних знань у регіонах, окремих країнах, а також повноту висвітлення історії тієї чи іншої країни або регіону (США, Німеччина, Україна, Польща, Росія і т.д.). Галузева та проблемно-тематична історіографія вивчають розвиток знань з історії певної галузі або сфери суспільного життя (економічна, політична, військова і т.п.), важливої проблеми чи теми (визвольна війна українського народу під проводом Б.Хмельницького, громадянська війна у США, український рух опору та ін.).

Якщо виходити з такої структури історіографії, то українську історіографію, з огляду регіональності, можна розглядати як спеціальну галузь чи дисципліну історичної науки, що вивчає історію і тенденції розвитку української історичної думки, діяльність українських історичних установ і видань, наукових шкіл, творчу спадщину і вклад українських істориків у світову та вітчизняну науку. До творчих здобутків української історіографії органічно відноситься спадщина істориків української діаспори (східної і західної). Зазначимо, водночас, що поняття "українська історіографія" та "історіографія в Україні" теж не тотожні, оскільки на теренах України, її етнічних землях у різні періоди історії діяли наукові осередки, окремі історики, що представляли собою польську, російську, австрійську, угорську, німецьку, румунську та інші історіографії.

На межі регіональної, галузевої та проблемно-тематичної історіографії функціонує історіографія історії України, що вивчає провідні тенденції розвитку знань про Україну, повноту і достовірність висвітлення тих чи інших проблем, тем і періодів української історії. Як відомо, дискусії навколо понятійного апарату будь-якої науки не будуть продуктивними, якщо її провідним фахівцям не вдасться домовитись про більш-менш спільне, узгодження трактування відповідного поняття, терміну, категорії. Сказане стосується і терміну "українська історіографія", запроваджене в науці М.Василеком ("малоруська історіографія") і І.Джиджо-рою, О.Грушевським та М.Грушевським ("українська історіографія") для визначення всієї сукупності літератури з іс-

торії України-Руси³. Найбільш повне визначення української історіографії належить Д.Дорошенку, викладене в 1922-1925 рр. в його "Огляді української історіографії" як конспекті відповідного лекційного курсу. До змісту "української історіографії" вчений включив такі компоненти, як формування загальної культури та історичної свідомості українського суспільства, діяльність провідних істориків і мислителів, наукових осередків і центрів як на материковій Україні, так і за її межами, видання і поширення історичних праць. Під українською історіографією він розумів розвиток "української національно-історичної думки"⁴. Для наукового осмислення особливостей української історіографії багато зробили такі історики як Д.Багалій, І.Крип'якевич, І.Кре-вельський, С.Томашівський, І.Огієнко, В.Герасимчук, О.Оглоблин, М.Полонська-Василенко, Б.Крупницький, Ф.Шевченко, А.Санцевич, В.Сарбей, М.Марченко, І.Рибалка, Л.Винар, І.Колесник та ін.

До піонерів-дослідників і викладачів української історіографії правомірно слід віднести учня М.Грушевського І.Крип'якевича, який ще на початку 20-х років ХХ ст. започаткував у Львівському таємному українському університеті лекційний курс з української історіографії⁵. Він виділяв три форми історіографії в Україні: "Церковну історію, політичну історію і загальну компіляцію", під якою автор розумів спробу наукового синтезу всієї української історії. В перші роки радянської влади історичні установи під орудою М.Грушевського, наукові школи Д.Яворницького, Д.Багалія та ін. намагались утверджувати самобутність української історіографії, опрацьовували її національні особливості. Однак після сумнозвісних процесів над діячами СБУ, "Українського центру", в ході масових репресій 30-х років на національну українську історіографію було накладено табу, провідні професійні історики були фізично або морально знищені. Тоталітарний режим докорінно змінив призначення української історіографії, перетворивши її у послухну ідеологічну служанку, засіб боротьби з так званою буржуазною історіографією, її школами та представниками.

Лише після ХХ з'їзду КПРС, в часи "хрущовської відлиги" дещо активізувались історіографічні дослідження, час-

тково було "реабілітовано" сам термін "українська історіографія" хоч і з спотвореним змістом і партійно-класовим трактуванням. У 1959 р. професор Київського університету М.Марченко зробив своєрідний виклик, відважився навіть видати навчальний посібник під назвою "Українська історіографія", який був підданий критиці, а її автор ідеологічному ostracismu саме за те, що посмів стверджувати, що національні особливості країни, своєрідність історичного життя народу позначаються на її історіографії, що "українська історіографія відзначається своєрідними особливостями в такій мірі, в якій був своєрідним історичний процес розвитку української нації і держави"⁶. В часи брежнєвщини термін "українська історіографія" знову вилучили з наукового вжитку, його навіть не включили до словника "Радянської енциклопедії історії України", було припинено видання міжвідомчого наукового збірника "Історіографічні дослідження в УРСР". Зусилля радянських історіографів зосереджувались в основному на критиці так званої буржуазно-націоналістичної історіографії. Оскільки історія України розглядалась як частина історії народів СРСР, а історіографія історії України як розділ історіографії СРСР, то українська радянська історіографія кваліфікувалась як один з компонентів радянської історичної науки. Очевидно не було випадковістю, що Л. Коваленко розглядав свій навчальний посібник з історіографії Української РСР як додаток до підручника "Историография истории СССР с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции"⁸. Саме цю книгу Л.Коваленка відомий історик з української діаспори, редактор "Українського історика" Л.Винар назвав "служанкою російсько-радянського режиму", яка "немає нічого спільного зі справжньою українською історичною наукою"⁹.

І все ж історіографічні публікації 60-80-их рр. в УРСР давали загальне, хоч і далеко від істини і об'єктивності уявлення про тенденції суперечливого розвитку історичних знань в УРСР, діяльність наукових установ, зокрема Інституту історії АН, інших осередків історичних досліджень.

Тут принагідно ще раз наголосити, що на розвиток будь-якої національної історіографії завжди суттєво впливають

конкретно-історичні умови, суспільні парадигми, рівень історичної і національної самосвідомості істориків. Українська історіографія переконливо віддзеркалює цю закономірність. Можна говорити про своєрідну "двоколісність" розвитку української історичної думки, характерну для пізнього середньовіччя, нового і новітнього часу. Штучний розділ України між Річчю Посполитою і Московською державою, між Австро-Угорською і Російською імперіями призвів до суттєвих спотворень не тільки в оцінках української історії, але й у виробленні таких парадигм, за якими вона розглядалась як частина історії іншого народу. Цей розкол набув відкритого протистояння у XX ст., особливо після встановлення на більшості українських земель більшовицького тоталітаризму. І тільки завдяки західноукраїнським історикам (до 1939 р.) та історикам української діаспори у країнах Західної Європи, США, Канади та ін. вдалося зберегти і примножити національні традиції української історіографії, відстояти самобутність схеми історії українського народу, опрацьованої В.Антоновичем, М.Грушевським і модернізованої О.Оглоблиним, створити українську історичну школу в діаспорі¹⁰.

Історіографія, у сучасному розумінні поняття, тобто, як окрема галузь знань, сформувалась у XIX ст., а в Україні – на рубежі XIX-XX ст., хоча її витоки сягають княжої доби, зародження давньоукраїнського та козацького літописання. Традиції української національної історіографії пов'язані з іменами М.Максимовича, М.Костомарова, П.Куліша, В.Антоновича, О.Лазаревського, М.Грушевського, Д.Багалія, Д.Яворницького, Д.Дорошенка, І.Крип'якевича, С.Томашівського, О.Оглоблина, Н.Полонської-Василенко, Б.Крупницького, І.Лисяка-Рудницького, М.Марченка, Ф.Шевченка, В.Сарбея та ін. Помітний внесок в опрацювання теоретичних засад української історіографії зробили О.Апанович, Я.Дашкевич, М.Ковальський, П.Шморгун, Л.Винар, А.Санцевич, В.Сарбей, Ю.Пінчук, В.Смолій, Л.Зашкільняк, І.Колесник та ін.

Традиційні осередки української історіографії пов'язані з Київським, Львівським, Харківським, Дніпропетровським та іншими університетами, з Інститутом історії України НАН України, в якому протягом багатьох десятиріч функціонує відділ історіографії (нині відділ української

історіографії), з Українським Вільним Університетом, з діяльністю фахових видань: "Український історичний журнал", "Український історик", "Пам'ять століть", "Київська старовина" та ін.

Можна окреслити **вісім** основних етапів розвитку української історіографії як історії зародження і збагачення української історичної думки. Її витoki сягають у дохристиянські часи, коли побутували найпростіші уявлення про навколишній світ у вигляді усної народної творчості: міфів, легенд, переказів. **Перший** період пов'язаний з княжою добою української історії, коли основними носіями і фіксаторами історичних відомостей були літописці княжого двора і церковних установ; **другий** період охоплює козацько-гетьманські часи, пов'язані з козацькою історіографією, з вивченням історичних знань у системі шкільництва; **третій** період – кінець ХУІІІ – початок ХІХ ст. дав перших професійних істориків. Середина ХІХ ст. – це **четвертий** період, представлений істориками, що безпосередньо закладають національні традиції української історіографії, а саме М.Максимовичем, М.Костомаровим, П.Кулішем та ін.; **п'ятий** період – це кінець ХІХ - початок ХХ ст., у рамках якого формуються наукові школи (київська, львівська) і провідні напрями історичної науки (народницький: В.Антонович, М.Грушевський і державницький: В.Липинський, С.Томашівський); **шостий** період охоплює 20-ті – початок 30-х років ХХ ст., коли, з одного боку, поряд з традиційними центрами історичної науки (Київ, Львів) складаються нові центри (Харків, Прага), а з другого боку, на підрадянській Україні поступово згортаються національні традиції історіографії, насаджується марксистська методологія партійно-класового трактування історії; у **сьомому** періоді, що тривав з середини 30-х до другої половини 80-х років, чітко простежується два діаметрально протилежні напрями розвитку української історичної думки: заідеологізованої в УРСР і наукової в діаспорі; **восьмий** період започаткований наприкінці 80-х років і пов'язаний головним чином з відновленням державної незалежності України, відродженням національних традицій української історіографії, досягненням її соборності. Звичайно, всяка періодизація – умовна, що і є характерним для

хронологічної схеми розвитку української історіографії. В межах кожного з означених періодів можна виділити внутрішні етапи, підетапи, але загальна схема однозначно засвідчує тенденцію нарощування історичних знань, їх трансформацію в науку.

Усі науки, як і їх окремі галузі, відрізняються між собою, насамперед тим, що кожна з них має свій предмет і об'єкт пізнання, загальні і специфічні методи дослідження. Основу предмету історіографії складають закономірності розвитку історичної науки, нарощування історичних знань. Предметом української історіографії виступають закономірності зародження, становлення і збагачення української історичної думки, окреслення головних етапів появи нових знань, їх наступності, реального приросту. Ще раз зауважимо, що українська історіографія фіксує появу нових концепцій не лише з історії України, але й внесок українських істориків у дослідження світової історії, історії зарубіжних країн, інших народів. Ось чому дуже важливо врахувати об'єкти пізнання, з якими має справу історіографія, оскільки визначення місця української історіографії в структурі історичної науки не можливе без глибшого з'ясування її об'єктів, джерельної бази, методів пізнання. Об'єктами української історіографії виступають її творці, тобто, насамперед українські історики, наукові установи та інші осередки української науки, створені ними праці, як узагальнюючого так і монографічного характеру, матеріали наукових конференцій, симпозіумів, навчальні посібники, довідкова і науково-популярна література, рецензії, огляди, біографії вчених тощо.

Звичайно, багато знань історична наука черпає з суміжних наук, інтегруючи через призму історичної свідомості та власної методології здобутки політології, етнології, філософії, культурології, правознавства, економічних, демографічних, природничо-географічних, технічних та інших наук, які віддзеркалюють різні грані історичного процесу, функціонування людського суспільства та його інститутів.

Від об'єктів української історіографії невіддільні її джерела, тобто носії відомостей різноманітної інформації про розвиток української історичної думки, її побутування в суспільній свідомості. Іншими словами, історіографічне джерело, на відміну від історичного, має допомогти здобу-

ти відомості про події, факти і явища, пов'язані не з самим історичним процесом, а з розвитком знань про цей процес. Ось чому має свою специфіку і класифікація історіографічних джерел. Наприклад, документальні джерела в історіографії – це ті документи державних, наукових, видавничих установ, які безпосередньо або опосередковано мали вплив на розвиток історичної науки, діяльність наукових центрів, підготовку професійних істориків, видання і поширення історичної літератури. Основну ж групу історіографічних джерел складають наукові дослідження, опубліковані і рукописні книги, брошури, статті, матеріали конференцій, огляди історичної літератури, рецензії, біографії істориків, їх особові архівні фонди чи приватні колекції.

Торкаючись методологічних засад історіографії, слід звернути увагу на специфіку загальнонаукових, історичних та спеціальних методів історіографічного пізнання, обумовлену як самим предметом науки, так і завданнями дослідження. Аналіз і синтез в історіографії передбачає вивчення тематики праць, їх змісту, джерельної бази, встановлення повноти дослідження того чи іншого питання. Домінуюче місце в арсеналі історіографічних методів займають порівняльний, ретроспективний, метод історіографічної критики та ін. Вони дозволяють співставляти підходи різних дослідників до проблеми “нова” і “стара” науки, праці радянських і західних істориків, виявляти реальний приріст нових знань, вичленяти внесок конкретних науковців у збагачення української історичної думки.

Вміле застосування методів пізнання, їх комплексне використання є, з одного боку, головною умовою наукового дослідження, а з другого боку, диктується дотриманням кожним істориком основоположних методологічних принципів, тобто правил пізнання. Визначальним серед цих правил є принципи історизму, об'єктивності, всебічності, наступності, ціннісного підходу та ін. Принцип історизму в історіографії орієнтує історика на з'ясування того, коли, як і при яких обставинах сформувалася та чи інша історична думка, які етапи в своєму розвитку вона пройшла, утверджуючись як наукова концепція, як вона співвідносилася з іншими поглядами і яка її сучасна доля. Об'єктивність пот-

ребує аналізувати те, що іманентно властиве для конкретної течії історичної думки, її представників, співставляти різні точки зору і на цій основі шукати істину.

Дуже важливо в історіографії керуватися правилом ціннісного (вартісного) підходу, яке націлює дослідника на пошук і виявлення тих ідей, положень і уявлень в історичній думці, які не втратили свого значення для її сучасного і майбутнього розвитку.

Підсумовуючи сказане, слід торкнутися принаймні побіжно, ще двох аспектів сучасного і перспективного розвитку української історіографії. Перший стосується наукового опрацювання української історіографії як спеціальної галузі історичної науки. Історія зародження і розвитку історичних знань в Україні, формування української історичної думки ще не досліджена. Започатковані М.Грушевським, Д.Дорошенком, Д.Багалієм, І.Крип'якевичем кроки щодо створення нарисів української історіографії в силу відомих причин не дістали належного продовження і логічного вивершення. Долаючи ідеологічні нашарування радянської доби, вже в умовах незалежності України оприлюднені праці Я.Дашкевича, М.Ковальського, І.Колесник, Я.Ісаєвича, Ю.Пінчука, В.Ульяновського, І.Рибалки, В.Коцура, І.Верби, О.Удода та ін., які опрацьовують нові підходи до створення фундаментальної “Української історіографії”. Йдеться про більш розширене трактування історії української історичної думки, яка включає не тільки висвітлення приросту знань, але й опрацювання теоретичних засад історіографії: аналіз методології дослідження, розвиток наукових напрямів і дослідницьких шкіл, утвердження нових концепцій. Ця робота могла б супроводжуватись підготовкою і виданням Української Історичної Енциклопедії, написанням історії розвитку української історичної думки.

Другий аспект проблеми пов'язаний з українською історіографією як навчальною дисципліною принаймні на історичних факультетах наших університетів. На жаль, у навчальних планах з історичних спеціальностей ряду університетів взагалі відсутня така дисципліна як “Українська історіографія”. Гальмується процес викладання цього предмету також і браком кваліфікованих фахівців з історіографії, з історії української історичної думки, відсутністю примірних

навчальних програм з даної дисципліни та навчальних посібників. Цікаві міркування щодо нової моделі викладання української історіографії у вищій школі, створення відповідного підручника висловила професор Дніпропетровського університету І. Колесник. На її думку, підручник має включати три блоки інформації: 1) теоретичний (природа, предмет, функції історіографії, її місце в процесі пізнання, методи і понятійний апарат); 2) концептуальний (загальна історіографічна схема української історичної думки як соціального інституту); 3) інформаційно-довідковий (біобібліографічний словник української історіографії, тематичні бібліографічні покажчики)¹¹. Не вдаючись до дискусії щодо концепції підручника з української історіографії, варто звернути увагу на те, що він може бути створений на підставі широких наукових дискурсів, на базі ґрунтовних узагальнюючих праць з історіографії, шляхом об'єднання зусиль історіографів наукових установ та університетів.

Принагідно торкнемося досвіду викладання історіографічних дисциплін у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, де нагромаджено відповідний досвід, існує давня традиція, започаткована ще в Університеті Св. Володимира відомими історіографами В. Іконниковим, В. Антоновичем та ін. Нині для студентів усіх спеціальностей історичного факультету читається курс "Історіографія". Цей загальний курс включає 3 основних компоненти: а) теоретико-методологічні засади історіографії, її структура; б) історія зародження і закономірності розвитку світової історичної науки; в) методика історіографічних досліджень. Студенти спеціальностей "історія України", "Архівознавство" вивчають "Українську історіографію" у викладеній нами концепції. Крім того, на всіх спеціальностях (всесвітня історія, історія України, архівознавство, етнологія), а також спеціалізаціях (історія Росії, історія слов'ян, археологія, краєзнавство, музеєзнавство та ін.) викладається галузева або проблемна історіографія: історіографія всесвітньої історії, історіографія історії України, історіографія слов'ян і т.д. Університетською традицією є і те, що кожна лекція з будь-якої теми обов'язково включає в себе історіографічну частину, в якій дається стислий виклад стану наукової розробки

даної проблеми, окреслюються дискусійні питання і недостатньо досліджені аспекти. Історіографічні проблеми дедалі ширше представлені у тематиці курсових, бакалаврських, дипломних та магістерських робіт студентів Національного університету.

Координатором викладання історіографічних дисциплін у Шевченківському університеті виступає кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки. Її професори і доценти забезпечують читання нормативних та спеціальних курсів: "Історіографія", "Українська історіографія", "Методологія і логіка історичного дослідження", "Історіографія історії України", "Історіографія державності України" (для студентів юридичного факультету), "Київська історична школа документалістів" та ін.

Кафедра виходить з сучасної парадигми історіографії, як провідної спеціальної галузі історичної науки, яка має міждисциплінарний характер, що зумовлює її найтісніші зв'язки з іншими галузями знань, насамперед з наукознавством (епістемологією), історіософією (філософією історії), історіологією (теорією історії), методологією історії, джерелознавством, біографістикою та ін. Ось чому всі ці галузі знань мають бути представлені як окремі навчальні дисципліни в освітньо-професійних програмах усіх спеціальностей за напрямом "Історія" в усіх університетах України.

Що ж являє собою сучасний стан української історіографії? На нашу думку, його можна характеризувати, поперше, як активний процес відродження і збагачення національних традицій української історичної науки, рішучий розрив з так званим партійно-класовим трактуванням історії та ідеологічними нашаруваннями радянської доби, по-друге, як досягнення своєрідної соборності української історіографії, тобто інтеграція знань, вироблених українськими істориками на материковій Україні, в т. ч. і в радянські часи, і в українській діаспорі, консолідація істориків навколо свого вищого покликання: створити об'єктивну і правдиву історію українського народу і виробити український погляд на світовий історичний процес з точки зору українських інтересів; по-третє, дедалі ширше залучення до арсеналу історичної науки здобутків зарубіжних історичних шкіл, інтеграції української історіографії у сві-

товий простір історичної науки.

Таким чином, українська історіографія є важливим і невід'ємним компонентом у структурі історичної науки, складає її спеціальну галузь, що вивчає витoki, зародження і розвиток історичних знань в Україні, формування української історичної думки. Вона має свій предмет, об'єкти і методи пізнання, тісно пов'язана з історіографією, джерелознавством історії України, всесвітньої історії. Глибоке і об'єктивне дослідження української історіографії – неодмінна умова подальшого розвитку історичних знань, їх поширення, утвердження національних традицій української історичної науки, формування історичної свідомості. Водночас, українська історіографія – важлива навчальна дисципліна, вивчення якої сприяє підготовці професійних істориків, спроможних успадкувати і збагатити здобутки української історичної думки.

¹ Див.: Ковальський М.П. Історичні, методичні та джерелознавчі проблеми української історіографії XVIII-XX ст. //Під знаком Кліо: 36. ст. Дніпропетровськ, 1995; Варшавчик М.Я. Історіографія //Джерелознавство історії України: Довідник. К., 1998, Колесник І.І. Українська історіографія. XVIII - початок XX століття. - К., 2000 та ін.

² Див.: Калакура Я.С. Структура історичної науки: теоретико-методологічний аспект //Історія архівної справи: спогади, дослідження, джерела. К., 1999. Вип. 2. С. 19.

³ Див.: Василенко Н. К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя //Киевская старина. 1894. № 11. С.242-270; Джиджора І. З новішої української історіографії. Львів, 1907; Грушевський М. Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения //Украинский народ в его прошлом и настоящем: В 2 т. СПб., 1914. Т. 1. С. 1-37; Грушевський О. З початків нової української історіографії //Україна. 1914. Кн. 2. С. 57-63.

⁴ Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Прага, 1923; Репринт: К., 1996. С. 3.

⁵ Див.: Крип'якевич І. Історія Української держави XVII-XVIII в. (Зміст лекцій 1921/22 рр.). Львів, 1922.

⁶ Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959. С. 4.

⁷ Коваленко Л.А. Історіографія історії Української РСР від

найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції. К., 1983. С. 3.

⁸ Див.: Илерицкий В.Е., Кудрявнев И.А. Историография истории СССР с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции. М., 1971.

⁹ Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський. Силуети епох. Дрогобич, 1992. С. 90.

¹⁰ Див.: Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України. Мюнхен, 1959; Домбровський О. До питання української історичної школи в діаспорі //Український історик. 1974. № 4. С. 74-84 та ін.

¹¹ Колесник І.І. Курс української історіографії у вищій школі: Нова модель викладання //Дніпропетровський історико-археологічний збірник. Дніпропетровськ, 1997. Вип 1. С. 321.

Татьяна Попова

ЛИКИ ИСТОРИОГРАФИИ: ИМЕНА И СМЫСЛЫ

“Что в имени тебе моем?”

А.С.Пушкин.

“Ну що б, здавалося, слова...”

Т.Г.Шевченко.

Многоликая историография. Пролегомены. Вероятно, в наше время немного найдется научных областей, название которых претерпело бы столько модуляций, сколько выпало на долю историографии. Не меняя внешний облик слова, этот феномен вечного и неуловимого знания в своем длительно длящемся бытии стал одним из ярких примеров полисемии: возможность одного имени иметь более, чем один, смысл. Поль Рикер именно так и определяет подобную ситуацию - проблема множественности смысла, суть которой в том, что “...какое-либо выражение, обладающее меняющимся значением, означая одну вещь, в то же время

означает и другую вещь, не переставая при этом означать первую”¹.

На протяжении последних трех столетий, т.е. времени, когда мы уже вправе говорить о “научной истории” (об этом, по крайней мере, существует негласная договоренность среди историков, несмотря на непрекращающиеся “внутрисемейные” споры по поводу “научности” своего поприща), шел процесс по упорядочению “имен” различных исследовательских направлений в рамках единого поля историописания и главного имени быстро формирующейся мегадисциплины – истории. Этот процесс характеризовался столкновением разных сил и был детерминирован факторами разнообразного порядка. В результате на какое-то время устанавливалось шаткое “единство” мнений, подкрепляемое обычно директивно вводимыми нормативами, что, тем не менее, не устраняло существующую постоянно как бы саму по себе практику терминологического однообразия при смысловой многомерности.

Слово **историография**, “множа” свои лики, распространялось в сообществе историков (и не только!); им жонглировали дилетанты, его превращали в титулатуру... “Узкая” и “широкая” смысловая начинка набивала оскомину, становясь предметом бесконечных дискуссий, которые приводили к временной победе одной “школы” и подрывали репутацию других... Зачем и во имя чего нам необходимо все-таки разобраться в этой мозаике смыслов одного именованья? Мы стремимся к одному смыслу – **историографии как истории исторической науки**, но он, этот смысл, ускользает в постоянном калейдоскопе сопредельных смыслов. Попробуем высветить несколько сюжетов этой бездонной истории об одном Слове и многих Именах...

Ad hoc: Самоназвание и институализация науки.

*“Слово принадлежит наполовину
тому, кто говорит, и наполовину
тому, кто слушает”.*

А.Монтень

Современный мир Науки включает в себя более 10 тысяч научных дисциплин. При всей условности этих подсче-

тов (есть минимум и в 1,5 тысячи, есть и другие цифры, что свидетельствует, в первую очередь, об отсутствии единых критериев в определении “научной дисциплины” и о наличии многомерной картины национально-региональных “дисциплинарных миров” с их традициями и проч.) понимание неизбежного расширения мира Науки в результате появления все новых и новых научных отраслей знания, которые со временем будут превращаться в научные дисциплины, требует тщательного отношения к определению их названий, к оперированию этими названиями, ибо название науки – дисциплины, ее “имя” – важнейший показатель ее возникновения, становления, развития и взаимоотношения с другими дисциплинами.

По М.Хайдеггеру, слово, “именование восстанавливает раскрывающего себя бытийствующего в его бытии, настоятельно, непосредственно и всемогущественно охраняет его самобытность, безграничность и постоянство его бытия”². У А.Ф.Лосева мы читаем: “...имя и есть сама вещь в аспекте своей понятности для других, в аспекте своей общительности со всем прочим”³. “Знать имя, – пишет он далее, – значит уметь пользоваться вещью в том или другом смысле. Знать имя вещи – значит быть в состоянии общаться и других приводить в общение с вещью”⁴. Однако “общение” возможно лишь на условии различения “себя-от-других”, в процессе и в результате самоидентификации. Уровень и формы этого “различения”, безусловно, имеют социальную градацию. Тем не менее, самоидентификация любого явления начинается с осознания принадлежности ему его имени. “...Только в имени, – подчеркивал А.Ф.Лосев, – обоснована вся глубочайшая природа социальности во всех бесконечных формах ее проявления...”⁵.

Характеристики науки как социального института можно скомпоновать в три блока: по предмету (содержательный признак), по методу и по т.н. “формальным критериям (признакам)”. Поскольку первых двух блоков “никогда не бывает достаточно для того, чтобы знать, на какой стадии своего формирования или развития находится та или другая наука”, т.к. “определение, уточнение предмета той или иной науки, очертание его границ продолжается по сути дела на протяжении всей истории данной науки”, – третий

блок играет особую важную роль для **идентификации науки**. К нему относятся: **наименование науки**; появление кафедр, лабораторий и научно-исследовательских институтов, где данная наука разрабатывается; создание факультетов и учебных заведений, готовящих кадры для этой науки; установление множественных связей данной науки с другими науками; дифференциация этой науки и проч. Эти "формальные признаки" можно рассматривать как "фазы развития науки в их логическом следовании"⁶. Таким образом, логика "бытия" науки начинается с ее имени-названия. Но мы хотим выделить в этом понятии смысловой нюанс: нас интересуют **самоназвания**, т.е. "имена", которые "даются" той или иной науке ее представителями, "имена", которые возникают в научном сообществе - репрезентанте вместе со складыванием этого сообщества и осмыслением им той сферы научного знания, которой они занимаются.

Самоназвание - едва ли не главный критерий институализации науки. Поскольку когнитивная и социальная стороны процесса институализации взаимосвязаны, появление институтов какой-либо научной отрасли (системы нормативов, определяющих деятельность конкретных научных структур, в рамках которых осуществляется развитие этой отрасли) и институций ("наставлений" - хрестоматийно-дидактической литературы) требует унификации категориального аппарата, в составе которого, в первую очередь, - название этой научной отрасли. Гражданский статус научная дисциплина приобретает тогда, когда ее "признают": "родовая" наука и "коллеги" по "дисциплинарному семейству"; когда это "признание" приобретает реальные очертания в форме систематической подготовки узких специалистов-профессионалов, постоянного финансирования научных исследований в рамках институально закрепленного предметного поля и др.; наконец, в форме "узнавания" ее, этой дисциплины, представителями "широкой научной общественности". В этом случае речь идет уже о переходе самоназвания в официальное название - "имя" данной научной и учебной дисциплины, под которым она "входит" в "официоз", - нормативные документы.

Разумеется, следует учитывать "уровни" дисциплин.

Дисциплины, превратившиеся уже в дисциплинарные семейства, насчитывающие не одно столетие своей жизни - т.н. классические, фундаментальные науки "владеют" закрепленным за ними родовым "именем": физика, математика, астрономия, философия и других. Это имя стало уже привычным, т.е. вошло не только в научный обиход, но и в культурно-лексическую практику в образе стандартизированной общесовременной традиции. Тем не менее, несмотря на ясность родового имени, внутри этих мегадисциплин возникают также свои сложности смыслового характера. Дж.Агасси отмечает: "Идентифицировать смысл "ньютоновской механики" можно только в том случае, если класс людей, использующих это выражение, опирается приблизительно на одни и те же основания"⁷. Среди этих оснований - социокультурные. Б.Г.Юдин выделяет две социокультурные характеристики научного знания: 1) определенность знания, задаваемая социокультурным контекстом и 2) диалогичность научного объяснения. Первая позиция предполагает тот факт, что при построении научного объяснения ученый опирается на некоторую, хотя и широкую, но отнюдь не безграничную совокупность (поле) образов и представлений, которые заимствуются им из социокультурного контекста, т.е. на конкретно-историческую "модель воображения". Вторая позиция ориентирует на рассмотрение процедуры объяснения как "свернутого" диалога, ибо, несмотря на то, что объяснение-понимание безусловно является однонаправленным (монологичным) и адресовано безличностному реципиенту ("принимающему индивиду"), интерсубъективность и общезначимость интерпретации знания-объяснения детерминирована тем, что и процедура объяснения и его образность (сумма понятий, аналогий, метафор, символов, дискурса и проч.) апеллируют не столько к опыту индивидуальному, сколько к определенным всеобщим структурам практики и культуры. Таким образом, изменяющееся в истории поле этих структур оказывается как бы предпосланным научной познавательной деятельности. Сам же социокультурный контекст функционирования и развития знания включает три основных пласта: 1) мировоззренческий контекст, 2) контекст образования, 3) контекст практического приложения знаний. Каждый из них в

том или ином плане регулирует процессом научной деятельности, поэтому и функционирование знания в данных контекстах не является чем-то внешним по отношению к собственной природе знания, а его результаты (новое знание) уже "преадаптированы" по отношению к этим контекстам. Именно это и позволяет новому знанию "включиться" в соответствующие системы социальных связей⁸.

Если самоназвания научных дисциплин рассматривать, как один из символов-представлений сквозь призму социокультурных контекстов, то весьма важным представляется вывод Поля Рикера, который, осмысливая "Введение в метафизику" М. Хайдеггера, заключает: "Образование имени свидетельствует одновременно об открытости бытия и о его ограниченности в наличном языке"⁹. Самоназвание новой отрасли знания – будущей новой дисциплины в рамках "родовой" науки – появляется сначала как обозначение нового исследовательского направления, что отражает закономерное расширение проблемного поля "старого" знания (расширение предмета "родовой" науки). Но это новое имя-понятие будет связано уже существующей традицией научной лексики, хотя представители и родоначальники нового знания неизбежно попытаются "вырваться" из наличных нормативов: отделить "себя-от-других" через поиск новой терминологии.

Безусловно, каждая дисциплина уникальна и собой, и своей историей, несмотря на определенный универсализм процесса институализации¹⁰. Но полотно дисциплинарной истории еще не написано. Будем же "возделывать свой сад" и складывать мозаику своей дисциплины – истории исторической науки...

Из истории историографии - 1. В поисках своего имени.

"Что значит название? – То, что мы называем розой, пахло бы так же хорошо, какое бы имя мы ему ни дали".

У. Шекспир.

Поиски имени новой дисциплины, постепенно формирующейся в рамках исторического знания и занявшейся осмыслением истории самой истории, были довольно продол-

жительны. Формула "история исторической науки" т.е. название, наиболее полно, по мнению Р.А.Киреевой, отражающее дисциплину, возникло в XIX веке: "...дореволюционная историческая наука подходила к нему, пользовалась им, но не закрепила его в своей практике"¹¹. Если суммировать варианты названия новой дисциплины, выявленные в историографической литературе XIX - начала XX вв. Р.А.Киреевой, И.И.Колесник, В.И.Чесноковым и др., то общая картина будет складываться из следующих понятий: "литература русской истории", "литература науки русской истории", "обозрение литературных мнений", "историческое ведение", "историческое деписание", "история русского самопознания", "течения исторической мысли", "разработка русской истории", "история русской истории", "история работы русской мысли над русской историей", "история русской исторической литературы", "критическая российская история", "история критики", "историческая критика", "наука литературы русской истории", "история науки", "история истории", "история исторической науки", "история историографии", "русская (украинская, западно-европейская) историография" и других.

Для первой половины - середины XIX в. использование термина "историография" для обозначения новой отрасли исторического знания было не характерно и лишь к концу XIX в. это слово в новом качестве стало чаще встречаться в названиях публикуемых работ. По мнению Р.А.Киреевой, ученые постепенно в лекциях, а позже и в печатных работах "вместо этих сложных словосочетаний" все чаще стали использовать "как синоним более удобное и компактное слово "историография". Именно "практичность" в применении способствовало широкой практике этого термина в научной лексике университетских ученых конца XIX - начала XX вв. Однако, слово "историография" распространялось на различные виды исторических работ¹², а новое историко-научное направление в рамках исторического знания на протяжении второй половины XIX - начала XX вв. продолжало существовать под разными именами. Вместе с тем, явственно определялась тенденция к их сокращению: большинство специалистов-историографов предпочитали одно или несколько из шести основных. Это – "история науки

русской истории" (в Украине эта традиция шла от П.В.Павлова, профессора университета св.Владимира, к его ученикам - И.В.Лашнюкову и В.С.Иконникову и их ученикам и последователям - А.И.Маркевичу и др.); "история науки", "история истории", "история историографии", "история исторической науки", "историография". И все-таки трудно найти в этот период ученого, который бы однозначно применял только один вариант из самоназваний формирующейся дисциплины.

А.Г.Брикнер, один из немногих, был более последовательным в различии терминологии. Его лекционные курсы в Новороссийском университете в конце 1860-х гг. назывались: "Энциклопедия и методология истории" и "Историческая критика". В 1880-е гг. в Дерптском университете он читал курсы под такими названиями: "Теория истории", "Обозрение исторической литературы России", "История истории России" и других.¹³ В лексиконе А.Г.Брикнера несколько понятий. Сама родовая наука выступает под "именами": "история" и собственно "историческая наука"; понятия же "искусство историографии" и "историческая наука вообще" он разделяет. Первое в его контексте означает синоним "историописания", создание исторической литературы, сочинений на историческую тематику. "История во второй степени" имеет два "имени": "история истории" и "история исторической науки". Понятие "история историографии" А.Г.Брикнер употребляет в значении "истории общей литературы истории", или "истории исторической литературы". При этом он совершенно четко указывает на то, что "история историографии есть только часть истории истории"¹⁴.

Традиция истории историографии как истории исторической литературы, которая, по мнению А.Г.Брикнера, имела уже полувековой период своего развития, ограничивалась оценкой литературных достоинств исторических сочинений, и ее последователи занимались даже не историей общей литературы истории, а делали своим предметом "разбор отдельных историков" - Фукидида, Л.фон-Ранке, А.Шлоссера и др. Общие очерки, констатировал А.Г.Брикнер, встречаются редко и среди них он выделял диссертацию

М.Н.Петрова (Харьковский университет) "Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции". В предмет же "истории истории" - истории исторической науки - А.Г.Брикнер вводит историю метода, появление и разработку новых групп исторических материалов, "сообразно с которыми и должен...изменяться метод", т.е. - "развитие критики при занятиях историей"¹⁵.

В 1868/69 гг., будучи вольнослушателем Новороссийского университета, лекции ординарного профессора кафедры всеобщей истории А.Г.Брикнера посещал А.И.Маркевич. Первая пробная лекция, прочитанная им, уже приват-доцентом, в январе 1880 г. в университете - "Историческая критика в трудах новейших русских историков", содержала вполне отчетливое положение: "Историческая критика есть часть историографии, поэтому она и совершала свое развитие в прямой зависимости от историографии"¹⁶. Поясняя задачи своей магистерской диссертации, которая имела подзаголовок "Русская историография в отношении к местничеству", А.И.Маркевич писал, что исследование было посвящено "критическому обозрению того материала, в котором заключался вопрос о древнем русском местничестве, равно как и критика тех мнений и целых теорий, которые были высказаны о нем в историографии"¹⁷.

С XVIII в. в общеевропейской традиции постепенно закреплялся новый нюанс в значении термина "историография": не просто историческая литература, но оценка литературы конкретного вопроса, или критическая история изучения конкретной проблемы. Еще А.З.Зиновьев и А.Ф.Федотов историю исторической науки связывали с появлением в России XVIII в. "критической истории", в основе которой - развитие исторической критики¹⁸. Именно эта линия составила основу формирования т.н. "критического направления" в исторической науке, способствуя накоплению теоретико-методологического арсенала исторических исследований и превращая постепенно "историографию" как "историописание" в собственно историческую науку. В.О.Ключевский в своих лекциях по источниковедению (осень 1888 г.), анализируя особенности развития российской исторической науки, формулирует: "Наша историография еще долго должна оставаться преимущественно исторической

критикой»¹⁹.

В понимании (и лексиконе! – Т.П.) В.С.Иконникова «предмет историографии» составляет «критическое изучение источников и литературы истории в их постепенном развитии...»²⁰. Формулируя содержание своей работы («систематический обзор источников русской истории и история развития ее науки...»), а также характеризуя кратко «труды по русской историографии», он везде выделяет две составляющие «собственно историографических вопросов»: «обозрение источников» и «история русской истории» («развитие науки русской истории»). Для него «...полный очерк русской историографии...обнимает как обзор источников, так и историю науки...». При этом термины «обзор», «обозрение» у В.С.Иконникова – это не только и не столько библиография, сколько «критический разбор», «оценка» трудов историков – «обработки русской истории» («пособий для отечественной истории»), критическая оценка «мнений писателей»²¹.

Последующее развитие рефлексивной составляющей «историографии» – «исторической науки» – в форме критического анализа воззрений ученых в целом или по отдельным проблемам, анализа применения ими критического метода определило самостоятельное направление исторических исследований, которое, по традиции (ибо в основе был обзор литературы) стали называть «историографией», продублировав уже в новом значении старый термин.

На протяжении XIX века в системе исторического знания шел интенсивный процесс формирования его историко-научной составляющей как вполне самостоятельного структурного подразделения. В университетах Российской империи эта линия трансформировалась в учебную дисциплину и определила новое значение термина «историография» как истории самого исторического знания. Университетская практика второй половины XIX – начала XX вв. закрепила в учебных планах историографические курсы²². Именно «критический стержень» – критический обзор литературы, включая «критику источников» и «критику мнений», а точнее – обзор (анализ) применения историками критического метода (исторической критики) составляли основное содер-

жание историографических исследований и историографических курсов. А.И.Маркевич пишет о содержании своего курса «Русская историография», который он читал в Новороссийском университете в 1880-1882 гг.: «Оба года я читал собственно об источниках русской истории, присоединив к этому на второй год и очерк науки русской истории...»

...Чтению лекций об источниках предшествовало введение в курс историографии, посвященное исторической критике и иным историографическим вопросам...»²³. П.В.Голубовский, ученик В.Б.Антоновича, четко формулирует две главные задачи историографии: «критический анализ источников первой руки и сведения о них» и «изложение истории изучения известного вопроса в генетическом его развитии», при этом вторая задача следует за первой, «потому что только после ознакомления с самим источником можно критически отнестись ко всем тем теориям и учениям, которые могут о нем существовать»²⁴. Содержание «изложения истории вопроса» для него – не «перечисление чужих мнений»: «Библиографию с историографией смешивать нельзя», – категорически заключает П.В.Голубовский, – водораздел между ними именно критическое начало историографии²⁵.

На протяжении второй половины XIX – начала XX вв. среди формирующегося сообщества историографов происходило утверждение более широкого понимания проблемного поля новой научной дисциплины. В него стали включать историю исторической мысли, представленную в критическом обзоре воззрений отдельных историков или течений и школ, в анализе специальных исследований, в истории исторических учреждений и др.²⁶. Новую дисциплину рассматривали в контексте истории науки в целом, истории культуры, истории идей. А.С.Лаппо-Данилевский поднялся уже до «истории в третьей степени» и отчетливо поставил вопрос о термине, выражающем «имя» новой дисциплины. Он отмечал: «История термина «историография» показывает, что он первоначально обозначал или самый процесс составления (ср. должность историографа) исторического сочинения, обыкновенно в национально-патриотическом, официальном духе, или данную совокупность таких сочинений, рассматриваемую в данных пределах времени и

пространства". Постепенно термин "историография" утратил прежний специальный смысл, обозначающий историческую науку вообще, и все больше стал включать в себя "преимущественно сочинения, обнаружившие какую-либо цельную концепцию истории человечества: или целой страны, или нации и т.п."²⁷. Тем не менее, и А.С.Лаппо-Данилевский колебался при выборе названия: "история науки", "история истории", "история историографии" и просто "историография" - этими понятиями он "покрывал" одно направление - историю исторической науки. "Официоз" рубежа XIX - XX вв., выраженный в статьях "Энциклопедического словаря" Ф.А.Брокгауза и И.А.Ефрона, констатирует: "Историография - термин недостаточно определенный, иногда отождествляемый с историей, понимается: 1) как изучение исторической литературы какого-либо предмета... 2) как синоним исторической литературы. В последнем значении обзор Историографии является как бы "историей истории", и в этом смысле термин Историография получил право гражданства в целом ряде специальных трудов последних десятилетий"²⁸. Для этого определения характерно то, что термин "историография" как синоним самой исторической науки уже не выступает ведущим - он выводится за нумерацию перечисляемых смыслов, а понятие "обозрение источников" исчезает, как бы "растворяясь" в понятии "изучение исторической литературы".

Из истории историографии - 2. Новая эпоха: "Вчера".

*"Когда употребляют старое слово,
то часто оно идет к разуму по каналу,
который прорыт еще азбукой.."*

Г.Лихтенберг.

Советская наука с характерной для нее "жесткой" конвенциональностью, получив в наследие от "старой школы" ведущую триаду значений термина "историография", устремилась по пути унификации понятий. Однако путь этот был длительным и далеким от исторической линейности...

На протяжении 1960-1980-х гг. в сообществе советских историографов сформировались, наконец, следующие нормы: термин "историография" в значении самой истории

ческой науки был признан архаичным (хотя в практическом лексиконе он имел "хождение"); понятие историографии как литературы по какой-либо проблеме с 80-х гг. в кругу специалистов-историографов все чаще стало заменяться формулой "проблемная историография"; третья линия привела к утверждению специальной исторической дисциплины, изучающей историю исторической науки, проблемное поле которой было достаточно широким. К рубежу 1980-1990-х гг. содержание этой научной дисциплины определяли в диапазоне: 1) история исторической мысли и история исторической науки как социального института; 2) история историографического процесса во всей его многомерности. Многочисленная "хрестоматийно-дидактическая литература" (учебники В.И.Астахова, В.Е.Иллерицкого и И.А.Кудрявцева, А.М.Сахарова, Л.В.Черепнина, А.Л.Шапиро и других историографов), концептуальные работы М.В.Нечкиной, И.Д.Ковальченко, Ф.П.Шевченко, А.В.Санцевича, В.Г.Сарбея и многих иных фундаторов²⁹ "новой-старой" дисциплины, официальные документы - программы и проч., быстро появлявшиеся новые названия кафедр в университетах и педагогических институтах, отделов и секторов в академических учреждениях, специализированных координационных структур и др., способствовали закреплению основного "коридора" нормативных смыслов и имен. "Территория историографии" в значительной мере расширилась, появился блок различных понятий, означающих определенные направления историографических исследований: "проблемная историография", "история историографии", "биоисториография", "культурология историографии", "региональная историография" и др.

В среде историографов термин "историография" приобрел новое звучание - он стал обозначать науку³⁰. Вместе с тем, имела место и другая тенденция. Ф.П.Шевченко, рассматривая статус историографии, исходил из специфики ее предмета, который и определял, по его мнению, место этой дисциплины в составе исторической науки: "...те, що вона займається вивченням вторинного процесу - історії історичної науки - є свідченням її підпорядкованості конкретно-часковим цілям, дає підставу вважати її спеціальною (допоможною) історичною дисципліною"³¹. А поскольку сама историческая наука "становить єдину, цільну галузь людських

знань, ... немає ніяких методологічних підстав в єдиній історичній науці перетворювати (вірніше, тільки за назвою) окремі її галузі, напрями і дисципліни в науку (наприклад, воєнно-історична наука, історико-партійна наука, археологічна наука і т.д.). Значення цих галузей, їх специфіку можна і потрібно показувати не шляхом посилення назв”³².

И в реальной практике историков, и в словарно-энциклопедической литературе продолжала сохраняться смысловая полифония³³. Даже в среде профессиональных историографов имела место разногласия по поводу главного имени своей дисциплины. В частности, А.М.Сахаров предлагал “преодолеть ту многозначность термина “историография”... которая нередко ведет к смешению разных понятий” и употреблять “слово “историография” там, где речь идет об анализе литературы по какой-либо проблеме”. Историографию же в смысле истории исторической науки, по его мнению, следовало именно так и называть – “**история исторической науки**””³⁴.

Необходимо учитывать и тот факт, что, несмотря на “историографический бум” 1960-1980-х гг., новейшие разработки в теоретической области историографии не стали достоянием широкого круга историков, и многие положения “переднего края” этой дисциплины в силу ряда факторов не успели войти в ее “жесткое ядро” - научно-дидактическую хрестоматию профессионалов³⁵. Но, тем не менее, термин “историография” в значении истории исторической науки (“истории во второй степени”) закрепился за специальной исторической дисциплиной, которая в рамках этой эпохи получила свой гражданский статус со всеми атрибутами “дисциплинарности”³⁶.

Из истории историографии-3. Новая эпоха: “Сегодня”.

“ - ...сегодня утром, когда я встала, я это была или не я? Кажется, уже не совсем я! Кто же я такая в таком случае?”

*Льюис Кэрролл.
 (“Алиса в стране чудес”).*

Мишель Фуко рассматривал дисциплину как “принцип

контроля над производством дискурса”. Дисциплина, по его мнению, устанавливает границы дискурса “благодаря игре идентичности, формой которой является постоянная реактуализация правил”³⁷. В наше время - “интенсивного вхождения” в мировой историографический процесс - в странах “постсоветского пространства” происходят сложные и болезненные процессы самоидентификации национальных наук, особенно - социогуманитарных. Ученые ищут оптимальные варианты, балансируя подчас между Сциллой и Харибдой – “принять то, что на Западе” (в том числе - терминологический аппарат), или идти “по своему пути”, альтернативно уже запрограммированному: сохраняя (и даже культивируя) прежние научные традиции или рождая симбиоз между национально-региональной спецификой и консенсусными нормативами “западной” науки (весьма “демократичной”, кстати, в плане научной лексики).

Ситуация последнего десятилетия XX века в области историографической подготовки во многом напоминает положение с историографическими курсами в университетах Российской империи во второй половине XIX в. В реальной практике университетских преподавателей сегодня, как и сто лет тому назад, одинаковые названия “покрывают” различные по содержанию и структуре курсы, либо аналогичное содержание выступает под разными “именами”³⁸. Однако, как уже было отмечено, в то время только определился переход к дисциплинарной стадии в развитии историографии как истории исторической науки со всей спецификой, присущей начальному этапу в этом длительном и непрестом процессе.

А.М.Сахаров, оценивая еще в 1970-е гг. общую тенденцию формирования историографической науки, писал: “Чем дальше, тем глубже и одновременно шире становился объект изучения (или объекты изучения, точнее сказать); возникшая ныне практика и ее теоретическое обобщение стремятся интегрировать изучение многих объектов в одном понятии историографии”³⁹. Р.А.Киреева также отмечала, что практика широкого употребления термина “историография” не является спецификой исторической области знания. Так, в литературоведении обособились и получили свои наименования самостоятельные отрасли: теория лите-

ратуры, история литературы, литературная критика, хотя термин "литературоведение" покрывает собой все эти направления. Поэтому и термином "историография" традиционно называют различные виды исторических работ⁴⁰. Положение о неизбежном расширении предметно-объектной области научного знания констатировалось многими учеными⁴¹.

Сторонники различения объекта науки и ее предмета исходят из того, что под объектом следует понимать определенную область реального мира, в то время как предмет представляет собой часть этой области, уже выделенной наукой и ставшей в главном (хотя и не в деталях) содержанием научного познания. Поскольку каждая сфера реального мира многообразна, она подразделяется на множество "подобластей", имеет разнообразные уровни и стороны. В силу этого "каждая наука в процессе своего развития постепенно распадается на множество дисциплин, каждая из которых специализируется на изучении той или иной подобласти, того или иного уровня, той или иной стороны, т.е. имеет свой собственный предмет, отличный от предметов других родственных ей субнаук"⁴². Понятие "научная дисциплина" рассматривается в разных планах: в вертикальном, горизонтальном; как структурный компонент науки, как ее конкретно-историческая форма или стадия в развитии и проч⁴³. Одним из вариантов и выступает понятие "дисциплина" как следствие процесса структурирования родовой науки в результате "расширения" ее предметно-объектной сферы. Научная дисциплина предстает в данном случае как разновидность общего знания; ее возникновение связано с осознанием особого "фрагмента" в общем объекте родовой науки, нового направления исследований со своим предметом, формирующимся как особый "образ" объекта. По этой схеме идет Ю.И.Семенов, выстраивая комплекс научных дисциплин, составляющих этнографическую (этнологическую) науку (при этом собственно историческую науку он называет историологией). Аналогичный подход у Н.П.Ковальского, предложившего свой вариант "видов историографических наук (или дисциплин)": собственно историография, история историографии, историология (теория исторического и историографического познания) и философия истории⁴⁴.

Термин "историография" на сегодняшний день опять приобрел обширный спектр значений: он покрывает и сферу исторического знания о предмете собственно истории, и сферу историографического знания о самом историческом знании и его институтах. Таким образом, включая в историографию различные виды вообще исторических исследований, сторонники "широкого" применения данного термина, по сути, лишают историографическую науку ее специального дисциплинарного статуса. Это "растворение" историографии в общем комплексе исторических исследований создает сложности и в четком структурировании историографической области знания, что отражается на понимании содержания, в первую очередь, учебных историографических дисциплин, на их названиях и самоназваниях.

Историографическая наука как научная дисциплина, изучающая историографический процесс в целом, во взаимосвязи всех его компонентов имеет сегодня значительное предметное поле. Внутри нее сложились уже самостоятельные научные направления, отрасли историографического знания, репертуар которых будет со временем расширяться. Отныне не только история, но и историография пишется на основе множественности взглядов и оценок и предметом ее интересов выступают часто междисциплинарные сюжеты.

Междисциплинарность в конкретных исследованиях и одновременно усиливающаяся их фрагментарность на фоне новой волны эпистемологических изысканий не должны разрушать ощущения своей принадлежности к дисциплинарной общности среди профессионалов-историографов. И в качестве инструмента объединения должно выступать стремление к единству в понимании смыслового ядра своей науки, ее структуры, самоназваний ее подразделений и ее официально имени, стремление к развитию тех традиций⁴⁵, которые ориентируют на сохранение территориальной целостности такого сложного феномена, каким является **историографическая наука**.

¹ Рикер Поль. Конфликт интерпретаций. Очерки о герменевтике. М., 1995. С.97.

² Цит. по: Рикер Поль. Указ. соч. С.359.

- ³ Лосев А.Ф. Философия имени. М., 1990. С.185.
- ⁴ Там же.
- ⁵ Там же. С.20.
- ⁶ См.: Джахая Л.Г. Место научной теории в дисциплинарных структурах // Наука и наукознание. 1994. № 1/2 С.21.
- ⁷ Структура и развитие науки. М., 1978. С.138.
- ⁸ Юдин Б.Г. Методологический анализ как направление изучения науки. М., 1986. С.138-140.
- ⁹ Рикер Поль. Указ. соч. С.360.
- ¹⁰ См.: Уитли Р. Когнитивная и социальная институционализация научных специальностей и областей исследования // Научная деятельность: структура и институты. М., 1980. С.218-256 и др.
- ¹¹ Киреева Р.А. Изучение отечественной историографии в дореволюционной России с середины XIX в. до 1917 г. М., 1983. С.74-75.
- ¹² См.: Киреева Р.А. Указ. соч. С.75-76; Колесник И.И. Историографическая мысль в России: от Татищева до Карамзина. Днепропетровск, 1993.
- ¹³ См.: Обзорение преподавания наук в Имп. Дерптском университете за 1881-1888 гг. С.10; Обзорение преподавания наук в Имп. Новороссийском университете за 1868/69 уч.г. С.1-3; Протоколы Совета Имп.Новороссийского университета.1869. 23 дек. С.170-171.
- ¹⁴ См.: Брикнер А.Г. О главных задачах исторической науки // Краткий отчет о состоянии и действиях Имп. Новороссийского университета в 1867/8 академическом году. Одесса, 1868. С.4-16.
- ¹⁵ Там же. С.11-12.
- ¹⁶ Маркевич А.И. Историческая критика в трудах новейших русских историков (Пробная лекция, читанная в Новороссийском университете магистром русской истории университета св.Владимира Ал.Марковичем) [Одесса, 1880]. С.1, 14.
- ¹⁷ Маркевич А.И. История местничества в Московском государстве в XV-XVII вв. Одесса, 1888. С.1.
- ¹⁸ См.: Зиновьев А.З. О начале, ходе и успехах критической Российской истории. М., 1827; Федотов А.Ф. О главнейших трудах по части критической русской истории. М., 1839.
- ¹⁹ Ключевский В.О. Сочинения: В 9 т. М., 1989. С.7. Т.VII.
- ²⁰ Иконников В.С. Опыт русской историографии. К., 1891. Т.1. С.258.
- ²¹ См.: Там же. С.258-269.
- ²² См.: Киреева Р.А. Указ. соч.; Алленов С.Г., Матвеева М.С. Чесноков В.И. К вопросу о преподавании историографии в университетах дореволюционной России // Проблемы истории оте-

- чественной исторической науки. Воронеж, 1981; Чесноков В.И. Пути формирования и характерные черты системы университетского исторического образования в дореволюционной России // Российские университеты в XIX - начале XX вв.: Сб. статей. Воронеж, 1996. С.3-29; Попова Т.Н. Становление историографии как специальной исторической дисциплины: некоторые аспекты проблемы // Там же. С. 44-55 и др.
- ²³ Маркевич А.И. О летописях. Из лекций по русской историографии. Одесса, 1883. Вып.1. Предисловие.
- ²⁴ Киевская старина.1883. Т.VI. С.745.
- ²⁵ Там же. С.748.
- ²⁶ В статье не рассматривается проблема предмета историографии: хотя этот вопрос тесно связан с проблемой самоназвания, но не идентичен ей.
- ²⁷ Цит. по : Киреева Р.А. Указ. соч. С.80-81.
- ²⁸ Энциклопедический словарь / Изд.Ф.А.Брокгауза и И.А.Ефрона. СПб., Т.26. С.488.
- ²⁹ Акцент сделан на работы т.н. "отечественников".
- ³⁰ См.: Рубинштейн Н.Л. Русская историография. М., 1941. С.7, 9; Очерки истории исторической науки в СССР. М., 1955. Т.1. С.5; Черепнин Л.В. Русская историография до XIX века. М., 1957. С.4; Сахаров А.М. О предмете историографических исследований // Методология истории и историография (Статьи и выступления), М., 1981.С.104 и др.
- ³¹ См.: Шевченко Ф.П. Історіографія – важлива історична дисципліна // Історіографічні дослідження в Українській РСР. К., 1968. Вип.1. С.9.
- ³² Там же.
- ³³ См.: Толковый словарь русского языка / Под ред. проф. Д.Н.Ушакова. М., 1935. Т.1. Стб. 1257; Советский энциклопедический словарь. М., 1983. С.511; Изучение отечественной истории в СССР между XXV и XXVI съездами КПСС. М., 1982 и др.
- ³⁴ Сахаров А.М. Указ. соч. С.127.
- ³⁵ См. подробнее: Історіографія як наукова та учбова дисципліна: матеріали "круглого столу" // Українська історична наука на порозі XXI століття. Харківський історіографічний збірник. Харків, 1997. Вип.2. С.163-188.
- ³⁶ См.: Специальные исторические дисциплины. Киев, 1992.С.132-134.
- ³⁷ Фуко Мишель. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет. Пер. с франц. М.;Касталь, 1996. С.6.
- ³⁸ См. например: учебные планы Министерства образования

Украины для исторических факультетов государственных университетов (квалификация "бакалавр", "специалист", "магистр"). Кроме того, "сегодняшние" программы таких курсов, как "Методология истории", "Историософия и методология истории" и проч., напоминают (по структуре и содержанию) "вчерашние" историографические. Эти явления требуют тщательного анализа для определения новых тенденций в развитии исторической рефлексии и ее дисциплинарных образов.

³⁹ Сахаров А.М. Указ. соч. С.104.

⁴⁰ Киреева Р.А. Указ. соч. С.76.

⁴¹ См.: Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования, М., 1987. С.42-45 и др.

⁴² Семенов Ю.И. Предмет этнографии (этнологии) и основные составляющие ее научные дисциплины // Этнографическое обозрение. 1998. № 2. С.3.

⁴³ Дисциплинарность и взаимодействие наук. М., 1986 и др.

⁴⁴ См.: Семенов Ю.И. Указ. соч. С.3-17; Ковальський М.П. Деякі теоретичні питання української історіографії // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України: Теорія та методи. Міжвуз.зб. наук. праць. Дніпропетровськ, 1995. С.5-9.

⁴⁵ О различных дисциплинарных традициях см. подробнее: Попова Т.М. Історіографія в дисциплінарному сімействі історичних наук // Історіографічні дослідження в Україні. К., 1999. Вип.9; Еє же. Історіографія сквозь призму дисциплінарних традицій // Записки історичного факультету Одес. держ. ун-ту. Одеса, 1999. Вип.8.

Володимир Потулицький

СХЕМИ І ПЕРІОДИЗАЦІЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ 19-20 СТ.: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА МЕТОДОЛОГІЇ

Схема історії України Михайла Грушевського¹, котра лягла в основу української історії і історіографії, і була сприйнята більшістю тогочасних німецьких, польських, чеських і рядом російських істориків, мала в своїй загальноісторичній частині один суттєвий недолік - вона не була завершена, оскільки охоплювала історію України лише до кін-

ця 18-го століття, закінчуючи її ліквідацією козацько-гетьманської держави. 19 і 20 століття - період сучасних національних рухів, застали Україну вже бездержавною з цілим рядом притаманних їй особливостей, котрі концентрують увагу дослідника української історії на наступних її проблемах або вимірах.

1. **Проблема територіальна** - процес формування українського територіального масиву. Україна вступила в 19-те століття, як конгломерат декількох відмінних історико-географічних територій, кожна з яких мала власну історичну долю². Це насамперед Лівобережна Україна, територія козацько-гетьманської держави 17-18 століть, з якою певною мірою була зв'язана, але разом з тим мала окреме історичне минуле Слобідська Україна. Правобережна Україна, яка потрапила до складу Російської імперії ще будучи органічно об'єднаною з колишнім Гетьманатом, довгі роки іменувалась російським урядом як "край польський", а згодом "Юго-западный край" Російської імперії. Південна Україна в 16-18 століттях була представлена Військом Запорізьким і турецько-татарськими володіннями на півночі Причорномор'я, і пізніше Новоросією або Новоросійським краєм, який Росія навіть після 1917 року вважала органічною складовою частиною своєї держави. За межами цих трьох частин української землі знаходились західно-українські землі - Буковина, Галичина і Закарпатська Україна, котрі до середини 20-го століття ніколи не входили до складу Російської імперії. Об'єднання всіх цих окремих розрізнених територій в одну національно-територіальну цілісність, процес формування української національної території, котрий відбувається в 19-20 століттях, складає одну з найважливіших проблем української історії - проблему територіальну.

2. **Проблема політична**, де можна виокремити такі частини, як політико-юридичний статус західно-українських земель у складі Австрії, Польщі, Румунії і т.д.³, а східно і центрально-українських земель у складі Російської імперії, а також імперська політика по відношенню до України, реакція політичних і наукових кіл України на цю політику⁴.

Одним з найважливіших факторів, котрий впливав на українську історію 19-20 століть, було перебування українських земель в складі Російської імперії, а згодом Радян-

ської держави, централістична політика котрих була направлена на те, щоб не допустити створення таких значних національно-територіальних масивів, як Україна. Якщо російський уряд зберігає, виходячи з певних політичних і військово-стратегічних причин майже до кінця існування царської імперії комплекс Правобережної України, як "Юго-Западного края" зі спільним генерал-губернаторством, з великими відмінностями в суспільному ладі (наприклад, відсутність земств на Правобережжі, котрі були там запроваджені лише в 1911 році), то південна Україна, або "Новоросійський край" втрачає свою адміністративно-політичну єдність (генерал-губернаторство) у другій половині 19 століття, перетворюючись у три значні російські губернії, і зберігаючи лише подекуди стару назву Новоросія. Лівобережна Україна, втративши своє генерал-губернаторство ще в першій половині 19 століття, і також ставши трьома російськими губерніями, поступово втрачає і свою попередню назву - Малоросія, яка від другої половини 19 століття поступово розповсюджується вже на всю підросійську Україну, як Лівобережну, так і Правобережну. Ці адміністративні і термінологічні зміни означали досить багато, перш за все те, що саме і коли російський уряд міг вважати своїм, а що ще не міг.

3. Проблема концептуальна. З часів першої дискусії в 30-40-х роках 19 століття йде спір між прихильниками відновлення автономії - концепція державності малоросійської, яка еволюціонує в консервативну, і представниками концепції української або народницької, котрі вперше вийшли з терміном Україна, що тоді в Харкові почав з'являтися і був ще романтично-літературним (в 1840-х роках завдяки творам Шевченка термін став загальнонародним). Представники народницької концепції вважали, що українська аристократія, дворянство - це інший клас, який з точки зору народницької ідеології не має права працювати для України. Обидві концепції, а також концепція національно-державницька, яка виникла на початку 20 століття, зливались, еволюціонували, впливали одна на одну, і, сприймаючи різні методологічні впливи, переміщувались територіально, обираючи саме ту територію, де вони могли більш вільно

існувати і розвиватися⁵. Існування власної національної історичної думки "малих" націй перш за все залежало від пошуку і використання тої методології, яка найкращим чином для тої чи іншої концепції підходила (враховуючи політику домінуючої нації і необхідність вимушеного територіального переміщення), і слугувала дальшому розвитку їх національної історичної перспективи. У випадку з Україною ця перспектива розвивалася окремими вченими, котрі були вимушені шукати принагідно до розробки проблем історії України методологію не у безпосередньо політично домінуючих націй, а саме там і таку, котра найкращим чином підходила для обґрунтування схеми українського історичного процесу у його тій чи інакшій сепарації, уніфікації і легітимності⁶.

У цьому вищезмодельованому потрібному територіально-політично-концептуальному контексті ми будемо досліджувати періодизацію історії України в українській історичній думці 19-20 ст. Окрім власної формули: ідея - територія - альтернативи ми будемо застосовувати так званий генераційний підхід Карла Маннгейма і користуватимемося твердженням Мішеля Фуко про автономність історії науки від загальної історії.

Концепція генерацій нами застосовувалася при дослідженні основних етапів російської і української політичної і історичної думки в 19-20 століттях у взаємному відображенні⁷. Тут ми виходимо з того, що представники кожного нового "дійсного" покоління науковців в хронологічному вимірі, хоча і стоять на відмінних концептуальних засадах і належать до цілком протилежних теоретичних і ідейних напрямків, розробляють різні конкретно-історичні концепції і використовують різні філософські основи історичної науки, проте одночасно демонструють спільне *'space-time location'* (часово-просторове розташування, використовуючи термін Карла Маннгейма)⁸ і презентують діаметрально протилежні точки зору на проблеми, що стосуються однієї генерації в одній країні і одному культурному просторі. Візьмемо для нашого аналізу твори представників ряду "дійсних генерацій" (в сенсі Маннгейма), української історіографії 19-20 ст., які працювали в контексті світобачень

романтизму, позитивізму, неопозитивізму, морфології історії, історичного матеріалізму і школи Анналів, і спробуємо порівняти їх погляди на проблеми схеми і періодизації історії України.

Як відомо, до 19-го ст. включно історія була провінцією літератури. Як окрема дисципліна вона постала лише тоді, коли її з літератури вилучили до розряду точних наук в середині 19-го століття. Саме в перші десятиліття 19-го століття зароджується історизм, або наукова історія. Цей процес розпочався на території Німеччини, де ми маємо розподіл на писання історії і трактування історії вже як науки. Останнє було пов'язане з іменем Леопольда фон Ранке, який висловив цілу низку різних вимог щодо написання історії: 1. історія починається тоді, коли ми маємо конкретні джерельні дані, які ми можемо перевірити; 2. історія, як і кожна наука має свою доказову вартість; 3. історія починається в різні часи, а не всюди в той самий час; 4. історія розвиває хід подій лінійно; 5. історія передає замисли діючих осіб і послуговується розповідною формою (а не цифровими і іншими аргументами); 6. історія обмежується лише культурними народами.

З іменем Ранке і Гегеля зв'язаний перший, романтичний етап у розвитку історії. З романтизмом постала проблема, як пов'язати історію людини з історією всесенної. В зв'язку з цим повстали різні філософські концепції, які виходили за рамки історії, і встановлювали ті чи інші закони, які давали можливість робити прогнози. Ранке ставив справу так, що кожен народ має безпосереднє відношення до бога. Після Ранке історія займається лише державами: для Гегеля в центрі уваги була політична історія, і він назвав свою дисципліну історіософією.

У відповідності з історіософією Гегеля була проведена і перша наукова періодизація української історії українським вченим. Здійснив її перший ректор Київського університету Михайло Максимович, який, створюючи послідовно базу для української ідентичності (автохтонність українців, окрема українська психіка і державна документація), запропонував наступну періодизацію історії України, яка і ґрунтувалась на принципі державної еволюції. Максимович виділив

наступні періоди: 1. Київська держава. 864-1240 рр.; 2. Київське князівство під татарським пануванням. 1240-1320; 3. Київське і Переяславське князівства приєднані до Великого князівства Литовського. 1320-1569. В цей період слід говорити про значну автономію українських земель, оскільки тривалий період князівством керували руські князі до смерті Симеона Олександровича або Олельковича. Згодом цю посаду займали русини, литвини, а за ними волиняни; 4. В результаті Люблінської унії українські землі Великого князівства Литовського переходять до Польщі. 1569-1654. Але і в цей період польський король зобов'язувався давати всі чини і посади жителям землі Київської; 5. Київсько-Переяславські землі або Україна разом з Запоріжжям повертаються до складу загального руського світу, обумовивши собі автономію. 1654-1764; 6. З 1764 року ліквідована Малоросійська Гетьманщина, створена Богданом Хмельницьким, яка складалась з Київщини, Чернігівщини і Брацлавщини⁹. Як видно з цієї періодизації Максимович використовував критерій зовнішньополітичної еволюції держав з особливим акцентом на статус українських держав або земель в цій еволюції-автономія, незалежність або повна залежність. Так була сконструйована перша, романтична періодизація історії України. Наступним за романтизмом етапом у розвитку світової історичної науки був позитивізм. При з'ясуванні сенсу історичного розвитку для позитивістів таким мірилом був закон. Засновник позитивізму Конт відкинув метафізичну історію і основним завданням історії вважав систематизацію знань, необхідність встановлення порядку і прогресу, як і в точних науках (концепція Дарвіна і т.п.).

Позитивісти не відкидали історизм, а вважали, що останній може лише підготувати матеріал аналізу, який можуть зробити лише позитивісти, бо основне завдання науки позитивізму - це систематизація знань і закон. Позитивісти, як і кожен напрямок, теж мали свої крайності, оскільки прагнули зібрати всі можливі факти, і тільки на основі тих фактів доходили до законів, часто обмежувались збиранням усіх можливих матеріалів, з якими не могли дати собі раду. В тій масі фактів ускладнювалась можливість синтезу, і саме того, що позитивісти прагнули знайти - закони.

На ґрунті позитивізму українськими вченими була про-

ведена значна пошуково-дослідницька робота з історії України, яка привела до ряду періодизацій української історії. Тут, на нашу думку, слід, насамперед згадати періодизації історії України, здійснені М. Драгомановим, М. Ковалевським і М. Грушевським. У Драгоманова періоди української історії визначаються наступним чином: 1. княжо-міський період; 2. феодально-литовський; 3. пансько-польський; 4. царсько-російський з окремим періодом кайзерівським і конституційно-австрійським¹⁰. Як ми бачимо, ця періодизація побудована не лише на ознаках сепарації або інтеграції, а на ознаках політичної, соціальної і економічної еволюції, які відбувались в житті європейських держав на тому чи іншому періоді української історії. Драгоманов тут виходить з двох позицій або принципів. Перший принцип співвідносився з його критерієм оцінки історичних явищ. Для Драгоманова - послідовника контівського позитивізму - таким критерієм оцінки історичних явищ була гердерівська ідея прогресу. Другий принцип - це розуміння історичного процесу як процесу універсального, скрізь однакового за своєю соціологічною суттю і неоднаковою лише за формами свого вияву. Тому Драгоманов оцінює історичні події лише на основі порівняльного аналізу з історією інших країн і народів з врахуванням європейської еволюції.

В системі історично-теоретичних поглядів М. Ковалевського періодизація всесвітньої історії так само посідала істотне місце. Розробляючи проблеми історичного розвитку і прогресу, Ковалевський приходить до висновку, що економічна еволюція людського суспільства проходить дві великі епохи. Перша - господарства безпосереднього споживання, розраховані на задоволення попиту, який пред'являє саме виробництво. Друга - це мінове господарство, яке опікується нагромадженням запасів, орудує капіталом і кредитом. Перехід від однієї епохи до іншої носить поступовий характер¹¹. Цій періодизації підпорядковуються і ідеї Ковалевського про перехід від родової організації до державної¹². Він вважає, що епосі безпосереднього споживання відповідає родова організація, а епосі мінового господарства - організація державна¹³.

Розробляючи свою схему всесвітньої історії, Ковалев-

ський виходив з того міркування, що історичну подію ніколи не можна пояснити однією причиною, оскільки вона є результатом багатьох причин, різних за характером і силою впливу. В той же час події або явища, які виникають, самі впливають на подальший хід історії. Виходячи з того міркування, що вся історія людства засвідчує прояв сфер солідарності, вчений зображав історичний прогрес у вигляді "ряду конкретних концентричних кіл, які являли собою більше чи менше розширення людської солідарності"¹⁴. Тому Ковалевський відносить до кожної стадії всесвітньої історії притаманну саме їй форму політичної організації - "свій особливий політичний лад". Так родовій стадії відповідає племінне князівство, феодальній - станова монархія, всестановості - спочатку цезаризм, який сприяє підйому народних мас, згодом дуалістична і парламентарна монархія і республіка, які в деяких країнах доповнюються референдумом і прямим законодавчим почином виборця¹⁵. Разом з тим Ковалевський, вибудовуючи схему всесвітньої історії, як і згодом Ясперс, вважав, що ніколи дослідники не знайдуть універсальної схеми або кінцевої причини розвитку суспільства. Лише конкретне вивчення певної події в історії, або історичного періоду може показати сполучення причин, що обумовили його виникнення або зміну.

Михайло Грушевський свою власну схему історії України в контексті загальноєвропейської історії виклав у праці "Звичайна схема "руської" історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства" (СПб., 1904). У цій статті Грушевський поставив питання про необхідність критичного переосмислення пануючої російської схеми історії Східної Європи. Зокрема, він вказав на неправомірність старої історії південних племен, київської держави, з її власним соціально-політичним ладом, правом і культурою з історією Володимиро-Московского князівства XIII-XIV ст. таким чином, нібито останнє було її продовженням. На думку вченого, київська культура була породженням однієї народності - українсько-руської (української - В.П.), Володимиро-Московська - інша, великоруської¹⁶. У висунутій Грушевським схемі історії власне української державності стверджується, що спадкоємницею Київської Русі у XIII ст. була Галицько-Волинська, а в XIV-XVI ст. - Литовсько-Польська держави.

Натомість московська держава виросла на своєму власному корені, і хоча "київський уряд пересадив на великоруські землі форми державно-політичної будови, право, культуру, вироблені історичним життям Києва, проте на цій основі ще не можна вмістити Київську державу в історію великоруської народності¹⁷.

Слід зазначити, що в епоху, коли формувались історичні і політичні погляди Грушевського, російська історіографія встигла не тільки опрацювати, але й значною мірою канонізувати певну схему історичного процесу Східної Європи, яку Грушевський називає "звичайною схемою руської історії". Вона базувалась на тій ідеї, нібито гегемоном історії є єдиний російський народ (тобто, по суті, народ великоруський), який спільними зусиллями створив на великій східно-європейській рівнині могутню російську державу, що об'єднала всі східнослов'янські і навіть неслов'янські племена, захопила величезні території, які займали інші народи і держави Європи і Азії. У цій схемі історії України відводилось досить скромне місце, більше того, навіть заперечувалось саме існування окремого українського народу, самостійність його історичного буття, право на вільний національний та державний розвиток. Аналогічну історичну схему, орієнтовану на гегемонію польського народу і польської державності, створила польська історіографія.

В результаті, за Грушевським, залишаються без початку обидві народності і великоруська, і українська, окрема історія якої, таким чином, починається лише з XIV-XV ст. Замість панівної схеми руської історії Грушевський пропонує власну схему, в котрій кожній з трьох східнослов'янських народностей відводиться належне місце в загальній історії східного слов'янства. На його думку, треба побудувати не "історію Росії, тобто джерела всього того, що коли-небудь відбувалось на її території, і всіх народностей та племен, що її заселяють", а "історію народностей руських або східнослов'янських"¹⁸. Вже тут Грушевський виходить з окремішності і невід'ємних прав кожного народу на свою історію, протиставляючи загальній схемі ідею необхідності більш глибокого дослідження історії кожної з народностей як окремої етнічної спільності. Та-

ким чином, національність, на думку Грушевського, має бути основою і ґрунтом для політичного, економічного і культурного розвитку, і служити основним критерієм для виведення схеми і періодизації історії України.

Наступним етапом у розвитку світової історичної науки, стимул для якого дав позитивізм, була спроба творити морфологію культурного розвитку, який заступає історію. Тут було дві великі спроби - з однієї сторони Освальд Шпенглер, з другої - Арнольд Тойбні. Їх обох не задовольняло лінійне трактування історії, і тому мірилом вартості для своїх занять і знаходження сенсу історичного розвитку вони брали не поодинокі держави, а культури, і намагались обняти культури заселеної землі, обмежуючись невеликою кількістю цих культур для свого аналізу. Шпенглер створив концепцію гомології, на основі якої можна було брати явища з різних періодів, якщо вони подібні своєю формою, і на основі цього творити синтезу¹⁹. У своїй концепції Шпенглер виділяв чотири "одночасні" епохи духовного життя: індійська культура (з 1500 р. до Р.Хр.), антична культура (з 1100 р. до Р.Хр.), арабська культура (з 0 р.), західна культура (з 900 р.). Виділяючи певні стадії, які проходять ці культури, Шпенглер хоча і виділяє на стадії розпаду імперіалістичного механізму "Візантинізм", проте не лише знаходить місця в своїй класифікації для України, але навіть і для Росії²⁰.

Еволюцію поглядів на наукову діяльність Тойбні можна умовно поділити на три періоди: 1. 1910-ті роки, коли він в традиціях тогочасної історіографії за одиницю історичного розвитку вважав національну державу; 2. 1920-1940-ті роки, коли одиницею історичного розвитку в нього вже була цивілізація, як конкретний просторово-часовий регіон, до якого входила група країн з спільними духовними особливостями; 3. 1950-1960-ті роки, коли за одиницю історичного розвитку він бере вже релігію і церкву, а в останній період своєї творчості переносить увагу з окремих локальних цивілізацій і "вищих релігій" на історію людства. Згідно з концепцією Тойбні не існує єдиної історії людства, а є тільки історія окремих своєрідних і замкнених цивілізацій (спочатку він виділяв 21 цивілізацію; згодом - 13). Досліджуючи феномен цивілізацій як замкнених суспільств, Тойбні виділяє декіль-

ка характерних ознак, що дають змогу їх класифікувати: "вселенська церква є основною ознакою, яка дає можливість попередньо класифікувати суспільства одного виду. Іншим критерієм для класифікації суспільства є ступінь віддаленості від того місця, де це суспільство спочатку виникло. Поєднання цих двох критеріїв дає змогу знайти загальну міру для розміщення суспільств на одній школі, для визначення місця кожного з них у безперервному процесі розвитку". Тойбні зазначав, що кожна цивілізація проходить у своєму розвитку стадії виникнення, зростання, надлому та розпаду, після чого вмирає, поступаючись місцем іншій. Вважаючи соціальні процеси, які послідовно відбуваються у цих цивілізаціях, аналогічними, Тойбні намагався виробити на цьому ґрунті деякі емпіричні закони суспільного розвитку, що дають змогу передбачити головні події і у сучасному світі. На сьогодні, за теорією Тойбні, залишилося п'ять основних цивілізацій: китайська, індійська, ісламська, російська і західна.

Концепції Шпенглера і Тойбні, як і неопозитивістські соціологічні концепції. Так само знайшли свою реакцію в українській історичній науці. Ця остання відповідь українських вчених (після цього світова і українська історична наука пішли різними відсепарованими політичними бар'єрами шляхами) на чергове осмислення проблем всесвітньої історії українською наукою, була здійснена в роботах Степана Томашівського і Мирона Кордуби.

Ще не будучи знайомим з працями Шпенглера, і знаходячись під впливом його попередника Мейера, а також російського неопозитивіста Р.Віппера та італійського історика Гуільємо Ферреро²¹, С.Томашівський вже в 1915 році спробував окреслити основні етапи української історії²². Тут з точки зору "історичного процесу відокремлення і усамостійнення української народності" Томашівський виділяє два основні етапи: перший - Галицько-Волинський і другий - гетьманщини, де другий період є наслідувачем першого в політичній і культурно-релігійній сфері. Релігійно-культурне відокремлення відбувалося через відмежування галицької, а за нею і київсько-галицької метрополії і посередництвом найбільшого здобутку - унії української церкви з Ри-

мом. Третьою за політичною і релігійно-культурною формою національного відокремлення Томашівський називав мовну форму, яка надала українській народності остаточних рис національно-культурної індивідуальності²³. Під впливом Освальда Шпенглера Томашівський дає не лише перевірку основних постулатів вченого на історичному матеріалі, але й виводить дещо відмінну від Михайла Грушевського схему української історії. У цій схемі Томашівський використовує не лише виведені Шпенглером для аналізу всесвітньої історії поняття "візантинізму" і "Заходу", але й такі поняття, як "розуміння історії, як історії великих залежностей", "ідеї долі і принцип причинності в історії", "пояснення смислу падіння, життя і смерті в історії"²⁴. Саме під цим впливом Томашівський дає характеристику основним періодам української історії, як він їх розуміє. Вже в своїй праці "Українська історія", доведений до Люблінської унії 1569 року, Томашівський відзначив, що перехід від одного до іншого періодів історії України відбувався під впливом зовнішніх сил, що спричиняло відсутність внутрішньої органічності періодів, а також під впливом чисто географічних великих залежностей, зокрема залежності від Чорного моря, яке відіграло вирішальну роль в українській історії, залежності від степу і т.і.²⁵ Київську Русь Томашівський, на відміну від Грушевського, не відносить до етапів власне української історії, називаючи її Варяго-Руською державою, спільною для всієї трьох народностей. Запровадження християнства у давньоруській державі мало і позитивні, і негативні наслідки для майбутнього, оскільки відбувалось при занепаді візантійської культури і відповідно спробах руської церкви втримати державну єдність, що в свою чергу призвело до втрати політичної і національної самостійності. Смысл падіння Варяго-Руської держави Томашівський пояснює також упадком родового старшинства і внутрішньою князівською боротьбою за родовий чи вітчизняний принцип володіння. Перший акт розкладу Варяго-Руської держави відбувся вже в 1054-1113 роках, коли в боротьбі наслідників Володимира Мономаха - Ізяслава Мстиславовича і Юрія Долгорукого виявився історичний українсько-московський антагонізм у прагненні заволодіти Київщиною²⁶.

Першим етапом власне історії України Томашівський на-

живає історію Галицької і Волинської земель, яку він вважає суто українською історією і розглядає окремо від історії давньоруської держави. Нова, Галицько-Волинська держава, яка утворилася після остаточного розпаду спільної для всіх трьох народностей Київської Варяго-Руської держави, об'єднала вже тільки суто українські землі. Томашівський називає князя Романа творцем першої української держави, основою якої стала Галичина - перша українська земля, що відокремилася від загальноруської держави²⁷. Згідно Шпенглерівського розуміння історії, як історії великих залежностей, Томашівський оцінює особливе значення Галицько-Волинської держави в історії України з огляду її п'яти основних історичних впливів на майбутнє українського народу²⁸.

Наступним періодом української історії, за Томашівським, був період литовський (з середини 14 ст. до Люблінської унії 1569 р.). Литовську експансію на українські землі вчений оцінює як таку, що призвела до української колонізації новоприєднаних Великим князівством Литовським земель і їх політичного розвитку. У повстанні князя Михайла Глинського Томашівський узгадує зародження нового етапу української державницької думки - змагання до відокремлення українських земель від Литви. Взагалі литовський період української історії Томашівський оцінював позитивно, підкреслюючи на основі Шпенглерівського принципу причинності факт об'єднання за цей час більшості українських земель, їх українську колонізацію, звільнення від татарського панування. Смысл падіння литовської державної ідеї спричинила, на думку Томашівського, боротьба пропольської і промосковської політичних ліній²⁹.

Наступний, польський період української історії Томашівський оцінював вже амбівалентно, диференціюючи його позитивні і негативні наслідки. Негативними наслідками було пригнічення Польщею української культури і церкви, національний та релігійний гніт, відсутність економічного розвитку, належної оборони з боку Речі Посполитої, прийняття польських правно-політичних порядків. Корисними наслідками польського періоду було об'єднання українських земель в одну цілість і політичне відокремлення від Білої Русі при майже повній відсутності московських впли-

вів (особливо після розриву церков у 1458 році). Це сприяло національно-культурній кристалізації української народності під впливом західноєвропейської культури³⁰. Ця кристалізація визначила появу і наступного періоду - козацького.

Козацький період, або період Гетьманщини (1569-1783), на думку Томашівського, наповнювала основна ідея, джерело якої лежало в усвідомленні необхідності об'єднання втрачених українських земель на користь Польщі з втраченими чорноморськими степами на користь Кримського ханства. Ця ідея поділялась не всіма козацькими ватажками. Так, на думку Томашівського, сам Хмельницький в 1648 році не мав на меті об'єднати українські землі і створити незалежну українську державу. Зародження ідеї самостійності української держави Томашівський пов'язував з планами семигородського князя Юрія І Ракоці, який домагався польської корони, одночасно бажаючи забезпечити престолом і своїх синів: молодшому Сигізмунду передати Семигородське князівство, а старшому синові Юрію - українське князівство у подвійній залежності від Польщі і Туреччини. Зародження ідеї самостійності української держави Томашівський вбачав у семигородських політичних колах, і план Ракоці назвав першим в європейській політиці конкретним проектом створення української державності, котрий "не був твором фантаста, лише опирався на зовсім реальним політичним думанням"³¹. Томашівський вважав, що головною ідеєю гетьмана була політична і культурна автономія в межах польської держави, визнаючи його орієнтацію як засадничо польською. Цій ідеї гетьман залишився вірним протягом всього життя³². Переяславську угоду Томашівський вважав фатальною, бо вона призвела до поділу українських земель між двома державами³³. Це привело до наступного, бездержавного, найбільш регресивного етапу української історії. Це призвело Україну до все більшої залежності від Москви, що деструктивно вплинуло на її історію. Заходи московської держави привели до загарбання українських земель і оформлення ідеології Третього Риму, які історик оцінює однозначно негативно. "Політичне і культурне об'єднання з Московщиною, - пише він у відкритому листі до В.Липинського, - знищило можливість створення національно-української католицької церкви, окремої від польського латин-

ства і московського православ'я³⁴.

Принцип причинності і інші вищенаведені ідеї Шпенглера, а також концепція Тойбні, де одиницею історичного розвитку визначається цивілізація, як конкретний просторово-часовий регіон, до якого входила група країн з спільними духовними особливостями³⁵, дозволили Кордубі почати свою періодизацію власне української національної історії з ще більш пізнього періоду, ніж Томашівський. Поділяючи думку Тойбні про те, що деякі суспільства мають бути дочірніми стосовно інших, Кордуба виводить збереження неперервності української історії від литовського періоду. Першим періодом власне української національної історії, за Кордубою, був литовський період. Саме тоді, на думку Кордуби, відбулося відірвання північно-західних руських територій від зв'язку з іншими руськими землями і об'єднання їх у Литовській державі в другій половині 14-го століття, що стало вирішальним чинником у творенні української нації³⁶. Кордуба вважає Литовську державу спадкоємницею Галицько-Волинської держави, підкреслює, що саме в литовський період Україна ввійшла в коло західноєвропейських культурних впливів, що спричинило в українській психічній структурі створення національного типу, подібного до західних³⁷. Наступні періоди Кордуба характеризує практично тотожними оцінками з С.Томашівським.

Синхронно з морфологією історії у світовій історичній науці розвинулась і теорія та методологія школи еліт. Методологію школи еліт, розроблену в Італії соціологами Гаєтано Моска (1858-1941) і Уільфредо Парето (1848-1923)³⁸, в українську історичну науку привніс В'ячеслав Липинський³⁹. Методологія школи еліт, якою користувався В.Липинський виходила з наступних засадничих положень: 1. інтерес до лідерських груп суспільства, функцією яких є регулювання соціальних систем; 2. трактування суспільства як свого роду піраміди, вершину якої складає соціально-політична еліта; 3. узагальнення історії крізь призму ідеї постійної "циркуляції еліт", тобто динамічного процесу постійної рівноваги і оновлення владних еліт; 4. розуміння еліт як меншостей, що витворюють найбільш

здібну до історичної ініціативи частину суспільства, спроможну усвідомлено визначати напрями соціальної, політичної і культурної орієнтації, і саме тому формують його керівний прошарок, беручи на себе обов'язок виконання певних загальнонаціональних завдань; 5. строге розграничення традиційних еліт (аристократія, духовенство), і еліт ситуаційних, як просто носіїв впливу⁴⁰.

В'ячеслав Липинський своєї спеціальної періодизації історії України не дав. Однак на основі аналізу його творів можна прослідкувати, що він іменував той чи інший період української історії в зв'язку зі своєю концепцією еліти і її політичної культури⁴¹, де історичний процес в князівський період визначали князі київські і галицькі і князі дружинники, в період козацький - шляхта⁴². Якщо основи Русі заклали варяги, завдяки котрим почалась уніфікація і організація держави, яка опиралась на князівські дружини, то козацька Україна бере свій початок від активних елементів, що просочувались з Заходу через Польщу і Литву. Асимілюючись з українцями, вони спричиняють процес відділення українського племені від великоруського і тим самим засновують український консерватизм, "маючи з кров'ю предків успадкований інстинкт до створення своєї влади і своєї держави". Такими будівничими-організаторами української держави, які об'єднали довкола себе місцеві українські сили, Вячеслав Липинський називає представників польської українізованої шляхти, в минулому так званих "політичних поляків" - Б.Хмельницького, П.Сагайдачного, С.Кричевського, І.Богуна, Ю.Немирича, І.Виговського, І.Мазепу, П.Орлика, П.Калнишевського і інших. "Нація українська існувала лише тоді, коли суспільні національні аспірації реалізовувались тим способом, що їх приймали за своє ті люди, котрі хотіли і могли завоювати собі на українській землі політичну владу і створити державу"⁴³. Таким чином, Липинський вважає "істинною" історією України лише ті періоди, коли вона мала більш менш суверенний характер, проводячи зв'язок періодизації історії України з наявністю або відсутністю на її території елітних сил, які були в змозі відстоювати її національну незалежність і проводити в цьому напрямі боротьбу⁴⁴.

В цей час на Радянській Україні марксистський вчений

Матвій Яворський в своїх багаточисленних виданнях узагальнюючих курсів історії України, котрі були надруковані в 1920-х роках, зокрема в короткому курсі історії України, який витримав п'ять видань і став у зазначений період практично єдиним посібником з історії України в СРСР, намагався перенести історію України в марксистські схеми⁴⁵. Якщо Яворський визнавав, що минуле України лише в певні історичні етапи входило в загальноєвропейський (а для деяких регіонів - в загальнопольський або австрійський) процес⁴⁶, то його опоненти зі школи академіка М.Покровського цієї окремішності вже не визнавали, а говорили про негайне офіційне проголошення всерадянського суспільства з історичною схемою вічної українсько-російської єдності⁴⁷. Ця єдність обґрунтовувалась на основі методу історичного матеріалізму. Якщо в теорії Маркса сприйняв Гегелівську концепцію діалектики і його ірраціональну теорію "історичних-неісторичних народів", то метод історичного матеріалізму виходив з наступних концептуальних положень: 1. причинна залежність всіх суспільних явищ від економіки; 2. погляд на всесвітню історію, як на боротьбу класів; 3. трактування історії не як науки для себе, а як дороги для здобуття влади; 4. узгляднення людини в історії виключно з матеріалістичної точки зору з підпорядкуванням ідеї природним факторам і т.і.⁴⁸

Створення нової схеми "руської" (або східноєвропейської) історії, котра знову стала "звичайною" (подібно на ту, проти якої виступав Грушевський, хоча вже і в іншій іпостасі історичного матеріалізму), було здійснено як результат реакції радянської Москви на відому схему історії східної Європи, виведену М.Грушевським⁴⁹. Ця схема в радянських умовах стала обов'язковою для всіх радянських істориків. Разом з тим, хоча радянська схема і періодизація історії України набула тотально-обов'язкового значення в умовах СРСР, проте ряд істориків спромогався в умовах цієї схеми приходити в результаті своїх наукових досліджень до висновків, що не цілком збігалися з основними постулатами цієї схеми, як, наприклад, академік І.Крип'якевич, котрий до 1965 р. керував Інститутом суспільних наук у Львові, хоч і не мав помітного впливу в за-

гальноукраїнській історичній діяльності, тим не менше спромігся поставити в умовах своєї теми - українська козацько-гетьманська держава 17-18 ст. питання про "процес створення української державності"⁵⁰, про "державне керівництво козацької старшини"⁵¹, що "в цілому територія України перебувала під владою Запорізького війська"⁵², "на території України виник новий державний апарат, прототипом якого були установи, що існували на Запорозькій Січі"⁵³, що "весь державний апарат очолювався гетьманом і що Хмельницький здобув собі такий авторитет, що фактично його влада була непорушною"⁵⁴, що "Хмельницький бажав забезпечити спадкоємство гетьманства для своїх синів - спершу для Тимоша, пізніше - для Юрія"⁵⁵, "очолював процес складання української державності"⁵⁶ у своїх зовнішньо-політичних відносинах був "представником незалежної держави", що "погоджувався на договір з Портою на рівних правах"⁵⁷, "треба дивуватись, як він сміливо і наполегливо вводив маловідому до того часу Україну в коло держав, які відігравали значну роль в міжнародному житті"⁵⁸, і, нарешті, що Московська держава визнавала нове політичне становище України спочатку де-факто (лютий 1651 р.), а згодом і де-юре (жовтень 1653 р.)⁵⁹. Частково концепцію Крип'якевича повторив і інший український радянський дослідник Ф.П.Шевченко, який вважав, що "за своїм характером Україна вже в роки війни була аристократичною республікою"⁶⁰. Ф.П.Шевченко також був автором відомої статті про причини повернення Михайла Грушевського на Україну в 1924 р.⁶¹, яку йому спочатку запропонували написати, і невдовзі за неї ж переслідували. Щодо більш пізнього періоду української історії В.А.Смолій спромігся провести суперечливі традиційній радянській трактовці українсько-польських стосунків як виключно класового конфлікту між польськими землевласниками і українськими селянами думки про те, що до складу польського офіцерського корпусу очолюваного Т.Костюшком "служили офіцери українського походження"⁶², що "серед осіб, яких відповідно до указу Катерини II від 20 червня 1795 р. було покарано за участь у польському заколоті, були українці-міщани і православні священики Правобережної України"⁶³, і що

“після поразки повстання виникають таємні гуртки уніатського духовенства та шляхти, у місцевих українських поміщиків переходиться значна частина польських військово-службовців та шляхти, які відмовились скласти присягу, створюються перевалочні пункти зброї і військового спорядження, проводиться масова агітація серед шляхти і населення”⁶⁴. В цей час у західній історіографії як реакція проти історії, яка концентрувалась на політичному розвитку (Ранке, Гегель), з однієї сторони, і морфології культури (Шпенглер, Тойбні), з другої сторони, постала школа анналів. Перша генерація школи Анналів (Марк Блок, Люсьєн Февр) - вони виступали проти переваги політичної історії, географії, оповідної форми, і в центр уваги ставили соціально-економічний розвиток, аналіз. Вони стояли на точці зору, що може бути тільки тотальний підхід до історичних фактів, і що треба всі ці факти, які сприяють тотальному розглядові, зібрати до купи. При цьому вони обмежувалися лише тими фактами, які були потрібні для тотального розгляду, а інші відкидали. Основним завданням у них було встановити діалог з джерелом, навчитися запитувати джерела. Не менш важливим завданням вони вважали необхідність на основі діалогу з джерелом досліджувати ментальність даного суспільства, тобто колективну психологію.

Друга генерація школи Анналів (Бродель) встановлює ритм перемін, в якому вирізняється час довготривалий і час короткотривалий. На їхню думку, історія проходить трьома ритмами різних перемін: 1. географічний час - переміни, що вимагають довшого тривання; 2. коротші переміни, які вкладаються в економічні і демографічні цикли (суспільний час); 3. індивідуальні зміни, які можна прослідкувати в системі даного циклу (індивідуальний час).

Третя генерація школи Анналів повертається до попередніх можливостей історії, але вже іншим способом. Жорж Дебю вживає жанр біографії, де біографія не є для нього інформацією про кар'єру даної людини, але використовується зв'язана з біографією ситуація, щоб з'ясувати цілу структуру суспільства, і як поодинокій людині в тій структурі можна було діяти. Подається ніби-то опис однієї людини, або битви, але насправді показується, яка навколо цього була іс-

торія, і які існували суспільні, економічні, демографічні складності проблеми. Інший представник третьої генерації - Ле Гоф і ціла низка других представників концентрують свою увагу на масовій свідомості, колективному образі світу. Ле Гоф доводив, що час є релятивним: тобто був період, коли мали справу з релігійним часом, є час купця, торговця і т.і., а також різні пов'язані з цим проблеми.

В час розвитку школи Анналів проблеми схеми і періодизації історії України в зарубіжній історіографії розробляли І.Лисяк-Рудницький і О.Пріцак. Якщо Лисяк-Рудницький прийшов до ідеї періодизувати історію України у відповідності з епохальним поділом європейської культури: античність, середньовіччя, новітній час, однак не подав ані методологічних підстав, ані концептуалізованого наукового обґрунтування правомірності такої періодизації, оскільки, як він сам зауважив, що не буде “намагатися детально розробити запропоновану схему періодизації”⁶⁵, то Пріцак подав ряд міркувань з цього приводу саме в руслі теорії і методології школи анналів.

Пріцак, відкинувши теорії Дільтея, Кроче і Тойбні, застосував теорію школи Анналів і метод діалогу з джерелом Марка Блока при написанні своєї праці з давньої Русі⁶⁶, а також спробував на зразок Фернана Броделя, який написав вищезитовану книгу “Що таке Франція?”⁶⁷, поставити аналогічні концептуальні завдання і для історії України в своїх доповідях, виголошених на науковій конференції, присвяченій 30-літтю УВАН в США⁶⁸, і на 1-му Конгресі Україністів в Києві в 1990 році⁶⁹.

ВИСНОВКИ

Схеми історії України, побудовані на основі ірраціонального романтичного світобачення, були покликані відсепарувати українську історію від історії домінуючих націй. Ці схеми і періодизації, кульмінацією яких стала схема Грушевського, безперечно виконали свою, необхідну для кожного поступального розвитку національної історичної науки роль. Якби цього не зробили Грушевський, його попередники і послідовники, тоби ми - сучасні українські дослідники всесвітньої і української історій, займалися б не інтеграцією української історії у світову, а тією ж сепарацією. Про-

те вже сам Грушевський прийшов до висновку, що створення схем і періодизацій історії України без ширшого контексту всесвітньої історії, залишиться неповноцінним, хоча і не розвинув, як ми побачили, цих своїх ідей далі схем і проєктів. Ті вчені, які створювали схему і періодизацію історії України на основі не ірраціонального "перевертання" світобачень Гегеля-Маркса, а на основі раціональних конструкцій, водночас намагалися відразу укласти їх у ширше бачення періодів всесвітньої історії. Тут у нас були дві більш менш завершені великі спроби - Драгоманова на основі позитивістичної парадигми і Ковалевського на основі неопозитивістичної, оскільки Томашівський на основі світобачення морфології історії і Прицак на основі парадигм школи Анналів (як і Грушевський в своєму розумінні необхідності перейти до нового етапу - вже не сепарації, а погодження зі світовою історією), не пішли далі постановки проблем і начерку підвалин для можливих схем і періодизацій. Оскільки нам - українським історикам сьогодення, у майбутньому написанні всесвітньої історії з особливим узагальненням історії української доведеться не лише опиратись на величезний досвід, нагромаджений науковцями світу, які зуміли інтегрувати свої національні історії у світову, але й, насамперед, і на власний, вітчизняний досвід, тут нам стануть в пригоду не лише не реалізовані плани, схеми і начерки Грушевського з цього приводу, але й попередні раціональні спроби реального вирішення цього завдання, які хоча і були здійснені біля ста років тому.

На жаль обидві раціональні спроби поєднання української і світової історії, на які спромоглася наша історична наука в особах Драгоманова і Ковалевського, побудовані вже на антикварних для досягнення цієї цілі на межі 20 і 21 століть світобаченнях - позитивізмі і неопозитивізмі. Хоча шлях, який вони проторували і напрямок їх думок був, на нашу думку, єдино правильним. Слід зазначити, що під кінець життя навіть такий ірраціоналіст, як І.Лисяк-Рудницький, як і колись М.Грушевський, прийшов до ідеї періодизувати історію України у відповідності з епохальним поділом європейської історії. Проблема створення схеми і періодизації історії України в контексті світової іс-

торії на основі раціональних наукових світобачень остаточно може вирішитися лише після написання раціональної і атрактивної історії світу, яка, в свою чергу, дасть можливість вивести і взаємообумовлену схему і періодизацію і світової історії і історії України.

¹ Схема вперше була опублікована у відомій роботі Михайла Грушевського "Звичайна схема" Руської історії і справа раціонального викладу історії східного слов'янства //Сборник статей по славяноведению. СПб., 1904. С.298-304; Англomовний переклад цієї статті див.: М.Нruschevskyj. The Traditional Scheme of Russian History and the Problem of a Rational Organization of the East Slavs. /Ed. by A.Gregorovich //Slavistica. Winnipeg 1966. № 55. P.7-16; The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. New York 1952. Vol.2. P.355-364.

² Andreas Kappeler. Aspekte der ukrainischen Nationalbewegung im 19. und fruehen 20. Jahrhundert // Guido Hausmann, Andreas Kappeler (Hg). Ukraine. Gegenwart und Geschichte eines neuen Staates. Baden-Baden, 1993. S.70-71; Rudnytsky I.L. The Role of the Ukraine in Modern History // Slavic Review. 1963. № 22. P.196-216; Pritsak O, Reshetar I. The Ukraine and the Dialects of Nation-Building, // Slavic Review. 1963. № 22. P. 216-256.

³ Bihl W. Die Ruthenen // Die Habsburgermonarchie. 1848-1918. Band 3: Die Volker des Reiches. Wien, 1980. S.555-584; Markovits A.S. Sysyn F.S. (ed.). Nationbuilding and the Politics of Nationalism. Essays on Austrian Galicia. Cambridge, 1982.

⁴ Andreas Kappeler. Russland als Vielvölkerreich. München, 1993; Kleine Geschichte der Ukraine. Munhen, 1994; David Saunders. The Ukrainian Impact on Russian Culture. 1750-1850. Edmonton, 1985; Marc Raeff. Ukraine and Imperial Russia // Ukraine and Russia in the Historical Encounter / Ed. by Peter Potichnyj. Edmonton, 1992. P.69-85.

⁵ Про ці концепції, що оформили в своїй цілісності основні напрямки історичної і політичної думки інтелектуальної історії України див.: Потульницький В.А. Історія української політології. Концепції державності в українській історико-політичній науці. К., 1992. С.42-227; Його ж. Нариси з української політології (1819-1991). К., 1994. С.82-316.

⁶ Про схеми різних методологічних впливів на українську історичну і політичну думку див.: Потульницький В.А. Теорія української політології: курс лекцій. К., 1993. С.170-176; Potul'nyk V. Deutsche Einflüsse auf die Entwicklung des historischen Denkens in der Ukraine im. 19 Jahrhundert //Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung 1997. 46 (4). S.475-499.

⁷ Potulnyc'kyj V. The Image of Russia and Russians in Ukrainian Political Thought (1860-1945) //Quest for Models of Coexistence. National and Ethnic Dimensions of Changes in the Slavic Eurasian World /Ed. By K.Inoue and T.Uyama. Slavic Research Center, Hokkaido University, Sapporo, 1998. P.163-180; Idem.: The Image of Ukraine and Ukrainians in Russian Political Thought (1860-1945) //Acta Slavica Japonica. 1998. Tomus XVI. P.1-29.

⁸ Karl Mannheim. The Problem of Generations //Essays on the Sociology of Knowledge. London, 1951. P.302-304.

⁹ Максимович М. Нечто о земле Киевской //Украинец. К., 1864. С.5.

¹⁰ Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу. Львів, 1892. С.37.

¹¹ Ковалевский М.М. Краткий обзор экономической эволюции и подразделение ее на периоды. СПб., 1899. С.28; Його ж.: Развитие народного хозяйства в Западной Европе. СПб., 1899. С.23-24.

¹² Ковалевский М.М. Взаимоотношение свободы и общественной солидарности //Интеллигенция в России. СПб., 1910. С.77.

¹³ Ковалевский М.М. Прогресс //Вестник Европы. 1912. № 2. С.232-235.

¹⁴ Ковалевский М.М. Современные социологи. СПб., 1905. С.108.

¹⁵ Ковалевский М.М. Социология. СПб., 1910. Т.1. С.51.

¹⁶ Грушевський М. Звичайна схема "руської" історії... //Статті по славяноведенню. СПб., Вып.1. С.2.

¹⁷ Там само. С.2-3.

¹⁸ Там само. С.5.

¹⁹ Освальд Шпенглер. Закат Европы: В 2 т. М., 1997. Т.1. С.157; М., 1997. Т.2. С.51.

²⁰ Таке явище, як "Візантинізм" Шпенглер повністю відокремлює від Заходу і його культури. Там же. Т.1. С.77-84; Т.2. С.94-95.

²¹ Див. розділ 2 цієї статті.

²² Tomashivs'kyj S. Die weltpolitische Bedeutung Galiziens. Munchen, 1915. Більш пізні і допрацьовані українські версії див.: Томашівський С. Королівство Галичини і Володимирії //Діло. Львів, 1916. Ч.104. С.2-3; Його ж.: Галичина як політичний і воєнний чинник колись і тепер. Львів, 1918 (рукопис) //ЦДІА України у Львові. Ф.368. Оп.1. Спр.11. Арк.1-60.

²³ Tomashivs'kyj S. Die weltpolitische Bedeutung Galiziens. S. 1-18.

²⁴ Освальд Шпенглер. Т.1. С.77-84; 159-16, 167; 177-180.

²⁵ Томашівський С. Українська історія. Львів, 1919. С.1-2, 6-8.

²⁶ Там само С.7.

²⁷ Там само С.89, 90.

²⁸ Там само. С.111-112. Див. також про концепцію Томашівського: Потульницький В.А. Історія української політології. С.119-126; 152-162.

²⁹ Там же. С.130-140.

³⁰ Там же. С.140-150. В польському періоді Томашівський особливо позитивно оцінював значення Берестейської унії, котра стала в обороні української національно-політичної ідеї і зцементувала незмінність української етнографічної території Галичини до кінця 16 століття. Див.: Томашівський С. (С.К-ий). В сінях пересуду //Політика. Львів, 1926. Ч.5-6. С.73-75. Ідентифікація псевдоніму Томашівського С.К-ий належить дослідниці Надії Халак. Див.: Н.Наукова спадщина і громадсько-політична діяльність Степана Томашівського: Дисертація... канд.істор.наук. К., 1997. С.94.

³¹ Томашівський С. Межи Пилявцями і Замостем //Жерела до історії України-Руси. Львів, 1913. С.72-73.

³² Томашівський С. Війна й Україна //Вісник Союзу Визволення України. Відень, 1915. Ч.29-30. С.2-3; Ч.47-48. С.1-2; Ч.51-52. С.1-2; Ч.53-54. С.1-2; Ч.59-60. С.1-2.

³³ Там же. Ч.51-52. С.1.

³⁴ Томашівський С. Сучасні авторитети й історичні герої //Нова зоря. Львів, 1929. Ч.63. С.3.

³⁵ Тойбни А.Дж. Постигание истории. Сборник. М., 1991. Тойбні, на відміну від Шпенглера, у якого ізольованість культур одна від одної є повною, стверджував, що співвідношення між цивілізаціями, бодай зовнішні, становлять складову частину досвіду самих його цивілізацій. Див.: Колігвуд Дж. Ідея історії. К., 1996. С.253.

³⁶ Кордуба М. Найважливіший момент в історії України // Літературно-науковий вісник. 1930. Кн.6. С.439-546.

³⁷ Кордуба М. Початки української нації (У відповідь Українському історико-філологічному товариству в Празі) // Діло. Львів, 1930. Ч.286. С.2-3.

³⁸ Mosca G. Elementi di scienza politica. Bari, 1953.: Storia delle dottrine politiche. Bari, 1964; Idem.: Teorica dei governi e governo parlamentare. Milano, 1968; Pareto V. The Mind and Society. New York, 1963; Idem.: Transformazioni della democrazia. Rocca San Casciano, 1929; Idem.: Trattato di sociologia generale. Firenze, 1923.

³⁹ Про історичні погляди В.Липинського див.: Потульніцкий В.А. Обзор фондов украинки Восточноевропейского архивного института в Филадельфии, Австрийской национальной библиотеки в Вене // Перестройка в исторической науке и проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин. Тезисы докладов 5-й Всесоюзной конференции. (30 мая-1 июня 1990 г.) К., 1990. С.142-145; Його ж.: Концепція української державності в творчості В'ячеслава Липинського // Українська еміграція: історія і сучасність. Львів, 1992. С.339-359; Його ж.: Політична доктрина В.Липинського // УІЖ. 1992. № 9. С.37-45; Його ж.: В.Липинський і проблема політичної культури // Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. К., 1993. С.123-138; Його ж.: Вячеслав Липинський - політолог // Вячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна / Ред. Ярослав Пеленський. К.; Філадельфія. 1994. С.103-115 та інші.

⁴⁰ В сучасній українській історіографії теорія еліт найбільш вдало, на нашу думку, просистематизована в роботах Н.Яковенко. Див.: Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця 14 до середини 17 ст. (Волинь і Центральна Україна). Автореферат дис. на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. К., 1994. С.1-9; Її ж.: До питання про методологію вивчення історії України // Генеза. Філософія. Історія. Політика. К., 1996. № 1(4). С.118-123.

⁴¹ Pelenskyj J.V. Lypynskyj and the Problem of the Elite // Harvard Ukrainian Studies. Special Issue "The Political and Social Ideas of V.Lypynskyj". 1985. Vol.IX. № 3/4. P.326-341.

⁴² Липинський В. Хам і Яфет // Сучасність. К., 1992. № 6. С.64.

⁴³ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Відень, 1929. С.387-388.

⁴⁴ Див.: Липинський В. Нарис програми Української демократичної хліборобської партії // Матеріали до програми. Видання Української демократичної партії. Лубни, 1917. С.6-7.

⁴⁵ Див.: Яворський М.І. Нарис історії України. К.; Харків; Катеринослав, 1923-1925. Вип.1-3; Його ж.: Історія України у стислому нарисі. Харків, 1928; Його ж.: Коротка історія України. Харків, 1928.

⁴⁶ Літопис революції. Харків, 1930. № 2. С.270-271.

⁴⁷ Покровский М.Н. Всесоюзная конференция историков-марксистов // Историк-марксист. 1929. № 11. С.3-11; Його ж.: О задачах марксистской исторической науки в реконструктивный период // Там же. 1931. № 21. С.9-10.

⁴⁸ Саме ці обставини дали можливість українському вченому Максиму Ковалевському, який бачив у Маркса лише чужу ірраціональну, а не власну, історіософію, вважати історичний матеріалізм, на відміну від позитивізму, неопозитивізму і інших теорій не науковою теорією, а лише одним з методів вивчення історії. Див.: Ковалевський М.М. Современные социологи. СПб., 1905. С.282. Приблизно це саме стверджував і Ніцше. "Не перемога науки, - зазначає він, - є рисою, що виділяє наше 19 сторіччя, а перемога наукового методу над наукою". Див.: Ніцше Ф. Воля к власти. М., 1994. С.218.

⁴⁹ Радянська схема історії України в своєму оформленому вигляді з'явилась у вигляді "схвалених ЦК КПРС" "Тез про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654-1954). М., 1954 (на честь ювілею Переяславської угоди 1654 р.).

⁵⁰ Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. К., 1954. С.334-410.

⁵¹ Там само. С. 343.

⁵² Там само. С.345.

⁵³ Там само. С.347.

⁵⁴ Там само. С.354.

⁵⁵ Там само. С.355.

⁵⁶ Там само. С.377.

⁵⁷ Там само. С.388.

⁵⁸ Там само. С.399.

⁵⁹ Там само. С.409-410.

⁶⁰ Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині 17 ст. К., 1959. С.282.

⁶¹ Шевченко Ф.П. Чому М.Грушевський повернувся на Украї-

ну //УІЖ. 1966. № 11. С.12-32.

⁶² Смолій В.А. Повстання 1794 року під проводом Т.Костюшка і Правобережна Україна //УІЖ. 1974. № 2. С.99.

⁶³ Там же. С.101.

⁶⁴ Смолій В.А. Польський суспільно-політичний рух кінця 18-го ст. на Правобержній Україні //Проблеми слов'янознавства. 1976. № 14. С.88-89.

⁶⁵ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. К., 1994. Т.1. С.42.

⁶⁶ Прицак О. Походження Русі //Хроніка-2000. К., 1992. Вип.1. С.25.

⁶⁷ Фернан Бродель. Что такое Франция? Пространство и история. М., 1994.

⁶⁸ Див.: Прицак О. Що таке історія України? //Свобода. 1980, 29 липня-30 серпня 1980. № 165-170.

⁶⁹ Прицак О. Що таке історія України? //Вісник Міжнародної Асоціації Україністів. К., 1991. № 1. С.44-54.

БІБЛІОГРАФІЯ ТА ХРОНІКА

Юрій Пінчук
Олексій Ясь

**НАУКОВА, ПУБЛІЦИСТИЧНА ТА ЛІТЕРАТУРНА
СПАДЩИНА МИКОЛИ КОСТОМАРОВА:
ПЕРЕВИДАННЯ 1987-1998 років
(МАТЕРІАЛИ ДО БІБЛІОГРАФІЇ)**

Наприкінці 80-х та протягом 90-х років ХХ ст. помітним явищем на теренах національної історіографії стало повернення до широкого наукового обігу "забороненої спадщини" та багатьох підцензурних творів, які тривалий час не видавалися з огляду на пануючі ідеологічні догмати. Майбутньому історичному науці ще доведеться всебічно вивчити та проаналізувати зазначене явище. Однак, вже сьогодні незаперечно, що хвиля тогочасних перевидань справила неабиякий вплив на формування історичної свідомості суспільства посттоталітарної доби. Серед багатьох українських істориків наукова спадщина яких тенденційно висвітлювалася та оцінювалася за радянських часів помітним є ім'я Миколи Івановича Костомарова. Перевидання історичних, літературних та публіцистичних творів цього вченого набуло значних масштабів наприкінці 80-х років. Зокрема, тільки його "Автобіографія" вченого перевидавалася впродовж 1989-1992 рр. принаймні чотири рази. Ряд творів Костомарова видали провідні московські видавництва "Книга", "Республика", "Мысль" та "Сварог". Але найбільшою збіркою творів Костомарова, перевиданих у 90-і роки, стало 17-ти томне зібрання студій Костомарова, виданих протягом 1994-1997 рр. московським видавництвом "Чарли" у серії "Актуальна історія Росії". Двотомне видання праць Костомарова та ряд інших його творів побачили світ упродовж 90-х років і в Україні. Інформація про відомі нам перевидання творів Костомарова в 1987-1998 рр. систематизована у поданому нижче бібліографічному переліку. Він укладений за хронологічним принципом з наданням порядкового номера кожній позиції. Всі праці описано *de visu*.

1987

1. Син. Холоп. Сорок лет. Повести. К.: Вид-во "Дніпро", 1987. 384 с.

1988

2. Князь Владимир Святой / Публікація та примітки Ю.Пінчука // Український історичний журнал. 1988. № 6. С.145-150.
3. Личность царя Ивана Грозного. Повесть об освобождении Москвы от поляков в 1612 году и избрание царя Михаила. Царевна Софья // Росийский летописец. М.: Изд-во "Книга". 1988. 62 с.
4. Царевна Софья. М.: Изд-во "Книга", 1988. 61 с.

1989

5. Автобіографія // Дніпро. 1989. № 4-6. С. 122-141.
6. Автобіографія / Пер з рос. Б.Шнайдер / Самі про себе: Автобіографії видатних українців ХІХ-го століття / Ред. Ю.Луцький. Нью-Йорк: УВАН у США, 1989. С.57-113.
7. Гетман Мазепа // Рабочее слово. 1989, 8 дек. № 243. С.3-4; 15 дек. № 248. С.3-4; 29 дек. № 257. С.3-4; 1990, 5 янв. № 3. С.3-4; 12 янв. № 8. С.3-4; 19 янв. № 13. С.3-4; № 23. С.3-4.
8. Исторические произведения. Автобиография / Сост. и авт. ист. - биогр. очерка В.А.Замлинский. К.: Изд-во при КГУ, 1989. 735 с.
9. Историческое значение южнорусского народного песенного творчества (недрукований розділ з фольклористичної праці М.І.Костомарова) / Публікація Ю.А.Пінчука // Народна творчість та етнографія. 1989. № 2. С.48-53.
10. Кудеяр: Ист.хроника: В 3 кн. / Послесл. Ю.М.Нагибина; ком. В.В.Морозова. М.: Изд-во "Книга", 1989. 254 с.
11. Преемники Богдана Хмельницкого // Друг читача. 1989, 6 квітня. № 14. С.4-5.
12. Спогад про двох малярів / Публікація та пер. з рос. Ю.Пінчука // Літературна Україна. 1989, 11 травня. № 19/4324. С.4-5.
13. Царевич Алексей Петрович: (По поводу картины

Н.Н.Ге). Самодержавный отрок / Ком. О.Г.Агеевой. М.: Изд-во "Книга", 1989. 61 с.

14. Царь Алексей Михайлович // Рабочее слово. 1989, 20 янв. № 14. С.3-4; 27 янв., №19. С.3-4; 3 февр. № 24. С.3-4; 10 февр. № 29. С.3-4.

1990

15. Исторические монографии и исследования: В 2 кн. М.: Изд-во "Книга", 1990. Кн.1-2. 237 с.

16. Исторические произведения. Автобиография / Сост. и авт. ист. - биогр. очерка В.А.Замлинский / 2-е изд. К.: Изд-во при Киевском ун-те, 1990. 735 с.

17. Книги буття українського народу // Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. К.: Вид-во "Наук.думка", 1990. Т.1. С.162-169.

18. Мазепинцы / Публікація та примітки Ю.А.Пінчука // Український історичний журнал. 1990. № 8. С.133-144; № 10. С.148-158; № 11. С.137-145; № 12. С.142-150.

19. Правы ли наши обвинители? / Публікація Ю.А.Пінчука // Український історичний журнал. 1990. № 7. С.140-146.

20. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей / Репринт. воспроизведение изд. 1873-1888 гг. / Предисл. В.Л.Янина: В 3 кн, 7 вып. М.: Изд-во "Книга", 1990. Кн.1, Вып.1/3. 12, 740 с.

21. Твори в двох томах. / Упор., авт. передм. та прим. В.Л.Смілянська. К.: Вид-во "Дніпро", 1990. Т.1. 538 с.

22. Твори в двох томах. К.: Вид-во "Дніпро", 1990. Т.2. 780с.

23. Царевич Алексей Петрович. Самодержавный отрок: (О Петре II). Ярославль: Вер. - волж. кн. изд-во, 1990. 176 с.

24. Царь Михаил Федорович. Рига: Центр. совет Рижской Гребенцовской старообрядческой общины; Изд-во "Dzilums", 1990. 43 с.

1991

25. Две русские народности. Харьков: "Майдан", 1991. 72 с.

464

26. "Закон Божий" (Книга буття українського народу) / Упоряд. І.І.Глизи. К.: Вид-во "Либідь", 1991. 38 с.

27. Історія України в життєписах визначніших її діячів / Репринт. вид. 1918. К.: Вид-во "Україна", 1991. 493 с.

28. Книги Битія Українського Народу // Вивід прав України / М.Грушевський, М.Костомаров та ін.; ред. М.П.Парцей. Львів: МП "Слово", 1991. С.50-58.

29. Мазепинцы / Публікація та примітки Ю.А.Пінчука // Український історичний журнал. 1991. № 1. С.137-146; № 2. С.130-138.

30. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. М.: Изд-во "Мысль", 1991. 618 с.

31. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей / Репринт. воспроизведение изд. 1873-1888 гг.: В 3 кн., 7 вып. М.: Изд-во "Книга", 1990. Кн.2, Вып.4/5. 537 с.

1992

32. Автобиография. Бунт Стеньки Разина / Авт. вступ. ст. и ком. Ю.А.Пинчук. К.: Изд-во "Наук.думка", 1992. 511 с.

33. Богдан Хмельницкий: Ист.нарис / Упоряд. і передм. В.Замлинського. К.: Вид-во "Веселка", 1992. 93 с.

34. Мазепа / Предисл. и ком. Б.Г.Литвака. М.: Изд-во "Республика", 1992. 334 с.

35. Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII столетиях / Авт. очерка и ком. Б.Г.Литвака. М.: Изд-во "Республика", 1992. 303 с. 29.

36. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей / Репринт. Воспроизведение изд. 1873-1888 гг.: В 3 кн., 7 вып. М.: АО "Книга и бизнес, 1992. Кн.3, Вып.6/7. 701 с.

1993

30. Галерея портретів. Пер. з рос. М.М.Ілляш. К.: Вид-во "Веселка", 1993. 326 с.

38. Господство Дома Св. Владимира: Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. М.: Воениздат, 1993. 768 с.

39. Домашняя жизнь и нравы великорусского народа: Утварь, одежда, пища и питье, здоровье и болезни, нравы, обыряды, прием гостей / Сост., предисл. и примеч. С.Л.Николаева. М.: Изд-во "Экономика", 1993. 400 с.

465

40. Мысли о федеративном начале в Древней Руси / Публикация та примітки Ю.А.Пінчука // Український історичний журнал. 1993. № 10. С.121-132; № 11/12. С.124-137.

41. Павел Полуботок // Историчні постаті України: Историчні нариси / Упоряд. та авт. вступ. ст. О.В.Болдирев. Одеса: Вид-во "Маяк", 1993. С.337-383.

42. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей / Подгот. к печати А.Л.Юрганова. М.: Изд-во "Мысль", 1993. 432 с.

43. Чернігівка (М.І.Костомаров) / Захар Беркут (І.Франко). К.: Укр. центр. духовної культури, 1993. 312 с.

1994

44. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред. и сост. С.Е.Угловский и др. М.: Изд-во "Чарли", 1994. [Т.1]: Смутное время Московского государства в начале XVII столетия. 1604-1613. 800 с.

45. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред. и сост. С.Е.Угловский и др. М.: Изд-во "Чарли", 1994. [Т.2]: Богдан Хмельницкий: Материалы и исследования. 768 с.

46. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред. и сост. С.Е.Угловский и др. М.: Изд-во "Чарли", 1994. [Т.3]: Кудеяр. Сын. Холоп. Сорок лет. 574 с.

47. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред. и сост. С.Е.Угловский и др. М.: Изд-во "Чарли", 1994. [Т.4]: Бунт Стеньки Разина. 636 с.

48. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред. и сост. С.Е.Угловский и др. М.: Изд-во "Чарли"; Смоленск: Изд-во "Смядынь", 1994. [Т.6]: Раскол. 604 с.

49. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред. и сост. С.Е.Угловский и др. М.: Изд-во "Чарли"; Смоленск: Изд-во "Смядынь", 1994. [Т.9]: Русская республика: Севернорусские народоправства во времена удельно-вечевого уклада (История Новгорода, Пскова и Вятки). 544 с.

50. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред. и сост. С.Е.Угловский и др. М.: Изд-во "Чарли"; Смоленск: Изд-во "Смядынь", 1994. [Т.10]: Старый спор: Пос-

ледние годы Речи Посполитой. 762 с.

51. Книги буття українського народу // Дзвін. 1994. № 5. С.108-112.

52. Несколько слов о памятнике Хмельницкому / Публикация Ю.А.Пінчука // Український історичний журнал. 1994. № 5. С.145-147.

53. Слов'янська міфологія: Вибр. праці з фольклористики й літературознавства. К.: Вид-во "Либідь", 1994. 384 с.

1995

54. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред. и сост. С.Е.Угловский и др. М.: Изд-во "Чарли", 1995. - [Т.5]: Русские нравы: Домашняя жизнь и нравы великорусского народа. Автобиография. 656 с.

55. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред. и сост. С.Е.Угловский и др. М.: Изд-во "Чарли", 1995. [Т.7]: Руина. Мазепа. Мазепинцы. 800 с.

56. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред. и сост. С.Е.Угловский и др. М.: Изд-во "Чарли", 1995. [Т.8]: Казаки. 608 с.

57. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред. и сост. С.Е.Угловский и др. М.: Изд-во "Чарли", 1995. [Т.11]: Славянская мифология. 688 с.

58. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред. и сост. С.Е.Угловский и др. М.: Изд-во "Чарли", 1995. [Т.12]: Земские соборы. 636 с.

59. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред. и сост. С.Е.Угловский и др. М.: Изд-во "Чарли"; Смоленск: Изд-во "Смядынь", 1995. [Т.13]: Русь крещенная ("Господство дома Св. Владимира"). 640 с.

60. Книги буття українського народу [скорочено] // Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник: У 2 ч. / За ред. В.Ф.Панібудьласки. К.: Вид-во "Вища школа", 1997. Ч.1. С.248-253.

61. Об отношении русской истории к географии и этнографии (Лекция, читанная в Географическом Обществе 10-го марта 1863 г.) / Публикация та ком. Ю.Пінчука // Исторична

спадщина у світлі сучасних досліджень: Величко, Маркович, Маркевич, Костомаров, Яворський / За ред. В.А.Смоля та Ю.А.Пінчука. К.: НАН України. Ін-т історії України, 1995. С.166-182.

62. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей: В 2 кн., 7 вып. М.: Изд-во "Сварог", 1995. Кн.1, Вып.1/4. 764 с.

63. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. М.: Изд-во "Сварог", 1995. Кн.2, Вып.5/7. 813 с.

64. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей: В 3 т. Ростов н/Д: Изд-во "Феникс", 1995. Т.1. 638 с.

65. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей: В 3 т. Ростов н/Д: Изд-во "Феникс", 1995. Т.2. 606 с.

66. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей: В 3 т. Ростов н/Д: Изд-во "Феникс", 1995. Т.3. 670 с.

1996

67. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред. и сост. С.Е.Угловский и др. М.: Изд-во "Чарли", 1996. [Т.14]: Государи и бунтари ("Господство дома Романовых от Михаила Федоровича до Петра I"). 476 с.

68. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред. и сост. С.Е.Угловский и др. М.: Изд-во "Чарли", 1996. [Т.15]: Окно в Европу ("Господство дома Романовых от Петра Великого до Екатерины Великой"). 624 с.

69. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред. и сост. С.Е.Угловский и др. М.: Изд-во "Чарли", 1996. [Т.16]: Русские инородцы. 608 с.

70. Про відношення історії до географії та етнографії (Лекція прочитана в Географічному товаристві 10-го березня 1863 року) / Публікація, пер. з рос. та примітки Ю.А.Пінчука, О.В.Петренка // Народна творчість та етнографія. 1996. № 4. С.33-42

1997

71. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред. и сост. С.Е.Угловский и др. М.: Изд-во "Чарли"; "Алгоритм", 1997. [Т.17]: Самозванцы и пророки. 512 с.

1998

72. Кремуций Корд: Драма / Пер. з рос. Р.Шевчука, П.Шевчука. Львів: Вид-во "Каменяр", 1998. 40 с.

73. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей: В 4 т. / Сост. А.М.Кузнецов. М.: РИПОЛ КЛАСИК, 1998. Т.1. 588 с.

74. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей: В 4 т. / Сост. А.М. Кузнецов. М.: РИПОЛ КЛАСИК, 1998. Т.2. 576 с.

75. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей: В 4 т. / Сост. А.М. Кузнецов. М.: РИПОЛ КЛАСИК, 1998. Т.3. 576 с.

76. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей: В 4 т. / Сост. А.М. Кузнецов. М.: РИПОЛ КЛАСИК, 1998. Т.4. 540 с.

ПРО АВТОРІВ

БОЛЕБРУХ АНАТОЛІЙ ГРИГОРОВИЧ, доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету Дніпропетровського національного університету

ВЕРБА ІГОР ВОЛОДИМИРОВИЧ, доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України

ВІДНЯНСЬКИЙ СТЕПАН ВАСИЛЬОВИЧ, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу Інституту історії України НАН України

ВОЙЦЕХІВСЬКА ІРИНА ІННІЛІВНА, доктор історичних наук, доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ГОРАК ВОЛОДИМИР СЕРГІЙОВИЧ, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

ГУСЄВ ВІКТОР ІВАНОВИЧ, доктор історичних наук, доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ДАНИЛЮК ДМИТРО ДМИТРОВИЧ, доктор історичних наук, професор Ужгородського державного університету

ЖУРБА МИХАЙЛО АНАТОЛІЙОВИЧ, кандидат історичних наук, доцент Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова

КАЛАКУРА ЯРОСЛАВ СТЕПАНОВИЧ, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри Київського національного університету імені Тараса Шевченка

КЛИМЕНКО ОЛЕГ ОЛЕКСАНДРОВИЧ, аспірант Тернопільської академії народного господарства

КОВАЛЕВСЬКА ОЛЬГА ОЛЕГІВНА, кандидат історичних наук, доцент Відкритого міжнародного університету розвитку людини "Україна"

КОВАЛЕНКО ОЛЕКСАНДР БОРИСОВИЧ, кандидат історичних наук, декан історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету ім.Т.Г.Шевченка

КОЛЕСНИК МИХАЙЛО ПАВЛОВИЧ, кандидат історичних наук, доцент Чернігівського державного педагогічного університету ім.Т.Г.Шевченка

КРАВЧЕНКО ВОЛОДИМИР ВАСИЛЬОВИЧ, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна

МИХНЕНКО АНАТОЛІЙ МИХАЙЛОВИЧ, кандидат історичних наук, доцент, працівник Ворошиловського Виконкому районної ради народних депутатів м. Донецька

НАУЛКО ВСЕВОЛОД ІВАНОВИЧ, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України

ОСТРЯНКО АНДРІЙ МИКОЛАЙОВИЧ, асистент кафедри історії та археології України Чернігівського державного педагогічного університету ім.Т.Г.Шевченка

ПАЛІЄНКО МАРИНА ГЕННАДІІВНА, кандидат історичних наук, доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПАСЕЩЕНКО ГАННА ВОЛОДИМИРІВНА, аспірантка Інституту історії України НАН України, викладач українського коледжу ім. В.О.Сухомлинського

ПІНЧУК ЮРІЙ АНАТОЛІЙОВИЧ, доктор історичних наук, завідувач відділу Інституту історії України НАН України

ПОПОВА ТЕТЯНА МИКОЛАЇВНА, кандидат історичних наук, доцент Одеського державного університету ім. І.І.Мечникова

ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ ВОЛОДИМИР АРНОЛЬДОВИЧ, доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України

РЕДЬКІНА ОЛЬГА АНАТОЛІЇВНА, аспірантка Міжнародного університету лінгвістики і права

РУБЛЬОВ ОЛЕКСАНДР СЕРГІЙОВИЧ, кандидат історичних наук, вчений секретар Інституту історії України НАН України

СРІБНЯК ІГОР ВОЛОДИМИРОВИЧ, доктор історичних наук, доцент Київського державного лінгвістичного університету

ЮРКОВА ОКСАНА ВІТАЛІЇВНА, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

ЯСЬ ОЛЕКСІЙ ВАСИЛЬОВИЧ, кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАН України

ЗМІСТ

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРИЧНОЇ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

КРАВЧЕНКО ВОЛОДИМИР "Короткі відомості про Малу Росію" 1773 р. - перша опублікована пам'ятка вітчизняного українознавства.....	4
ГОРАК ВОЛОДИМИР До питання про історіографічну цінність праці В.К.Винниченка "Відродження нації".....	17

БІОІСТОРІОГРАФІЯ

НАУЛКО ВСЕВОЛОД Творча спадщина Домініка П'єра Де ля Фліза як джерело історико-етнографічних і краєзнавчих досліджень.....	37
ПІНЧУК ЮРІЙ Історіографічне значення мемуарів Надії Білозерської про Миколу Костомарова	52
ВОЙЦЕХІВСЬКА ІРИНА Історіографія вивчення джерелознавчої спадщини В.С.Іконнікова.....	72
ПАСЕЩЕНКО ГАННА Історичні погляди В.Б. Антоновича в інтерпретаціях істориків ХХ ст.	91
ВЕРБА ІГОР Олександр Оглоблин як історіограф (1920-1930-ті рр.).....	104

ПРОБЛЕМНА ІСТОРІОГРАФІЯ

КОВАЛЕВСЬКА ОЛЬГА Постаць Івана Мазепи в художній літературі XVII-XX століть	120
РЕДЬКІНА ОЛЬГА Земства Лівобережної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху (Історіографія проблеми).....	135
ГУССЕВ ВІКТОР До питання про наукову розробку діяльності Бунду в Україні.....	157
СРІБНЯК ІГОР Полонені воюючі-українці царської армії у таборах Німеччини та Австро-Угорщини (1914-1920 рр.): історіографія і джерела	171

ЖУРБА МИХАЙЛО Історіографічна традиція вивчення національного та міжнародного аспекту діяльності селянських громадських об'єднань України у міжвоєнну добу	192
КЛИМЕНКО ОЛЕГ Грошові документи ОУН — УПА 1939–1952 рр.: історіографія проблеми та джерельна база	215
РУБЛЬОВ ОЛЕКСАНДР Дослідження проблем тоталітарного минулого у сучасній українській історіографії: до постановки проблеми.....	234
РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІОГРАФІЯ	
ВІДНЯНСЬКИЙ СТЕПАН, ДАНИЛЮК ДМИТРО Проблеми історії Закарпаття в українській історіографії XIX – початку XX ст.	247
МИХНЕНКО АНАТОЛІЙ Актуальні проблеми історіографії історії соціально-економічного розвитку Донбасу кінця XIX – початку XX століття	259
НАУКОВІ ТОВАРИСТВА, ІНСТИТУЦІЇ ТА ЧАСОПИСИ	
ПАЛІЄНКО МАРИНА Місце журналу “Киевская старина” в українській історіографії.....	275
ЮРКОВА ОКСАНА Український Історичний Інститут: проект М.С.Грушевського 1928 року.....	314
КОЛЕСНИК МИХАЙЛО Становлення науково-історичних товариств на Лівобережній Україні (70-ті рр. XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.).....	326
ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ	
КОВАЛЕНКО ОЛЕКСАНДР, ОСТРЯНКО АНДРІЙ Розгром ніжинської історичної школи ...	341
ЯСЬ ОЛЕКСІЙ Українська зарубіжна історіографія 1945-1991 рр.: проблема поколінь та організація дослідницької праці	352

МЕТОДОЛОГІЯ І ТЕОРІЯ

БОЛЕБРУХ АНАТОЛІЙ Історія суспільної думки: проблеми визначення та дослідження	393
КАЛАКУРА ЯРОСЛАВ Українська історіографія в структурі історичної науки.....	402
ПОПОВА ТАТЬЯНА Лики історіографії: имена и смыслы	415
ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ ВОЛОДИМИР Схеми і періодизації історії України в українській історіографії 19-20 ст.: проблеми теорії та методології.....	434

БІБЛІОГРАФІЯ ТА ХРОНІКА

ПІНЧУК ЮРІЙ, ЯСЬ ОЛЕКСІЙ Наукова, публіцистична та літературна спадщина Миколи Костомарова: перевидання 1987-1998 рр. (Матеріали до бібліографії).....	462
Про авторів	470

Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики [Число 5]/Історіографічні дослідження в Україні [Вип.10]. Об'єднаний випуск збірки наукових праць на пошану академіка В.А.Смолія (З нагоди 25-річчя наукової діяльності та 50-річчя від дня народження): У 2 ч. К., 2000. ч.2. 472 с.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Комп'ютерний набір: *Н.В.Грехова, Н.В.Новохатня*

Науково-організаційне забезпечення:
*Н.В.Грехова, Н.В.Новохатня, Л.П.Маркітан,
Н.М.Пасюк*